

Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

77
Č 241841

akademija znanosti in umetnosti
scientiarum et artium Slovenica

za filološke in literarne vede
sis II: Philologia et litterae

T R A D I T I O N E S

Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje
Acta Instituti ethnographiae Slovenorum

25

BESEDE IN REČI

Ljubljana 1996

TRADITIONES

Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje pri Znanstvenoraziskovalnem
centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti
Acta Instituti ethnographiae Slovenorum ab Academia scientiarum et artium
Slovenica conditi

Izhaja enkrat letno - Quotannis semel editur
ISN ZRC SAZU, Gosposka 13, SLO, 61001 Ljubljana

Uredniški odbor - Consilium commentariis edendis
dr. Angelos Baš, dr. Tone Cevc,
mag. Jurij Fikfak, izredni član SAZU dr. Milko Matičetov,
dr. Marija Stanonik (glavna urednica).
Tajnica uredništva: Marta Koren.
Lektorica slovenskih besedil: Andreja Žele

Naročila in pojasnila na naslov - Titulus officii praenotationibus
permutationibusque quaerendis:
Slovenska akademija znanosti in umetnosti - Biblioteka
Novi trg 5/1 - SLO, 61001 Ljubljana

ali - seu

Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU
61001 Ljubljana, Gosposka 13, Slovenija

Oblikoval: Peter Skalar
Grafična priprava: MIMARO d.o.o., Ljubljana
Natisnila: Tiskarna VB & S, Ljubljana
Naklada: 1000 izvodov

C 241041 7

ISSN 0352-0447

TRADITIONES 25, 1996

999704100

Pričujoči zbornik Traditiones smo pripravljali z mislijo na znanstvenega svétnika in univerzitetnega učitelja prof. dr. Angelosa BAŠA ob njegovi 70-letnici

Prof. dr. Angelos BAŠ

Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Academia scientiarum et artium Slovenica

Razred za filološke in literarne vede
Classis II: Philologia et litterae

T R A D I T I O N E S

Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje
Acta Instituti ethnographiae Slovenorum

25

Ljubljana 1996

Uredila - redegit
dr. Marija Stanonik

Sprejeto na sejah
Razreda za filološke in literarne vede
Slovenske akademije znanosti in umetnosti
dne 12. novembra 1996 in
na seji predsedstva 24. februarja 1996

Tiskano s subvencijo Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

Po mnenju Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
št. 415-01-137/94 je ta publikacija uvrščena med proizvode,
za katere se plačuje 5-odstotni davek od prometa.

SPREMNA BESEDA

- 9 Marija **Stanonik**, Besede in reči

OB 25-LETNICI TRADITIONES

- 13 Beseda urednikov
21 Marija **Fabjančič**, Zamenjava zbornika TRADITIONES

JUBILEJ/JUBIALEUM

- 27 Vili **Vuk**, Prof. dr. Angelos Baš 70-letnik
31 Sinja **Zemljič Golob** in Maja **Godina-Golija**: Bibliografija Angelosa Baša

RAZPRAVE/DISSERTATIONES

- 45 Timotej **Knific** in Ida **Murgelj**, Železni zvonci v Sloveniji (arheološki pogled) – *Iron Bells in Slovenia (Archeological View)*
69 Tone **Cevc**, Nova spoznanja o planšarstvu na Veliki planini v Kamniških Alpah - *New Findings on Alpine Dairy-farming on Velika Planina in the Kamnik Alps*
81 Martin **Horvat**, Obdelava lončenine z Velike planine - *Pottery from Velika Planina*
91 Vlasto **Kopač**, Velikoplaninska pastirska bajta in nekaj njenih značilnosti - *Oval Shepherd Huts on Velika Planina*
103 Marija **Makarovič**, Obleka podložnikov gospodstva Dietrichstein v Rožu v 18. stoletju - *The Wardrobe of Commoners in the Dietrichstein Fiefdom in Rož in the Eighteenth Century*
117 Nataša **Konestabo**, O razvojni poti cehov v Prekmurju - Pričevalnost muzealij iz etnološke zbirke Pokrajinskega muzeja v Prekmurju - *What the Ethnological Collection in the Murska Sobota Regional Museum Tells us about the Development of Guilds*
125 Marija **Kozar-Mukič**, Iz porabskih inventarjev - *From the Raba Region Property Inventories*

- 131 Tatjana **Dolžan**, Železninski ceniki kot pisni vir za proučevanje materialne kulture - *Hardware Price Lists as a Written Source for Studying Material Culture*
- 139 Zora **Žagar**, Delovno orodje in pripomočki v starih solinah - odraz stoletnih izkušenj in iznajdljivosti - *Gli arnesi e gli strumenti di lavoro nelle antiche saline - riflesso di secoli di esperienza e ingegnosità*
- 151 Andrej **Dular**, Obrti in trgovina na Bovškem (Iz arhiva Slovenskega etnografskega muzeja) - *Crafts and Trade in the Bovec Region (From the Archives of the Slovene Ethnographic Museum)*
- 173 Janez **Dolenc**, Koparjenje v okolici Starega vrha - *Charcoal-burning in the Area of Stari Vrh*
- 181 Tone **Petek**, Framska domačija - "Frajhamski hamri" - *The Fram Forge - "Frajhamski hamri"*
- 193 Ivan **Sedej**, Prispevek k idrijski rudarski mitologiji - *A Contribution to Idrija's Mining Mythology*
- 199 Alena **Kalinová**, Tovarna keramike v Olomovčanih pri Blansku (Prispevek o umetnoobrtini keramiki na Moravskem) - *The Ceramics Factory in Olomovčani near Blansk (The Manufacture of Applied-art Ceramics in Moravia)*
- 211 Maja **Godina-Golija**, Teoretična izhodišča etnološkega preučevanja prehrane - *The Theoretical Postulates of the Ethnological Research of Diet*
- 223 Mojca **Ferle**, Meščanska jedilnica - Poskus rekonstrukcije ambienta iz konca 19. stoletja - *An Attempt at Reconstruction of a Late Nineteenth-century Dining Room*
- 229 Nena **Židov**, Ljubljanski živilski trg in prehrana meščanov v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja - *Ljubljana's Market and the Urban Diet in the Twenties and Thirties of the Twentieth Century*
- 239 Inga **Brezigar**, Materialna kultura v domoznanski literaturi na Goriškem - *Material Culture in the Local Studies Literature on the Region of Goriško*
- 255 Karla **Oder**, Franc Kotnik in materialna kultura Mežiške doline - *Franc Kotnik and the Material Culture of the Mežica Valley*
- 273 Herta **Maurer-Lausegger** - Gerhard **Kresitschnig** - Elfriede **Verhounig**, Ob 1100 letnici sončnih Djekš/Diex na avstrijskem Koroškem. Strnjena vaška kronika - *On the 1100 Anniversary of Sunny Djekše/Diex in Austrian Carinthia - A Condensed Village Chronicle*
- 297 Ljudmila **Bokal**, Materialna kultura glede na časovno zaznamovanost besed - *Material Culture from the Point of View of Time-related Words*
- 309 Vera **Smole**, Poimenovanja za kozolec ter njegov steber, late in stol v slovenskih narečjih - *Terms for the Hay-rack, its Bars, Poles and "Chair" in Slovene Dialects*
- 321 Carmen **Kenda-Jež**, Tesarsko izrazje na Cerkljanskem - *Carpenter Terminology in the Region of Cerklje*
- 337 Andreja **Žele**, Voz na Pivškem - *Carts in the Pivka Area*

GRADIVO/MATERIALIA

- 345 Janko **Samsa**, "Zlatega prahu" je vedno manj - Prevoznništvo in vinarstvo - slovenski značilnosti v miniataturah
- 357 Miro **Kunstek**, Etnološka zbirka in spomini divjega ribiča s Cerknškega jezera
- 375 Marija **Stanonik**, Prispevek k zgodovinski in pravni etnologiji (Na podlagi ženskih pisem in oporok 1728-1862)

- 383 Helena **Ložar-Podlogar**, Široko je po svetu, ozko po domačem dvorišču (Pregovori in reki, ki jih je zapisal ali si jih izmislil Janez Trdina - II.)
395 Stanka **Drnovšek** in Jožica **Senegačnik**, Začetki slovenske tovarne Šumi

RAZGLEDI/CIRCUMSPECTUS

- 399 Bojana **Škafar-Rogelj**, Dr. Janez Bleiweis in njegov čas. Razstava o Janezu Bleiweisu v Kranju
403 Mojca **Ravnik**, Ob koncu projekta Način življenja Slovencev v 20. stoletju - bi bila mogoča vsaj delna sinteza?
407 Mojca **Ramšak**, Razmišljanje, paberki in utrinki po 9. mednarodni konferenci ustne zgodovine
413 M. **Haddad**, Obvestilo o konferenci Holy Land v Haifi

ZAPISI/MISCELLANEA

- 415 Jože **Primc**, Nekdaj in danes v Zgornji Kolpski dolini
441 Brigita **Krapež-Slejško**, Vozarjenje in oglarjenje
451 Marta **Koren**, Več nauči tiska kot univerza - Iznajdljivost ljubljanske gospodinje v času druge svetovne vojne in tik po njej
453 Albina **Štrubelj**, Ljudska vednost o živalih in tuja učenost

POLEMIKA/DE CONTROVERSIS DISPUTATIONES

- 461 Vilko **Novak**, Ničesar nisem »kopiral«
465 Milko **Matičeto**, Kako izkazovati spoštovanje predhodnikom iz stroke
467 Milko **Matičeto**, Komu naslov »starosta« in »nestor«
469 Milko **Matičeto**, O uredniških kompetencah

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHIA

- 471 Helena **Ložar-Podlogar**, Bibliografija Nika Kureta

IN MEMORIAM

- 475 Stane **Granda**, Sergij Vilfan (1919–1996)
479 Milko **Matičeto**, Ob izgubi Nikite I. Tolstoja (1923–1996)

OCENE IN POROČILA/DE NOVIS LIBRIS RELATIONES ET IUDICIA

- 483 Yuri M. **Lotman**, Universe of the Mind, A Semiotic Theory of Culture; Irene Portis-Winner, Semiotics of Culture, "The Strange Intruder" (Jurij Fikfak)
485 Liliana **Daskalova Perkowski**, Doroteja **Dobrova**, Jordanka **Koceva**, Evgenija **Miceva**, Typenverzeichnis der bulgarischen Volksmärchen (Monika Kropelj)
486 Ljubinko **Radenković**, Narodna bajanja kod Južnih Slovena (Monika Kropelj)
488 Marija **Makarovič**, Sele in Selani: narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto (Marija Stanonik)
490 Tako smo živeli. Življenjepisi koroških Slovencev. Uredila Marija Makarovič. (Monika Kropelj)
491 Marija **Kozar**, Etnološki slovar Slovencev na Madžarskem. A Magyarországi Szlovének néprajzi szótára (Mojca Ravnik)
494 Mario **Gariup**, Renzo **Gariup**, Renzo **Rucli**, Topolè. Topolove. Racconto sulle origini di un paese delle Valli del Natisone. Pripoved o koreninah beneške vasi (Mojca Ravnik)

- 495 Iz kmečkih korenin sem pognal. Pričevanja o preteklosti Štandreža (Mojca Ravnik)
- 498 Borut **Brumen**, Na robu zgodovine in spomina. Urbana kultura Murske Sobotе med letoma 1919 in 1941 (Mojca Ravnik)
- 503 Katica **Poljanec** et al., Klekljanje 1 (Ivana Leskovec)
- 504 Renata **Jambrešič-Kirin** in Maja **Povrzanovič** (ur.), War, Exile and Everyday Life - Cultural Perspectives (Natalija Vrečer)

LISTNICA UREDNIŠTVA

- 507 Kdor dela, greši
- 509 Popravki k Traditiones 24

SODELAVCI TEGA ZBORNKA/COLLABORATOIRES HUIUS VOLUMINIS

Marija Stanonik
Besede in reči

Tukajšnja številka *Traditiones*, zbornika Inštituta za slovensko narodopisje pri Znanstvenoraziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti je dvakrat praznična.

Najprej, ker z njo praznujemo srebrni jubilej, kakor je razvidno iz vabila k sodelovanju. -Prosim vas, da sprejmete za lepo priložnost v tej zvezi naše vabilo za sodelovanje, da bi z združenimi močmi oblikovali kakovostno 25. številko *Traditiones* za njihov mali jubilej. Rada bi, da bi se tokrat v njih srečali sodelavci ustreznih etnoloških ustanov iz vse Slovenije z razpravami in gradivom ali ocenami. Razprave so lahko tako teoretične kot zgodovinske in empirične...¹

Hkrati želimo počastiti z njo tudi častitljivi življenjski jubilej prof. dr. Angelosa Baša, znanstvenega svetnika v pokoju. Tehtnost njegovega dela v etnologiji dokazuje predvsem njegova bibliografija, drugače pa njegova predanost omenjeni vedi še čaka na ustrezno ovrednotenje iz lastnih vrst. Širša znanstvena sfera mu ga je že priznala s podelitvijo Murkovega priznanja leta 1989 in nagrade Republike Slovenije za znanstvenoraziskovalno delo leta 1992. Razen sodelavcev v Slovenskem etnografskem muzeju in v Inštitutu za slovensko narodopisje, kjer je bil zaposlen, so bili k sodelovanju v tokratni številki *Traditiones* še posebej povabljeni njegovi študentje na podiplomskem študiju, da bi se tako vsaj simbolično oddolžili svojemu profesorju za njegovo dosledno in potrpežljivo spremljanje pri njihovem strokovnem oblikovanju.

Želimo mu zdravja in čilosti, da bi mogel uresničiti še marsikak svoj skrit načrt in spraviti pod streho *Priročnik – etnologije Slovencev*, skupinsko delo, ki bi mu, glede na rešpekt do njega – težko našli ustrežnejšega urednika.

V življenju ni naključij, zato sem še toliko bolj vesela, da je tokratna tema *Traditiones* – po klasični etnološki sistematiki, shematsko gledano – posvečena materialni kulturi, vendar s toliko širine, da si za njegovo geslo dovolim ponoviti naslov revije **Wörter und Sachen**, (1909 sl.) katere sourednik je bil nekaj časa tudi Matija Murko. Že samo ime pove, da si je zadala za cilj zajemati tudi problematiko materialne kulture,

¹ Vabilo za sodelovanje, Ljubljana, 27. 11. 1995.

vendar kot kažejo objavljeni članki v njej, še vedno v okviru tedaj pojmovane filologije.² Sedanji pomen naslovne zveze ima pred očmi predvsem interdisciplinarni vidik, kolikor je v danih razmerah to mogoče. Še zdaleč ne dosega širokega obzorja, h kateremu ga vabi drugo delo z enakim naslovom **Les Mots et les Choses** francoskega avtorja Michela Foucaulta³ (*1927–1984).⁴ Delo ima podnaslov Arheologija humanističnih ved in zadnji razdelek v poglavju Humanistične znanosti je naslovljen Psihoanaliza. Etnologija.⁵ V pričujočem zborniku se njegovemu načinu dojemanja etnološke problematike približuje le eden od avtorjev.

Petindvajset letnikov kake revije je vzrok za veselje in premislek o opravljenem delu. To pomenljivo priložnost skušamo na kratko počastiti z odgovori dosedanjih urednikov na naslednjo pobudo:

«Ob 25. letnici *Traditiones* vabim in prosim vse dosedanje urednike, da napišejo zanje članek, dolg do dve strani, o svojem uredniškem konceptu in težavah, s katerimi so se sreč(ev)ali ali pri njegovi uresničitvi. Hvala.»⁶

Pomembno ga dopolnjuje članek upravnice Biblioteke Slovenske akademije znanosti in umetnosti o zamenjavi *Traditiones* z drugimi Akademijami in njej sorodnimi znanstvenimi ustanovami.

Po razdelku, ki je posvečen prof. dr. Angelosu Bašu, sledijo **Razprave**. Rubrike znotraj njih so urejene kronološko, a so tokrat brez posebnih naslovov, ker med razno tero snovjo ni bilo zmeraj mogoče najti ustreznega skupnega imenovalca. Poleg

2 Prim. Matija Murko, «Zur Geschichte der Heugabel, slav. vidy, Wörter und Sachen XII, 1929, 316 sl.

3 Mišel Fuko, *Riječi i stvari*, Beograd 1971.

4 Iskalec resnici, *Delo*, 29, 6, 1984.

5 M. Fuko, n. d., 411–425.

6 Vabilo dosedanjim urednikom, marec 1996..

tega prvi članki v njih prihajajo na svoje mesto predvsem zaradi avtoritete avtorjev, saj so sicer bolj fazna poročila na poti k pomembnim znanstvenim dognanjem. Prvi razdelek potemtakem nakazuje rodovitno sodelovanje arheologije in etnologije. Malodane cel je ubran na Veliko planino, tako da postaja z novimi odkritji velika ne le po svojem lastnem imenu, ampak tudi v znanstvenem pogledu – zaradi uprašanj, ki jih še skriva.

Po kronološkem redu si sledijo članki, katerih skupna lastnost je v tem, da njihove avtorice črpajo podatke o posameznih sestavinah materialne kulture iz arhivskih virov, njihov časovni razpon pa sega od srede 18. do konca 19. stoletja.

Najobsežnejši je tretji razdelek, ki sega v jedro etnološkega dela, saj le-to prvenstveno sloni na terenskih raziskavah. Težišče člankov so teme o tem, kar daje narava neposredno, od soli v morju, živega srebra in glin v nedrih zemlje za novonastajajočo keramično industrijo, do gozdnega bogastva, ki je potrebno za kuhanje oglja. Tudi kovaštvo in obrt sta v končni fazi rezultat naravnih bogastev. S tem tukajšnja številka *Traditiones* prestopi klasično polje etnologije tako po snovi (novonastajajoča industrija) kot po interpretaciji (prim. I. Sedej). Enako je v naslednjem razdelku, ki zastopa etnologijo mesta in vsebuje tudi edini teoretični članek v tokratni številki. To simptomatično dejstvo imenovani vedi seveda ni v prid.

Pravzaprav je tudi naslednji razdelek pietetno ubran, saj se dva od treh člankov spominjata častiljivih obletnic, 50-letnice smrti Franceta Kotnika in 1100-letnice Djekš, najsevernejše vasi na slovenskem etničnem ozemlju.

Zadnji razdelek v *Razpravah* se približuje etnološki problematiki z izrecno jezikoslovnega vidika in s tem kliče po zapolnitvi vrzeli, ki jo je povzročila usmeritev etnologije zadnjih desetletij.

Sledi razdelek **Gradivo**, kjer naj omenimo poleg v prejšnjem poglavju omenjenega morja tudi sladkovodno ribištvo, in to v že od nekdaj slavnem Cerkniskem jezeru, in začetke slovenske industrije Šumi, ki kar kliče po nadaljevanju s podobnimi temami.

Razdelek **Razgledi** se namenoma oddolžuje Janezu Bleiweisu, ki je v 19. stoletju pomembno zaznamoval naše kmečko gospodarstvo, česar se naša kulturna, gospodarska zgodovina in etnologija z njima še čisto premalo zavedajo. Mojca Ravnik, ena od soudeleženk snovanja toliko obetajočega projekta *Način žuljenja Slovencev v 20. stoletju* razmišlja o njegovih rezultatih.

Razdelek **Zapisi** med drugim objavlja prispevka dveh zvestih sodelavk Inštituta za slovensko narodopisje, g. Albine Štrubelj in g. Marte Koren, ki s svojo ljubeznijo do živali in iskrivostjo blažita trdo možko racionalnost.

V **Polemiki** gostimo dva gosta: navijata ušesa svojima učencu in učenki, ki se pač že zavedata, da se vsi učimo do smrti.

Dodana je še zadnja **bibliografija** akademika Nika Kureta, kar ne pomeni, da je že dokončna, saj že dolgo čakajo na natis njegove prevedene sicer v nemščini, francoščini in italijanščini pisane razprave.

Razdelek **In memoriam** se spominja akademika prof. dr. S. Vilfana, zvestega sodelavca ne le *Traditiones*, ampak tudi Inštituta za slovensko narodopisje, saj je bil dolga leta tudi član njegovega Znanstvenega sveta. S pieteto se oddolžuje tudi prijatelju slovenske filologije in etnologije, akademiku prof. dr. N. I. Tolstoj, ki je kljub sproletariziranim okoliščinam zmožal gojiti osebno dostojanstvo ne le navznoter, ampak tudi navzven. V svoje primerjalno znanstveno delo je suvereno vključeval tudi dognanja slovenske slavistike.

Sledijo **Ocene in poročila**, kar jih je prikápaló samo od sebe.

In na koncu: **Kdor dela, greši**.

BESEDA UREDNIKOV

Niko Kuret, uredil številki 1 in 2 / 1972 in 1973*

J. F.: *Danes so Traditiones edina etnološka revija, ki še redno izhaja. Najprej ste jo urejali Vi. Kako je bilo z začetki tega zbornika?*

N. K.: Od vsega začetka smo objavljali svoje spise v »Slovenskem etnografu«. To nam je bilo toliko lažje, ker nas je vezalo z njegovim urednikom, rajnim Borisom Orlom, tesno prijateljstvo in je bil kolega Matičetov sourednik. To je tudi nekako simboliziralo sodelovanje med Etnografskim muzejem in našim inštitutom. Po Orlovi prezgodnji smrti l. 1962 je za »Slovenskega etnografa« po 14 letnikih nastopila kriza. Zadnjemu letniku, ki sta ga še skupaj uredila Orel in Matičetov, je sledil naslednji v uredništvu »uredniškega odbora« šele čez dve leti in tudi na sledečega je bilo treba čakati dve leti. Zgodilo se je pa takrat, da je II. razred SAZU sklenil preurediti svoje »Razprave«, v katerih so poleg monografij izhajale tudi krajše razprave. Tem naj bi v Razpravah znanstvenemu svetu pobudo, naj bi objavljane naših razprav nadomestil redno izhajajoči inštitutski zbornik. Znanstveni svet je pobudo sprejel, toda zbornik je zagledal beli dan šele leta 1972. Tedaj je izšla prva knjiga zbornika, ki smo mu dali ime »Traditiones«. Tudi on je preživljal svoje krize, mislim pa, da si je opomogel, lepo v redu je zdaj na vrsti njegov 14. letnik. Vivant sequentes!

(18. 4. 1985)

Milko Matičetov, uredil številke 3–14 / 1974–1985

Niko Kuret, prvi glavni urednik našega zbornika, nam je v 14. letu njegovega življenja – kakor smo pravkar videli – sporočil: »Tudi on je preživljal svoje krize...« Kuret sam nam ni povedal, katere konkretne »krize« naših Traditiones je pravzaprav imel v mislih, zato

* Jurij Fikfak, Pogovor z Nikom Kuretom. Traditiones 14, stran 186.

se tudi mi rajši odpovejmo nepietetnemu stikanju po preteklosti. Kar je bilo, je bilo: zbornik »si je opomogel«, prav krepko, vse drugo pa ni pomembno! Takrat se je pisalo leto 1985., sredi katerega sem hotel (tudi zaradi upokojitve) pustiti uredniško mizo pospravljeno; in res: zadnji »moj« letnik – 14. – je 2. razred SAZU v redu sprejel in predsedstvo potrdilo že dober mesec po mojem odhodu, junija 1985.

Ob umiku z mesta glavnega urednika sem v svoji besedi slovesa med drugim prišel na dan s tole resno skrbjo: »Traditiones niso nikoli bile in tudi ne bi smele biti fevd kogarkoli« (Trad. 14, 227). Taka nevarnost je dejansko napočila z dnem, ko je tedanji referent za tisk (St. Jesse – ne v svojem imenu, ampak po ne vem čigavem naročilu) terjal od uredništev inštitutskih glasil, da morata naslovnica in kolofon vsebovati samo ime glavnega urednika (gl. Trad. 4, 1974, 380). Znašli smo se tako, da smo nekje na začetku in/ali pred koncem zbornika vseeno zmerom našteli – na vidnem mestu – tudi vse člane uredniškega odbora. V zvezi s samim »glavnim« smo kajpada vztrajali pri stališču, da si objektivno zasluži čast in hvaležnost, ampak da je kljub zahtevnemu delu (povezava s sodelavci, založnikom, tiskarno itn.) vendar samo neke vrste primus inter pares, s katerimi naj bi se po potrebi posvetoval, jim sproti poročal, prisluhnil njihovim željam, upošteval njihove odločitve in jim razložil svoje posebne zamisli, brez poskusov vsiljevanja lastne volje. Ne bi mu padla krona z glave, če bi večkrat in ne le v skrajni sili pobaral za mnenje koga od članov širšega uredniškega kolektiva, saj je bil vsak od njih najbrž poklican zraven ne samo zaradi števila, ampak kot izvedenec za neko strokovno obzorje, in zato upravičeno čaka, da bi mu bili dani v presojo vprašljivi prispevki iz »njegove« rubrike.

Da ne bi pisal teh vrstic na pamet, po spominu, sem postavil prédse na mizo celotno zbirko Traditiones. Ob obračanju listov se mi je pred duha očmi največkrat prikazalo kaj lepega, med drugim daleč odmaknjeni prizori, obdani z neko praznično avreolo, kot npr. večstopenjske priprave – ponavadi skupinske! – na izid posameznih letnikov. Včasih je bilo zelo živahno, npr. pri »skupspravljanju« ilustrativnega gradiva, ko je bil malone ves inštitut udeležen pri iskanju, nato pa v »razstavi« po veliki, nerodni, ampak zlata vredni mizi, z glasnim tehtanjem, odbiranjem ali izločanjem (prihajalo je celo do tega, da smo se ob tem delu sporekli, kar pa je še zmerom boljše kot zdaj, ko romajo v koš že izdelani klišeji!). Zajemali smo iz domačih predalov, prispevke pa smo iskali tudi v SEM, v Umetnostno zgodovinskem inštitutu, v Voduškovem ljubiteljskem fotoarhivu in drugod. Živo se še spominjam veselja, ko smo dobili v roke Birollov akvarel »Nočni čuvaj v Škofji Loki« (Trad. 5–6, 219), Spacalovo sliko »Rojstvo« (Trad. 5–6, 349) ali razglednico »Windisch Matri« iz zbirke NUK (Trad. 7–9, 188); s takimi podobami smo zapolnjevali »luknje«, da nam ne bi po nepotrebnem ostajale prazne strani. To so bili pač predračunalniški časi, ko se nas je delno še držal horror vacui primitivcev ali srednjega veka. Včasih smo imeli srečo, da se je najdena podoba lepo ujela z besedilom; razne dokumentarne, ponavadi skupinske fotografije, pa so tudi imele in še imajo svojo vrednost za zgodovino narodopisja. (Tekmovanje je zmerom zdravo gibalo, zato se vprašujem: ali so v ISN opazili, kako obnovljeno glasilo SEM, »Etnolog«, prim. zadnji letnik 5/56, 1995, po tehnično ilustrativni plati že začenja prehitovati zbornik »Traditiones«?).

Druga primerjava pa mi je pokazala – znotraj samih Traditiones – kar precejšen, ne nepomemben razloček med prvo polovico (recimo ji A) in drugo polovico (recimo B) vseh letnikov. Te moje namišljene delitve Traditiones na dvoje seveda ne gre jemati togo, saj se mogoče opira bolj na vtis; vendar mislim, da bi dokumentiran pregled le potrdil pešanje, počasno usihanje žive pričujočnosti ISN v njegovem zborniku Traditiones.

V skupini A je tako rekoč vsak letnik prinašal razna poročila iz življenja, dejanja in nehanja ISN, njegovih sekcij, prireditev, srečanj, obiskov ipd. V skupini B pa je takih prispevkov zmerom manj in manj. (Upam, da gre prej za začasno anomalijo kot za kronično bolezen, zato se bo dalo vse lepo popraviti in nadomestiti zamujeno, za naprej pa poskrbeti, da bi se vrzel, ki začenja zevati med ISN in njegovim glasilom, ne poglobljala in razraščala).

Najbolj pa se čudim, in sploh ne morem verjeti, kako je mogoče, da o takem dogodku, kot je bila sredi 1994 razcepitev ISN na dvoje, Traditiones sploh niso spregovorile in prinesle – če že ne poštenega komentarja – vsaj suho, faktografsko poročilo. O tem v TRADITIONES, ki naj bi bile – tako pravi podnaslov – ZBORNIK INŠTITUTA ZA SLOVENSKO NARODOPISJE, ni niti drobnega zaznamka ali novičke, niti besedice. (Samo v 45. knjigi uradnega Letopisa SAZU za leto 1994 – Lj. 1995, 226 in 313 – najdemo dva lakonična vpisa, ki ne moreta potešiti nikogaršnje radovednosti.) In vendar je naš zbornik prejšnje čase objavljal ne samo posamezne prispevke članov Glasbeno narodopisne sekcije, ampak tudi razprave z mednarodnih srečanj, ki jih je le-ta prirejala v sklopu ISN (gl. Trad. 14, 1985: na častnem prvem mestu). V istem letu smo se praznično spomnili – v besedi in podobi – začetka organiziranega etnomuzikološkega dela na Slovenskem in odprli v Prešernovi dvorani SAZU odmevno razstavo »Ob 50-letnici ustanovitve Folklornega inštituta« (gl. Trad. 14, str. 80, 146, 194, 201–205).

Nekdanji Glasbenonarodopisni inštitut, ki je do 31. decembra 1971 spadal pod Ministrstvo za kulturo, je dne 1. januarja 1972 uradno prešel pod streho SAZU in se kot samostojna Glasbeno narodopisna sekcija vključil v ISN. Traditiones, ki so se rodile istega leta 1972 in jih je od prvega letnika do smrti sourejal načelnik nove sekcije dr. Valens Vodušek (v uredniškem odboru pa se je zvrstilo tudi že troje drugih članov nekdanje sekcije), so torej hkrati tudi glasilo novega, leta 1994 z delitvijo nastalega Glasbeno narodopisnega inštituta ZRC SAZU. Naj le-ta mar ustanovi novo glasilo?

Če je uredništvo Traditiones za krajši ali daljši čas že imelo v svojih vrstah sodelavce od zunaj (prof. V. Novaka in B. Merharja) mislim, da je treba v uredniški odbor takoj pritegniti tudi dva zastopnika nekdanje Glasbenonarodopisne sekcije (sedanjega Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU) s priznanjem pravice, da zastopnik nekdanje sekcije / sedanjega GNI zasede – po potrebi – tudi mesto glavnega urednika.

Za danes o tem samo toliko, kolikor je v zvezi z zbornikom Traditiones. Njihov razširjeni uredniški odbor pa bi v program letnika 26–1997 moral uvrstiti pošteno razpravo o nesrečni (in upam da nikakor ne »večni«) razcepitvi 1994.

Angelos Baš, uredil številke 15–17 / 1986–1988

Glavni urednik zbornika Traditiones sem bil v letih 1986, 1987 in 1988 in sem uredil 15., 16. in 17. letnik te periodične publikacije.

Ko je Milko Matičetov poleti 1985 odstopil kot glavni urednik zbornika Traditiones, me ni predlagal za svojega naslednika, tako da sem moral to mesto zase izsiliti. Kot glavni urednik sem imel zlasti naslednje načrte. Hotel sem razgibati zunanjo podobo zbornika in jo narediti privlačnejšo. Zagotoviti sem hotel redno izhajanje, tako da bi posamezni letnik izšel v tistem letu, katerega letnico nosi. Ker dotlej Traditiones praviloma niso objavljale teoretičnih spisov, sem želel objavljati tudi te. Načrtoval sem tudi sodelovanje tujih piscev in interdisciplinarne prispevke. Več prostora kot dotlej sem hotel odmeriti spisom o materialni kulturi. Ker Traditiones dotlej niso tiskale spisov o

meščanski in delavski kulturi, sem hotel nadomestiti nekaj zamujenega. V posameznih letnikih sem nameraval v določenem obsegu objavljati obdelave nekaterih pomembnejših tem iz zornih kotov več piscev in tako do neke meje oblikovati monotematske številke. Ker so takrat na Oddelku za etnologijo pri Filozofski fakulteti v Ljubljani posamezni študentje napisali upoštevanja vredne seminarske in diplomske naloge, sem se odločil, da bom v izbranih primerih natisnil tudi prispevke te vrste. In naposled sem hotel v razdelku knjižnih ocen in poročil vsaj ohraniti, če ne tudi povečati njihovo dotedanje, razmeroma visoko številko.

Načrt za spremembo zunanje podobe Traditiones se je izjalovil. Predsedstvo SAZU ni sprejelo moje pobude in tako je moralo ostati po starem. Milko Matičetov mi je predal naloge glavnega urednika proti koncu 1985. Tako sem imel na voljo le dva meseca, če sem hotel pravočasno zbrati prispevke in izdati letnik 1986 pred koncem leta. To se mi je po zaslugi piscev posrečilo. Februarja 1986 sem nesel prispevke za letnik 1986 akademiku Borisu Merharju, ki je na podlagi svoje ocene po šestih tednih predlagal številko v potrditev razredu za filološke in literarne vede SAZU. Ta potrditev in nato potrditev predsedstva SAZU sta bili opravljena do junija. V začetku julija sem odnesel letnik v tiskarno. Zato ni bilo nikakršnih težav, da ne bi izšel pred koncem leta. Enako časovno zaporedje sem ohranil pri pripravi naslednjih letnikov.

Preostale načrte sem uresničil v različni meri. Na Bledu je bilo 1986 posvetovanje o slovenskem narodnem značaju. V letniku 1987 sem hotel objaviti tista predavanja s posvetovanja, ki so bila poučna tudi za etnologijo. Teh pa je bilo malo. Tako je bilo v letniku 1987 mogoče natisniti samo tri predavanja, eno etnološko (Božidar Jezernik) in dve iz bližnjih znanstvenih disciplin (Anton Trstenjak, Lev Milčinski). Ne glede na tehtnost omenjenih prispevkov je bil monotematski del letnika po obsegu skromen in zato se ta številka zbornika Traditiones ne dá šteti za monotematsko v tradicionalnem pomenu besede.

Več sreče sem imel s teoretičnimi spisi. Vabilu se je odzval Hermann Bausinger, eden najvidnejših etnoloških teoretikov na nemškem jezikovnem ozemlju, s spisom o jeziku v etnologiji. Interdisciplinarnar narave je bila obravnava Ivana Urbančiča o etničnem. Ingrid Slavec je prispevala spis o historični etnologiji, Marija Stanonik spis o iskanju identitete slovenske slovstvene folkloristike. – Iz raziskav materialne kulture so objavili svoje izsledke: Anka Novak o hrani v Šenčurju, Tone Ceve o kmečki hiši iz 1506 v Srednjem vrhu nad Martuljkom, Vito Hazler o kozolcih ob Savi in Mojca Ravnik o istrskem stavbarstvu. – Poglavlje iz meščanske kulture je načel Miloš Rybář s spisom o brucovanju pred drugo svetovno vojno, poglavje iz delavske kulture je načela Janja Žagar s spisom o služkinjah v Ljubljani. To je bil hkrati prvi od študentskih spisov, ki so izšli v zborniku Traditiones. Naslednji so bili spis Marinke Dražumerič o izseljevanju iz Bele krajine pred drugo svetovno vojno, spis Tatjane Sirk o briški kuhinji in spis Mojce Terčelj o tradicionalni kulturi na območju Sevnice v 20. stoletju.

V druge smeri ni kazalo naravnati mojih načrtov, saj drugod dopolnitve niso bile potrebne in je veljalo samo nadaljevati dotedanje izročilo. Tako je bilo tudi s knjižnimi ocenami in poročili; v tem razdelku mi je Sinja Zemljič prizadevno pomagala odpirati razmeroma zadosten razgled po domačem in tujem slovstvu.

O tem, zakaj sem že po treh letih sklenil zapustiti mesto glavnega urednika, pa tokrat nobene besede.

Tone Čevc, uredil številke 18 / 1989, 19 / 1990 in 22 / 1993

Letos (1996) mineva dvajseto leto, odkar me je povabil v uredniški odbor zbornika *Traditiones* tedanji glavni urednik dr. Milko Matičetov.

Čeprav je bilo moje sodelovanje z njim omejeno pretežno na pomoč pri tehničnem urejanju glasila, so se mi leta skupnega dela globoko vtisnila v spomin. Lahko sem »od blizu« spoznaval vlogo glavnega urednika: njegovo zavzemanje za znanstveno usmeritev zbornika, vztrajnost pri pridobivanju sodelavcev, zavzemanje za čist jezik prispevkov, potrpežljivost pri pogovorih s sodelavci, širino pri določanju vsebine letnika in obvladanju strokovnih vprašanj. Ko sem leta 1989 prevzemal za krajši čas dolžnost glavnega urednika, sem globoko občutil težo odgovornosti, ki si jo s tem nalagam. Kaj lahko novega prispevam kot urednik, sem se spraševal.

Dve nalogi sem si postavil za cilj: dati zborniku novo notranjo in zunanjo likovno podobo in urediti tematsko številko zbornika. Obe postavljeni nalogi mi je uspelo uresničiti.

Ko je leta 1988 predsedstvo SAZU privabilo, da lahko dobijo *Traditiones* novo zunanjo in notranjo likovno opremo (pri tem je pokazal mnogo razumevanja tedanji glavni tajnik SAZU, akademik prof. dr. Janez Batis), sem naprosil inž. arh. Petra Skalarja, da je likovno opremil osemnajsti letnik zbornika v okviru dogovorjenih akademskih načel. Naše glasilo je postalo vsebinsko bolj pregledno in estetsko še bolj vabljivo. V glavnih črtah so ohranile *Traditiones* isto notranjo in zunanjo opremo do danes.

Čas okrog leta 1990 je zaznamovalo veliko politično pričakovanje, ki je prineslo naslednje leto samostojnost Sloveniji. Zbornik *Traditiones* je ta prelomni čas izkoristil za objavo prispevkov s skupnim naslovom »Samoniklost ljudske kulture Slovencev« (1990). Kot glavni urednik sem izbral 23 naslovov in poiskal sodelavce za predvidene teme. Od vabljenih avtorjev je uspelo napisati prispevke dvanajstim. Kljub vsebinskemu torzu je devetnajsti letnik izpolnil pričakovanja: zarisana je bila skica slovenske ljudske kulture s poudarkom na njenih posebnostih, koreninah in vraščenosti v kulturni prostor Srednje Evrope. Če bo uspelo kdaj uresničiti predvideni načrt v celoti, se bo pokazala in potrdila samoniklost naše tradicionalne ljudske kulture tudi v poglavjih, ki so ostala v 19. letniku zbornika neosvetljena.

Po treh letih premora sem uredil tudi 22. letnik inštitutskega glasila. Obogatitev tega letnika je pomenila objava bibliografije dvajsetih letnikov zbornika (avtorica S. Zemljič-Golob). Izkazalo se je, da je posegel zbornik na mnoga področja stroke, držal pa se je v temeljih vodilne usmeritve: objave prispevkov o tradicionalni slovenski ljudski kulturi. Ko se danes oziram na uredniško delo, lahko rečem: če se mu predamo s srcem in odgovornostjo, nas bogato poplača, še najbolj ob izidu novega letnika zbornika.

Mojca Ravnik, uredila številko 20 / 1991, delno 21 / 1992

Uredila sem 20. številko *Traditiones*. Zbrala sem tudi že prispevke za 21. številko, nato pa se nekateri člani UO niso strinjali z objavo dveh člankov, njihovega mnenja pa je bil potem tudi Razred za filološke in literarne vede. Menila sem, da je za revijo dobro, če je čimbolj odprta za različna mnenja in da so vedno dobrodošle nove interpretacije, tudi če (še) niso popolnoma izdelane in znanstveno utemeljene, če le odpirajo sveže poglede in vzpodbujajo diskusijo. Ker se z izločitvijo člankov nisem strinjala, sem odstopila od urejanja.

Jurij Fikfak, delno uredil številko 21 / 1992

Potem, ko je mag. Mojca Ravnik zaradi neobjave dveh prispevkov odložila uredniško delo, sem 14. 11. 1992 za kratek čas prevzel urednikovanje Traditiones. Številko je bilo nujno izdati v predvidenem roku in s tem rešiti nadaljnje financiranje zbornika.

Novosti tega zbornika sta bili računalniško oblikovanje in prve barvne slike. Pri urejanju gradiva in pri pripravi za računalniško stavljenje mi je intenzivno pomagala mag. Helena Ložar-Podlogar. Z računalniško postavitvijo smo prihranili nekaj denarja, tako da smo avtorje prispevkov lahko vsaj simbolično honorirali. Uredništvo naslednje številke Traditiones je bilo za ta podvig nagrajeno z zmanjšano dotacijo.

Marija Stanonik, uredila številke 23–25 / 1994–1996

Uredništvo Traditiones sem prevzela pod pritiskom okoliščin, saj se nalogi nikakor nisem čutila dorasla, še toliko manj v okolju, ki mu interdisciplinarna plat mojega dela ni blizu. Kljub vsemu se mi je posrečilo pripraviti tri obsežne tematske zbornike. Z njimi sem skušala razklopiti etnološke meje v druge stroke, predvsem v filološke, s čimer tudi ob pričujoči zadolžitvi gojim svojo interdisciplinarno usmeritev. To pa je izredno trd oreh za primerno sodelovanje z uredniškim odborom, ki se drži le etnološkega kroga, ravno filološkimi vedam pa ni naklonjen. To se je pokazalo ob Traditiones 23, ki so bile posvečene **slovenskemu živemu jeziku** in čeprav je ta od vedno tudi etnološka tema, si današnji rod etnologov z njo ni znal kaj početi.

Vendar sem v prvo številko Traditiones pod svojim uredništvom vložila veliko truda in ljubezni, in srečna sem, da je v njej zastopana pravcata mavrica različnih pristopov do vprašanj moje, naše materinščine, kompendij najrazličnejših tém in generacijska lestvica sodelavcev. Medtem ko je navzven številka doživela sorazmerno lep odziv, je v delovnem okolju naletela na popoln hlad.

Podobno in še huje je bilo z naslednjo številko Traditiones na témo **slovstvene folklore**, ki je bila enostransko ožigosana kot »ozka«, ne da bi avtor besed upošteval enako raznoterost pristopov do predmeta in bogato zastopanost tujih avtorjev, ki utegnejo v marsičem osvežiti slovensko zadevno vednost. Vendar je ravno avtor tega očitka na seji uredniškega odbora opozarjal na potrebo odprtosti navzven (prim. zapisnik z dne 6. 6. 1994). Če je pri tem mislil na ozkost v smislu omejitve na folkloristično disciplino, pa je očitek nepremišljen tudi v tem, ker je bila imenovana téma izbrana šele potem, ko je bila prvotna, na sestanku uredniškega odbora že sprejeta téma z delovnim naslovom: **Inštitut za slovensko narodopisje se predstavi** (prim. zapisnik UO z dne 6. 6. 1994), na sestanku kolektiva ISN (prim. zapisnik seje ISN, 12. 9. 1994) zavrnjena, ker da zaradi drugih obveznosti ne bi bilo mogoče v predvidenem roku pripraviti tehtnih prispevkov. Tako se je izjalovil uredničin namen, da bi za 100. obletnico zaslužnih podjetij Karla Štreklja in Matije Murka dosegla ubranost s svojimi sodelavci v skupno zastavljenem cilju.

V uteho ji je bila misel, da je ob drugi témi kontinuiteta Štrekljevega in Murkovega dela še bolj profilirana, in veselila se je lepega števila sodelavcev. Vendar ji tudi v tej zvezi ni bilo prihranjeno mnogo grenkobe, ko je bilo veliko mladih perspektivnih avtoric odbitih, kot da bi delovala enostranska selekcija avtoritete, ki pa se je uklonila zasebnim pritiskom in ni bilo enotnega kriterija za vse pridobljene članke. Sploh je postajala nejasna razmejitev med kompetencami urednika in recenzenta, in ker v tem

navzkrižju interesov nisem mogla več nadaljevati dela, sem spodbujena z dejanjem kolegice Mojce Ravnik – zaradi pogajanja za samo dva članka, ki se ji ju ni posrečilo rešiti, je odstopila – sem tudi sama to hotela storiti, vendar mi je uredniški odbor načelno dal zaupnico (o vsem tem prim. zapisnik z dne 20. 11. 1995). Vendar je bila ta opora na bolj trhljih nogah. Pri delu me je obdržala predvsem odgovornost za zastavljeno nalogo in predvsem mlajši rod zunaj Inštituta se je veselil napredka v tej zvezi. Tudi pri jubilejni številki *Traditiones* ni šlo brez pretresov. Če ne bi imela ob sebi, razen uredniškega odbora, čudovito razumevajočih sodelavcev tajnice g. Marte Koren, lektorice mag. Andree Žele, prevajalke prof. Mojce Majcen in na koncu, a ne nazadnje prof. Dušana Merharja, referenta za tisk, ki zaupajo, da je naše skupno delo vendarle smiselno, ne bi zdržala. Iskreno sem jim hvaležna za prijateljsko pomoč in delovno tovarištvo.

Strnjeno je posebnost pričujočega uredniškega mandata krčevit napor za zvestobo zasnovani temi, tematska zasnova posameznih števil, znotraj nje pa čim večja različnost pogledov, obsežnost posameznih zbornikov in skrb, da je vsakič zastopano zamejstvo. Razvrstitev razprav v posamezne razdelke pa daje pisani snovi neko notranjo logiko. Poleg povzetkov na koncu so uvedeni tudi izvlečki (sinopsisi) na začetku. Vsaka od treh števil je imela nakazano témo zbornika tudi na zunanjih platnicah in vsaka je bila v čem slavnostno intonirana.

Še vedno pa je rubrika recenzij prepuščena sama sebi. Kolikor pride pobuda zanje od zunaj, znotraj uredništva ni zanje nobene skrbi. To je tudi naloga za prihodnost.

Vsi bi radi imeli boljše *Traditiones*, kot so, ko jih sami urejamo!

Marija Fabjančič
Zamenjava zbornika *Traditiones*

Jubilejni letnik glasila *Traditiones*, Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje ponuja lepo priložnost, da osvetlimo pot slovenskega strokovnega glasila v svet.

V prispevku se bomo omejili samo na zamenjavo zbornikov *Traditiones*, ki je najpomembnejša pot do strokovnjakov. Zamenjava publikacij namreč omogoča prodor slovenske znanosti v svet in njeno uveljavitev, hkrati pa tudi dotok tujega znanja k nam.

Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti skrbi, da zamenjava tako zbornika *Traditiones* kot vseh drugih publikacij, ki jih izdajata Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Znanstvenoraziskovalni center SAZU, nemoteno poteka. Celotna zamenjevalna mreža Biblioteke SAZU je bila ob koncu leta 1995 razširjena na 81 držav sveta in je zajemala 1.531 naslovnikov (99 v Sloveniji in 1.432 v inozemstvu), kar je zagotovo daleč največja zamenjava v jugovzhodni Evropi in med največjimi na svetu.

Zborniki *Traditiones* so tako že pri prvem letniku, v letu 1972, imeli veliko prednost pri prodoru v svet, saj so se lahko vključili v utečeno in zelo razširjeno zamenjevalno mrežo. Z leti se je seveda mreža širila in gostila, tako da je od prvotnih 257 naslovnikov, ki so v letu 1972 prejeli tudi *Traditiones*, v letu 1995 narasla na 338 naslovnikov.

Prve letnike so dobili vsi tisti naslovniki, s katerimi je bilo dogovorjeno, da prejema-jo ali vse publikacije Slovenske akademije znanosti in umetnosti ali samo publikacije Razreda za filološke in literarne vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti ali še ožje specializirano - samo etnološke publikacije. Kasneje, ko so bralci - tako strokovnjaki, znanstveniki in raziskovalci kot tudi ljubitelji etnološke vede in slovenstva nasploh - *Traditiones* spoznali, se je mreža naslovnikov razširila še na tiste, ki so zamenjevali svoje revije samo za *Traditiones* po načelu naslov za naslov.

Pobudo za širjenje zamenjevalne mreže so dajali tuji naslovniki, sami uredniki *Traditiones*, domači strokovnjaki in seveda tudi Biblioteka SAZU.

Vsekakor je zanimivo prikazati, kako se je zamenjevalna mreža za *Traditiones* širila po posameznih letih:

Leto izida	letnik	inozemstvo	Slovenija (število naslovnikov)	skupaj
1972	1/1972	245	12	257
1973	2/1973	253	13	266
1974		258	13	271
1975	3/1974	260	13	273
1976		268	14	282
1977	4/1977	273	14	287
1978		275	15	290
1979	5-6/1979	276	15	291
1980		279	15	294
1981		284	15	299
1982	7-9/1978-80	286	15	301
1983		289	16	305
1984	10-12/1981-83	292	17	309
1984	13/1984			
1985	14/1985	295	18	313
1986	15/1986	299	18	317
1987	16/1987	300	18	318
1988	17/1988	304	19	323
1989	18/1989	314	20	334
1990	19/1990	314	20	334
1991	20/1991	315	21	336
1992	21/1992	316	23	339
1993	22/1993	315	26	341
1994	23/1994	314	27	341
1995	24/1995	311	27	338

Traditiones pošilja Biblioteka SAZU 338 naslovnikom (27 v Sloveniji in 311 v inozemstvu) v 205 krajih v 49 državah na vseh celinah. Poudarek je prav gotovo na zamenjavi publikacij z Zahodom, čeprav so za etnologijo še kako pomembne povezave s slovanskimi narodi z Vzhoda. Več kot zgovorne so tudi naslednje številke:

27 naslovnikov	Slovenija,
47 naslovnikov	nekdanja Jugoslavija (od teh Jugoslavija 19, Hrvaška 10, Bosna in Hercegovina 7, Makedonija 6)
91 naslovnikov	Vzhodna Evropa (od teh Poljska 27, Češka 16, Skupnost neodvisnih držav 15, Romunija 12, Madžarska 9, Slovaška 4, Bolgarija 3, Albanija 2),
125 naslovnikov	Zahodna Evropa (od teh Italija 39, Nemčija 29, Avstrija 14, Velika Britanija 10, Finska 6, Francija 5, Švedska 5, Belgija 4, Španija 3, Danska 2, Nizozemska 2, Portugalska 2),
9 naslovnikov	Južna Amerika (od teh Brazilija 3),
31 naslovnikov	Severna Amerika (od teh Združene države Amerike 28, Kanada 2),
11 naslovnikov	Azija (od teh Ciper 4, Japonska 3, Indija 2),
1 naslovnik	Afrika in
1 naslovnik	Avstralija.

Za ilustracijo lahko navedemo, v katere kraje je razpredena zamenjalna mreža; 15 naslovnikov je v Ljubljani, 10 v Pragi, 7 naslovnikov ima München, po 6 naslovnikov Beograd, Bukarešta, Dunaj, Krakov in New York, 5 naslovnikov je v Vidmu, po 4 naslovnike ima Brno, London, Moskva, Poznanj, Sarajevo, Skopje, Turku in Zagreb, po 3 naslovnike ima Berlin, Čedad, Gradec, Milano, Nikozija, Novi Sad, Priština, Sofija, Stockholm, Trst in Varšava, po 2 naslovnika ima Bratislava, Bruselj, Budimpešta, Celovec, Cluj, Debrecen, Edinburg, Firence, Gorica, Göttingen, Hamburg, Helsinki, Kato-vice, Kijev, Lodž, Lublin, Marburg/Lahn, Maribor, Niš, Pariz, Piran, Rim, Sankt-Peterburg (Leningrad), Temišvar, Tirana, Torunj, Tübingen, Valjevo in Vroclav.

(Poimensko so navedene le tiste države ali tisti kraji, kjer sta vsaj 2 naslovnika.)

Celotni seznam naslovnikov, ki vsebuje tudi vse spremembe naslovov od leta 1987 ter evidenco poslanih pošiljk od leta 1990, ima Biblioteka SAZU na računalniških datotekah in kartotekah, starejše podatke pa ima shranjene samo v kartotekah. Seznam naslovnikov je bil objavljen tudi kot posebno poglavje v Letopisu SAZU, 44. knjiga: 1993 na straneh 190-226 (Ljubljana 1994).

Seznam pomembnejših naslovnikov, ki prejemajo *Traditiones* v zamenjavo:

Avstrija

Graz: Landesmuseum Joanneum. Abteilung für Volkskunde

Klagenfurt: Landesmuseum für Kärnten

Salzburg: Salzburger Landesinstitut für Volkskunde.

Richard-Wolfram-Forschungsstelle

Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften

Belgija

Bruxelles: Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique

Bolgarija

Sofija: Bŭlgarska akademija na naukite

Bosna in Hercegovina

Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Češka

Brno: Akademie věd České republiky. Ústav pro etnografii a folkloristiku

Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR

Francija

Paris: Bibliothèque Nationale

Hrvaška

Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Italija

Gorizia: Biblioteca Statale Isontina

Milano: Accademia di Scienze e Lettere. Istituto Lombardo

Padova: Università di Padova. Facoltà di Lettere e Filosofia
(per l'Istituto di Filologia Slava)

Roma: Università degli Studi di Roma «La Sapienza»,
 Dipartimento di studi slavi e dell'Europa
 Centro-Orientale. Facoltà di lettere e filosofia
 Trieste: Narodna in študijska knjižnica. (Biblioteca nazionale slovena e degli studi)
 Udine: Accademia di Scienze, Lettere ed Arti

Jugoslavija

Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti
 Novi Sad: Matica Srpska

Latvija

Rīga: Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka. (Latvian Academic Library)

Madžarska

Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

Makedonija

Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite

Nemčija

Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin. Osteuropa-Abteilung
 Bonn: Universitäts- und Landesbibliothek
 Frankfurt am Main: Johann Wolfgang Goethe- Universität.
 Institut für Kulturanthropologie und Europäische Ethnologie
 Göttingen: Akademie der Wissenschaften in Göttingen
 München: Bayerische Akademie der Wissenschaften
 Tübingen: Universitätsbibliothek

Poljska

Kraków: Polska Akademia Nauk
 Poznań: Uniwersytet im Adama Mickiewicza. Instytut Etnologii
 i Antropologii Kulturowej

Slovaška

Bratislava: Univerzitná knižnica

Slovenija

Ljubljana: Narodni muzej
 Maribor: Pokrajinski muzej

Skupnost neodvisnih držav

Kiev: Central'na naukova biblioteka im. V. I. Vernads'kogo AN Ukrajiny
 Sankt-Peterburg (Leningrad): Rossijskaja akademija nauk

Švedska

Göteborg: Göteborgs Universitetsbiblioteket
 Stockholm: Stockholms Universitetsbibliotek

Švica

Genève: Musée d'Ethnographie

Velika Britanija

London: British Library. Slavonic & East European Collections

Združene države Amerike

Cambridge: Harvard College Library. Slavic Division

Chicago: The University of Chicago Library

Los Angeles: University of California. University Research Library

New York: Columbia University. Department of Slavic Languages

Zamenjava publikacij ima tudi nekaj slabih lastnosti, ki so v glavnem povezane s finančnimi težavami založnikov. Te povzročajo zamude pri publiciranju tekočih zbornikov in zato tudi veliko dopisovanja (reklamacije, pojasnila, opravičila) med vsemi sodelujočimi v zamenjalni mreži. Vendar ocenjujemo, da dobre lastnosti odtehtajo vse slabosti.

Za sklep moramo še enkrat poudariti, da se s slovensko knjigo širi domače znanje praktično po vsem svetu, v zamenjavo pa dobimo tuje gradivo, do katerega bi drugače le težko prišli – neredko pa sploh ne, saj je ponekod prav knjižna zamenjava edini možni način nabave.

Vili Vuk
Prof. dr. Angelos Baš 70-letnik

Sredi šestdesetih let se je na oddelku za etnologijo pri tedanjem predstojniku prof. dr. Vilku Novaku oglasil tedanji kustos iz Slovenskega etnografskega muzeja dr. Angelos Baš. Profesorja Novaka je prišel vprašat, ali bi mu lahko svetoval kakšnega študenta etnologije, ki bi ga vključil v terensko delo pri Baševem velikem raziskovalnem projektu Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju. Študentov etnologije tedaj ni bilo na pretek in vključen sem bil v ekipo Slovenskega etnografskega muzeja, ki jo je vodil dr. Angelos Baš. Kar je bilo za študenta izzivalno, je bilo srečanje z raziskovalnim delom na terenu, kar je bila zame osebno sreča, pa je bilo znanstvo in druženje z uglednim etnologom, ki sem mu z velikim zanimanjem sledil skozi njegove spise in ugotavljal, da prinaša nova obzorja v slovensko etnologijo. Skozi leta po najinem prvem srečanju in tudi srečnem sodelovanju na terenu – po Pohorju še pri savinjskih splavarjih – mi je bil dr. Baš nepogrešljiv mentor, prijateljske vezi so ostale do današnjih dni.

V današnjih dneh pa mineva od tistega časa skoraj trideset let. To so desetletja, ki so dr. Angelosa Baša popolnoma profilirala v slovenski etnološki vedi, njegovo obsežno delo je postalo avtorsko razpoznavno in njegova 70-letnica, ki jo praznuje letos, ostaja presenečenje, ki pa seveda navdušuje ob poznavanju razmerja med njegovim delom in njegovo starostjo: naredil je ogromno, v njegovem delu je veliko temeljnega za podoben moderne slovenske etnologije.

Angelos Baš je bil rojen 24. avgusta 1926 v Taboru v Savinjski dolini. Njegov oče je bil prof. Franjo Baš, ustanovitelj in prvi ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru, človek, ki je obvladoval kar nekaj strok in ki je prav zaradi tega v začetkih mariborskega profesionalno organiziranega muzejstva sedanji Pokrajinski muzej utemeljil in v eni osebi opravil delo, ki danes zahteva kar lepo število kustosov. Današnji pogled na delo dr. Angelosa Baša ima pri razmišljanju o tem, kako se je odločal za svojo poklicno ali strokovno pot, kar precejšnjo olajšavo in povsem zanesljiv odgovor: že od otroških let je z očetom živel v muzeju, in ker mu je bila v njegov genski zapis očitno dana nagnjenost za zgodovino, je bila odločitev za delovno pot skozi življenje povsem preprosta. Dokaz za to je podatek, da je kot desetleten deček »prebral dobršen del

Grudnove Zgodovine slovenskega naroda¹. Zares ni moglo biti drugače, kot da je začel študirati zgodovino. Odločil se je za univerzo v Gradcu, toda okupacija je neprekinjenost študija onemogočila, tako da se je leta 1945 vpisal na ljubljansko univerzo, nadaljeval oziroma začel z zgodovino, ob strani študiral še etnologijo in se potem odločil za etnologijo kot glavni študijski predmet. Leta 1951 je diplomiral pri dr. Niku Zupaniču.

Že Bašev razlog, ki ga je napeljal k spremembi študijske smeri, je napovedal, da ne bo etnolog z diplomom, ki bi sledil ustaljeni etnološki misli, kakršna je bila v petdesetih letih še zakoreninjena. Nekoč v času študija ga je režiser Fran Žižek zaprosil za podatke o načinu življenja v času Miklove Zale, ker jih pri različnih profesorjih ni mogel dobiti. Angelosa Baša je to opozorilo na veliko pomanjkanje védenja o vsakdanjem življenju v naši preteklosti.

Etnologijo v muzejski praksi je spoznal na svojem prvem službenem mestu v ljubljanskem Mestnem muzeju, kjer o etnologiji kot samostojni raziskovalni enoti ni bilo govora, zato je Angelos Baš opravljal delo kustosa za kulturno zgodovino. Poznavajoč težnje v evropski etnologiji, ki se je odmikala od tako imenovane »kmetologije« (Bašev izraz!) in se nagibala tudi k raziskovanju načina življenja med delavci ter meščani, je skušal uveljaviti svojo znanstveno ali raziskovalno drugačnost v muzejskem okolju. To se je pa dr. Angelosu Bašu povsem posrečilo šele z začetkom njegovega službovanja v Slovenskem etnografskem muzeju, kjer se je zaposlil leta 1963. Že v času delovanja v ljubljanskem Mestnem muzeju se je pri svojih raziskavah odpravil v preteklosti, tako da je iskal in tudi našel oprijemljive podatke o značilnosti življenja Slovencev v času, ki je zanj še najti relevantno gradivo. Baševa doktorska disertacija, ki jo je obranil leta 1959, je pri nas utemeljila historično etnologijo in v bistvu do današnjih dni njenega utemeljitelja zadržala v tem pomembnem delovnem krogu kot edinega etnološkega raziskovalca, ki se ukvarja z raziskovanjem načina življenja Slovencev v preteklosti. Noša v poznem srednjem veku in 16. stoletju je znanstveni prag, ki ga je s svojo disertacijo prestopil dr. Angelos Baš in na njegovi drugi strani razkril bogato področje s še neobdelanim gradivom. Začetni temi iz historične etnologije so sledile raziskave Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja, Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času in Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. in 18. stoletju. Toda to niso bile znanstvene inovacije le v smislu utemeljevanja historične etnologije, temveč je dr. Baš v svojih raziskavah noše, oblačilne kulture ali oblačilnega videza tudi definiral in uredil pojme, ki so v rabi pri raziskovanju človekovega oblačenja.

Dr. Angelos Baš je konec petdesetih let in v šestdesetih pomembno in poglobljeno sodeloval pri prenavljanju slovenske etnološke vede. Skoraj izključno v kmečki socialni sloj zazrta slovenska etnologija je začela v tem času – prek evropskih vplivov – razmišljati o kompletnem pogledu na človeka, torej tudi na človeka, ki je živel in deloval v mestnem, industrijskem ali obrtniškem okolju. Dr. Baš se je uspešno potegoval za oblikovanje nove etnologije na Slovenskem, bil pri tem v polemikah večkrat napaden, toda hkrati učinkovit z odgovorom: na pomisleke je odgovarjal s svojim delom in tako na svoje teoretične vzorce postavljaj konkretna, praktična dejanja. To so zlasti raziskave Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju, Savinjski splavarji in Ljutomerške konjske dirke. Učinkovito je segel tja, kamor je po njegovem mnenju nova ali prenovljena etnologija morala začeti segati.

¹ Naško Križnar: Pogovor s prof. Angelosom Bašem v: Glasnik Slovenskega etnološkega društva, letnik 27, št. 3 - 4, 1988, str. 98.

Do leta 1979, ko je odšel na Inštitut za slovensko narodopisje pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, je bil dr. Angelos Baš muzealec. V tem okolju je živel z vsemi dvomi, ki še danes zaznamujejo delo muzejskih kustosov: ali izključno raziskovati ali pa raziskano tudi in predvsem posredovati. Seveda se je odlično zavedal obojne naloge in v slovensko muzejstvo vnesel muzeološko svežino, ki je opazno preseгла tradicionalni koncept muzejske prezentacije zbranega ali obdelanega gradiva. Nove muzeološke zamisli je pokazala Baševa razstava o savinjskih splavarjih, ki jo je po temeljiti raziskavi, objavljeni tudi v knjigi, oblikoval skupaj z arhitektom Marjanom Lobodo. Raziskava je uveljavila princip realne podobe savinjskih splavarjev v preteklosti, kar pomeni, da si je pri mizansceni pomagala tudi s premostitvami vrzeli, ki jih muzejski predmeti niso mogli spraviti v povezano zgodbo. Tako si je dr. Angelos Baš »upal« – da bi z razstavo dosegel tudi predstavo – postaviti pred obiskovalce rekonstrukcijo splava, kakršnega so uporabljali savinjski splavarji. Historičnemu gradivu je potemtakem dodal »nov« predmet, kar je še zdaj moderno muzeološko načelo pri pripravljanju razstav.

Baševo akademijsko obdobje od leta 1979 pa do upokojitve označuje načrtno ukvarjanje skoraj izključno s historično etnologijo, znotraj tega pa prek raziskovanja oblačilne kulture z načinom življenja fevdalcev in meščanov. S tem je praktično uresničil širitev in tudi zaokrožitev interesnega delovnega kroga etnološke vede, ki se je pred tem dolga leta – razumljivo, da tudi z argumenti – zadržala na raziskovalni točki, označeni le s kmetstvom, iz katere se je razvila, kot bi rekel naš slavljeneec, »kmetologija«. Ob tem je bil v koraku z drugimi dogajanji v »svoji« znanosti, z natančnostjo je polemiziral, objavljal, sodeloval na kongresih, prav tako pa z urejanjem *Traditiones in Ethnologiae* revije spodbujal ter organiziral etnološko znanstveno pisanje pri nas. Pomembna in za slovensko znanje o preteklosti koristna je enciklopedična publikacija *Slovensko ljudsko izročilo*, ki jo je uredil dr. Angelos Baš, njegovo tovrstno delo se zdaj nadaljuje pri nastajanju slovenskega etnološkega leksikona.

Dr. Angelos Baš je bil leta 1984 izvoljen v naziv rednega profesorja za etnologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani, od leta 1987 vodi tam seminar oziroma konzultacije za študente podiplomskega študija etnologije. Prof. dr. Angelos Baš želimo, da bi slovenski etnologiji, ki jo je pomagal na novo utemeljiti, še dolga leta prispeval svoje misli in da bi kot profesor s svojimi izkušnjami in znanjem pomagal na znanstveno pot še veliko svojim slušateljem.

Sinja Zemljič-Golob in Maja Godina-Golija
Bibliografija Angelosa Baša
(1947 do 1995)

Samostojne publikacije

Stari Slovani v zgodovini. - Ljubljana, Slovenski knjižni zavod, 1949, 84 str. (Poljudno-znanstvena knjižnica, 23. Avtorja Angelos Baš, Branko Marušič.)

Noša v poznem srednjem veku in 16. stoletju na Slovenskem. - Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1959, 92 str.

Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju v dobi kapitalistične izrabe gozdov. - Maribor, Obzorja, 1967, 312 str.

Noša na Slovenskem v poznem srednjem veku in 16. stoletju. - Ljubljana, Mladinska knjiga, 1970, 151 str.

Savinjski splavarji. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1974, 276 str.

Ljutomerske konjske dirke. - Maribor, Obzorja 1976, 204 str.

Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja. - Ljubljana, SAZU, 1984, 168 str. (Gradivo za narodopisje Slovencev, 2.)

Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času (1. polovica 19. stoletja). - Ljubljana, DZS, 1987, 360 str.

Opisi oblačilnega videza na Slovenskem v 17. in 18. stoletju. - Ljubljana, SAZU, 1989, 115 str. (Gradivo za narodopisje Slovencev, 4.)

Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. in 18. stoletju. - Ljubljana, DZS, 1992, 300 str.

Znanstvene in strokovne objave

Povojna izkopavanja v Ptuju. - Novi svet, 2, 1947, str. 736-746.

Povojna arheološka izkopavanja v Ptuju. - Obzornik II, 1947, str. 304-309.

Arheološka izkopavanja v Ptuju. - Tovariš 27. VI. 1947, str. 604.

Arheološke izkopanine v Ptuju. - Vprašanja naših dni 26. X. 1947, str. 1052 - 1056.

Mračna doba je rodila velikega moža. - Ljudski tednik 5. II. 1948, str. 8-9, 12-13.

Arheološka preučevanja na Bledu. - Slovenski poročevalec 21. VII. 1948, str. 6.

Prešeren. - Študentska revija, 1, 1948, str. 5-13.

- Arheološka raziskavanja na Bledu. - Mladinska revija, 4, 1948/49, str. 208-212.
 Iz staroslovanskega narodopisja. - Ljudski tednik 24. VI. 1949, str. 8-9.
 Arheološka izkopavanja na Bledu. - Ljudski tednik 8. VII. in 15. VII. 1949, str. 7.
 Ob kulturnozgodovinskih problemih slovenskega zgodnjega srednjega veka. - Nova obzorja, 2, 1949, str. 23-33.
 Staroslovanske najdbe na Bledu. - Vestnik 18. IV. 1949, str. 2-3.
 O staroslovanskih običajih. - Vestnik 23. VIII. 1949, str. 4.
 Varstvo kulturnih spomenikov. - Mladinska revija, 5, 1949/50, str. 235-236.
 Vprašanja naših muzejev. - Nova obzorja, 3, 1950, str. 541-542.
 Ob dnevu Cirila in Metoda. - Primorski dnevnik 5. VII. 1950, str. 4.
 Francozi v Trstu 1797. - Razgledi (Trst) 1950, str. 383-384, 429-431.
 Mestni muzej v Ljubljani. - Slovenski poročevalec 11. V. 1950, str. 4.
 Kitajska umetna obrt v Ljubljani. - Tovariš 28. XII. 1950, str. 668, 676.
 Celje in njegova pokrajina v 15. stoletju po pričevanju sodobnikov. - Celjski zbornik, 1951, str. 231 - 237.
 O etnografiji Slovanov v 10. stoletju. - Nova obzorja, 4, 1951, str. 336-339.
 O starejših smrtnih običajih pri Slovanih. - Nova obzorja, 4, 1951, str. 841-843.
 Pripombe h kronologiji staroslovanske kulture. - Novi svet, 6, 1951, str. 841-845, 954-957.
 Po naših muzejih. - Tovariš 12. in 22. I. 1951, str. 28 in 46.
 Tako so nekoč sodili stari Kitajci. - Tovariš 19. VII. 1951, str. 322.
 K izvoru pleteninaste ornamentike. - Zgodovinski časopis, 5, 1951, str. 119-154.
 Kulturnozgodovinski muzej na Bledu. - Ljubljanski dnevnik 26. I. 1952, str. 4.
 Ljubljanska prehrana v 18. stoletju. - Tovariš 28. III. 1952, str. 208.
 K stavbnemu in zemljiškemu značaju Ljubljane v franciscejskem katastru. - Slovenski etnograf, 5, 1952, str. 76-100.
 Stavbni značaj Kostanjevice v franciscejskem katastru. - Kostanjevica na Krki ob sedemstoletnici mestnega obstoja, Kostanjevica 1953, str. 103-108.
 Kako so se oblačili naši pradedje. - Mladina, 8. XII. 1953, str. 6.
 Kulturnozgodovinski muzej na Ljubljanskem gradu. - Ljubljanski dnevnik 19. XII. 1953, str. 4.
 Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stoletju. - Slovenski etnograf, 6/7, 1953/54, str. 121-138.
 Vprašanja mestnega muzeja v Ljubljani. - Ljubljana 1954, 36 str. (Avtorji Josip Mal, Angelos Baš, Marija Levstek, Nace Šumi.)
 Etnografija Santoninovega itinerarija po Koroškem, Kranjskem in Štajerskem 1485-1487. - Kronika, 2, 1954, str. 122-127.
 Kaj bo z muzejskimi publikacijami? - Ljubljanski dnevnik 13. II. 1954, str. 4.
 Na rob diskusije o muzejih. - Ljubljanski dnevnik 6. III. 1954, str. 4.
 Novo leto in izročilo njegovega praznovanja. - Slovenski poročevalec 31. XII. 1954, str. 23.
 Razstava gotske in renesančne noše v ljubljanskem območju. - Ljubljana, Mestni muzej in Gospodarsko razstavišče, 1955, 4 str. (Katalog.)
 Za muzejsko podobo Ljubljane. - Ljubljanski dnevnik 4. II. 1955, str. 4. (Avtorji Josip Mal, Angelos Baš, Marija Levstek, Nace Šumi.)
 Vprašanja naših krajevnih muzejev. - Naša sodobnost, 3, 1955, str. 1147-1152.
 Stare kulture. - Naši razgledi, 4, 1955, str. 301-302.
 Slovenske panjske končnice. - Naši razgledi, 4, 1955, str. 350.

- O srednjeveški noši na Slovenskem. - Obzornik, 1955, str. 337-340.
- Orodja na kmečkih gospodarstvih pod Mariborom v 18. stoletju. - Slovenski etnograf, 8, 1955, str. 109 - 128.
- Muzejski utrinki iz Švice. - Slovenski poročevalec 23. V. 1955, str. 4.
- Gotska in renesančna noša v kamniškem območju. - Kamniški zbornik, 2, 1956, str. 101-112.
- Zbirka gotske in renesančne noše v ljubljanskem Mestnem muzeju. - Kronika, 4, 1956, str. 109-110.
- Noše na freski Sv. Nedelje v Crnogrobu. - Loški razgledi, 3, 1956, str. 175-182.
- K razstavam zgodovine. - Naši razgledi, 5, 1956, str. 58-59.
- O našem zgodovinopisju. - Naši razgledi 5, 1956, str. 270-271.
- Muzejsko romanje po Parizu. - Naši razgledi, 5, 1956, str. 456-457.
- Prekomorske kulture v Etnografskem muzeju. - Naši razgledi, 5, 1956, str. 484-485.
- Slovenski šolski muzej. - Naši razgledi, 5, 1956, str. 521.
- Renesančna noša na Slovenskem. - Obzornik, 1956, str. 320-323.
- Stavbni značaj Kamnika v franciscejskem katastru. - Kamniški zbornik, 3, 1957, str. 62 - 68.
- Ob tednu muzejev. - Naši razgledi, 6, 1957, str. 453-454.
- Crnogrobška freska v filmu. - Naša sodobnost, 5, 1957, str. 1129-1133.
- Pohištvo podložnikov na Podčetrtekovem gospodstvu v 18. stoletju. - Slovenski etnograf, 10, 1957, str. 49-60.
- Nove zbirke Pokrajinskega muzeja v Mariboru. - Naši razgledi, 7, 1958, str. 37-38.
- Pričevanje o noši v poznosrednjeveški umetnosti na Slovenskem. - Slovenski etnograf 11, 1958, str. 101-130.
- Odgovor na vprašanje bralcev. - Tedenska tribuna 3. IV. 1958, str. 7.
- Beseda o naši muzejski omiki. - Naši razgledi, 8, 1959, str. 31-32.
- O muzejski prosveti. - Naši razgledi, 8, 1959, str. 213.
- Peča na Slovenskem. - Naši razgledi, 8, 1959, str. 310-311.
- O najstarejši upodobitvi skrinje na Slovenskem. - Slovenski etnograf, 12, 1959, str. 97-106.
- Kaputi i ogrtači u Sloveniji od XIV do XVI stoleća. - Zbornik Muzeja primenjene umetnosti (Beograd) 5, 1959, str. 7-25.
- Kranjska ljudska noša na gotskih freskah. - Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. 5/6, 1959, str. 351-367.
- Etnografija - zgodovinska znanost. - Glasnik Slovenskega etnografskega društva, 2, 1959/60, str. 9-10.
- Uz etnografiju Gorenjske u kasnom srednjem veku. - Rad kongresa folklorista Jugoslavije (Ljubljana) 1960, str. 27-32.
- Etnografija - zgodovinska znanost. - Naši razgledi, 9, 1960, str. 77-79.
- Beseda o krajevnih muzejih. - Naši razgledi, 9, 1960, str. 179-180.
- Staleški okviri u nošji 16. stoleća kod Slovenaca. Etnološki pregled (Beograd) 2, 1960, str. 41-62.
- Polemična opomba o etnografiji. - Naši razgledi, 9, 1960, str. 515- 516.
- Materijali visoke nošnje u Sloveniji 16. stoleća. - Zbornik Muzeja primenjene umetnosti (Beograd) 6/7, 1960/61, str. 87-107.
- Namesto odgovora. - Naši razgledi, 10, 1961, str. 105.
- Muzejski utrinki iz Stockholma. - 7 dni 7. IV. 1961, str. 11.
- Muzejski utrinki iz Kopenhagna. - 7 dni 14. IV. 1961, str. 11, 15.

- IV. posvetovanje jugoslovanskih etnologov. - Naši razgledi, 10, 1961, str. 362.
- Motivi fizičnega dela v srednjeveškem stenskem slikarstvu na Slovenskem. - Rad VIII kongresa Saveza folklorista Jugoslavije (Titovo Užice) 1961, str. 359-365.
- Hrastovski plug. - Slovenski etnograf, 14, 1961, str. 51-58.
- Mali mejniki iz veka v vek. - Tovariš 31. XII. 1961, str. 28-31.
- Dva muzeja. - Argo, 1, 1962, str. 81-83.
- Cena noše na Slovenskem v 15. in 16. stoletju. - Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (Zagreb) 40, 1962, str. 35-44.
- V savetovanje jugoslovenskih etnologa. - Bilten Etnološkog društva Jugoslavije (Beograd) 5, 1962, str. 1-3.
- Načela proučavanja naše starije narodne nošnje. - Etnološki pregled (Beograd) 4, 1962, str. 64-84.
- Posvetovanje etnologov. - Naši razgledi, 11, 1962, str. 248-249.
- Ljudska noša na Gorenjskem. - Naši razgledi, 11, 1962, str. 308-309.
- Hlače v srednjeveški ljudski noši na Slovenskem. - Slovenski etnograf, 15, 1962, str. 55-72.
- Staro orožje Afrike, Azije in Oceanije. - Naši razgledi, 11, 1962, str. 431.
- Dve razstavi Mestnega muzeja. - Naši razgledi, 11, 1962, str. 480-481.
- VI. posvetovanje jugoslovanskih etnologov. - Bilten Etnološkog društva Jugoslavije (Beograd) 6, 1963, str. 4-7.
- O istorijskom karakteru etnologije. - Etnološki pregled (Beograd) 5, 1963, str. 5-22.
- Muzeji in družbeno samoupravljanje. - Naši razgledi, 12, 1963, str. 196-197.
- Slovenske ljudske maske. - Naši razgledi, 12, 1963, str. 295-296.
- Slovensko ljudsko slikarstvo. - Naši razgledi, 12, 1963, str. 356-357.
- O poznosrednjeveški ljudski noši hlač na Slovenskem. - Rad kongresa folklorista Jugoslavije (Ohrid) 1964, str. 463-467.
- Obuvala na Slovenskem v 15. in 16. stoletju. - Slovenski etnograf, 16/17, 1964, str. 23-34.
- Pota sodobne etnografije. - Naši razgledi, 13, 1964, str. 309.
- Predmet in cilji etnologije. - Delo 15. X. 1964, str. 5.
- Gozdni in lesni delavci na južnem Pohorju. - Ljubljana, Slovenski etnografski muzej, 1965, 16 str. (Vodnik po razstavi).
- Prehrana gozdnih in lesnih delavcev na južnem Pohorju. - Časopis za zgodovino in narodopisje, n. v. 1, 1965, str. 1-11.
- Uz temu: etnologija i istorija umetnosti. - Etnološki pregled (Beograd) 6/7, 1965, str. 7-14.
- Razstavlanje etnografskega muzejskega gradiva. - Naši razgledi, 14, 1965, str. 71-72.
- Opomba o naši etnografiji. - Sodobnost, 13, 1965, str. 173-181.
- Opuščene drče. - 7 dni, 31. 12. 1965, str. 5.
- Etnološki utrinki iz Poljske. - Naši razgledi, 15, 1966, str. 54-55.
- Na rob raziskav o šegah. - Naši razgledi, 15, 1966, str. 220-221, 248-249.
- Etnolog, literarni zgodovinar in pedagog Vilko Novak. - Panonski zbornik (Murska Sobota), 1966, str. 350-353.
- Prekmurski pozvačin. - Etnografija Pomurja, 1, 1967, str. 119-142.
- Izraba prostega časa pri starejših gozdnih delavcih na južnem Pohorju po osvoboditvi. - Slovenski etnograf, 20, 1967, str. 76-91.
- Ac sibi haberent. - Sodobnost, 15, 1967, str. 643-647.
- Iz starejših štajerskih verovanj. - Večer 26. VIII. 1967, str. 10.

- Pojasnilo. - Delo 9. I. 1968, str. 5.
- Ralo in plug. - Ljubljana, Slovenski etnografski muzej, 1968, 14 str. (Vodnik po razstavi.)
- Ralo in plug. - Naši razgledi, 17, 1968, str. 595.
- O predmetu etnologije. - Časopis za zgodovino in narodopisje, n. v. 4, 1968, str. 273-277.
- Družbena skupina gozdnih in žagarskih delavcev kot predmet etnološke raziskave. - X sovetovanje na etnologizite na Jugoslavija (Titov Veles), 1968, str. 151-166.
- Beseda o zborniku Svet med Muro in Dravo. - Slovenski etnograf, 21/22, 1968/69 (1970), str. 118-119.
- Noša na Slovenskem v poznem srednjem veku in 16. stoletju. - Delo 8. VII, 1971, str. 12.
- Obiranje hmelja na kmečkih posestvih v Savinjski dolini. - Slovenski etnograf, 23/24, 1970/71 (1972), str. 71-98.
- Pojasnilo. - Dialogi, 7, 1971, str. 610-611.
- Orodje v poznosrednjeveškem stenskem slikarstvu na Slovenskem. - Časopis za zgodovino in narodopisje, n. v. 7, 1971, str. 70-75.
- O etnoloških raziskavah sodobnega gospodarskega orodja. - Naši razgledi, 21, 1972, str. 71-72.
- Bloške smuči. - Ljubljana, Slovenski etnografski muzej, 1972, str. 4-9 (Vodnik po razstavi.)
- Razstava bloških smuči. - Naši razgledi, 21, 1972, str. 246.
- Die Erscheinungsform der Kleidung im slowenischen Volksgebiet im Spätmittelalter und im 16. Jahrhundert. - Waffen-und Kostümkunde (München-Berlin) 1972, str. 81-94.
- O materialni kulturi v gorskih soseskah zgornjega Posočja in v Kobariškem kotu. - Zbornik 18. kongresa SUFJ (Bovec 1971) 1973, str. 27-42.
- Ob flosarskem balu na Ljubnem 1973. - Turistični vestnik, 1973, str. 190-191.
- O dravskih splavarjih. - Slovenski etnograf, 25/26, 1972/73, str. 143-156.
- Slovo od ljudskega življenja. - Slovenski etnograf, 25/26, 1972/73, str. 157-185.
- Stoletnica dirk. - Delo, 10. VII. 1974, str. 9.
- Dobički in mezde v savinjskem splavarstvu. - Savinjski zbornik, 3, 1974, str. 317-326.
- Posnemati Dunajčane. - Delo 26. IV. 1975, str. 31.
- Savinjsko splavarstvo. - Naši razgledi, 24, 1975, str. 293.
- Začelo se je v Ljutomeru. - 7 D 5. VI. 1975, str. 17.
- Družbene organizacije. - Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, 8, 1975, str. 59-64. (Avtorja Angelos Baš, Duša Krnel-Umek).
- Delavski dohodki in kupna moč. Življenje idrijskega rudarja. - Idrijski razgledi, 20, 1975, str. 3-7.
- Začetki ljutomerskih konjskih dirk. - Slovenski etnograf 27/28, 1974/75, str. 63-80.
- Povedali so ob jubileju. - 15 let Nogometnega kluba Maribor, 1976, str. 15.
- Začetki konjskih dirk v Šentjerneju, v: Slovenski etnograf 29, Ljubljana 1976, str. 39-52.
- Gospodarstvo. - Razstava Titov rojstni kraj (Ljubljana) 1977, str. 25-26.
- Gospodarstvo. - Izložba Titov zavičaj (Zagreb) 1977, str. 29-30.
- Dirke. - Večer 26. IX. 1977, str. 4.
- Corrigenda. - Traditiones, 4, 1975 (1977), str. 281-292.
- The Family of Foresters and Sawyers in the Southern Pohorje during the Period of the Capitalist Exploitation of the Forests. - Ethnologia Slavica (Bratislava) 8/9, 1977, str. 217-226.
- Plavljenje lesa po Savinji. - Slovenski etnograf, 30, 1977 (1979), str. 61-74.
- "Šentjernejski dirjači počaščeni pred vsem svetom". - Dolenjski list 12. I. 1978, str. 28-29.

Etnologija in sodobna slovenska družba (diskusija). - Glasnik Slovenskega etnološkega društva, 18, 1978, str. 32-33, 41-42.

Gledališče, film in etnologija. - Etnologija in sodobna slovenska družba, 1978, str. 81-85.

Savinjsko splavarstvo od 15. do 19. stoletja. - Acta historico-oeconomica Iugoslaviae (Zagreb) 5, 1978, str. 225-248.

Iz kulturnega življenja v Zgornji Savinjski dolini in Zadretju med svetovnimi vojnama. - Savinjski zbornik (Žalec) 4, 1978, str. 266-274.

O "ljudstvu" in "ljudskem" v slovenski etnologiji. - Pogledi na etnologijo, 1978, str. 67-115.

O zemljiški lastnini in delu v Slovenskih goricah med svetovnimi vojskama. - Traditiones 5/6, 1976/77 (1979), str. 47-54.

Vraža, da hudič polhe pase. - Lovec, 62, 1979, str. 271-273.

Postscriptum. Glasnik Slovenskega etnološkega društva, 19, 1979, str. 57-59.

O koristih našega poljšjega lova. - Lovec 63, 1980, str. 323-326.

O našem lovu na polhe. - Rodna gruda 27, 1980, št. 10, str. 28-29.

O savinjskem splavarstvu. - Rodna gruda, 27, 1980, št. 11, str. 28-29.

Predgovor. Slovensko ljudsko izročilo. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1980, str. 5-8.

Poljedelstvo. Slovensko ljudsko izročilo. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1980, str. 22-30.

Vrtnarstvo. Slovensko ljudsko izročilo. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1980, str. 41-43.

Vinogradništvo. Slovensko ljudsko izročilo. - Ljubljana Cankarjeva založba, 1980, str. 45-48.

Sadjarstvo. Slovensko ljudsko izročilo. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1980, str. 49-51.

Gozdno gospodarstvo. Slovensko ljudsko izročilo. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1980, str. 54-57.

Nabiralništvo. Slovensko ljudsko izročilo. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1980, str. 59-60.

Lov in ribolov. Slovensko ljudsko izročilo. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1980, str. 61-65.

Hrana. Slovensko ljudsko izročilo. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1980, str. 111-118.

Noša (soavtorica Marija Makarovič). Slovensko ljudsko izročilo. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1980, str. 121-131.

Iz pričevanj Janeza Trdine o noši. - Janez Trdina - etnolog. Ljubljana 1980, str. 27-36.

Kako se je nosil Prešeren. - Naši razgledi, 29, 1980, str. 678-679.

Beseda o etnologu Stanku Vrazu. - Naši razgledi, 30, 1981, str. 296.

Etnologija Slovanov, posebej tudi Slovencev. - Naši razgledi, 30, 1981, str. 707, 716.

Pričevanja Frana Levstika o noši. - Glasnik Slovenskega etnološkega društva, 22, 1982, str. 6-11.

Poglavja iz etnološkega dela Stanka Vraza na Slovenskem. - Traditiones, 7/9, 1978/80 (1982), str. 189-249.

O predmetu Vrazovega etnološkega dela na Slovenskem. - Zgodovinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije, 1, 1982, str. 9-14.

O potopisih kot virih za etnologijo Slovencev v fevdalni dobi. - Zgodovinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije, 1, 1982, str. 105-117.

Savinjski splavarji (delen ponatis knjige Savinjski splavarji). - Novi tednik 28. VII. do 30. XII. 1982.

Savinjski splavarji (nadaljevanje delnega ponatisa knjige Savinjski splavarji). - Novi tednik 6. I. 1983 do 1. IX. 1983.

Luče sredi 19. stoletja. - Savinjski zbornik (Žalec), 5, 1983, str. 480-484.

- Naposled še v etnologiji. - Naši razgledi, 32, 1983, str. 223-224.
- O preteklosti in etnologiji. - Naši razgledi, 32, 1983, str. 406-407.
- Še o preteklosti in etnologiji. - Naši razgledi, 32, 1983, str. 457.
- Nekatere značilnosti dela v pohorskih gozdovih slovenjebistriške graščine. - Zbornik občine Slovenska Bistrica, 1, 1983, str. 263-269.
- Poljši lov na Slovenskem. - Traditiones, 10/12, 1981/83 (1984), str. 35-60.
- K slovenskemu imenju za etnologijo (1843-1857). - Traditiones, 10/12, 1981/83 (1984), str. 154-164.
- Oblačilne značilnosti na Slovenskem v 16. stoletju. - Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 20, 1984, str. 69-86.
- Kaj je pravzaprav moda? - Večer 20. X. 1984, str. 6, 27. X. 1984, str. 6, 3. XI. 1984, str. 6, 10. XI. 1984, str. 6, 17. XI. 1984, str. 6, 24. XI. 1984, str. 6 in 8. XII. 1984, str. 6.
- Moda. - Traditiones, 13, 1984, str. 71-85.
- Oblačilna moda kot sredstvo politične propagande: pri Slovencih ob revoluciji 1848. - Etnološki pregled (Beograd) 20/21, 1984/85, str. 5-9.
- Dopolnilo. - Nova revija, 4, 1985, str. 1038.
- Surke, rdeče kape in bele kokarde. - Večer 14. IX. 1985, str. 6.
- Oblačilni materiali in sprejemanje oblačilne mode na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja. - Traditiones, 14, 1985, str. 55-79.
- O terenskih ekipah Zgodovinskega društva v Mariboru 1948. - Traditiones, 14, 1985, str. 191-192.
- Ko so po Dravi še plule šajke. - Večer 11. 10. 1986, str. 26.
- Oblačilne razmere na Slovenskem v 16. stoletju. - Razprave Filozofske fakultete. Simpozij Slovenci v evropski reformaciji šestnajstega stoletja, 1986, str. 7-27.
- Pletilna tehnika jalb v Vzhodnih Alpah. - Etnološka tribina (Zagreb) 9, 1986, str. 79-82.
- Trabrennpferde auf den Bauernhöfen in der Umgebung von Ljutomer (Luttenberg, Untersteiermark). - Tradition und Entfaltung, Volkskundliche Studien in memoriam Hanns Koren (Trautenfels), 1986, str. 217-222.
- Časopisi oblačilne mode na Slovenskem ob koncu fevdalne dobe. - Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 50, 1986, str. 83-87.
- Ob razstavi Ljudska umetnost v Jugoslaviji (Etnografski muzej v Budimpešti). - Glasnik Slovenskega etnološkega društva 26, 1986/87, str. 45-46.
- Oblačilni videz je večkrat v tesni zvezi z narodnim gibanjem. - Delo 23. IV. 1987, str. 6.
- Zdravstvo savinjskih splavarjev. - Zbornik, Spominski simpozij ob 100 letnici Minařkovega rojstva, Maribor 1987, str. 151-156.
- Oblačilna kultura na Slovenskem v stičišču z drugimi oblačilnimi kulturami. - Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 23, 1987, str. 129-141.
- Beseda ustvarjalcev, Angelos Baš, Oblačilna kultura na Slovenskem (1. polovica 19. stoletja). - Knjižna panorama, 2, 1987, str. 3-4.
- Oblačilna kultura med Slovenci. - Primorski dnevnik 21. VIII. 1987, str. 9, 25. VIII. 1987, str. 9, 26. VIII. 1987, str. 9, 28. VIII. 1987, str. 9.
- Zur sozialen und politischen Funktion der Kleidung im Slowenien des Vormärz und der Revolution 1848. - Kleidung-Mode-Tracht, Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1986 in Lienz (Osttirol), (Wien) 1987, str. 141-157.
- Zur sozialen und politischen Funktion der Kleidung im Slowenien des Vormärz und der Revolution 1848. - Ethnologia Slavica (Bratislava) 18, 1986 (1987), str. 55-68.
- Sacrum promptuarium Janeza Svetokriškega kot vir za etnologijo. - Traditiones, 16, 1987, str. 273-278.

- Addenda et corrigenda. - Traditiones 16, Ljubljana 1987, str. 331-333.
- Brana. - Enciklopedija Slovenije, 1, 1987, str. 354-355.
- Za žirovsko muzejsko zbirko obutve na Slovenskem. - Žirovski občasnik, 14, 1988, str. 193.
- Die slowenischen Flösser. - Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (Wien) 92, 1988, str. 157-178.
- Die Fremdbilder der Savinja-Flösser. - Stereotypvorstellung im Alltagsleben. - Festschrift für Georg R. Schroubek (München), 1988, str. 83-89.
- O starejših dimnicah na Slovenskem. - Traditiones, 17, 1988, str. 111-120. (Soavtor S. Vilfan.)
- Še o poljšem lovu na Slovenskem v 18. stoletju. - Traditiones, 17, Ljubljana 1988, str. 221-224.
- Braslovče sredi 19. stoletja. - Savinjski zbornik 6 (Žalec), 1988, str. 110-112.
- Dvoje pričevanj. - Nova revija 7, 1988, str. 2004.
- Cevc Tone. - Enciklopedija Slovenije, 2, 1988, str. 64.
- Die Stadt Ljutomer und die Bauernpferderennen in ihrer Umgebung. - Niederösterreich und seine historischen Nachbarn. Zentrale Orte und regionale Kultur in zentral-europäischen Raum (Wien) 1988 (1989), str. 194-213.
- Srce ne ve za barve. - Jana 15. III. 1989, str. 19.
- Ali smo Slovenci na Balkanu? - Demokracija 12. IX. 1989, str. 5.
- Od Maribora do Trsta leta 1798. - Traditiones 18, 1989, str. 167-178.
- Postscriptum. - Traditiones, 18, 1989, str. 234-235.
- Sergij Vilfan sedemdesetletnik. - Traditiones, 18, 1989, str. 193-196.
- Diskusija. - Etničkrite tradiciji i sovremenosti (Skopje) 1989, str. 141-144.
- Zdravstvene razmere delavcev v pohorskih gozdovih slovenjebistriške graščine. - Zbornik občine Slovenska Bistrica, 2, 1990, str. 415-418.
- Kaj so nosili. Oblačilni materiali mestnega prebivalstva na Slovenskem v 17. in 18. stoletju. - Večer 25. IX. 1990, str. 20, 26. IX. 1990, str. 17, 27. IX. 1990, str. 20, 28. IX. 1990, str. 18, 29. IX. 1990, str. 17, 1. XI. 1990, str. 20.
- Oblačilni materiali mestnega prebivalstva na Slovenskem v 17. in 18. stoletju. - Časopis za zgodovino in narodopisje, n. v. 27, 1991, str. 9-14.
- Nekdanja oblačilna kultura na Slovenskem. - Neodvisni dnevnik 5. IX. 1991, str. 18, 6. IX. 1991, str. 14, 7. IX. 1991, str. 16, 9. IX. 1991, str. 16, 10. IX. 1991, str. 14, 11. IX. 1991, str. 16.
- Identiteta oblačilnega videza na slovenskem ozemlju v fevdalni dobi. - Simboli identiteta (Zagreb) 1991, str. 121-132.
- Šege in navade v oblačilnem videzu na Slovenskem v 17. in 18. stoletju. - Traditiones, 20, 1991, str. 53-65.
- Anton Martin Slomšek in oblačilna kultura. - Etnolog, n. v. 1, 1991, str. 121-128.
- Čistoča u odevanju, kozmetika i pušenje u Sloveniji tokom XVII i XVIII veka. - Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 54-55 (Beograd), 1991, str. 101-107.
- Dvajset let etnološkega zbornika Traditiones. - Delo 20. II. 1992, str. 6.
- Gospodarski, družbeni in politični izraz oblačenja. - Delo 20. II. 1992, str. 16.
- Politični izraz oblačenja v 18. stoletju. - Slovenec 14. III. 1992, str. 28.
- Ob Slomškovi razstavi v Mariboru. - Slovenec 3. VI. 1992, str. 2.
- Jovan Cvijić o Slovencih. - Večer 3. XI. 1992, str. 19, 4. XI. 1992, str. 19, 5. XI. 1992, str. 20, 6. XI. 1992, str. 17, 7. XI. 1992, str. 15, 9. XI. 1992, str. 21, 10. XI. 1992, str. 19, 11. XI. 1992, str. 18, 12. XI. 1992, str. 18, 13. XI. 1992, str. 18.

- Lukarija. - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 336-337.
- Posebnosti slovenske in nemške obleke na Slovenskem od začetka 19. stoletja do druge svetovne vojne. - Zgodovinski časopis 46, 1992, str. 445-450.
- Jovan Cvijić o Slovencih. - Traditiones, 21, 1992, str. 153-162.
- Predgovor. - Predlog za geselnik Slovarja etnologije Slovencev, (Ljubljana) 1993, str. 1-3.
- Vitnarstvo. - Predlog za geselnik Slovarja etnologije Slovencev, 1993, str. 38.
- Sadjarstvo. - Predlog za geselnik slovarja etnologije Slovencev, 1993, str. 41.
- Gozdno gospodarstvo. - Predlog za geselnik Slovarja etnologije Slovencev, 1993, str. 42.
- Oblačilna kultura (soavtorica M. Makarovič). - Predlog za geselnik Slovarja etnologije Slovencev, 1993, str. 68-74.
- Ljutomerske konjske dirke (delen ponatis knjige Ljutomerske konjske dirke). - Ekipa 18. VIII. 1993, str. 14-15, 29. IX. 1993, str. 8-9, 10. XI. 1993, str. 6-7, 30. XII. 1993, str. 7.
- Motika. - Enciklopedija Slovenije, 7, 1993, str. 226-227.
- Narodna noša. - Enciklopedija Slovenije, 7, 1993, str. 305.
- Popravki. - Traditiones 22, 1993, str. 127-129.
- O dedku Mrazu. - Slovenec 5. I. 1994, str. 8.
- Prošnja dr. Ivanu Sedeju. - Slovenec 15. II. 1994, str. 9.
- Der Ausdruck des Politischen in der Kleidung in Slowenien vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum zweiten Weltkrieg. - Abbigliamento tradizionale e costumi popolari delle Alpi (Torino) 1994, str. 177-186.
- Oblačilna kultura. - Enciklopedija Slovenije, 8, 1994, str. 56.
- Oblačilni videz. - Enciklopedija Slovenije, 8, 1994, str. 56-58.
- Orel Boris. - Enciklopedija Slovenije, 8, 1994, str. 149.
- Ocena. - Glasnik Slovenskega etnološkega društva 34, 1994, str. 4.
- Popravki in dostavki. - Traditiones, 23, 1994, str. 383-388.
- Plug. - Enciklopedija Slovenije, 9, 1995, str. 1-2.
- Polharstvo. - Enciklopedija Slovenije, 9, Ljubljana 1995, str. 64-65.
- Požigalništvo. - Enciklopedija Slovenije, 9, 1995, str. 212.
- Prehrana. - Enciklopedija Slovenije, 9, 1995, 276-277.
- Die Eigenheiten der slowenischen und deutschen Kleidung in Slowenien vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg. - Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa. Deutsche und slowenische Kultur im slowenischen Raum vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg (Ljubljana) 1995, str. 225-235.

Ocene

- Knjiga o staroslovenskih grobiščih v severni Sloveniji. - Slovenski poročevalec 6. V. 1947, str. 4.
- Zgodovina srbskih strank. - Slovenski poročevalec 29. XI. 1947, str. 8.
- Knjiga o lanskih izkopavanjih v Ptujju. - Slovenski poročevalec 9. XII. 1947, str. 6.
- Obnova slovenske vasi. - Slovenski poročevalec 21. XII. 1947, str. 6.
- Dr. Josip Korošec: Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji. - Zgodovinski časopis, 1, 1947, str. 206-212.
- Marx: 18. brumaire Ludvika Bonaparteja. - Mladinska revija, 3, 1947/48, str. 373-375.
- M. Krleža: Račič. - Slovenski poročevalec 30. I. 1948, str. 5.
- Zogovič: Njegoševa pesnitev o borbi in svobodi. - Slovenski poročevalec 5. II. 1948, str. 5.

- K. N. Deržavin: Rousseau. - Slovenski poročevalec 10. II. 1948, str. 5.
 Druga knjiga letopisa Akademije znanosti in umetnosti. - Slovenski poročevalec 9. V. 1948, str. 3.
- Dr. Fran Šijanec: Ivan Zajec. - Nova obzorja, 2, 1949, str. 576-577.
 Dimitar Vlahov: Makedonija. - Nova obzorja, 3, 1950, str. 296-297.
 Izbrani listi Vide Tauferjeve. - Ljudski tehnik 24. XI., 1950, str. 9.
 Raziskave iz slovenskega starinoslovja. - Novi svet 6, 1951, str. 170-176.
 Svetozar Ilešič: Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem. - Nova obzorja, 4, 1951, str. 689-692.
 Raziskave iz slovenske etnografije. - Naši razgledi 1, 1952, str. 23-24.
 Narodopisje Slovencev. - Nova obzorja, 5, 1952, str. 331-334.
 Omika v zgodovini. - Naši razgledi, 5, 1956, str. 339-340.
 Ob novem muzejskem vodniku. - Naši razgledi, 9, 1960, str. 282.
 Alpes Orientales. - Etnološki pregled (Beograd) 3, 1961, str. 158-160.
 Gerhard Heilfurth, Volkskunde jenseits der Ideologien. - Etnološki pregled (Beograd) 5, 1963, str. 115-116.
 Slovenski etnograf I-XV (1948-1962). - Die Welt der Slaven (Wiesbaden) 8, 1963, str. 217-224.
 Agrarne strukture na Kranjskem. - Naši razgledi, 14, 1965, str. 18.
 Deutsches Jahrbuch für Volkskunde XII. - Slovenski etnograf, 20, 1967, str. 207-208.
 Zbornik radova prvog jugoslavenskog simpozija o agrarnoj geografiji u Mariboru. - Slovenski etnograf, 20, 1967, str. 212.
 Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 28-29. - Slovenski etnograf, 20, 1967, str. 213.
 Zbornik XII. kongresa jugoslovenskih folkloristov. - Glasnik Slovenskega etnografskega društva, 9, 1968, str. 5-6.
 Jakob Medved: Mežiška dolina. - Večer 29. III. 1968, str. 19.
 Wolfgang Emmerich: Germanistische Volkstumsideologie. - Slovenski etnograf, 21/22, 1968/69, str. 149-151.
 Herbert Schwedt: Kulturstile kleiner Gemeinden. - Slovenski etnograf 21/22, 1968/1969, str. 149-152.
 Utz Jeggle: Judendörfer in Württemberg. - Slovenski etnograf, 21/22, 1968/1969, str. 152-153.
 Ingeborg Weber-Kellermann, Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften. - Slovenski etnograf, 21/22, 1968/69, str. 153-156.
 Jens-Ulrich Davids: Das Wildwest-Romanheft in der Bundesrepublik. - Slovenski etnograf, 23/24, 1970/71, str. 128-129.
 Harald Dankert: Sportsprache und Kommunikation. - Slovenski etnograf, 23/24, 1970/71, str. 129.
 Heinz Otto Lichtenberg: Unterhaltsame Bauernaufklärung. - Slovenski etnograf 23/24, 1970/71, str. 129-130.
 Günter Wiegelmann: Alltags- und Festspeisen. - Etnološki pregled (Beograd) 11, 1973, str. 195-196.
 Anton Cevc: Velika planina. - Etnološki pregled (Beograd) 12, 1974, str. 173-174.
 Gottfried Korff: Heiligenverehrung in der Gegenwart. - Traditiones, 3, 1974, str. 246-247.
 Manfred Nagl: Science Fiction in Deutschland. - Traditiones, 3, 1974, str. 247-248.
 Elke Schwedt: Volkskunst und Kunstgewerbe. - Traditiones, 3, 1974, str. 249-250.
 Gustav Schöck: Die Aussiedlung landwirtschaftlicher Betriebe. - Traditiones, 3, Ljubljana 1974, str. 250.

- Helmut Möller, Die kleinbürgerliche Familie im 18. Jahrhundert. - Traditiones, 4, 1975, str. 350-353.
- Ingeborg Weber-Kellermann, Die deutsche Familie. - Slovenski etnograf, 29, 1976, str. 157-159.
- Karl-S. Kramer, Grundriss einer rechtlichen Volkskunde. - Slovenski etnograf, 29, 1976, str. 159.
- Das Recht der kleinen Leute. - Traditiones, 14, 1985, str. 222-223.
- Torsten Gebhard - Helmut Sperber: Alte bäuerliche Geräte aus Süddeutschland. - Traditiones, 14, 1985, str. 223-224.
- Karl-S. Kramer und Ulrich Wilkens, Volksleben in einem holsteinischen Gutsbezirk. - Traditiones, 14, 1985, str. 224.
- Helge Gerndt: Kultur als Forschungsfeld. - Traditiones, 14, 1985, str. 224-225.
- Martha Bringemeier: Ein Modejournalist erlebt die Französische Revolution. - Traditiones, 15, 1986, str. 307-308.
- Karl-S. Kramer: Fehmaraner Volksleben im 17. Jahrhundert. - Traditiones, 15, 1986, str. 309-310.
- Karl-S. Kramer, Fränkisches Alltagsleben um 1500. - Traditiones, 15, 1986, str. 310.
- Kruh in politika, ur. D. Krnel-Umek in Z. Šmitek. - Traditiones, 17, 1988, str. 401-403.
- Karl-S. Kramer: Volksleben in Holstein (1550-1800). - Traditiones, 17, 1988, str. 416-417.
- Lída und Tomáš Miček: Entdeckung Balkan. Texte von Juliana und Klaus Roth. - Traditiones, 17, 1988, str. 417-418.
- Čarolija niti. Vještina narodnog tkanja u Jugoslaviji. Ur. J. Radauš-Ribarić in D. Rihtman-Auguštin. - Traditiones, 18, 1989, str. 234-235.
- Maria Kundegraber: Razvoj kočevske noše (Die Entwicklung der Gottscheer Tracht). - Österreichische Zeitschrift für Volkskunde NS XLVI (Wien), 1992, str. 107-109.
- Volkskunde und Nationalsozialismus. Hg. Helge Gerndt. - Etnolog 2/2 (LIII), 1992, str. 419-424.
- Helge Gerndt, Studienskript Volkskunde. - Traditiones, 21, 1992, str. 305-306.
- Janja Žagar, Oblačilna kultura delavcev v Ljubljani med prvo in drugo svetovno vojno. - Traditiones, 24, 1995, str. 461-462.

Radijske oddaje

(Navedene so oddaje, ki so arhivirane v uredništvih.)

- Nastop Slovanov v zgodovini. - Radio Ljubljana 1. IX. 1949. (Radijska univerza.)
- Družbeno življenje starih Slovanov. - Radio Ljubljana 12. IX. 1949. (Radijska univerza.)
- Prihod Slovencev v novo domovino. - Radio Koper 6. X. 1950.
- Družba starih Slovencev ob naselitvi. - Radio Koper 13. X. 1950.
- Prva slovenska, Samova država. - Radio Koper 20. X. 1950.
- Pokristjanjanje Slovencev. - Radio Koper 27. X. 1950.
- Muzej o Ljubljani. - Kulturni pregled Radia Ljubljana 15. 2. 1955.
- Razstava srednjeveške noše. - Ljudskoprosvetni obzornik Radia Ljubljana 7. VII. 1955.
- Muzeji in javnost. - Radio Ljubljana 8. VIII. 1955. (Kulturni pregled.)
- Slovenska noša v poznem srednjem veku. - Radio Ljubljana 7. X. 1955. (Zanimivosti iz znanosti in tehnike.)
- O renesančni noši na Slovenskem. - Radio Ljubljana 18. IV. 1956. (Radijska univerza.)

O nekaterih vprašanih naših muzejev. - Radio Ljubljana 10. VIII. 1956. (Kulturni pregled).

IV. kongres folkloristov Jugoslavije. - Radio Ljubljana 2. IX. 1957. (Kulturni pregled.)

O znanstvenem in prosvetnem značaju naših muzejev. - Radio Ljubljana 10. X. 1957. (Radijska univerza.)

O terenskem zgodovinskem delu. - Radio Ljubljana 17. VIII. 1960. (Kulturna kronika.)

Posvetovanje jugoslovanskih etnologov v Čačku. - Radio Ljubljana 9. IX. 1960. (Radijski dnevnik).

Zapiski iz Gradca. - Radio Ljubljana 13. III. 1961. (Naši popotniki doma in na tujem.)

O nekaterih vprašanih slovenske etnografije. - Radio Ljubljana 20. III. 1961. (Kulturna tribuna.)

Posvetovanje jugoslovanskih etnologov v Novem Sadu. - Radio Ljubljana 10. VII. 1962. (Domače aktualnosti.)

VII. mednarodni kongres antropoloških in etnografskih ved v Moskvi. - Radio Ljubljana 20. VIII. 1964. (Radijski dnevnik)

Pred posvetovanjem jugoslovanskih etnologov. - Radio Ljubljana 1. X. 1964. (Radijski dnevnik.)

Naši znanstveniki pred mikrofonom: Prof. dr. Angelos Baš. - Radio Ljubljana 14. X. 1985.

Potopisi

Tirolke, Švica, dež... - Slovenski poročevalec 23. V. 1955, str. 4.

Rožnato in sivo. - Naši razgledi, 13, 1964, str. 390-392, str. 412-413.

De hominibus teutonicis anno 1969. - Naši razgledi, 18, 1969, str. 470-471.

Prevodi

Jaroslav Hašek: Novoletna prigodnica. - Naši razgledi, 5, 1956, str. 566-567.

Jaroslav Hašek: 1918 v Rusiji. - Naši razgledi, 7, 1958, str. 511-512.

M.Habul: Na srečo sem ostal hladen. - Naši razgledi, 12, 1963, str. 287.

Walter Sepp: Štajerski lectarji in svečarji (vodnik po razstavi Slovenskega etnografskega muzeja). - Ljubljana 1971, 16 str.

Neobjavljena predavanja in referati

O etnografskem znanstvenem delu v muzejih. - Predavanje na posvetovanju slovenskih etnografov - muzealcev v Ljubljani, 30. III. 1957, 16. str.

O predmetu etnografije. - Predavanje na 1. posvetovanju slovenskih etnografov v Ljubljani, 7. V. 1960, 10. str.

O istoriskoj etnologiji. - Predavanje na 3. posvetovanju etnologov Jugoslavije v Čačku, 4. IX. 1960, 16 str.

Intervjuji

Savinjski splavarji, (pogovor vodil Tone Glavan). - Delo 8. V. 1974, str. 17.

Pogovor s prof. Angelosom Bašem (pogovor vodil Naško Križnar). - Glasnik Slovenskega etnološkega društva, 27, 1987 (1988), str. 97-110.

Kako so se ljudje na Slovenskem nekoč oblačili (pogovor vodila Breda Avsenik). - Slovenec 30. X. 1992, str. 46.

Obleka-nepomembna pomembna stvar (pogovor vodila Gloria Marinović). - 7 D 6 I. 1993, str. 16-17.

Pogovarjamo se z dobitniki državne nagrade za znanstveno raziskovalno delo - dr. Angelos Baš: Na Slovenskem se je dobro živelo v Prešernovem času (pogovor vodila Jasna Kontler). - Delo 13. I. 1993, str. 13.

Pogovor z dr. Angelosom Bašem (pogovor vodil Božidar Jezernik). - Glasnik Slovenskega etnološkega društva 33/1, 1993, str. 2-9.

Politični članki

Na Koroškem še pišejo z rjavo tinto. - Večer 5. XI. 1976, str. 5.

Kaj se je dogajalo v Mariboru. - Mladina 21. VII. 1988, str. 4-5.

Replika na Vladimirja Krivica. - Mladina 26. VIII. 1988, str. 4-5.

Iz zgodovinskega spomina. - Demokracija 12. V. 1989, str. 22.

Srbi zaupajo le sami sebi. - Demokracija 21. VI. 1989, str. 5.

Ob volitvah v kosovski ZK. - Demokracija 21. XI. 1989, str. 4.

Za slovensko besedo. - Demokracija 16. I. 1990, str. 4.

Zakaj volim Demos. - Demokracija 10. IV. 1990, str. 3.

Marojevič napoveduje protestne mitinge. - Delo 22. VI. 1991, str. 29.

Kučan: ugodno za Slovenijo. - Delo 23. XI. 1991, str. 18.

Titovi portreti pri Kučanu. - Slovenec 29. I. 1992, str. 16.

Konec Miloševićeve ekspoziture v Sloveniji. - Slovenec 1. II. 1992, str. 2.

Titov kip v dvorani SAZU. - Slovenec 3. II. 1992, str. 11.

Vprašanje informativnemu uredništvu RTV Slovenija. - Slovenec 6. VIII. 1993, str. 8.

Kakšnega predsednika vlade imamo. - Slovenske brazde 7. IV. 1994, str. 3.

Kocbek in dolomitska izjava. - Slovenec 11. VI. 1994, str. 8.

Nekaj vprašanj. - Slovenec 30. IX. 1994, str. 9.

Urdu predsednika republike. - Slovenec 13. I. 1995, str. 11.

Tretja različica. - Slovenec 25. IV. 1995, str. 10.

Dr. Bučar in klerikalizem. - Slovenske brazde 11. V. 1995, str. 9.

Maks Šnuderl o Edvardu Kocbeku. - Slovenec 23. V. 1995.

Dr. Šnuderl o Kocbeku. - Slovenske brazde 1. VI. 1995, str. 10.

Uredništvo

Etnološki pregled. Revue d'ethnologie. - SEDJ, Beograd, 4 (1962) do 11 (1973) /Sourednik/

Etnološki pregled. Revue d'ethnologie. - SEDJ, Beograd, 22 (1986), 23-24 (1988), 25 (1989), 26 (1990) /Glavni urednik/

Slovenski etnograf 27-28 (1974/75), 29 (1976, iz. 1978), 30 (1977, iz. 1979) /Sourednik/

Slovensko ljudsko izročilo. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1980, 278 str. /Urednik/

Franjo Baš: Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju. - Ljubljana, Slovenska matica, 1984, 382 str. /Urednik/

Traditiones. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje, SAZU, 15 (1986), 16 (1987), 17 (1988) /Glavni urednik/

Traditiones. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje, SAZU, 18 (1989), 19 (1990), 20 (1991), 21 (1992), 22 (1993), 23 (1994), 24 (1995) /Član uredniškega odbora/

Franjo Baš: Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. - Maribor, Založba Obzorja, 1989, 384 str. /Urednik/

Slovar etnologije Slovencev /Urednik od leta 1991 naprej/

Predlog za geselnik Slovarja etnologije Slovencev. - Ljubljana, 1993 /Urednik/

Timotej Knific in Ida Murgelj
Železni zvonci v Sloveniji
 (arheološki pogled)

Članek obravnava 19 železnih zvoncev, izkopanih na 14 najdiščih v Sloveniji, ki pretežno izvirajo iz rimske dobe (3.–4. stoletje) in obdobja preseljevanja (5.–6. stoletje). Opisane so tipološke značilnosti zvoncev in tudi razmere na najdiščih, podobnosti in mogoča uporaba zvoncev.

The article deals with 19 iron bells excavated at 14 sites in Slovenia dating mainly from the Roman period (3rd – 4th centuries) and the Migration period (5th – 6th centuries). Typological characteristics of the bells are described, as well as sites conditions, analogies and their possible use.

Jeseni 1995 so našli na planinah Vodični vrh v Julijskih Alpah in Osredok v Kamniških Alpah dva železna zvonca (katalog 1 in 2). Etnolog dr. Tone Cevc z Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU v Ljubljani je najdbi prinesel v konservatorsko delavnico Narodnega muzeja, da bi ju tam očistili. Zvonca sta ohranjena dovolj dobro, da je mogoče videti, kako sta bila narejena. Zvončar je njun plašč oblikoval iz železne pločevine ter šiva na straneh spojil z zakovico in zobom. Na vrhu je skozi plašč vdela železen obroček, tako da je zgornja polovica obročka rabila za ročaj, spodnja pa za obešanje železnega kemblja. Sledilo je še oblikovanje zvonca s staljeno medeninom ali bronom. Tako so izdelovali železne živinske zvonce v okolici Gorij pri Bledu od 18. stoletja do nedavnega (Orel 1951). Vendar ima obrt starejše izročilo, ki vodi nazaj v rimsko dobo in zgodnjekrščansko irsko kulturo (Ložar 1955, 74).

Prav to je razlog, da sta zvonca z Vodičnega vrha in Osredka zbudila zanimanje tudi med arheologi. Pri verskih obredih in v vsakdanjem življenju so zvonce uporabljali v različnih civilizacijah od Evrope do Kitajske že v starem veku (pregledno Schatkin 1978). Običajno so bili bronasti, železni so redko omenjeni. Med slednjimi je najbolj znan zvonec sv. Patrika, apostola Ircev (ok. 385–461): iz železne pločevine narejen in z bronom oblit zvonec je prvič omenjen leta 552 v Ulsterskih analih (Ložar 1955, 74). Vendar številne arheološke najdbe dokazujejo, da so podobne železne zvonce izdelovali

že prej, saj so bili precej razširjeni v provincah rimskega cesarstva (Salamon 1957, 374, op. 122). Tudi v Sloveniji je bilo najdenih veliko takšnih zvoncev. Ker v glavnem še niso bili objavljeni, o njih piševa na straneh *Traditiones*.*

Značilnosti

S štirinajstih najdišč v Sloveniji je znanih devetnajst zvoncev (sl. 1: 1-14; kat. 1-19; v katalogu in na tabeli ima zvonec enako številko). Na podlagi najdiščnih okoliščin je zvonec mogoče bolj ali manj natančno datirati. V rimski čas sodi zvonec z Vrhnike (kat. 3), ki so ga našli med izkopavanjem utrjene naselbine *Nauportus* ob istoimenski reki, današnji Ljubljani (o najdišču pregledno Horvat 1990). Iz poznorimskega obdobja je zvonec iz utrjene višinske naselbine na Ajdovščini nad Rodikom (kat. 4; o naselbini Slapšak 1986). Najden je bil v razvalinah stavbe, v kulturni plasti, datirani v 4. stoletje. V bližini sta bila izkopana še dva oglata železna zvonca z bakreno rdečim premazom (neobjavljena, začasno ju hrani Odelek za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani). Dva železna zvonca so našli na Hrušici nad Colom, v razvalinah poznorimske utrdbe *Ad Pirum*, uničene leta 394 (kat. 5 in 6; za utrdbo gl. Ulbert 1981), dva pa v mlajših naselbinskih slojih rimske Celeje (kat. 7 in 8; o izkopavanjih v Celju Kolšek 1991). Poznorimski je verjetno tudi delno ohranjeni zvonec s Svetih gora nad Bistrico ob Sotli (kat. 19; o arheološkem delu Korošec, Korošec 1978).

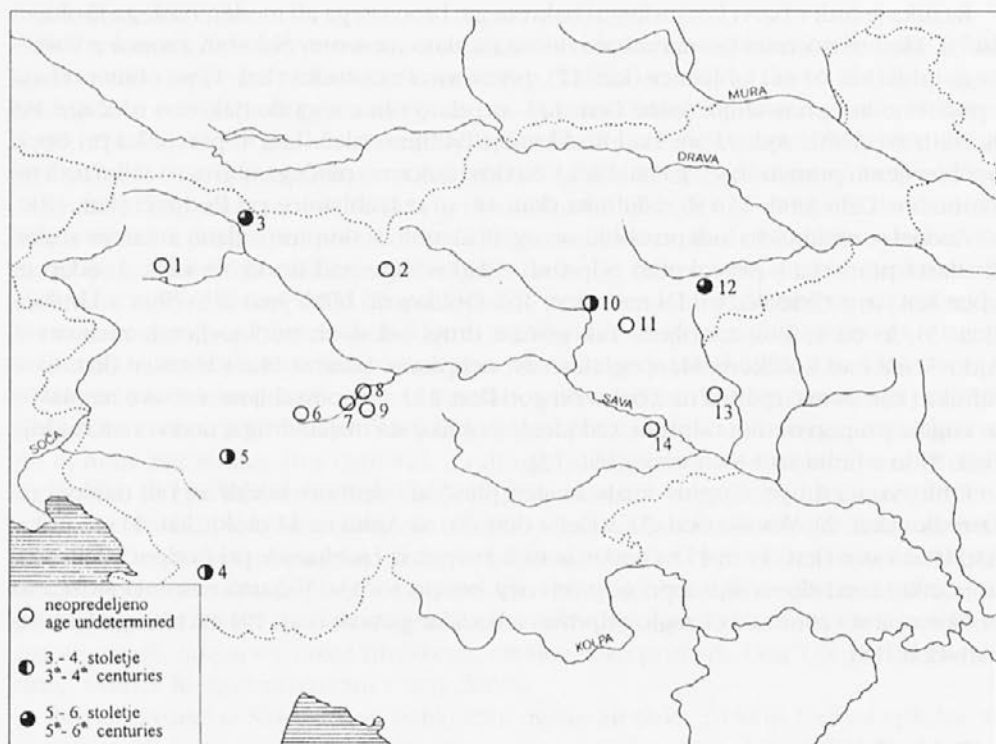
Nekaj železnih zvoncev je iz časa preseljevanja ljudstev (5. in 6. stoletje). Izkopali so jih v utrjenih višinskih naselbinah na Ajdni nad Potoki (o naselbini Leben, Valič 1978, Valič 1985) in na Rifniku pri Šentjurju (o naselbini Bolta 1981). Na Ajdni je zvonec ležal v notranjosti stanovanjske hiše (kat. 12), na Rifniku pa so enega našli na prostoru cerkve (kat. 9), drugega pri vratih obrambnega stolpa (kat. 10).

Zaradi pomembnih najdiščnih podatkov nekaterih zvoncev ni mogoče zanesljivo časovno opredeliti. To velja za zvonce, ki so jih našli z iskalcem kovin na Gradišču na Zbelovski gori (kat. 11; za najdišče gl. Ciglencečki 1992, 81-85), na hribu nad Iško vasjo (kat. 13-15) in Gradišču pri Dunaju nad Krškim (kat. 16; o najdišču Ciglencečki 1992, 25-27). Na teh najdiščih so nabrali tudi več prazgodovinskih, rimskih in srednjeveških predmetov. Še težje je glede na najdiščne okoliščine datirati zvonca iz Ljubljane, saj na rečnem dnu ležijo predmeti iz prazgodovinskih in mlajših obdobij vse do današnjih smeti (kat. 17 in 18; prim. Bitenc, Knific 1994). Zvonca s planin Vodični vrh (kat. 1) in Osredek (kat. 2) pa sta osamljeni najdbi.

Železni zvonci s slovenskih najdišč - razen polkrožnega primerka z Rifnika pri Šentjurju (kat. 10) - so narejeni na že opisani način (kar dokazujejo tudi rentgenski posnetki; sl. 2). Vendar je med njimi tudi precej razlik. Žal so tehnološki podatki pomankljivi, saj še niso bili očiščeni vsi zvonci, predvsem pa manjkajo analize kovin. Ti podatki - z dopolnjenim seznamom najdb - bodo objavljeni prihodnjič.

Pločevina je pri zvoncih, ki so bili najdeni v rimskih plasteh, nekoliko debelejša kot pri onih z Vodičnega vrha (kat. 1), Osredka (kat. 2) in iz Ljubljane (kat. 17).

* Neobjavljeno gradivo so nama dali na razpolago Darja Pirkmajer (Pokrajinski muzej v Celju), Barbara Ravnik - Toman (Gorenjski muzej v Kranju), dr. Božidar Slapšak (Odelek za arheologijo, Filozofska fakulteta v Ljubljani) in dr. Tone Cevc, ki je vztrajno spodbujal najino delo. Vsem se prisrčno zahvaljujemo! - Risbe (sl. 1, 4; kat. 1-18) so delo Ide Murgelj, barvne fotografije zvoncev (sl. 3) je posnel Tomaž Lauko (oba Narodni muzej, Ljubljana), rentgenske slike Anton Virant (Inštitut za metalne konstrukcije, Ljubljana).

Slika 1. Najdišča železnih zvoncev v Sloveniji: **1** planina Vodični vrh nad Bohinjskim jezerom (katalog št. 1), **2** planina Osredek pod Krvavcem (kat. 2), **3** Ajdna nad Potoki (kat. 12), **4** Ajdovščina nad Rodikom (kat. 4), **5** Hrušica nad Colom (kat. 5 in 6), **6** Vrhnika (kat. 3), **7** struga Ljubljanice pri Podpeči (kat. 18), **8** struga Ljubljanice (kat. 17), **9** hrib (kota 268) nad Iško vasjo (kat. 13, 14 in 15), **10** Celje (kat. 7 in 8), **11** Rifnik pri Šentjurju (kat. 9 in 10), **12** Gradišče na Zbelovski gori (kat. 11), **13** Svete Gore nad Bistrico ob Sotli (kat. 19), **14** Gradišče pri Dunaju nad Krškim (kat. 16).

Fig. 1. Sites of iron bells in Slovenia: **1** Vodični vrh mountain pasture above Lake Bohinj (cat. 1), **2** Osredek mountain pasture below Mt. Krvavec (cat. 2), **3** Ajdna above Potoki (cat. 12), **4** Ajdovščina above Rodik (cat. 4), **5** Hrušica above Col (cat. 5 and 6), **6** Vrhnika (cat. 3), **7** the Ljubljanica river at Podpeč (cat. 18), **8** the Ljubljanica river (cat. 17), **9** hill 268 above Iška vas (cat. 13, 14 and 15), **10** Celje (cat. 7 and 8), **11** Rifnik near Šentjur (cat. 9 and 10), **12** Gradišče on Zbelovska gora (cat. 11), **13** Svete Gore above Bistrica ob Sotli (cat. 19), **14** Gradišče near Dunaj above Krško (cat. 16).

Pri zvoncu z Osredka je rob plašča na notranji strani celo ojačan z železnim trakom (kat. 2).

Razlika je tudi v barvi kovinskega (bakrenega, bronastega ali medeninastega?) obliva (sl. 3). Med očiščenimi zvonci sta prevlečena z zlato rumenim oblivom zvonca z Vodičnega vrha (kat. 1) in Ljubljanice (kat. 17), pri zvoncu z Osredka (kat. 1) pa obliv prehaja - podobno kot pri tistem z Ajdne (kat. 12) - od zlato rumenega do bakreno rdečega. Pri rimskih zvoncih z Ajdovščine nad Rodikom je bakreno rdeč (kat. 4; prav tako pri obeh neobjavljenih primerkih s tega najdišča). Sledovi bakreno rdečega obliva so vidni tudi na zvoncih iz Celja (kat. 7 in 8), z Rifnika (kat. 10) in iz Ljubljanice pri Podpeči (kat. 18).

Zvonci se razlikujejo tudi po obliki: so oglati ali obli. V skupino oglatih zvoncev sodita škatlasta primerka s pravokotno odprtino z Ajdovščine nad Rodikom (kat. 4; eden ni objavljen) in z Gradišča pri Dunaju (kat. 16). Oblikovno blizu jima je zvonec s Hrušice (kat. 5), le da je bolj zaobljen. Tak je tudi drugi od dveh neobjavljenih zvoncev z Ajdovščine nad Rodikom. Manj oglati so zvonci piramidalne oblike s Hrušice (kat. 6), z Rifnika (kat. 9) in Gradišča na Zbelovski gori (kat. 11); imajo zaobljene robove na plašču in vogale pri pravokotni odprtini. Od idealne oblike sta malce drugačno zvonca iz Celja (kat. 8) in s hriba nad Iško vasjo (kat. 13).

Obli zvonci druge skupine imajo ovalen plašč in odprtino; takšni so bili najdeni na Osredku (kat. 2), Vrhniku (kat. 3), v Celju (kat. 7), na Ajdni nad Potoki (kat. 11) in hribu nad Iško vasjo (kat. 14 in 15). Ovalen je tudi zvonec iz Ljubljanice pri Podpeči (kat. 17), ki je edini med slovenskimi pri odprtini ožji kot pri ročaju. Valjasto oziroma stožčasto oblikovana sta zvonca z okroglo odprtino z Vodičnega vrha (kat. 19) in iz struge Ljubljanice (kat. 18).

Primerjave

Mali bronasti in železni zvonci - *tintinnabula* - so pogoste najdbe na najdiščih iz rimskega obdobja (Noll 1980, 95-96). Prevladujejo uliti bronasti zvonci različnih oblik (Buškariol 1990). Razširjeni niso bili le v rimskem imperiju, ampak tudi zunaj meja, na barbarskih tleh (Nowakowski 1991). Manj strokovne pozornosti so bili deležni železni zvonci, čeprav so tudi razmeroma pogosti. Skupaj z bronastimi primerki so bili zbrani za območje jugovzhodne Evrope (Henning 1987, 103-104, sl. 48). S slovenskega ozemlja so bili v ta pregled vključeni le rimski bronasti zvonci, zdaj je seznam dopolnjen tudi s podatki o železnih zvoncih (sl. 1; kat. 1-19). Število najdišč železnih zvoncev v jugovzhodni Evropi se je s slovenskimi povečalo za več kot četrtino (sl. 4). Pregled za druga območja ni dopolnjen, čeprav tudi od drugod prihajajo novi podatki o najdbah železnih zvoncev, na primer iz poznorimske višinske naselbine na Kuzelinu pri Zagrebu (Sokol 1994, 149, sl. 384 b) ter iz poznorimske in zgodnjebizantinske trdnjave Golemanovo Kale pri Sadovcu v Bolgariji (Uenze 1992, 445, 471, 492, 494, t. 27: 1, 2, 4-6, 8). Zvonci iz jugovzhodne Evrope so glede na najdiščne okoliščine datirani v čas principata (1. - 2. stoletje), poznoantično obdobje (3. - 4. stoletje in 5.- 6. stoletje) ter v obdobje zgodnjega srednjega veka (7. - 10. stoletje; Henning 1987, sl. 48). Železni zvonci s slovenskih najdišč, ki jih lahko zanesljivo časovno opredelimo, so uvrščeni v poznoantično obdobje, torej v čas cesarstva in čas preseljevanja ljudstev (sl. 1).

Železne zvonce so v rimskem obdobju uporabljali tudi v obdonavskih in alpskih predelih srednje Evrope. O tem pričajo na primer najdbe iz naselbin pri kastelu *Sorvidurum* (danes Straubing; Walke 1965, 155, t. 113: 7-9), iz svetišča Jupitra Dolihena v

kraju Mauer an der Url (Noll 1980, 95, t. 36 in 46), iz stavbe v Wagingu (Kellner 1959, 162, sl. 5: 13) in z višinske utrjene naselbine na Moosbergu južno od Murnaua (Garbsch 1966, 86, t. 33: 2, 3).

Pri nekaterih železnih zvoncih so vidni sledovi bakrenja oziroma broniranja, tehnike, ki se je uveljavila v rimskem kovinarstvu. Takšni so zvonci, ki so jih izkopalni na grobišču in v razvalinah panonskega mesta *Intercisa* (današnji Dunapentele; Salamon 1957, 374-380, t. 72: 1-4) ter na najdiščih Golemanovo Kale (Uenze 1992, 445, 471, t. 27: 1, 2), Moosberg pri Murnauu (Garbsch 1966, 86, t. 33: 2, 3) in drugod. O zvoncih iz *Intercise* je bilo zapisano, da so jih v grobem skovali tako, kot to delajo še danes. Nato so jih obdali s predivom, premazanim z ilovico in potresenim z bakrenimi drobci. Ko se je omot dobro posušil, so ga zažgali, da se je baker stalil in pobakril zvonce (Salamon 1975, 374, op. 122). Ta postopek je podoben lotanju ali oblivanju, kot so ga do nedavnega uporabljali v okolici Gorij pri Bledu: v ilnatem zavitku, ki so ga v ognju segrevali in obračali, je staljena medenina oblila zvonce (Orel 1951, 134-135).

Po načinu izdelave razlikujejo tri tipe železnih zvoncev. Prvi tip ponazarja preprost polkrožni zvonec z Rifnika pri Šentjurju; njegov plašč je skovan iz enega kosa pločevine in nima zakovnega šiva (kat. 10). Za drugi tip, ki ga med slovenskimi zvonci nisva ugotovila, je značilen dvodelen plašč, ki ga sestavljata valjast obod in nanj pritrjena stožčasta strešica; takšne zvonce so izkopalni v razvalinah poznorimske in zgodnjebizantinske trdnjave Golemanovo Kale pri Sadovcu (Uenze 1992, 439, 445, t. 26: 12, 13; 27: 3). Pri tretjem tipu je plašč zvonca narejen iz enega kosa pločevine s simetričnimi polovicama, ki sta pri straneh spojeni z zakovnimi šivoma. Tako oblikovani zvonci so najpogostejši, takšni so, razen rifniškega, vsi slovenski primerki (kat. 1-9, 11-19) pa tudi drugi zvonci, ki so obravnavani v tem članku.

Železni zvonci iz Slovenije so oblikovani oglato ali oblo. To velja tudi na splošno za zvonce tretjega tipa. Oglati so na primer zvonci iz *Intercise*, ki so razdeljeni v dve skupini, tipološko značilni za rimsko obdobje (Salamon 1957, 373-375). Ti dve skupini ustrezata naši škatlasti in piramidalni obliki oglatih zvoncev. Zvonci iz svetišča v avstrijskem Mauer an der Urlu so bili opredeljeni po obliki odprtine, ki je lahko pravokotna, elipsasta ali okrogla. Vseh sedem zvoncev s tega najdišča, med njimi so trije železni, ima pravokotno odprtino (Noll 1980, 95-96). Po naši razdelitvi bi železne primerke uvrstili med piramidalno oblikovane. Takšni so na primer tudi zvonci z rimskih najdišč *Straubing - Sorviodurum* (Walke 1965, 155, t. 113: 7-9), Mali Mošunj v Bosni (Truhelka, Patsch 1895, 232, sl. 11), Mala Rujiška v Bosni (Škarić 1928, 102, t. 7: 16) in s poznorimsko-zgodnjebizantinskega najdišča Golemanovo Kale (Uenze 1992, 445, 492, t. 27: 5, 6). Za škatlasta zvonca z Ajdovščine nad Rodikom je znana primerjava iz Sanzena v Trentinu (Gleirscher 1985, 122, sl. 2: 1).

Manj pogosti so obli zvonci tretjega tipa. Rimskodobni primerki so znani iz utrjenih naselij na Moosbergu pri Murnauu (Garbsch 1966, 86, t. 33: 2) in Kuzelinu pri Zagrebu (Sokol 1994, 49, sl. 384 b), iz podeželskega dvorca v Lisičićih pri Konjicu v Bosni (Čremošnik 1955, 114, t. 5: 5), za vrhniški zvonec (kat. 3) pa je najboljša primerjava z najdišča Golemanovo Kale (Uenze 1992, 445, t. 27: 2).

Uporaba

Zvonec se kot "zveneča posoda" pojavi in uporablja v civilizacijah Bližnjega vzhoda, v Egiptu in Izraelu, v klasičnem svetu Grčije in Rima je eden od mnogoterih idiofonskih instrumentov, v različnih oblikah in z različnimi imeni ga prevzame tudi

krščanstvo. V rimskem času so zvonci narejeni iz različnih kovin, tudi iz železa, uporabljali so jih kot glasbila, za nakit, v magiji, pri različnih kultih, ob verskih obredih, pripisovali so jim tudi apotropejske moči. Ljudje so verovali, da jih zvonec lahko obvaruje nesreče, da mrtveca brani pred demoni. Obešen na vratu domače živali naj bi odvrčal vražje poglede, zato so zvonce obešali na konje, ovce, svinje, mule in celo na pse (Schatkin 1978, 158-159).

Zvonce z arheoloških najdišč rimske dobe običajno povezujejo z živinorejo (za Slovenijo prim. Mikl-Curk 1968, 307; za jugovzhodno Evropo Henning 1987, 102-105). Živinski naj bi bili tudi železni zvonci iz panonske Intercise. Po obliki so dveh vrst, zato mislijo, da so bili narejeni v dveh delavnica, verjetno v domačih mestih, saj je obstajala v Panoniji velika potreba po živinskih zvoncih, tako na velikih gospodarskih posestih kot v obmejnih postojankah. Na slednje kažejo analogije z najdišč ob gornjegermanskem in retijskem limesu (Salamon 1957, 374-375).

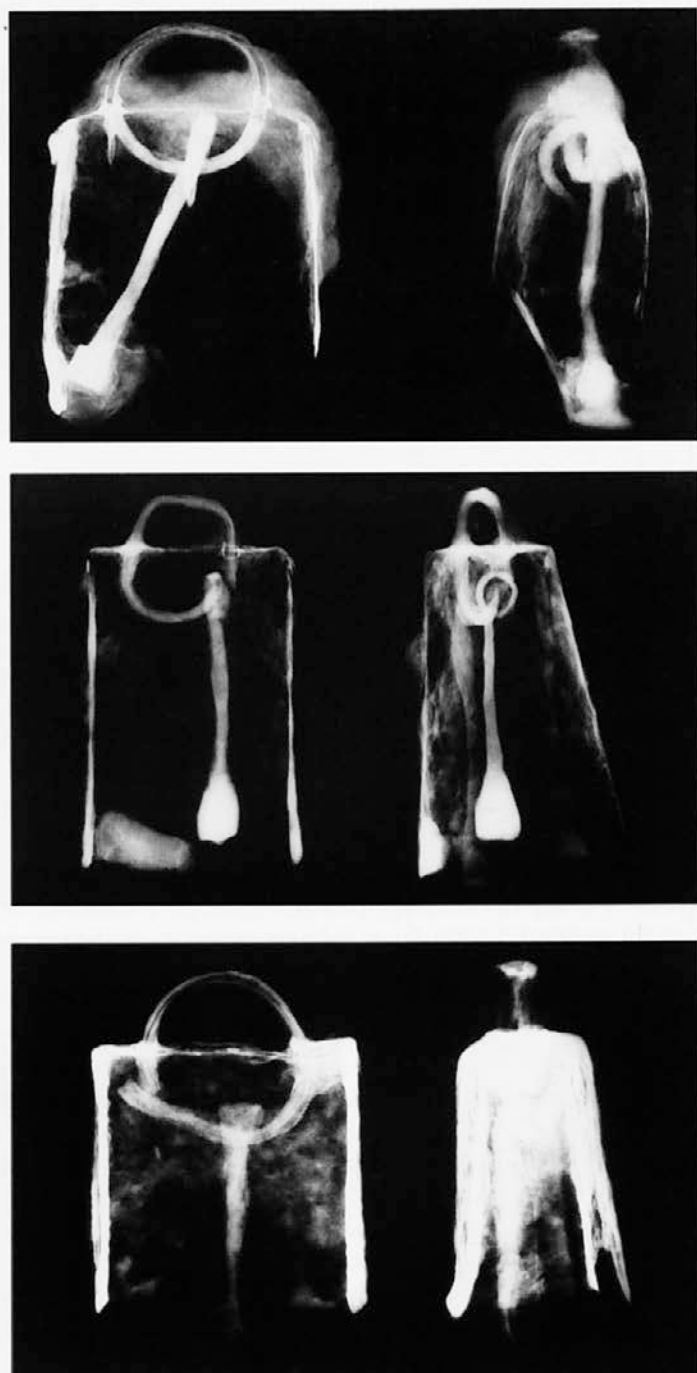
V živinoreji rimskega obdobja so bile najpomembnejše živali govedo, svinje, ovce, koze, konji in psi. Te so znane že iz predrimskih časov, v rimskem obdobju so se jim pridružile še osel, kamela, mačka, kokoš, golob in gosi. Antični pisci Vergil, Plinij, Strabon in Maritialis že od zgodnjega cesarstva omenjajo južnoevropsko Podonavje kot območje, ki je pomembno zaradi prireje mesa in mleka. V obdobju zgodnjega cesarstva je bila proizvodnja namenjena predvsem lastni porabi, v 3. in 4. stoletju pa je živinoreja prerasla te okvire. Donavske province izvažajo živino in zato je bil upad prireje zaradi gotskih vpadov v 4. stoletju in hunskih osvojitve v 5. stoletju čutiti po vsem cesarstvu (Henning 1987, 102-103).

Arheološko gradivo, povezano z živinorejo (živinski zvonci, glavniki za volno, škarje za ovce, žigi), priča o njenem velikem porastu v poznorimskem obdobju. Predvsem se poveča število živinskih zvoncev, kar govori o številnih čredah. Na najdiščih prevladujejo kosti goveda. V južni Evropi govedoreja na manjših gospodarstvih ni izraziteje upadla vse do 6. stoletja (Henning 1987, 102-105).

O živinoreji v rimskem času na ozemlju današnje Slovenije poznamo le splošne ugotovitve, kot dokaz zanje pa so bili uporabljeni tudi zvonci z različnih najdišč (Mikl-Curk 1968, 307-308). Za čas 5. in 6. stoletja dajejo ilustrativne podatke ostanki živalskih kosti z višinske naselbine nad Vranjem pri Sevnici. Največ je kosti domačih živali (kar 97,5 %), predvsem drobnice, prašičje kosti so na drugem mestu, šele na tretjem so kosti goveda. V resnici je prišlo zaradi teže goveda na mizo vendarle največ govejega mesa (Knific 1994, 215).

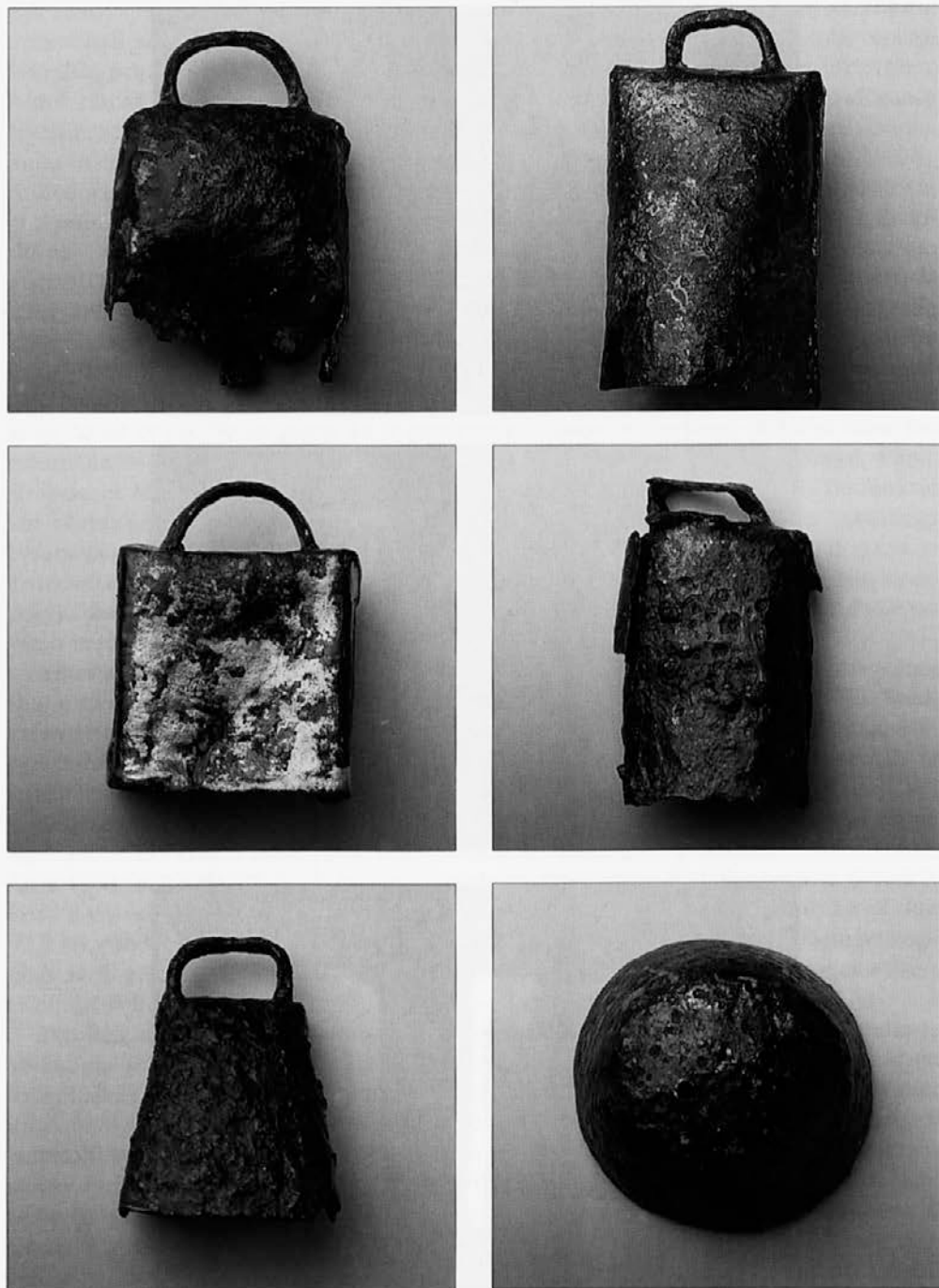
Zvoncev niso uporabljali samo v živinoreji, ampak tudi v druge namene. Vendar je večinoma težko ugotoviti, čemu so rabili posamezni zvonci, ki so jih izkopali na arheoloških najdiščih. Tako je tudi s sedmimi zvonci (trije so železni) z najdišča Mauer an der Url v Avstriji, ki so jih našli v svetišču Jupitra Dolihena. Tu bi lahko bili zaradi pripisanih apotropejskih lastnosti kot kulturni predmet (proizvajalec zvoka) ali kot zahvalno darilo (na kar marsikje opozarjajo votivni napisi). V prid kulturnim objektom bi govorila podobna najdba sedmih bronastih zvoncev v svetišču Jupitra Dolihena v Brigetiu, proti pa dejstvo, da ima večina najdb z najdišča Mauer an der Url povsem uporaben značaj in da v sklop poljedelskih orodij sodijo tudi živinski zvonci (Noll 1980, 95-96).

Nedvomno pa so zvonce uporabljali s kulturnimi nameni pri pokopih. Priložiti v grob pokojnika hkrati s konjem tudi živinski zvonec ali kraguljčke je hunski običaj azijskega izvora. Včasih so zvoncem obredno odlomili kembelj. Med železnimi zvonci v hunskih grobovih so nekateri očitno izdelki rimskih zvončarjev (Bona 1991, 282).

Slika 2. Rentgenski posnetki železnih zvoncev: **1** Vodični vrh nad Bohinjskim jezerom, **2** Osredek pod Krvavcem, **3** Ajdovščina nad Rodikom.

Fig. 2. X-ray photograph of iron livestock bells: **1** Vodični vrh above Lake Bohinj, **2** Osredek below Mt. Krvavec, **3** Ajdovščina above Rodik.

Slika 3. Železni zvonci: **1** Vodični vrh nad Bohinjem, **2** Osrednek pod Krvavcem, **3** Ajdovščina nad Rodikom, **4** Ajdna nad Potoki, **5, 6** Rifnik pri Šentjurju.

Fig. 3. Iron bells: **1** Vodični vrh above Lake Bohinj, **2** Osrednek below Mt. Krvavec, **3** Ajdovščina above Rodik, **4** Ajdna above Potoki, **5, 6** Rifnik near Šentjur.

V merovinškem obdobju so tudi v germanske konjeniške grobove pogosto prilagali srebrne, bronaste ali železne zvonce (na železnih so opazni sledovi bronaste prevleke). Mesto, kjer v grobovih ležijo zvonci, kaže, da so bili sestavni del konjske opreme. Na splošno so to grobovi moških in žensk, ki so po bogastvu pridakov sodeč imeli visok družbeni položaj. Možno je, da so umrlemu dali za spremstvo žival-vodnico z zvoncem. O velikem pomenu živinskih zvoncev govorijo germanski zakoniki, ki krajo zvoncev opredeljujejo kot kaznivo dejanje, salijski zakonik celo določa višjo kazen za krajo konjskih zvoncev. Drug vidik prilaganja zvoncev v grobove se navezuje na pojav amuletih obeskov iz železa ali dragih kovin, katerih magična moč izvira iz njihovega kovinskega zvoka. Konj z zvoncem pa nima kultne vloge le v germanski mitologiji, ampak ima simbolni pomen tudi v krščanski ikonografiji. Očitne so povezave svetnikov - jezdecev z motiviko, ki prikazuje zmagoviti boj dobrega nad zlim, simbolno zmago krščanstva nad poganstvom (Reiř 1994, 36-38).

Katalog

(zvonci so v katalogu in na tabeli enako oštevilčeni)

1. Planina Vodični vrh nad Bohinjskim jezerom (sl. 2: 1; 3: 1). Zvonec so našli novembra 1995 z iskalcem kovin v središču pastirskega selišča, okoli 0,20 m globoko. Precej poškodovan plašč zvonca je iz železne pločevine, po zunanji in notranji površini je bil oblit z bronom ali medenino (zlato rumen obliv). Pri straneh sta zakovna šiva; na ohranjeni strani je šiv zakovan z zakovico, pri ročaju s pravokotnim zobom. Zgoraj je v plašč vdrt železen obroček; njegova zgornja polovica je ploščato skovana v ročaj, s spodnje visi železen kembelj. Viš. zvonca je 8,8 cm, šir. 6,0 cm. Začasno ga hrani Inštitut za narodopisje ZRC SAZU v Ljubljani.

2. Planina Osredek pod Krvavcem (sl. 2: 2; 3: 2). Zvonec so našli oktobra 1995 z iskalcem kovin približno 150 m vzhodno od pastirskega selišča. Ležal je pod večjo skalo, 0,40 m globoko v zemlji. Nekoliko poškodovan plašč zvonca je iz železne pločevine, po zunanji in notranji površini je bil oblit z bronom ali medenino (zlato rumen in bakreno rdeč obliv). Stranska šiva sta zakovana z zakovico in trikotnim zobom. Na notranji strani je rob plašča okrepljen z železnim trakom. Zgoraj je v plašč vdrt železen obroček; zgornja polovica obročka je skovana v ročaj pravokotnega preseka, s spodnje polovice visi železen kembelj. Viš. zvonca je 10,6 cm, pr. 5,85 cm. Začasno ga hrani Inštitut za narodopisje ZRC SAZU v Ljubljani.

3. Vrhnika, ledina Dolge njive. Zvonec so izkopali leta 1934 v stavbi VIII na območju rimske naselbine *Nauportus* med arheološkim raziskovanjem, ki ga je vodil Walter Šmid. Plašč zvonca je iz železne pločevine. Z obeh strani je bil prevlečen z bronom (?), ki je še ohranjen na več mestih kot zelena patina na neočiščenenem, zarjavelem zvoncu. Stranska šiva sta spojena z zakovico in trikotnim zobom. Zgoraj je v plašč vdrt železen obroček, ki je skovan v ročaj s pravokotnim presekom, z njegove spodnje polovice visi del železnega kemblja. Viš. zvonca je 8,8 cm, šir. 5,7 cm. Hrani ga Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. R 14002. Lit.: Horvat 1990, 287, t. 22: 1.

4. Ajdovščina nad Rodikom (sl. 2: 3; 3: 3). Zvonec so našli leta 1993 na območju rimske naselbine v stavbi z apsido na vrhu hriba; ležal je v kulturni plasti, datirani v 4. stol. Izkopaval je Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani pod vodstvom Božidarja Slapšaka. Plašč je iz železne pločevine, znotraj in zunaj prevlečen z bakrom ali bronom (bakreno rdeč obliv). Stranska šiva sta spojena z zakovico in trikotnim zobom.

Zgoraj je v plašč vdet železen obroček; zgornja polovica obročka je skovana v ročaj z lečastim prerezom, s spodnje polovice visi železen kembelj. Viš. zvonca je 7,4 cm, šir. 5,8 cm. Zvonec začasno hrani Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani.

5. Hrušica nad Colom. Zvonec so našli leta 1973 v poznorimski plasti, datirani v drugo polovico 4. stol., znotraj obzidja rimske trdnjave *Ad Pirum*. Izkopavali sta ekipi Narodnega muzeja iz Ljubljane in Univerze iz Münchna pod vodstvom Petra Petruja in Thila Ulberta. Zvonec je delno ohranjen, plašč je bil z obeh strani prevlečen z bronom (?), ki je ohranjen na več mestih kot zelena patina na neočiščeni površini. Viš. ohranjenega dela je 7,2 cm. Zvonec hrani Narodni muzej v Ljubljani, najdiščna št. 73/250. Lit.: Giesler 1981, 173, t. 22: 188.

6. Hrušica nad Colom. Zvonec so našli leta 1973 v poznorimski plasti, datirani v drugo polovico 4. stol., znotraj obzidja rimske trdnjave *Ad Pirum*. Izkopavali sta ekipi Narodnega muzeja iz Ljubljane in Univerze iz Münchna pod vodstvom Petra Petruja in Thila Ulberta. Plašč zvonca je iz železne pločevine; z obeh strani je bil prevlečen z bronom (?), ki je ohranjen na več mestih kot zelena patina na neočiščenem, zarjavelem zvoncu. Stranska šiva sta spojena z zakovico in trikotnim zobcem. Ročaj je žlebičasto skovan (pri prvi objavi ročaj ni bil narisani). Viš. zvonca je 6,7 cm, šir. 4,4 cm. Hrani ga Narodni muzej v Ljubljani, najdiščna št. 73/183 A. Lit.: Giesler 1981, 173, t. 22: 189.

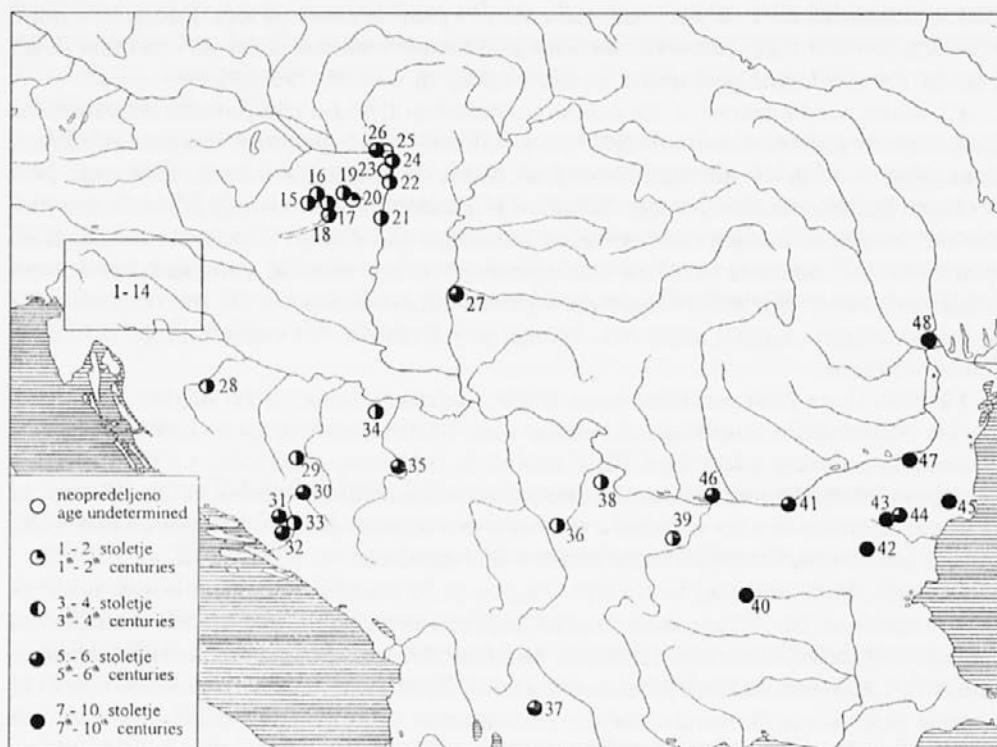
7. Celje, Stanetova in Miklošičeva ulica. Zvonec so našli leta 1978 pri izkopavanju stavb na območju rimskega mesta *Celeia*, v plasti, datirani v 3. - 4. stoletje. Delo Pokrajinskega muzeja v Celju je vodila Vera Kolšek. Nepopolno ohranjen plašč zvonca je iz železne pločevine; z obeh strani je bil prevlečen z bakrom ali bronom (bakreno rdeč oblivi). Stranska šiva sta zaradi močne rje tudi po čiščenju slabo vidna, zgoraj sta bila zakovana s trikotnim zobom. Ročaj je bil, glede na ohranjena nastavka, ploščato skovan. Viš. zvonca je 9,7 cm, šir. 8,5 cm. Hrani ga Pokrajinski muzej v Celju, inv. št. 15978.

8. Celje, Stanetova in Miklošičeva ulica. Delno ohranjen zvonec so našli leta 1978 med arheološkim izkopavanjem stavb na območju rimskega mesta *Celeia*, v plasti, datirani v 3. - 4. stoletje. Delo Pokrajinskega muzeja v Celju je vodila Vera Kolšek. Plašč zvonca je iz železne pločevine; z obeh strani je bil prevlečen z bakrom ali bronom (bakreno rdeč oblivi). Stranska šiva sta zaradi močne rje tudi po čiščenju slabo vidna. Viš. zvonca je 6,5 cm, šir. 5,0 cm. Hrani ga Pokrajinski muzej v Celju, inv. št. 15977.

9. Rifnik pri Šentjurju (sl. 3: 5). Zvonec so našli pri izkopavanju cerkve v poznorimski naselbini, datirani v 5. in 6. stoletje. Izkopavanja naselbine, ki jih je v letih 1970-78 opravil Pokrajinski muzej v Celju, je vodil Lojze Bolta. Plašč zvonca je iz železne pločevine, delno ohranjen, prekrit z rjo. Stranska šiva sta zakovana s pravokotnim zobom. Zgoraj je v plašč vdet železen obroček; zgornja polovica je skovana v ploščat ročaj. Viš. zvonca je 6,4 cm, šir. 4,6 cm. Hrani ga Pokrajinski muzej v Celju, inv. št. 523. Lit.: Bolta 1981, 18, t. 19: 31.

10. Rifnik pri Šentjurju (sl. 3: 6). Delno ohranjen zvonec so našli leta 1992 med arheološkimi izkopavanjem obrambnega stolpa (stražarnica 1), na zunanji strani ob pragu zunanjih vrat, v poznoantični plasti, datirani v 5. in 6. stoletje. Izkopaval je Pokrajinski muzej iz Celja pod vodstvom Darje Pirkmajer. Zvonec je polkrožne oblike, plašč iz železne pločevine je bil z obeh strani prevlečen z bakrom ali bronom (bakrenordeč oblivi). Viš. zvonca je 3,6 cm, pr. 8,0 cm. Hrani ga Pokrajinski muzej v Celju, najdiščna št. R-PN 1072 A.

11. Gradišče na Zbelovski gori. Zvonec je bil najden z iskalcem kovin, podrobnejše najdiščne okoliščine niso znane; najditelj ga je leta 1996 izročil Narodnemu muzeju v

Slika 4. Najdišča železnih zvoncev v jugovzhodni Evropi (po Henning 1987, 103-104, 113-156, sl. 48, dopolnjeno za Slovenijo): **1-14** najdišča v Sloveniji (sl. 1).

Fig. 4. Sites of iron bells in southeastern Europe (after Henning 1987, p. 103-104, 113-156, fig. 48, supplemented for Slovenia): **1-14** sites in Slovenia (fig. 1), **15** Nemesvámos-Balácapuszta (site No. 345 in cat. of Henning's monography), **16** Rátót (434), **17** Balatonfüzfő (23), **18** Balatonaliga (20), **19, 20** Tác (535), **21** Dunaújváros (149), **22** Budakalász (68), **23** Szentendre (524), **24** Leányfalu (274), **25** Nógrádverőce (349), **26** Tokod (545), **27** Kiszombor (246), **28** Mala Rujiška (300), **29** Mali Mošunj (301), **30** Lisičiči (282), **31** Klobuk (250), **32** Mogorjelo (324), **33** Dračevica (139), **34** Tutnjevac (558), **35** Bukovica (71), **36** Brzi Brod (65), **37** Varos (572), **38** Kula (269), **39** Liljače (280), **40** Koprinka (258), **41** Krivina (267), **42** Preslav (411), **43** Pliska (395), **44** Vojvoda (591), **45** Božurovo (53), **46** Celeiu (87), **47** Păcuiul lui Soare (375), **48** Garván (171).

Ljubljani. Delno poškodovan plašč zvonca je iz železne pločevine, prevlečen je bil z bronom (?), ki je ohranjen na zunanji strani na več mestih kot zelena patina. Zvonec ni očiščen. Stranska šiva sta spojena z zakovico in pravokotnim zobom. Zgoraj je v plašč vdet železen obroček; polovica obročka je skovana v trakast ročaj. Viš. zvonca je 8,3 cm, šir. 5,4 cm. Hrani ga Narodni muzej v Ljubljani, akc. št. 1996/96-39.

12. Ajdna nad Potoki (sl. 3: 4). Zvonec so našli leta 1995 pri izkopavanju stanovanjske hiše v poznoantični naselbini; ležal je v kulturni plasti skupaj z drugimi predmeti, datiranimi v 5. in 6. stol. Izkopavala je ekipa Gorenjskega muzeja iz Kranja pod vodstvom Barbare Ravnik-Toman. Nekoliko poškodovan plašč zvonca je iz železne pločevine, znotraj in zunaj je bil prevlečen z bakrom ali bronom (bakreno rdeč do zlato rumen obliv). Stranska šiva sta bila zakovana z zakovico in pravokotnim zobom (ohranjen je le na eni strani). Zgoraj je v plašč vdet železen obroček; polovica obročka je bila skovana v trakast ročaj. Viš. zvonca je 9,1 cm, šir. 5,1 cm. Hrani ga Gorenjski muzej v Kranju.

13. Hrib (kota 268) nad Iško vasjo. Delno ohranjen zvonec je bil najden z iskalcem kovin, podrobnejše najdiščne okoliščine niso znane. Najditelj ga je leta 1995 izročil Narodnemu muzeju v Ljubljani. Plašč zvonca je iz železne pločevine, na obeh straneh je bil prevlečen z bronom (?), ki je ohranjen na več mestih kot zelena patina. Zvonec ni očiščen. Stranska šiva sta spojena z zakovico in trikotnim zobom. Viš. plašča je 8,5 cm, šir. 6,1 cm. Zvonec hrani Narodni muzej v Ljubljani, akc. št. 1996/12-12.

14. Hrib (kota 268) nad Iško vasjo. Zvonec je bil najden z iskalcem kovin, podrobnejše najdiščne okoliščine niso znane. Najditelj ga je leta 1995 izročil Narodnemu muzeju v Ljubljani. Zvonec ni očiščen. Stranska šiva sta spojena z zakovico in pravokotnim (?) zobom (ohranjen je le na eni strani). Zgoraj je v plašč vdet železen obroček; zgornja polovica je skovana v ročaj s pravokotnim prerezom, s spodnje polovice visi železen kembelj. Viš. zvonca je 8,3 cm, šir. 5,4 cm. Hrani ga Narodni muzej v Ljubljani, akc. št. 1996/12-13.

15. Hrib (kota 268) nad Iško vasjo. Delno ohranjen zvonec je bil najden z iskalcem kovin, podrobnejše najdiščne okoliščine niso znane. Najditelj ga je leta 1995 izročil Narodnemu muzeju v Ljubljani. Zvonec ni očiščen. Stranska šiva sta zakovana s trikotnim zobom. Zgoraj je v plašč vdet železen obroček, zgornja polovica je skovana v ročaj s pravokotnim prerezom, s spodnje polovice visi železen kembelj. Viš. zvonca je 11,1 cm, šir. 5,7 cm. Hrani ga Narodni muzej v Ljubljani, akc. št. 1996/12-56.

16. Gradišče pri Dunaju nad Krškim. Delno ohranjen zvonec je bil najden z iskalcem kovin, podrobnejše najdiščne okoliščine niso znane. Najditelj ga je leta 1996 izročil Narodnemu muzeju v Ljubljani. Zvonec ni očiščen. Stranska šiva sta zakovana s trikotnim zobom (ohranjen je le na eni strani). Viš. zvonca je 4,9 cm, šir. 3,3 cm. Hrani ga Narodni muzej v Ljubljani, akc. št. 1996/101-1.

17. Struga Ljubljanice. Zvonec je bil najden med potapljanjem v reki, podrobnejše najdiščne okoliščine niso znane. Najditelja sta ga leta 1981 izročila Narodnemu muzeju v Ljubljani. Plašč zvonca je iz železne pločevine, po zunanji in notranji površini je bil prevlečen z bronom ali medeninom (zlato rumen obliv). Stranska šiva sta zakovana z zakovico in trikotnim zobom. Zgoraj je v plašč vdet železen obroček, zgornja polovica obročka je skovana v žlebičast ročaj, s spodnje polovice visi železen kembelj. Viš. zvonca je 10,0 cm, šir. 5,9 cm. Hrani ga Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. V 339. Lit.: Štular 1982, 14, t. 1: 16.

18. Struga Ljubljanice pri Podpeči. Zvonec je bil najden med potapljanjem v reki, podrobnejše najdiščne okoliščine niso znane. Najditelja sta ga leta 1982 izročila Narod-

nemu muzeju v Ljubljani. Plašč zvonca je iz železne pločevine, po zunanji in notranji površini je bil prevlečen z bakrom ali bronom (bakreno rdeč obliv). Stranska šiva sta zakovana z zakovico in pravokotnim zobom. Zgoraj je v plašč vdet železen obroček, zgornja polovica obročka je skovana v ročaj z okroglim presekom, s spodnje polovice visi železen kembelj. Viš. zvonca je 13,4 cm, šir. 7,1 cm. Hrani ga Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. V 176.

19. Svete gore nad Bistrico ob Sotli (zvonec ni narisano). Delno ohranjen zvonec so našli leta 1974 med izkopavanji, ki jih je za Posavski muzej iz Brežic vodila Paola Korošec iz Ljubljane. Zvonec je ležal v plasti sedimentov z najdbami, datiranimi od 1. do 5. stol., znotraj zidov stavbe, ki je stala na vzhodnem pobočju. Nekoliko poškodovan plašč zvonca je iz železne pločevine. Ročaj je polkrožnega preseka. Viš. ohranjene-ga dela je 5,8 cm, šir. 4,7 cm. Hrani ga Posavski muzej v Brežicah (trenutno pogrešan). Lit.: Korošec, Korošec 1978, 438, t. 2: 6.

Literatura

BITENC, P. in T. KNIFIC 1994, Ljubljana: tok reke, naplavina zgodovine. - V: 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana, 8-11.

BOLTA, L. 1981, *Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče*. - Katalogi in monografije 19, Ljubljana.

BÓNA, I. 1991, *Das Hunnenreich*. - Stuttgart.

BUŠKARIOL, F. 1990, Arheološki nalazi metalnih idiofonskih glazbenih instrumenata iz antičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu. - *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 83, Split, 5-19.

CIGLENEČKI, S. 1992, *Pólis Norikón. Poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brežicami*. - Podsreda 1992

ČREMOŠNIK, I. 1995, Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika. - *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 10, Sarajevo, 106-136.

GARBSCH, J. 1966, *Der Moosberg bei Murnau*. - Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 12, München.

GIESLER, U. 1981, Die Kleinfunde. - V: *Ad Pirum (Hrušica). Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 31, München, 163-246.

GLEIRSCHER, P. 1985, Almwirtschaft in der Urgeschichte? - *Der Schlern* 59, Bozen, 116-124.

HENNING, J. 1987, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur andwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z.* - Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 42, Berlin.

HORVAT, J. 1990, *Nauportus (Vrhniko)*. - Dela 1. razreda SAZU 33/16, Ljubljana.

KELLNER, H.-J. 1959, Neue Ausgrabungen an Badgebäude in Nordwest - Noricum. - *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 24, München, 146-162.

KNIFIC, T. 1994, Vranje near Sevnica: A Late Roman Settlement in the Light of Certain Pottery Finds. - *Arheološki vestnik* 45, Ljubljana, 211-237.

KOLŠEK, V. 1991, Klavdijski municipij Celeia in zgodovina njegovih raziskav. - V: *Celeia Antiqua*, Celje, 5-14.

KOROŠEC, P. in J. KOROŠEC ml. 1978, Arheološke raziskave na Svetih gorah ob Sotli v letu 1974. - *Arheološki vestnik* 29, Ljubljana, 432-454.

- LEBEN, F. in A. VALIČ 1978, Ajdna. - *Arheološki vestnik* 23, Ljubljana, 532-545.
- LOŽAR, R. 1959, Ljudska obrt in trgovina v Sloveniji. - V: *Zgodovinski zbornik*, Buenos Aires, 70-132.
- MIKL-CURK, I. 1968, Gospodarstvo na ozemlju današnje Slovenije v zgodnji antiki. - *Arheološki vestnik* 19, Ljubljana, 307-320.
- NOLL, R. 1980, *Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Mauer an der Url (Noricum)*. - *Der römische Limes in Österreich* 30, Wien.
- NOWAKOWSKI, W. 1992, Rzymskie brazowe dzwonki ze zbirow Instytutu archeologii uniwersytetu Jagiellońskiego. - *Archaeologia* 42, Warszawa, 117-122.
- OREL, B. 1951, O izdelovanju živinskih zvoncev v okolici Gorjan pri Bledu. - *Slovenski etnograf* 3 - 4, Ljubljana, 132-141.
- REISS, R. 1994, *Der merowingerzeitlichen Reihengräberfriedhof von Westheim (Kreis Weißenburg-Gunzenhausen). Forschungen zur frühmittelalterlichen Landesgeschichte im südwestlichen Mittelfranken*. - Nürnberg.
- SALAMON, Á. 1957, Gebrauchgegenstände und Werkzeuge aus Eisen. - V: M. A. Alföldi et al., *Intercisa II. (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, *Archaeologia Hungarica* 36, Budapest, 365-381.
- SCHATKIN, M. A. 1978, Idiophones of the Ancient World. - *Jahrbuch für Antike und Christentum* 21, Münster, 147-172.
- SLAPŠAK, B. 1986, Ajdovščina nad Rodlikom. Prazgodovinsko in antično naselje. - *Arheološki pregled* 1985, 135-136.
- SOKOL, V. 1994, Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje. - V: *Zagreb prije Zagreba, Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine*, Zagreb, 46-51, 75-78, 144-151.
- ŠKARIĆ, V. 1928, Römische Ansiedlung in Mala Rujiška. - *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 40, Sarajevo, 99-107.
- ŠTULAR, H. 1982, Podvodne najdbe v Ljubljani na Ljubljanskem Barju. - V: *Podvodna pričevanja preteklosti*, Podvodna arheologija v Sloveniji 1, Ljubljana, 14-21.
- TRUHELKA, C. in C. PATSCH 1895, Römische Funde im Lašvathale, 1893. - *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina* 3, Sarajevo, 227-247.
- UENZE, S. 1992, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec*. - *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 43, München.
- ULBERT, T. (ur.) 1991, *Ad Pirum (Hrušica). Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen*. - *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 31, München.
- VALIČ, A. 1985, Ajdna nad Potoki. - *Varstvo spomenikov* 27, Ljubljana, 265-272.
- WALKE, N. 1965, *Das römische Donaukastell Straubing - Sorviodurum*. - *Limesforschungen* 3, Berlin.

Iron Bells in Slovenia (Archaeological View)

In autumn 1995, two iron bells (cat. 1 and 2) were found on the mountain pastures of Vodični vrh in the Julian Alps and Osredok in the Kamnik Alps. Dr. Tone Cevc, ethnologist from the Institute for Slovene Ethnography at the Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, brought the finds to the National Museum in Ljubljana for conservation. The bells have been preserved well enough to distinguish how they were made. The bell founder constructed them of iron plate and joined the

side seams with rivets and triangular or quadrangular teeth. At the top of each of them he inserted an iron ring, which with its upper part served as a handle and the lower part to suspend an iron clapper on it. In the end the bells were dressed with melted brass or bronze. In this particular way the iron cattle bells had been made around Gorje near Bled from the 18th century until recently (Orel 1951). The trade, however, boasts with much older tradition, for it goes back to the Roman period and the Early Christian Irish culture (Ložar 1955, p. 74).

This is the very reason why the bells from Vodični vrh and Osredek have also aroused much interest among Slovene archaeologists. Bells of this kind were used during religious rituals and in everyday life by civilizations from Europe to China as early as in the ancient times (Schatkin 1978, generally). They were normally made of bronze; data on iron bells are scarce. Best known among the latter is the bell of St. Patrick, the apostle of the Irish (around 385 - 461). The bell, which was made of iron plate and dipped in melted bronze, was mentioned for the first time in the Ulster Annals (Ložar 1955, 74). The numerous archaeological finds, however, have proved that similar iron bells had been made much earlier and widely used in the provinces of the Roman Empire (Salamon 1957, p. 374, note 122). A number of such bells have been found in Slovenia as well, and as very little has been published about them to date, the authors of this article decided to write about them in the journal *Traditiones*.

Characteristics. In Slovenia, 19 bells have been found at 14 different sites (fig. 1: 1 - 14, cat. 1-19; bells are carrying the same numbers in catalogues and plates). On the basis of the site conditions, the bells can be dated with more or less considerable accuracy. The bell found at Vrhnika (cat. 3) during the excavations of the fortified *Nauportus* settlement along the river carrying the same name, i.e. the present-day Ljubljana, belongs to the Roman period (Horvat 1990, about the site generally). The bell from the fortified upland settlement at Ajdovščina above Rodik (cat. 4; Slapšak 1986, about the settlement generally) dates to the Late Roman period. It was found among the ruins of a building, in cultural layer dated from the 4th century. Another two angular iron bells with coppery red coat (unpublished, provisionally kept by the Department of Archaeology at Filozofska fakulteta, Ljubljana) were excavated nearby. Another two iron bells were found at Hrušica above Col, amongst the ruins of the Late Roman fortification *Ad Pirum*, destroyed in 394 (cat. 5 and 6, cf. Ulbert 1981, about the fortification generally), and yet another two in the upper layers of the Roman *Celeia* (cat. 7 and 8; Kolšek 1991, about the excavations at Celje generally). A Late Roman find is probably also the partially preserved bell from Svete gore above Bistrica ob Sotli (cat. 19, Korošec, Korošec 1978, about the archaeological work generally).

Some of the found bells date from the Migration period (5th and 6th centuries). They were excavated in the fortified upland settlements at Ajdna above Potoki (Leben, Valič, Valič 1985, about the settlement generally) and at Rifnik near Šentjur (Bolta 1981, about the settlement generally). At Ajdna, the bell was found inside a dwelling house (cat. 12), while at Rifnik the first bell was excavated inside the former church (cat. 9) and the second by the door of the local defensive tower (cat. 10).

Owing to the inadequate site data, some of the bells cannot be dated with acceptable reliability. This can be said particularly of the bells found with a metal detector at Gradišče on Zbelovska gora (cat. 11; for the site see Ciglencečki 1992, p. 81-85), on a hill above Iška vas (cat. 13-15) and at Gradišče near Dunaj above Krško (cat. 16; for the site see Ciglencečki 1992, p. 25-27). A number of prehistoric, Roman and mediaeval objects were also excavated on these sites. Even more demanding in view of the existing site

conditions is to date the bell found in the Ljubljana river, for its bed is full of objects from the distant past to the refuse of today (cat. 17 and 18; compare Bitenc, Knific 1994). The bells from the mountain pastures Vodični vrh (cat. 1) and Osredek (cat. 2), however, are isolated finds.

The iron bells from Slovene sites were made, to the exclusion of the semicircular specimen from Rifnik near Šentjur (cat. 10), much alike, in the way as already described (also evident from their X-rays; fig. 2). Yet, there are also a number of distinctions among them. At the moment, unfortunately, we still lack metal analyses and certain technological data, for not all of the bells have been cleaned so far. These particulars, with a supplemented list of finds, are expected to be published in the near future.

The plate of the bells found in Roman layers is somewhat thicker than in the bells from Vodični vrh (cat. 1), Osredek (cat. 2) and the Ljubljana river (cat. 17). The edge of the bell from Osredek was strengthened, on the inner side, with iron tape (cat. 2).

Differences can be detected also in the colour of the metal (copper, bronze or brass) coat (fig. 3). Among the cleaned bells, the two from Vodični vrh and the Ljubljana river are covered with a golden yellow coat, while in the bell from Osredek (cat. 1) the colour of the coat varies - similar to in the bell from Ajdna - from golden yellow to coppery red. In Roman bells from Ajdovščina above Rodik it is coppery red (cat. 4; 2 specimens not published). Traces of coppery red coat are visible also in the bells from Celje (cat. 7 and 8), Rifnik (cat. 10) and the Ljubljana river at Podpeč (cat. 18).

The bells also differ from each other in their shapes: they are either angular or roundish. To the first group belong the box-like specimens with rectangular mouth found at Ajdovščina above Rodik (cat. 4; one unpublished) and Gradišče near Dunaj (cat. 16). The best analogy for the box-like specimens would be the bells from Sanzeno, Italy. The bell from Hrušica (cat. 5) is of similar shape, except that it is more rounded off. Such is also the second of the two unpublished bells from Ajdovščina above Rodik. Less angular are the pyramidal bells from Hrušica (cat. 6), Rifnik (cat. 9) and Gradišče on Zbelovska gora (cat. 11); the edges on their bodies and the corners in their rectangular mouths are rounded off. Slightly deviating from ideal shape are the bells from Celje (cat. 8) and the hill above Iška vas (cat. 13).

The roundish bells have oval bodies and mouths. Such specimens were found at Osredek (cat. 2), Vrhnika (cat. 3), Celje (cat. 7), Ajdna above Potoki (cat. 11) and the hill above Iška vas (cat. 14 and 15). The bell from the Ljubljana river near Podpeč (cat. 17) is also oval, except that it is narrower at its mouth than at its handle. More or less cylindrical are the bells with round mouths from Vodični vrh (cat. 19) and the Ljubljana river bed (cat. 18).

Comparisons. Small bronze and iron bells - *tintinnabula* - are frequent finds on Roman sites (Noll 1980, p. 95-96). Amongst them, cast bronze bells of various shapes are prevalent (compare Buškariol 1991). Less attention has been given to iron bells, in spite of the fact that these, too, are relatively common. Together with bronze specimens they were collected for the region of southeastern Europe (Henning 1987, p. 103-104, fig. 48). As far as the territory of Slovenia is concerned, only Roman bells were included in this survey; the list is now also supplemented with data on iron bells (fig. 1; cat. 1-19). On the account of Slovene finds, the number of sites with iron bells in southeastern Europe has increased by more than one fourth (fig. 4). The survey for other regions has not been supplemented as yet, even though new data on iron bells are available from elsewhere, e.g. from the Late Roman upland settlements at Kuzelin near Zagreb (Sokol 1994, p. 149, fig. 384b) and the Late Roman and Early Byzantine fortress

Golemanovo Kale near Sadovec in Bulgaria (Uenze 1992, p. 445, 471, 492, 494, pl. 27: 1, 2, 4-6, 8). In view of the conditions on these sites, the bells from southeastern Europe have been dated to the periods of the Principate (1st to 2nd centuries), Late Antique (3rd to 4th, and 5th to 6th centuries) and the Early Middle Ages (7th to 10th centuries, Henning 1987, fig. 48). The bells from Slovene sites that can be dated with considerable reliability have been placed in Late Antique, i.e. to the Roman Empire and Migration period (fig. 1).

During the Roman period, the iron bells were also used in parts along the Danube and in Central European Alpine districts. This is testified, for example, by the finds from the settlements near the fort of *Sorviodurum* (the present-day Straubing; Walke 1965, p. 155, pl. 113: 7-9), from the temple of *Jupiter Dolichenus* at Mauer an der Url (Noll 1980, p. 95, pl. 36 & 46), the building at Waging (Kellner H.-J. 1959, p. 162, fig. 5:13), and the upland fortified settlement at Moosberg south of Murnau (Garbsch, J. 1966, p. 86, pl. 33: 2, 3).

On some iron bells, traces of coppering or bronzing can be still seen, the technique implemented in Roman metallurgy. Such are the bells excavated at the cemetery and amongst the ruins of the Pannonian town of *Intercisa* (the present-day Dunapentele; Salamon 1957, p. 374-380, pl. 72: 1-4) and on sites at Golemanovo Kale (Uenze 1992, p. 445, 471, pl. 27:1, 2), Moosberg near Murnau (Garbsch, J. 1966, p. 86, pl. 33: 2, 3), and elsewhere. As far as the bells from *Intercisa* are concerned, the records say that they were forged roughly in the same way as they still are today. Thereupon they were covered with spinning material, daubed with clay and sprinkled with copper fragments. Once this cover was dry, it was left to burn, in order to allow the copper to melt and to coat the bells with copper (Salamon 1975, p. 374, note 122). This procedure is similar to soldering or coating as used around Gorje near Bled until recently: in the clayey package, which was heated and turned on fire, the melted brass flowed all over the bells (Orel 1951, p. 134-135).

Three different types of iron bells used to be made. The first type is represented by a simple semicircular bell from Rifnik near Šentjur; its body was forged out of a single piece of iron plate and had no riveting seam (cat. 10). Most characteristic of the second type is the bipartite body consisting of cylindrical circumference and conical top attached to it; such bells were excavated in ruins of the Late Roman and Early Byzantine fortress Golemanovo Kale near Sadovec (Uenze 1992, p. 439, 445, pl. 26: 12, 13; 27: 3). Regarding the third type of bells, their bodies were made of a single piece of iron plate with symmetrical halves, which were on sides joined with riveting seams. Bells constructed in this way are most numerous, and such are, with the exception of the one from Rifnik, all the bells found in Slovenia (cat. 1-9, 11-19) as well as others dealt with in this article. The iron bells found in Slovenia are of either angular or roundish shape, which in general holds true also for the bells of the third type. Angular, for example, are the bells from *Intercisa*; divided into two groups, they are typologically characteristic of the Roman period (Salamon 1957, p. 373-375). They correspond with our box-like and pyramidal forms of angular bells. The bells from the temple of *Jupiter Dolichenus* at Mauer an der Url in Austria have been defined in accordance with the shape of their mouths, which are either rectangular, elliptical or round. The mouths of each of the seven bells from this site - three of them were made of iron - are rectangular (Noll 1980, p. 95-96). In accordance with our specification, the iron specimens are classified as pyramidally shaped bells. Such are, for example, also the bells from the Roman sites Straubing - *Sorviodurum* (Walke 1965, p. 155, pl. 113: 7-9), Mali Mošnj in Bosnia (Truhelka, Patsch 1895, p. 232, fig. 11), Mala Rujiška in Bosnia (Škarić 1928, p. 102, pl. 7: 16) and the Late Roman - Early Byzantine site Golemanovo Kale (Uenze 1992, p. 445,

492, pl. 27: 5, 6). The best analogy for the box-like specimens from Ajdovščina above Rodik would be the bells from Trentino, Italy.

Roundish bells of the third type are less common. Some of them, dated to the Roman period, were excavated in the fortified settlements at Moosberg near Murnau (Garbsch, J. 1966, p.86. pl. 33: 2) and Kuzelin near Zagreb (Sokol 1994, p. 49, fig. 384b), as well as at a country mansion at Lisičiči near Konjic in Bosnia (Čremošnik 1955, p.114, pl. 5: 5). As far as the bell from Vrhnika (cat. 3) is concerned, however, it can be best compared with those from the site at Golemanovo Kale (Uenze 1992, p. 445, pl. 27: 2).

Usage. – The bell as a “tinkling vessel” originated in the civilizations of the Near East, Egypt and Israel. In the ancient Greek and Roman world it was one of the numerous idiophonic instruments and was also adopted, in different forms and under different names, by Christianity. In Roman times the bells were made of various metals, including iron, and were used as musical instruments, for jewellery, in magic, cults and rituals, for people apparently ascribed them apotropaic power. They believed that the bell could protect them from misfortune and defend a dead man from demons. Hung on the necks of domestic animals it was supposed to avert the evil eye; this is why the bells were hung on horses, sheep, pigs, mules and even dogs (Schatkin 1978, p. 158-159).

The bells from the archaeological sites of the Roman period are associated with stockbreeding (for Slovenia compare Mikl-Curk 1968, p. 307; for southeastern Europe Henning 1987, p. 102-105). Such are presumably also the iron bells from the Pannonian *Intercisa*. As two different types were found, it is presumed that they were made in two separate workshops, probably in home towns, for cattle bells were at that time in great demand - on large farm estates as well as border posts. The latter is indicated by the analogies from the sites along the frontiers of upper *Germania* and *Retia* (Salamon 1957, p. 374-375).

The most important animals in stockbreeding during the Roman period were cattle, pigs, sheep, goats, horses and dogs. These animals were known already in the pre-Roman period and were later, in the Roman period, joined by asses, camels, cats, hens, pigeons and geese. The Roman authors Vergil, Pliny, Strabo and Maritialis referred to the southern European Danubian area as to the region significant for the production of milk and meat. In the period of the Early Empire the production was intended primarily for home use, while in the 3rd and 4th centuries the stockbreeding surpassed this framework. The Danubian provinces exported their livestock, and the decline in its production due to the invasions by the Goths in the 4th century and the conquest by the Huns in the 5th century was felt in the entire Empire (Henning 1987, p. 102-103).

The archaeological material associated with stockbreeding - cattle bells, wool-combs, shears, branding irons - speaks of the great expansion of stockbreeding during the Late Roman period. A steady increase in the number of cattle bells is particularly evident, which speaks of numerous herds. On the sites, cattle bones are prevalent. In southern Europe the stockbreeding on smaller estates did not distinctly decrease until the 6th century (Henning 1987, p. 102-105).

As far as stockbreeding in the Roman periods in the territory of the present-day Slovenia is concerned, only some general ascertainments are known, also corroborated by the bells from various sites (Mikl-Curk 1968, p. 307-308). Illustrative data for the 5th and 6th centuries are offered by the remains of animal bones from the upland settlement above Vranje near Sevnica. There prevail bones of domestic animals (no less than 97.5%), particularly small ruminants like sheep and goats. They are followed by pigs'

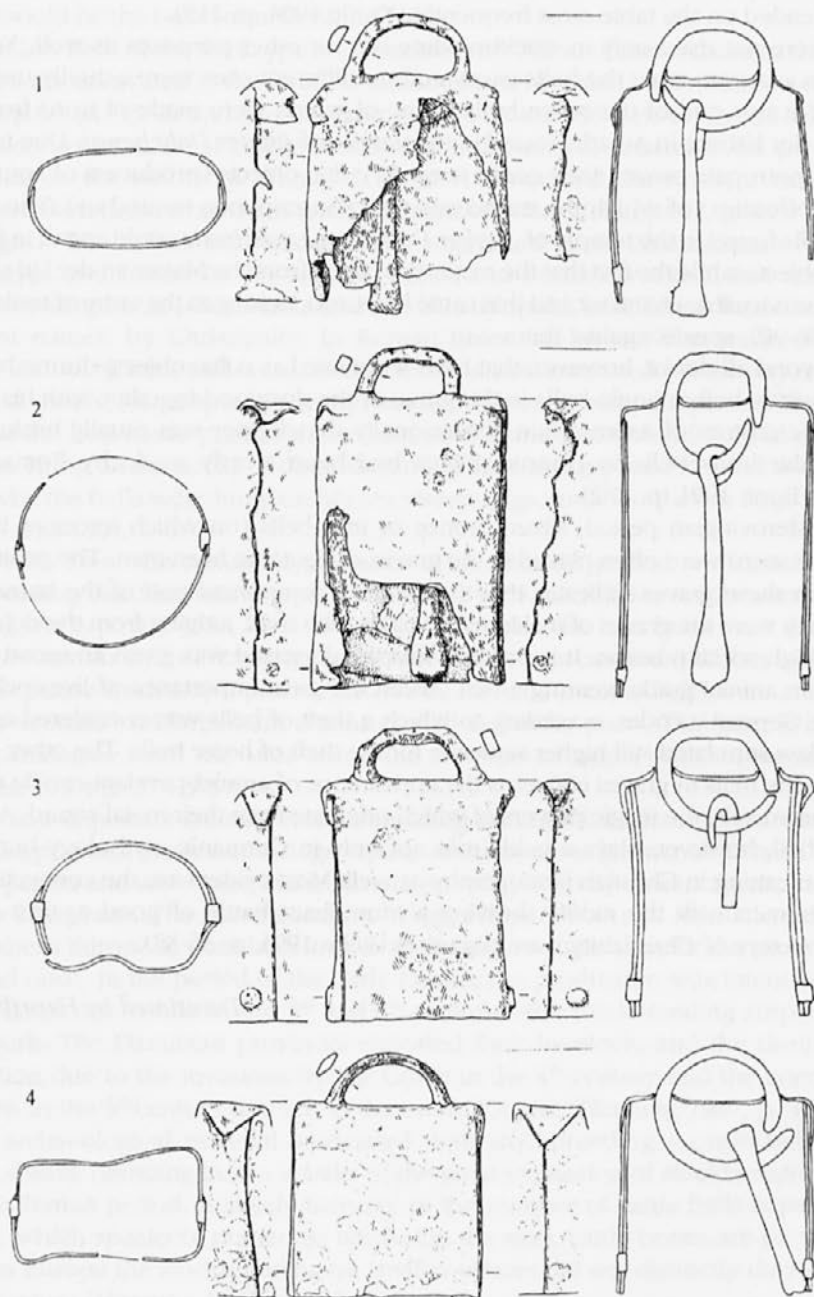
bones, and only then by cattle's. Owing to the weight of the cattle, however, it was in fact beef that ended on the table most frequently (Knific 1994, p. 215).

Bells were not used only in stockbreeding but for other purposes as well. Yet it is difficult to ascertain what the bells excavated on different sites were actually used for. This can be also said of the seven bells (three of which were made of iron) from the Mauer an der Url site in Austria, found in the temple of *Jupiter Dolichenus*. Due to their ascribed apotropaic power, they could serve as cultic objects (producers of sound) or as votive offerings (of which the numerous votive inscriptions remind us). The seven bronze bells found in the temple of *Jupiter Dolichenus* at *Brigetio* could speak in favour of cultic objects while the fact that the majority of finds from the Mauer an der Url site are of utterly serviceable character and that cattle bells, too, belong to the array of tools (Noll 1980, p. 96-96), speaks against them.

It is beyond all doubt, however, that bells were used as cultic objects during burials. Placing a cattle bell or jingle-bells in the grave of the deceased together with his horse is a Hunnic custom of Asian origin. Occasionally the clapper was ritually broken off. Some of the iron bells in Hunnic graves had been clearly made by Roman bell founders (Bona 1991, p. 282).

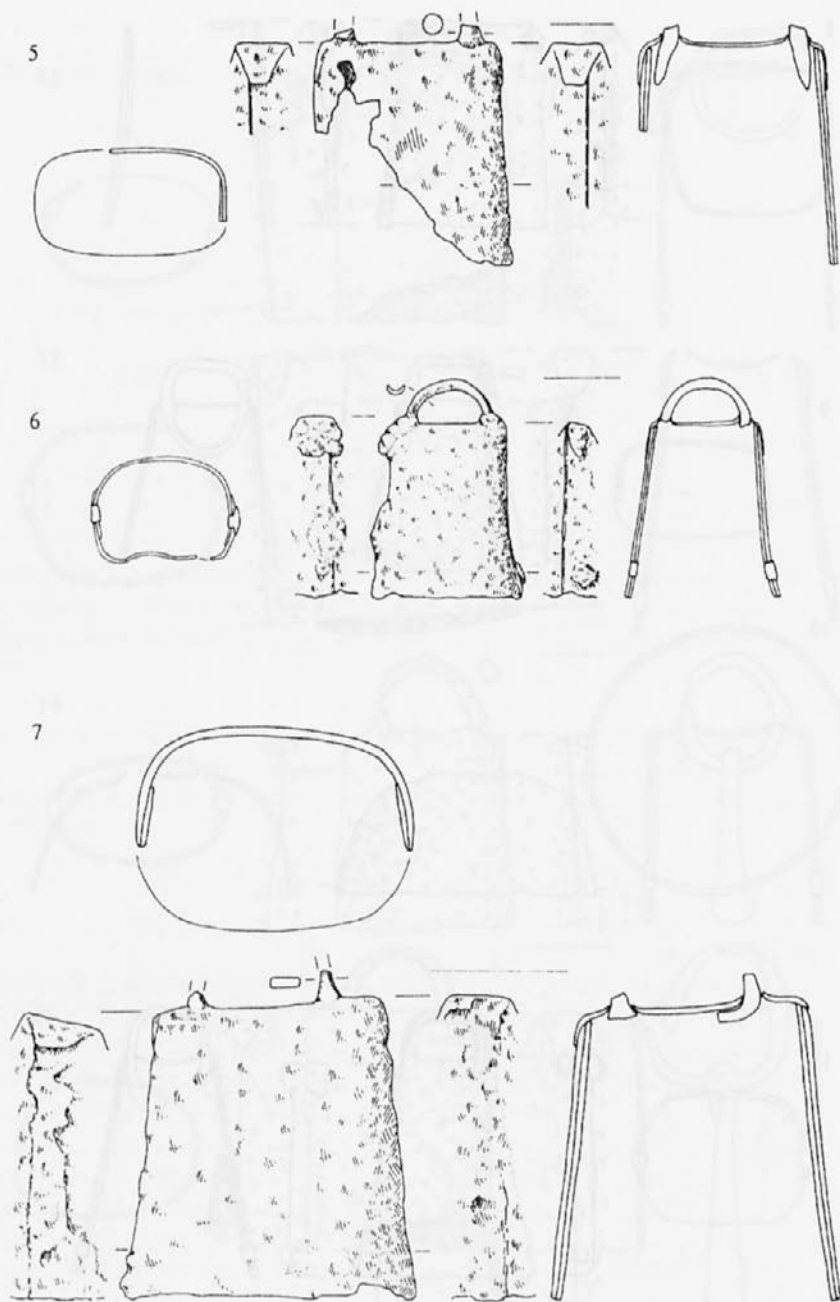
In the Merovingian period, silver, bronze or iron bells (on which traces of bronze coating are seen) were often placed in the graves of Teutonic horsemen. The position of the bells in these graves indicates that they were a component part of the harness. In general they were the graves of males and females who held, judging from the rich grave goods, a high social position. It is possible that the deceased was given an escort in the shape of an animal guide wearing a bell. About the great importance of livestock bells speak the Germanic codes, according to which a theft of bells was considered a penal act; Salic law stipulated still higher sentence for the theft of horse bells. The other aspect of placing the bells in graves concerns the appearance of amulet pendants made of iron or precious metals, the magic powers of which originate from their metal sound. A horse with the bell, however, plays a cultic role not only in Germanic mythology but has a symbolic meaning in Christian iconography as well. Most evident are the connections of saints-horsemen with the motifs showing a triumphant battle of good against evil, a symbolic victory of Christianity over paganism (Reiss 1994, p. 36-38).

Translated by Henrik Ciglič

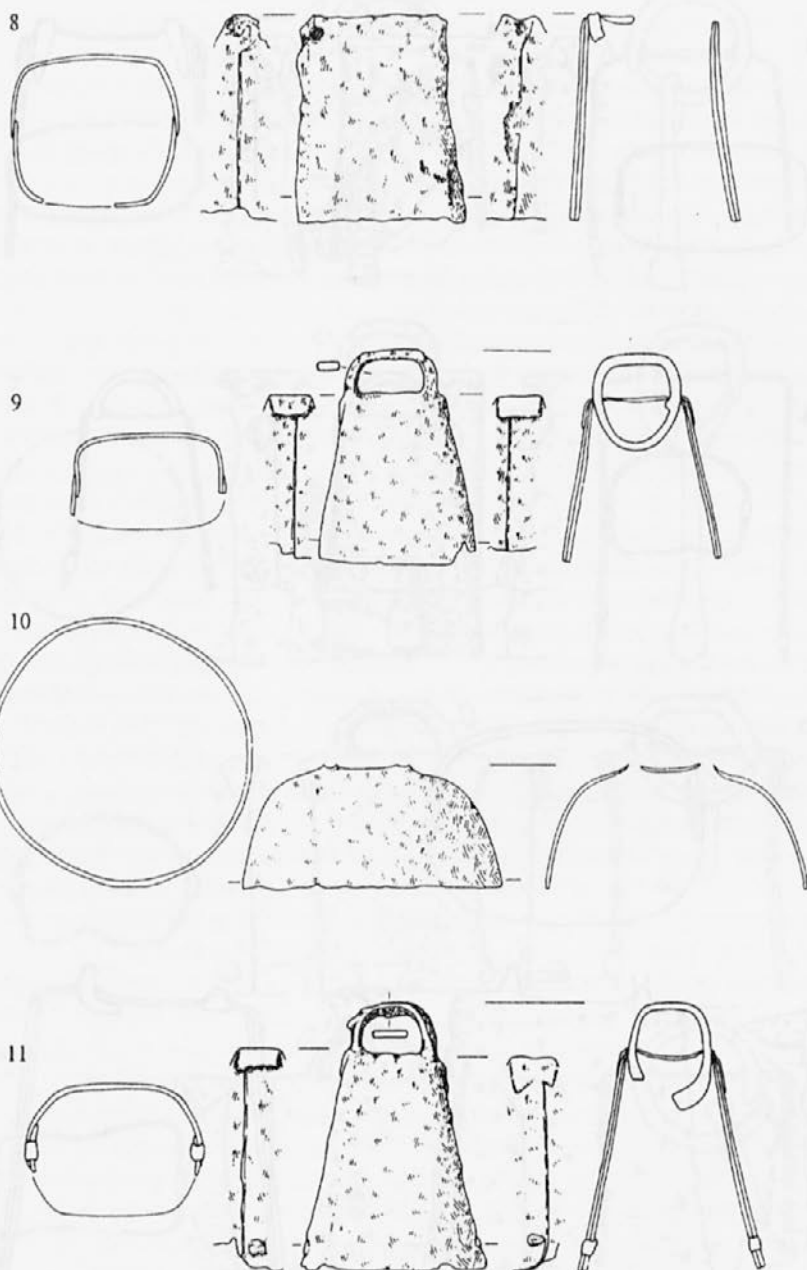
1 Vodični vrh nad Bohinjskim jezerom, **2** Osredok pod Krvavcem, **3** Vrhnika, **4** Ajdovščina nad Rodikom. M = 1 : 2.

1 Vodični vrh above Lake Bohinj, **2** Osredok below Mt. Krvavec, **3** Vrhnika, **4** Ajdovščina above Rodik. Scale = 1 : 2.

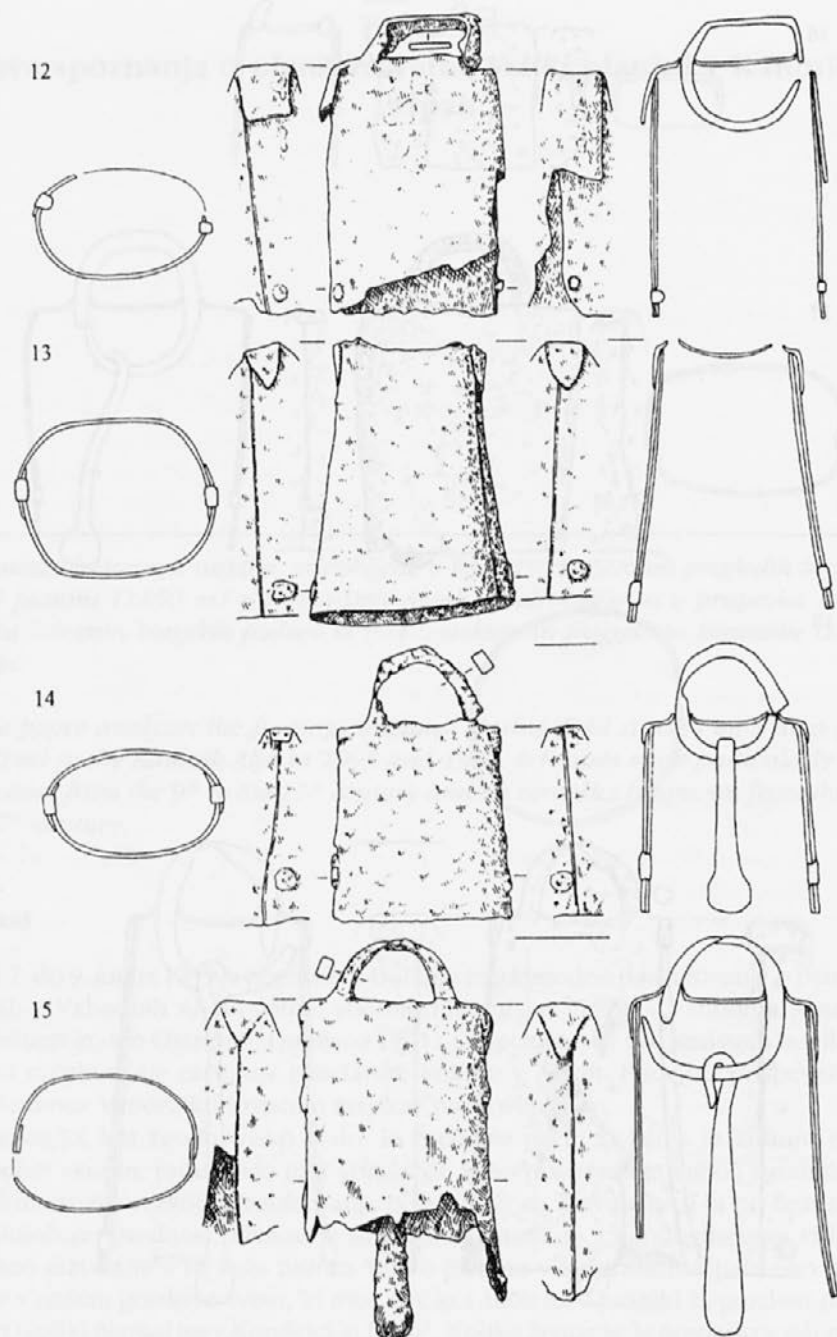
5, 6 Hrušica nad Colom, 7 Celje. M = 1 : 2.

5, 6 Hrušica above Col, 7 Celje. Scale = 1 : 2.

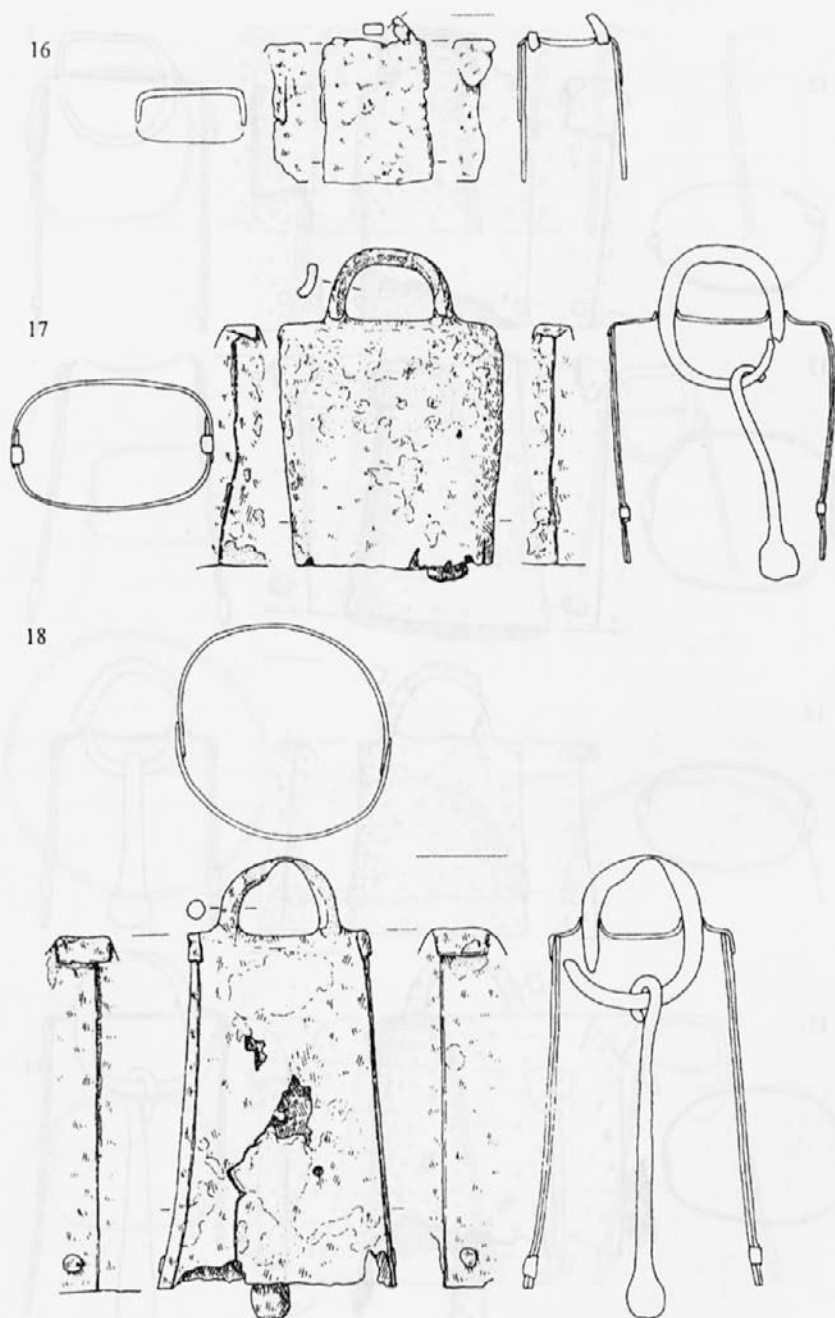
8 Celje, 9, 10 Rifnik pri Šentjurju, 11 Gradišče na Zbelovski gori. M = 1 : 2.

8 Celje, 9, 10 Rifnik near Šentjur, 11 Gradišče on Zbelovska gora. Scale = 1 : 2.

12 Ajdna nad Potoki, **13-15** hrib (kota 268) nad Iško vasjo. M = 1 : 2.

12 Ajdna above Potoki, **13-15** hill 268 above Iška vas. Scale = 1 : 2.

16 Gradišče pri Dunaju nad Krškim, **17** Ljubljana, **18** Ljubljana pri Podpeči. M = 1 : 2.

16 Gradišče near Dunaj above Krško, **17** the Ljubljana river, **18** the Ljubljana river at Podpeč. Scale = 1 : 2.

Tone Cevc

Nova spoznanja o planšarstvu na Veliki planini v Kamniških Alpah

Članek obravnava najdbe, pridobljene v letih 1995-1996 ob pregledih terenov na Veliki planini (1550 m) v Kamniških Alpah. Nadrobneje so v prispevku osvetljene najdbe železnih konjskih podkev iz 9.-17. stoletja in fragmenta keramike iz 15.-17. stoletja.

The paper analyzes the findings obtained during field surveys on Velika planina (1550 m) in the Kamnik Alps in 1995 and 1996. It focuses more particularly on iron horseshoes from the 9th to the 17th century and on ceramics fragments from the 15th to the 17th century.

Uvod

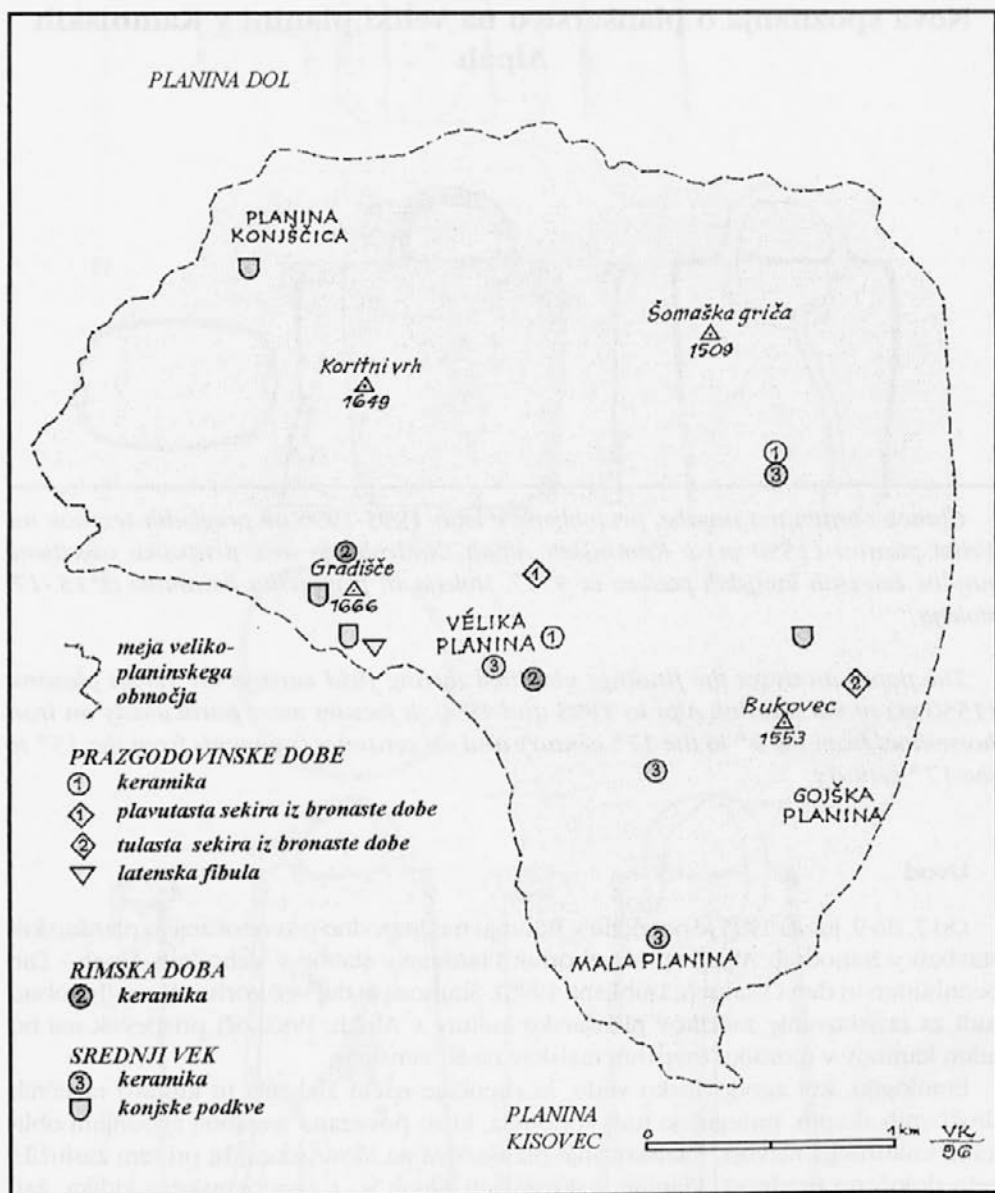
Od 7. do 9. junija 1995 je potekalo v Bohinju mednarodno posvetovanje o planšarskih stavbah v Vzhodnih Alpah (prim. zbornik Planšarske stavbe v Vzhodnih Alpah - Die Sennhütten in den Ostalpen, Ljubljana 1995). Simpozij je dal več koristnih novih pobud tudi za raziskovanje začetkov planšarske kulture v Alpah. Pričujoči prispevek naj bo eden kamnov v mozaiku tovrstnih raziskav na Slovenskem.

Etnologijo, kot zgodovinsko vedo, ki preučuje način življenja in kulturo različnih družbenih skupin, pritegujejo tudi vprašanja, ki so povezana z najbolj zgodnjimi oblikami kulturnega razvoja. Raziskovanje planšarstva na Slovenskem bi pri tem zaslužilo celo določeno prednost. Planine v slovenskih Alpah so z zgodovinskega vidika, žal, skromno raziskane¹. To velja tudi za Veliko planino v Kamniških Alpah, eno največjih planin v našem gorskem svetu, ki meri več kot 1000 ha s pašniki in gozdovi na Veliki, Mali in Gojški planini ter v Konjščici in Dolu². Koliko živine se je prepaslo v teh planinah

¹ V. Novak, Živinoreja, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 1. zv., Ljubljana 1970, str. 343 - 394.

² E. Čerček, Planine v južnih Kamniških Alpah, GV, 20 - 21, 1948 - 1949, str. 48 - 64.

pred več stoletji, ne vemo, znani pa so podatki o številu živine, ki se je pasla v teh planinah od druge polovice 18. stoletja naprej³.

Sl. 1: Kraji z najdbami na Veliki, Mali in Gojski planini. Večina jih je bila odkrita v letih 1995–1996. (Risal V. Kopač po predlogi M. Bremšaka, F. Steleta in T. Cevca, 1996).

³ V. Valenčič, Posestne razmere na Veliki in Mali planini ob koncu fevdalne dobe, Traditiones 7 - 9, 1978-1980, str. 152 sl.

Dve naključni najdbi bronastih sekir, plavutaste in tulaste, ki so ju našli v Vlačici na Veliki planini in v Gradiški griči, sta doslej edini arheološko dokazovali, da se je človek zadrževal na Veliki planini že v 13.-12.stol. pred Kr.⁴.

Pismeni zgodovinski viri o Veliki planini so redki, najstarejše je sporočilo iz začetka 16. stol. V njem zveemo, da so imenovali Veliko planino »die gross ross albenn« - velike konjske planine⁵. Bolje poznamo prastaro etnološko izročilo Velike planine⁶.

Kako se dokopati do spoznanj o začetkih kultiviranja Velike planine? Odločili smo se, da poskusimo priti s pregledom terena na različnih krajih do najdb keramike. Le-ta je lahko izjemno pričevalna. Ohrani se dolgo v zemlji in jo je mogoče opredeliti po času in tudi po namembnosti.

Naloga smo se lotili v skupini, ki smo jo sestavljali France Stele, Miro Bremšak in avtor tega prispevka. V letu 1996 smo opravili približno 60 majhnih vrtin na vnaprej predvidenih mestih, kjer smo po dosedanjih izkušnjah pričakovali, da se je zadrževal človek pred več stoletji⁷. Rezultati so preseglj pričakovanja. Najdeno gradivo (pretežno keramika) je potrdilo prisotnost človeka v planini v prazgodovini, antiki in srednjem veku (sl. 1). Najpomembnejši sad naših raziskovanj je bilo odkritje bronastodobne in halštatske keramike na postojanki v Pečicah (sl. 2) in najdbe antične keramike pod kapelo Marije Snežne (sl. 3) ter na Gradišču na Veliki planini⁸. O odkritjih (sl. 4,5) smo ves čas seznanjali arheologe. Tako načrtuje Arheološki inštitut ZRC SAZU v sodelovanju z Inštitutom za slovensko narodopisje ZRC SAZU v prihodnjih letih sistematično raziskovati ne le Veliko planino, ampak tudi druge planine v slovenskih Alpah⁹.

V pričujočem prispevku objavljam kratko poročilo o najdbah železnih konjskih podkev in keramike. To gradivo ni pomembno samo zaradi časovne opredelitve obdobja, ko je izpričana prisotnost človeka na Veliki planini, pač pa nakazuje osvetlitev še drugih vprašanj, na primer, o gospodarjenju na Veliki planini ali o razvoju stavbarstva na tem pašnem območju.

Železne podkve z Velike planine

Na železne podkve smo naleteli pri pregledovanju terena z ledinskim imenom »Za plečam«, ne daleč od Gradišča, na višini približno 1580 m. Planota je velika približno 1200 m², v zgornjem delu preprežena z ruševjem. Našli smo 11 celih podkev, več kosov odlomljenih podkev ter večje število konjskih žebeljev, s katerimi so pribijali podkve na kopito. Podkve so ležale približno 10 - 15 cm globoko v humusu. Pri ovrednotenju najdb

⁴ S. Gabrovec, Mesto Kamnika v prazgodovini Slovenije, v: Kamnik 1229- 1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750 letnici mesta Kamnika, Kamnik 1984, str. 6-7.

⁵ T. Cevc, Velika planina. Življenje delo in izročilo pastirjev. 3. dopol. izdaja, Ljubljana 1993 str. 14.

⁶ Isti, navedeno delo, str. 16 sl.

⁷ Raziskave v Veliki planini je gmotno podprla Občina Kamnik. Za njeno razumevanje in podporo se sodelavci raziskave iskreno zahvaljujemo.

⁸ Brez strokovne pomoči arheologov ne bi bilo mogoče ovrednotiti najdb z Velike planine. Naj se na tem mestu iskreno zahvalim za razumevajočo pomoč sodelavcem Arheološkega inštituta ZRC SAZU: dr. J. Dularju, dr. I. Turku., dr. S. Ciglencečkemu, dr. J. Horvat, dr. D. Božiču; dr. A. Pleterskemu; iz Mestnega muzeja v Ljubljani dr. L. Gec-Plesničarjevi, dr. I. Sivčevi in M. Horvatu ter dr. T. Knificu iz Narodnega muzeja v Ljubljani.

⁹ V letu 1996 so bile opravljene arheološke raziskave v planini Vodični vrh, Jezero, Laz in Dedno polje v Bohinju, medtem ko načrtujejo raziskovati Veliko planino v letu 1997.

smo naleteli na težave, ker manjka primerjalno gradivo s slovenskega ozemlja¹⁰. Boga-tejšje je primerjalno gradivo iz Srednje in Zahodne Evrope, objavljeno v različnih arheoloških študijah. Le-te posvečajo veliko pozornosti vprašanjem o starosti najdb. Zlasti dragocena je razprava dr. Walterja Dracka iz Uitikona v Švici, ki je poskušal dokazati, da v času Rima niso poznali konjskih podkev¹¹. Temeljna njegova spoznanja o datiranju železnih podkev sem uporabil tudi pri časovni opredelitvi najdb z Velike planine.

Po starosti smemo naše najdbe razvrstiti v dve večji skupini:

A) podkve z valovitim robom. Kovaški izdelki tega tipa so majhni. Podkve so lahke in imajo po 6 lukenj za žeblje. (T1: 1-6; T2: 7; sl. 8-12). Po velikosti, obliki, teži in načinu izdelave so naše podobne podkvam iz Švice, Nemčije, Francije in Anglije iz 9. - 13. stol¹².

B) podkve luničaste oblike. So brez valovitega roba, težje in večje od podkev prve skupine. Navadno imajo po 8 lukenj za žeblje. (T2: 2-3; sl.: 13-15). Podkve tega tipa so rabili v Evropi od 13. - 17. stol¹³.

Pri raziskovanjih septembra 1996 smo našli še nekaj novih podkev in žebeljev pa tudi železno latensko fibulo (sl. 6). Ležala je blizu najdišča podkve. Pomena najdb podkev na Veliki planini ni mogoče za sedaj v celoti oceniti. Vsekakor podkve dokazujejo, da so v zgodnjem srednjem veku imeli na Veliki planini konje in da je upravičeno zapisano ime te planine v viru iz začetka 16. stol. kot »die gross ross albenn« - velike konjske planine. Glede na to, da sredi 18. stoletja srečamo zapisano ime Velika planina brez dodatka - »konjska«, bi smeli sklepati, da tedaj niso več prevladovali konji na pašnikih Velike planine. To misel poglobljajo tudi najdbe keramike iz poznega srednjega veka in iz 16. in 17. stol.

Najdbe keramike

Pregled terena na Veliki, Mali in Gojski planini je bil v prvi vrsti namenjen odkrivanju keramike. Prizadevanja so bila poplačana z najdbami v Pečicah, pod kapelo Marije Snežne in na Gradišču in seveda v pastirskih seliščih, kakor tudi v Lambergarci na Mali planini. Najdbe fragmentov glinastih posod iz 16. in 17. stol. razkrivajo nekaj posebnosti, ki se kažejo v tem, da v keramičnem gradivu prevladujejo sklede in latvice, redkejšje pa so primerki črepinj vrčev, krožnikov, pekev ali kozarcev¹⁴. Prevlada skled različnih velikosti in oblik nakazuje že prej omenjeno misel, da so od konca srednjega veka naprej pasli pastirji na Veliki planini pretežno molzno živino, drobnico in govedo, zato so imeli lončene sklede in latvice, ki so jih rabili pri molži in predelavi mleka v mlečne izdelke (npr. za kisanje mleka). Kako trdne so te domneve, bodo pokazale nadaljnje etnološke in arheološke raziskave na Veliki planini. (Arheološko oceno najdb keramike gl. v prispevku M. Horvata v tej številki Traditiones).

¹⁰ Zahvaljujem se dr. Draganu Božiču, sodelavcu v Arheološkemu inštitut ZRC SAZU za pomoč pri iskanju ustrezne literature.

¹¹ W. Drack, Hufeisen - entdeckte in, auf und über der römischen Strasse in Oberwinterthur (Vitodurum). Ein Beitrag zur Geschichte des Hufeisens, v: Bayerische Vorgeschichtsblätter, Jhrg. 55, 1990, S.191 ss.

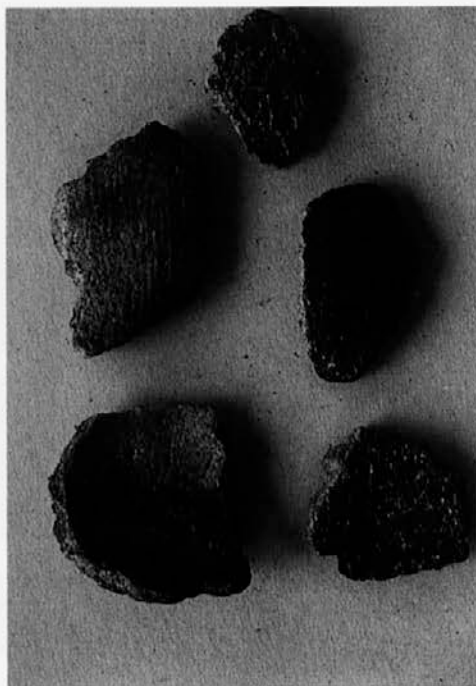
¹² Isti, navedeno delo, str. 210 sl.

¹³ Isti, navedeno delo, prav tam.

¹⁴ Za strokovno oceno in ovrednotenje najdb poznosrednjeveške keramike ter lončevine iz 16. in 17. stol. se iskreno zahvaljujem sodelavcu Mestnega muzeja v Ljubljani g. Matiju Horvatu..

Sl. 2: Fragmenta bronastodobne keramike s Pečice na Veliki planini (foto: F. Stele, 1996)

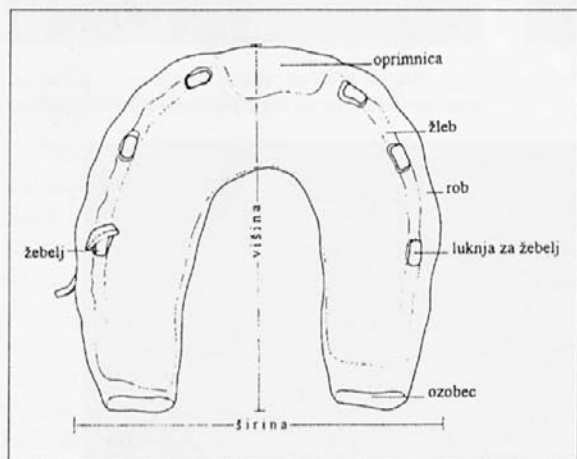
Sl. 3: Fragmenti rimskodobne keramike iz okolice kapele Marije Snežne na Veliki planini (foto: F. Stele, 1996)

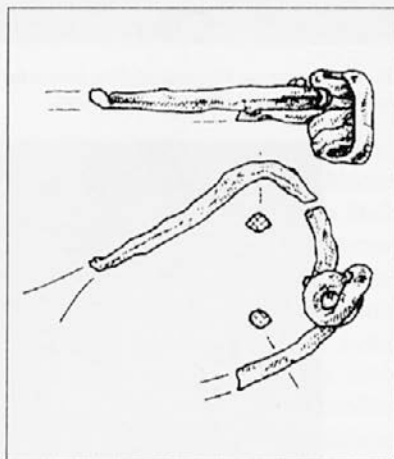
Sl 4: Fragmenta brusnih kamnov iz okolice Pečice (foto: F. Stele, 1996)

Sl. 5: Pregledovanje terena na srednjeveški Lambergarci avgusta 1996 (foto: F. Stele, 1996)

Sl. 6: Sestavni deli podkve (risala D. Lunder-Knific)

Sl. 7: Poznolatenska fibula z Velike planine (risala D. Lunder-Knific)

- Sl. 8: Železna podkev z valovitim robom, Velika planina (foto: ZRC SAZU).
 Sl. 9: Železna podkev z valovitim robom, Velika planina (foto: ZRC SAZU).
 Sl. 10: Železna podkev z valovitim robom, Velika planina (foto: ZRC SAZU).
 Sl. 11: Železna podkev z valovitim robom, Velika planina (foto: ZRC SAZU).
 Sl. 12: Železna podkev z valovitim robom, Velika planina (foto: ZRC SAZU).
 Sl. 13: Železna podkev luničaste oblike, Velika planina (foto: ZRC SAZU).
 Sl. 14: Kos železne podkve luničaste oblike, Velika planina (foto: ZRC SAZU).
 Sl. 15: Kos železne podkve (luničaste oblike ?), Velika planina (foto: ZRC SAZU).
 Sl. 16: Konjski žebelj, Velika planina (foto: ZRC SAZU).

Sl. 8

Sl. 9

Sl. 10

Sl. 11

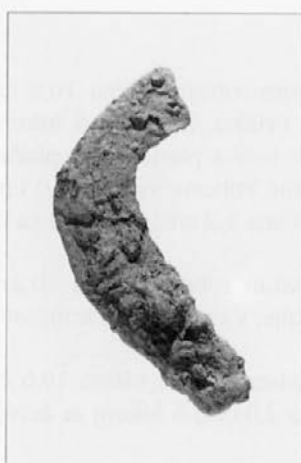
Sl. 12

Sl. 13

Sl. 14

Sl. 15

Sl. 16

Seznam najdb konjskih podkev z Velike planine (uporabljena terminologija gl. sl. 7)**Tabla 1:** (1 - 6):

1. Odlomljen kos železne podkve z valovitim robom, manjka del z ozobcema; višina 9,0 cm; širina 9,5 cm; teža 80 g; debelina 0,3 cm; 4 luknje za žeblje, v eni je žebelj z luničasto oblikovano glavo, najdišče: Velika planina (Za plečam).

2. Železna podkev z valovitim robom; višina 10,0 cm; širina 9,6 cm; teža 105 g; debelina 0,3 cm; 6 lukenj za žeblje, v eni žebelj z luničasto obliko glave; dva ozobca (višina 1,5 cm; širina 1,2 cm); najdišče: Velika planina (Za plečam).

3. Železna podkev z valovitim robom in oprimnico; višina 9,2 cm; širina 9,0 cm; teža 140 g; debelina 0,5 cm; 6 lukenj za žeblje; ozobca odlomljena, najdišče Velika planina (Za plečam).

4. Odlomljen kos železne podkve z valovitim robom in z ozobcem; višina 9,0 cm; teža 65 g; 3 luknje za žeblje, v eni žebelj luničaste oblike; najdišče: Velika planina (Za plečam).

5. Odlomljen kos železne podkve z valovitim robom in ozobcem; višina 7 cm; teža 330 g; z eno luknjo za žebelj; najdišče Velika planina (Za plečam).

6. Kos železne podkve z valovitim robom in ozobcem; višina 6 cm; najdišče : Velika planina (Za plečam).

Tabla 2: (1- 9):

1. Železna podkev z valovitim robom in oprimnico; višina 11,3 cm; širina 10,5 cm; teža 215 g; debelina 0,5 cm; 6 lukenj za žeblje, v dveh žeblja z luničasto oblikovano glavo; dva ozobca (višina 2 cm, širina 1,5 cm); najdišče: Koseze pri Šinkovem turnu (okolica Komende).

2. Železna podkev luničaste oblike; višina 11 cm; širina 10,5 cm; teža 195 g; debelina 0,4 cm; 6 lukenj za žeblje; dva ozobca (višina 3 cm, širina 1 cm); najdišče Velika planina (Za plečam).

3. Železna podkev luničaste oblike z oprimnico; višina 12 cm; širina 11,5 cm; teža 350 g; debelina 0,4 cm; dva ozobca (višina 1,4 cm, širina 2,5 cm); 8 lukenj za žeblje; najdišče Velika planina, Ravne).

4.- 9.: Žebliji za podkve

Slike št. 8 - 16:

8. Železna podkev z valovitim robom; višina 10,0 cm; širina 9,7 cm; teža 110 g; debelina 0,4 cm; dva ozobca (višina 1,3 cm); 6 lukenj za žeblje, v dveh žeblja z luničasto obliko glave; najdišče Velika planina (Za plečam).

9. Železna podkev z valovitim robom; višina 11,0 cm; širina 10,3 cm; teža 110 g; debelina 0,3 cm; dva ozobca (višina 1,2 cm); 6 lukenj za žeblje; najdišče: Velika planina (Za plečam).

10. Železna podkev z valovitim robom; višina 10 cm; širina 9,7 cm; teža 190 g; debelina 0,4 cm; 6 lukenj za žeblje, v eni žebelj z luničasto obliko glave; najdišče Velika planina (Za plečam).

11. Železna podkev z valovitim robom; višina 10,6 cm; širina 9,7 cm; teža 190 g; debelina 0,5 cm; ozobca (višina 2,0 cm) 6 lukenj za žeblje; najdišče Velika planina (Za plečam).

12. Železna podkev z valovitim robom; višina 12 cm; širina 10,8 cm; teža 200 g;

debelina 0,4 cm; ozobca (višina 1,6 cm); 6 lukenj za žeblje, v dveh žeblja z luničasto oblikovano glavo; najdišče: Velika planina (Za plečam).

13. Železna podkev luničaste oblike; višina 10,6 cm; širina 10,4 cm; teža 115 g; debelina 0,3 cm; ozobca (višina 1,6 cm); 6 lukenj za žeblje; najdišče: Velika planina (Za plečam).

14. Odlomljen kos železne podkve luničaste oblike; višina 10,8 cm; teža 100 g; z ozobcem (višina 2,1 cm); 3 luknje kvadratne oblike, v eni žebelj s trapezasto obliko glave; najdišče Velika planina (Za plečam).

15. Odlomljen kos železne podkve z valovitim (?) robom; višina 10,5 cm; teža 100 g; ozobec (višina 2,1 cm); 3 luknje za žeblje, v eni žebelj; najdišče Velika planina (Za plečam).

16. Železni žebliji za pritrditev podkev (12 kosev). V zgornji vrsti žebliji z luničasto oblikovano glavo, v srednji s podolgovato glavo in v spodnji s kratko glavo; najdišče: Velika planina (Za plečam).

Summary

New Findings on Alpine Dairy-farming on Velika Planina in the Kamnik Alps

The author describes the field surveys of Velika planina in the Kamnik Alps, which he conducted in 1995 and 1996 with two collaborators, France Stele and Miran Bremšak. The results of the research were encouraging: a Bronze Age settlement was discovered, as well as prehistoric, Roman, and Middle-Ages ceramics. Surprisingly many iron horseshoes dating from the 9th to the 17th century, which the author precisely describes in a list with data on their size, weight and shape, were found. All this goes to prove the hypothesis, already suggested by a 16th-century source which refers to Velika planina as a »gross ross albenn«, that horses were grazed on Velika planina in the Middle Ages. Findings of ceramics fragments dating from the 15th to the 17th century support the thought that grazing of milk-giving cattle was probably not very intensive until the end of the Middle Ages. The evidence supporting this are fragments of earthenware bowls and small dishes which shepherds needed for milking and cheese-making. A more detailed description of the ceramics findings from the 15th to the 17th century was provided by the archeologist Martin Horvat from the City Museum of Ljubljana, who has drawn up a list of ceramics findings with data on their production technique, function, shape and age. The promising results of an ethnologist's and archeologist's joint efforts open up new opportunities for shedding more light on early dairy-farming culture in the Slovene Alps.

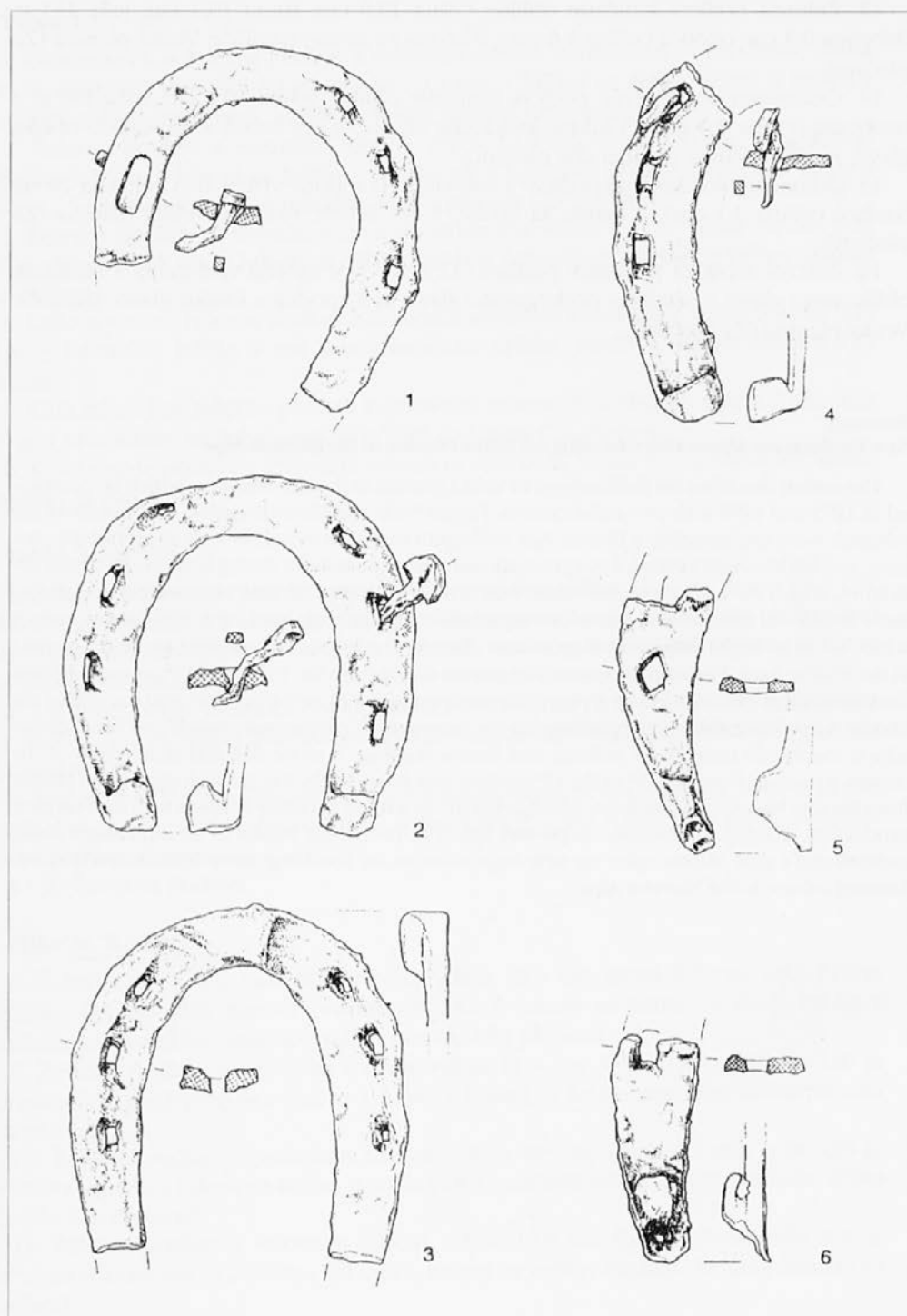
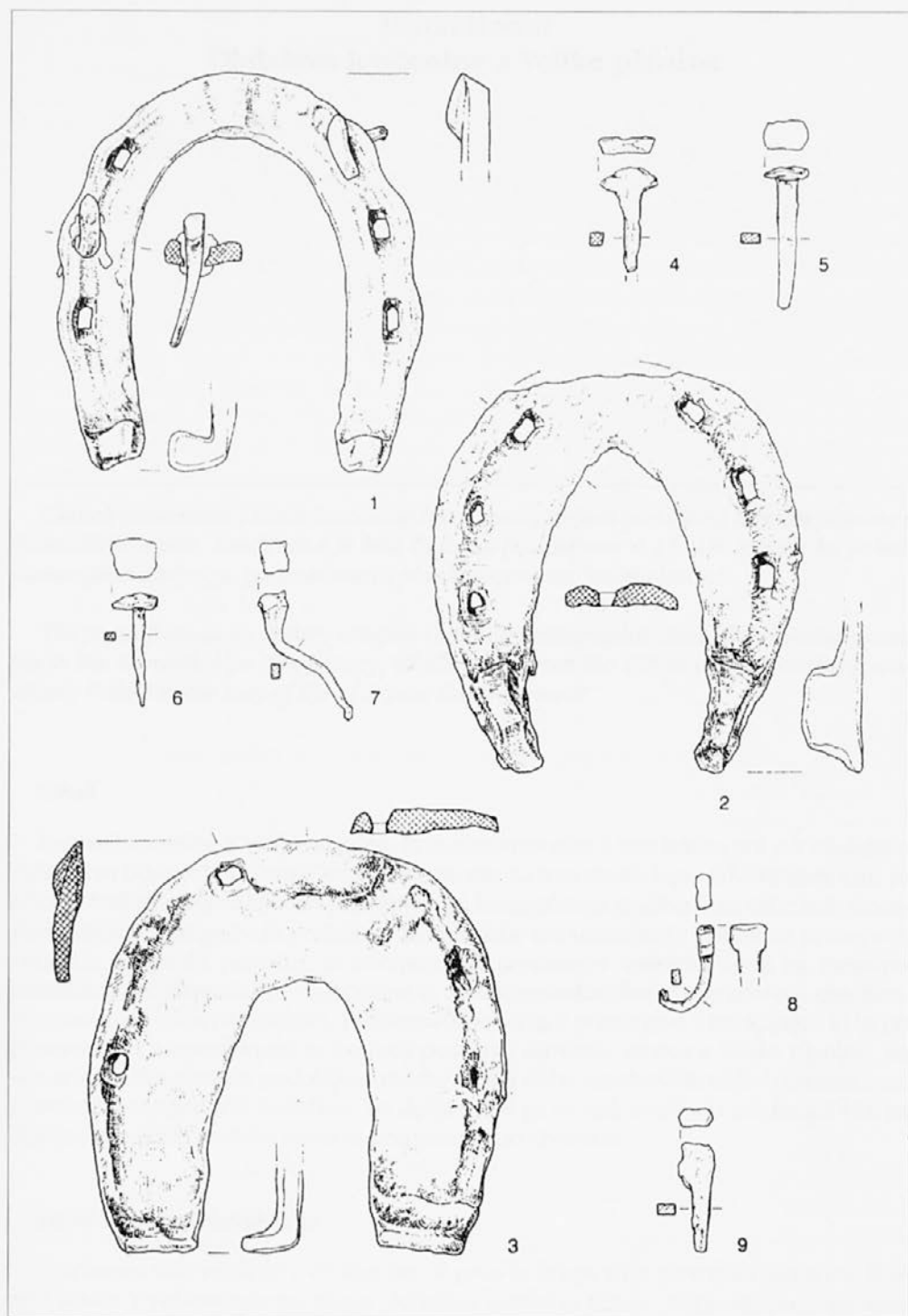
Tabla 1: Železne podkve iz najdišč na Veliki planini, M 1:2 (risala D. Lunder-Kniific).

Tabla 2: Železne podkve iz najdišč na Veliki planini, M 1:2 (risala D. Lunder-Knific).

Martin Horvat
Obdelava lončenine z Velike planine

Članek obravnava vzorce lončenine (brez stratigrafskih podatkov) z Velike planine v Kamniških Alpah. Lončenina je bila časovno postavljena v 16.-18. stoletje in je bila namenjena živiljenju, povezanemu s planšarstvom na Veliki planini.

The paper focuses on pottery samples (without stratigraphic data) from Velika planina in the Kamnik Alps. The pottery, which dates from the 16th to the 18th century, was closely linked to the way of life of Alpine dairy-farmers.

Uvod

Vzorec lončenine z Velike planine, ki jo obravnavamo v tem tekstu, mi je v obdelavo ljubeznivo odstopil dr. Tone Cevc, za kar se mu na tem mestu lepo zahvaljujem. Gre za izbor iz bolj ali manj naključno pridobljenega keramičnega gradiva brez ustreznih terenskih oziroma stratigrafskih podatkov. Zaradi slabe ohranjenosti (v nobenem primeru ni ohranjen cel profil posode), je interpretacija predmetov omejena zgolj na osnovno klasifikacijo oblikovnih tipov lončenine in definicijo makroskopsko zaznavnih značilnosti vezanih na njihovo izdelavo. Problematične so tudi primerjave z lokacijami, ki bi po intenzivnosti, namembnosti in kvaliteti poselitve ustrezale vzorcu z Velike planine, saj so z arheološko metodo pridobljene najdbe zaradi slabe raziskanosti redke oziroma brez potrebnih stratigrafskih podatkov, na drugi strani pa so tudi ostali viri informacij vsaj za lončenino mlajših obdobji slabo in nesistematično obdelani.

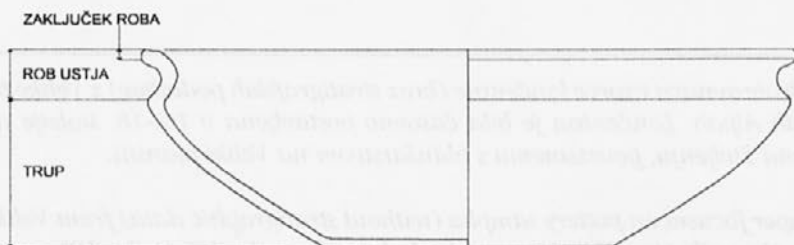
Tipologija in tehnologija

Lončenino smo razdelili v tri skupine. V prvo in drugo smo razvrstili fragmente, kjer smo lahko z rekonstrukcijo obrisa definirali osnovne forme, tretjo skupino pa smo rezervirali za lončenino, kjer je bila določitev osnovne forme oziroma oblikovnega tipa

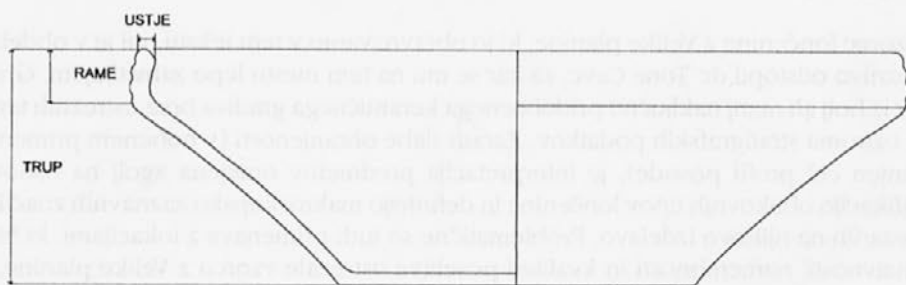
problematična. Če je bilo mogoče, smo pri tem upoštevali tudi razmerje med premerom odprtine posode in njeno rekonstruirano višino.

1. Sklede

Največje število fragmentov lončenine z Velike planine pripada skledam, ki se glede na ustje oziroma njegov rob pojavljajo v dveh variantah. Daleč najbolj pogosta je skleda s poševnim robom ustja (T. 1, 1-8 in T. 2, 1-3), medtem ko je varianta z ustjem na ramenu zastopana le enkrat (T. 2, 4). Za prvo skupino je značilno, da je poševni rob ustja v vseh primerih konkavno preoblikovan, razlike so opazne samo v načinu obdelave njegovega zaključka. Pri skledah na T. 1, 1-6 je prehod roba v zaključek tekoč, primeri na T. 1, 7-8 in T. 2, 1-3 pa imajo na konkavno preoblikovanem poševnem robu ustja obrobo oziroma odebeljen zaključek. Med prvimi nekoliko izstopa le skleda na T. 1, 5, kjer poševni rob ustja že kaže značilne poteze zakrnelosti.

Skleda s konkavno preoblikovanim poševnim robom ustja

Skleda z ustjem na ramenu

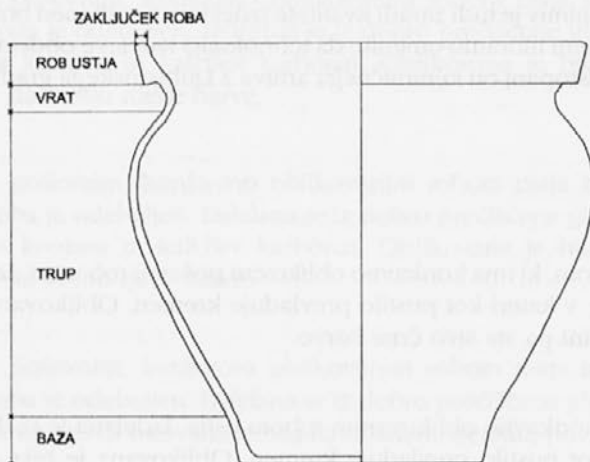
Poleg tipologije, je pri lončenini zanimiva tudi primerjava makroskopsko zaznavnih značilnosti vezanih na različne procese pri izdelavi posod. Predvsem za sklede s konkavno preoblikovanim poševnim robom lahko rečemo, da se razlike v obeh podskupinah, ki smo jih definirali s pomočjo zaključka roba ustja, kažejo tudi v tehnologiji.

Praktično povsem identično kodo lončarske mase, atmosfere žganja in načina izdelave imajo skleda na T. 1, 1-3, medtem ko za celo skupino skled s tekočim prehodom roba ustja v zaključek velja, da v lončarski masi kot pustilo prevladuje kremen, pri vseh pa je bila v končni fazi žganja vzpostavljena intenzivno redukcijska atmosfera. Pri skledah z odebeljenim robom je tehnološka slika manj enotna, vendar je za razliko od prej omenjenih, v lončarski masi poleg kremenca priljubljen tudi kalcijev karbonat, atmosfera žganja pa je praviloma oksidacijska.

Tehnološke značilnosti skleda z ustjem na ramenu se povsem pokrivajo s primeri skleda s tekočim prehodom roba ustja v njegov zaključek.

2. Lonci

Za razliko od skled kažejo lonci bolj pestro paleto variant. Žal smo bili pri tipologiji omejeni zgolj na oblike ustij, nismo pa uspeli definirati osnovnih geometrijskih form, saj zaradi slabe ohranjenosti v nobenem primeru ni bilo mogoče zanesljivo rekonstruirati obrisa trupa lonca. Najbolj pogosti so lonci z robom ustja, ki je lahko ravno (T. 2, 9) ali konveksno (T. 2, 5-8) preoblikovan. Pomembne razlike se kažejo v njegovi nagnjenosti oziroma stopnji usločenosti. Zastopane so različice s pokončnim (T. 2, 7-8), rahlo nagnjenim (T. 2, 9) in močno nagnjenim (T. 2, 5-6) robom ustja. Samo fragmenta na T. 2, 5-6 imata rob tudi dvakrat profiliran. V drugo skupino smo razvrstili lonca z izlivom (T. 2, 10), ki nima roba, ustje pa je močno nagnjeno navzven.

Lonec z ravnim, rahlo navzven nagnjenim robom ustja

Podobno kot pri tipologiji, so tudi tehnološke značilnosti loncev zelo raznolike. Razen dveh fragmentov (T. 2, 5 in T. 2, 11), so pri vseh ostalih opazne bolj ali manj izrazite razlike v lončarski masi in atmosferi žganja. Skladnost tehnološke kode fragmenta na T. 2, 7 s kodo lonca na T. 2, 8 pa poleg tipološke podobnosti povečuje verjetnost, da pripadata isti posodi. Omeniti moramo tudi lonca z izlivom (T. 2, 10), ki je izdelan iz bolj prečiščene glinice, edini med obdelanim vzorcem pa ima tudi glazirano površino.

3. Neopredeljene posode

Med neopredeljene posode, torej tisto skupino lončenine, ki ji zaradi ohranjenosti nismo uspeli določiti osnovnega oblikovnega tipa, sodi fragment dna na T. 2, 12. Glede na lokacijo okrasa gre verjetno za del krožnika ali pladnja. Po tehnoloških značilnostih je fragment zelo podoben skledam na T. 1, 1-3, le da je bil izdelan iz bolj prečiščene gline.

Zaključek

Kot smo že omenili, med izbranim vzorcem lončenine z Velike planine najpogosteje nastopajo sklede. Podatek je za to lokacijo zanimiv, saj jih očitno lahko povežemo z živinorejo oziroma pridelavo in predelavo. V kronološkem smislu sklede s konkavno preoblikovanim poševnim robom ustja (T. 1, 1-6) niso starejše od sredine 17. stoletja in zelo verjetno predstavljajo eno od vodilnih oblikovnih tipov 18. stoletja. Ta datacija bi bila sprejemljiva tudi za skledo z ustjem na ramenu (T. 2, 4). Za večino skled z odebeljenim zaključkom roba velja podoben časovni okvir, saj jih lahko datiramo v 17. in 18. stoletje (T. 1, 7-8 in T. 2, 1-2), nekoliko starejša je lahko le skleda na T. 2, 3. Med lonci z robom ustja, ki v kronološkem smislu sodijo v 16. (T. 2, 5-6 in 11) in 17. stoletje (T. 2, 7-8), izstopa fragment z rahlo navzven nagnjenim in ravno oblikovanim robom ustja (T. 2, 9). V tem kontekstu je verjetno najstarejši in bi ga lahko tipološko postavili celo v 15. ali prvo polovico 16. stoletja. Lonec z izlivom (T. 2, 10), ki ima močno navzven nagnjeno ustje in značilno odebelitev na notranji strani vratu, lahko datiramo v prvo polovico 17. stoletja. Zanimiv je tudi zaradi kvalitete izdelave in sodi med bolj kvalitetno kuhinjsko posodje. Ob tem moramo omeniti, da tehnologija izdelave obdelane lončenine ne kaže bistvenih odstopanj od keramičnega arhiva z Ljubljanskega gradu, s katerim smo jo primerjali.

Katalog predmetov

T. 1, 1

Skleda s širokim izlivom, ki ima konkavno oblikovan poševni rob ustja. Izdelana je iz dobro prečiščene gline, v kateri kot pustilo prevladuje kremen. Oblikovana je bila na nožnem vretenu, površini pa sta sivo črne barve.

T. 1, 2

Skleda s poševnim, konkavno oblikovanim robom ustja. Izdelana je iz dobro prečiščene gline, v kateri kot pustilo prevladuje kremen. Oblikovana je bila na nožnem vretenu, površini pa sta sivo črne barve.

T. 1, 3

Skleda s poševnim, konkavno oblikovanim robom ustja. Izdelana je iz dobro prečiščene gline, v kateri kot pustilo prevladuje kremen. Oblikovana je bila na nožnem vretenu, površini pa sta sivo črne barve.

T. 1, 4

Skleda s poševnim, konkavno oblikovanim robom ustja. Izdelana je iz dobro prečiščene gline, v kateri kot pustilo prevladujeta kremen in kalcijev karbonat. Oblikovana je bila na nožnem vretenu, površini pa sta rdeče črne barve.

T. 1, 5

Skleda z zakrnelim robom ustja in ležiščem za pokrov. Izdelana je iz dobro prečiščene glin, v kateri kot pustilo prevladuje kremen. Oblikovana je bila na nožnem vretenu, površini pa sta sivo črne barve.

T. 1, 6

Skleda s poševnim, konkavno oblikovanim robom ustja in ležiščem za pokrov. Izdelana je iz dobro prečiščene glin, v kateri kot pustilo prevladuje kremen. Oblikovana je bila na nožnem vretenu, površini pa sta sivo črne barve.

T. 1, 7

Skleda s poševnim, konkavno oblikovanim robom ustja. Zaključek roba je odebeljen. Izdelana je iz dobro prečiščene glin, v kateri kot pustilo prevladujeta kremen in kalcijev karbonat. Oblikovana je bila na nožnem vretenu. Notranja površina je svetlo sive, zunanja pa sive barve.

T. 1, 8

Skleda s poševnim, konkavno oblikovanim robom ustja in ležiščem za pokrov. Zaključek roba je odebeljen. Izdelana je iz dobro prečiščene glin, v kateri kot pustilo prevladujeta kremen in kalcijev karbonat. Oblikovana je bila na nožnem vretenu, površini pa sta rdeče črne barve.

T. 2, 1

Skleda s poševnim, konkavno oblikovanim robom ustja in ležiščem za pokrov. Zaključek roba je odebeljen. Izdelana je iz dobro prečiščene glin, v kateri kot pustilo prevladujeta kremen in kalcijev karbonat. Oblikovana je bila na nožnem vretenu, površini pa sta svetlo rdeče barve.

T. 2, 2

Skleda s poševnim, konkavno oblikovanim robom ustja in ležiščem za pokrov. Zaključek roba je odebeljen. Izdelana je iz dobro prečiščene glin, v kateri kot pustilo prevladujeta kremen in kalcijev karbonat. Oblikovana je bila na nožnem vretenu, površini pa sta svetlo rjave barve.

T. 2, 3

Skleda s poševnim, konkavno oblikovanim robom ustja in ležiščem za pokrov. Zaključek roba je odebeljen. Izdelana je iz dobro prečiščene glin, v kateri kot pustilo prevladuje kremen. Oblikovana je bila na nožnem vretenu, površini pa sta blede rdeče barve.

T. 2, 4

Skleda z ustjem na ramenu. Izdelana je iz dobro prečiščene glin, v kateri kot pustilo prevladuje kremen. Oblikovana je bila na nožnem vretenu, površini pa sta sivo črne barve. Geometrijski motiv na ramenu je izdelan v tehniki žlebljenja.

T. 2, 5

Fragment posode (verjetno lonec) z močno izvihanim, konveksno oblikovanim robom ustja in ležiščem za pokrov. Izdelana je iz dobro prečiščene glin, v kateri kot pustilo prevladujeta kremen in kalcijev karbonat. Oblikovana je bila na nožnem vretenu. Notranja površina je blede rdeče, zunanja pa svetlo rjave barve.

T. 2, 6

Fragment posode (verjetno lonec) z močno navzven nagnjenim, konveksno oblikovanim robom ustja in ležiščem za pokrov. Izdelana je iz dobro prečiščene gline, v kateri kot pustilo prevladujeta kremen in kalcijev karbonat. Oblikovana je bila na nožnem vretenu. Notranja površina je lisasto bledo rjave, zunanja pa sive barve.

T. 2, 7

Fragment lonca s pokončnim, konveksno oblikovanim robom ustja in ležiščem za pokrov. Izdelan je iz dobro prečiščene gline, v kateri kot pustilo prevladujeta kremen in kalcijev karbonat. Oblikovan je bil na nožnem vretenu, površini pa sta rdeče črne barve. Fragment verjetno sodi k loncu na T. 2, 8.

T. 2, 8

Lonec s pokončnim, konveksno oblikovanim robom ustja in ležiščem za pokrov. Izdelan je iz dobro prečiščene gline, v kateri kot pustilo prevladujeta kremen in kalcijev karbonat. Oblikovan je bil na nožnem vretenu, površini pa sta rdeče črne barve.

T. 2, 9

Lonec z rahlo navzven nagnjenim, ravno oblikovanim robom ustja in ležiščem za pokrov. Izdelan je iz dobro prečiščene gline, v kateri kot pustilo prevladujeta kremen in kalcijev karbonat. Oblikovan je bil na nožnem vretenu, površini pa sta rdeče črne barve.

T. 2, 10

Lonec z izlivom, ki ima močno navzven nagnjeno ustje in ležišče za pokrov. Izdelan je iz zelo dobro prečiščene gline, v kateri kot pustilo prevladuje kremen. Oblikovan je bil na nožnem vretenu, površini pa sta blede rdeče barve. Na notranji površini je bel premaz (engoba) in listnato zelena glazura.

T. 2, 11

Fragment lonca, ki je izdelan iz dobro prečiščene gline, v kateri kot pustilo prevladujeta kremen in kalcijev karbonat. Oblikovan je bila na nožnem vretenu. Notranja površina je blede rdeče, zunanja pa svetlo rjave barve. Geometrijski motiv (valovnica) na ramenu je izdelan v tehniki žlebljenja.

T. 2, 12

Fragment dna posode (sklede, krožnika ali pladnja), ki je izdelano iz dobro prečiščene gline, v kateri kot pustilo prevladuje kremen. Posoda je bila oblikovana na nožnem vretenu, površini pa sta sive barve. Rastlinski motiv je izdelan v tehniki odtisovanja s pečatom.

*Summary***Pottery from Velika Planina**

Due to the lack of field and stratigraphic data, the study of pottery samples from Velika planina is limited to the classification of the basic types of earthenware according to shape and the definition of macroscopically visible features. The pottery was divided into three groups: bowls, pots and miscellaneous dishes. Bowls, which date from the 17th and 18th century, were the most popular since they were most suitable to Alpine dairy-farming and the activities which were part of it (milk processing, for example). From a typological point of view the oldest sample is a pot fragment with a slightly outwardly curved mouth, which dates from the 15th or the first half of the 16th century.

RAZLAGA TEHNOLOŠKIH SKUPIN

POSODE	KODA	OPIS
T. 1. 1; T. 1. 2; T. 1. 3; T. 2. 4	B011	KERAMIKA, kjer v lončarski masi nastopajo pustila kremen, sljuda in železovi oksidi velikosti 0,51 do 2,00 mm. Oblikovana je na nožnem vretenu in žgana v nepopolni oksidacijski nato intenzivno redukcijski atmosferi. Trdota je pete in šeste stopnje po Mohsu. Površini sta brisani in sivo črne barve.
T. 2. 7; T. 2. 8	B012	KERAMIKA, kjer v lončarski masi nastopajo pustila kremen, kalcijev karbonat, sljuda in železovi oksidi velikosti 0,51 do 2,00 mm. Oblikovana je na nožnem vretenu in žgana v nepopolni oksidacijski nato intenzivno redukcijski atmosferi. Trdota je pete in šeste stopnje po Mohsu. Površini sta brisani in rdeče črne barve.
T. 1. 4; T. 1. 8	B013	KERAMIKA, kjer v lončarski masi nastopajo pustila kremen, kalcijev karbonat in sljuda velikosti 0,51 do 2,00 mm. Oblikovana je na nožnem vretenu in žgana v neoksidacijski nato intenzivno redukcijski atmosferi. Trdota je pete in šeste stopnje po Mohsu. Površini sta brisani in rdeče črne barve.
T. 1. 7	B018	KERAMIKA, kjer v lončarski masi nastopajo pustila kremen, kalcijev karbonat, sljuda in železovi oksidi velikosti 0,51 do 2,00 mm. Oblikovana je na nožnem vretenu in žgana v oksidacijski v končni fazi neoksidacijski atmosferi. Trdota je pete in šeste stopnje po Mohsu. Površini sta brisani. Notranja površina je svetlo sive, zunanja pa sive barve.
T. 1. 5; T. 1. 6	B056	KERAMIKA, kjer v lončarski masi nastopajo pustila kremen, sljuda in železovi oksidi velikosti 0,51 do 2,00 mm. Oblikovana je na nožnem vretenu in žgana v oksidacijski v končni fazi neoksidacijski atmosferi. Trdota je pete in šeste stopnje po Mohsu. Površini sta brisani in sivo črne barve.
T. 2. 6	B062	KERAMIKA, kjer v lončarski masi nastopajo pustila kremen, sljuda in železovi oksidi velikosti 0,51 do 2,00 mm. Oblikovana je na nožnem vretenu in žgana v stihijski atmosferi. Trdota je pete in šeste stopnje po Mohsu. Površini sta brisani. Notranja površina je lisasto blede rjave, zunanja pa sive barve.
T. 2. 2	B076	KERAMIKA, kjer v lončarski masi nastopajo pustila kremen, kalcijev karbonat, sljuda in železovi oksidi velikosti 0,51 do 2,00 mm. Oblikovana je na nožnem vretenu in žgana v oksidacijski atmosferi. Trdota je pete in šeste stopnje po Mohsu. Površini sta brisani in svetlo rjave barve.
T. 2. 3	B077	KERAMIKA, kjer v lončarski masi nastopajo pustila kremen, sljuda in železovi oksidi velikosti 0,51 do 2,00 mm. Oblikovana je na nožnem vretenu in žgana v neoksidacijski v končni fazi oksidacijski atmosferi. Trdota je pete in šeste stopnje po Mohsu. Površini sta brisani in blede rdeče barve.
T. 2. 5; T. 2. 11	B082	KERAMIKA, kjer v lončarski masi nastopajo pustila kremen, kalcijev karbonat, sljuda in železovi oksidi velikosti 0,51 do 2,00 mm. Oblikovana je na nožnem vretenu in žgana v nepopolni oksidacijski atmosferi. Trdota je pete in šeste stopnje po Mohsu. Površini sta brisani. Notranja površina je blede rdeče, zunanja pa svetlo rjave barve.
T. 2. 9	B087	KERAMIKA, kjer v lončarski masi nastopajo pustila kremen, kalcijev karbonat, sljuda in železovi oksidi velikosti 0,51 do 2,00 mm. Oblikovana je na nožnem vretenu in žgana v neoksidacijski atmosferi. Trdota je pete in šeste stopnje po Mohsu. Površini sta brisani in rdeče črne barve.
T. 2. 12	B094	KERAMIKA, kjer v lončarski masi nastopajo pustila kremen, sljuda in železovi oksidi velikosti 0,11 do 0,50 mm. Oblikovana je na nožnem vretenu in žgana v oksidacijski, v končni fazi neoksidacijski atmosferi. Trdota je pete in šeste stopnje po Mohsu. Površini sta brisani in sive barve.
T. 2. 1	B097	KERAMIKA, kjer v lončarski masi nastopajo pustila kremen, kalcijev karbonat, sljuda in železovi oksidi velikosti 0,51 do 2,00 mm. Oblikovana je na nožnem vretenu in žgana v oksidacijski atmosferi. Trdota je pete in šeste stopnje po Mohsu. Površini sta brisani in svetlo rdeče barve.
T. 2. 10	G066	KERAMIKA, kjer v lončarski masi nastopajo pustila kremen, sljuda in železovi oksidi velikosti 0,11 do 0,50 mm. Oblikovana je na nožnem vretenu in žgana v oksidacijski atmosferi. Trdota je pete in šeste stopnje po Mohsu. Površini sta brisani in blede rdeče barve. Na notranji površini je bel premaz (engoba) in listnato zelena glazura.

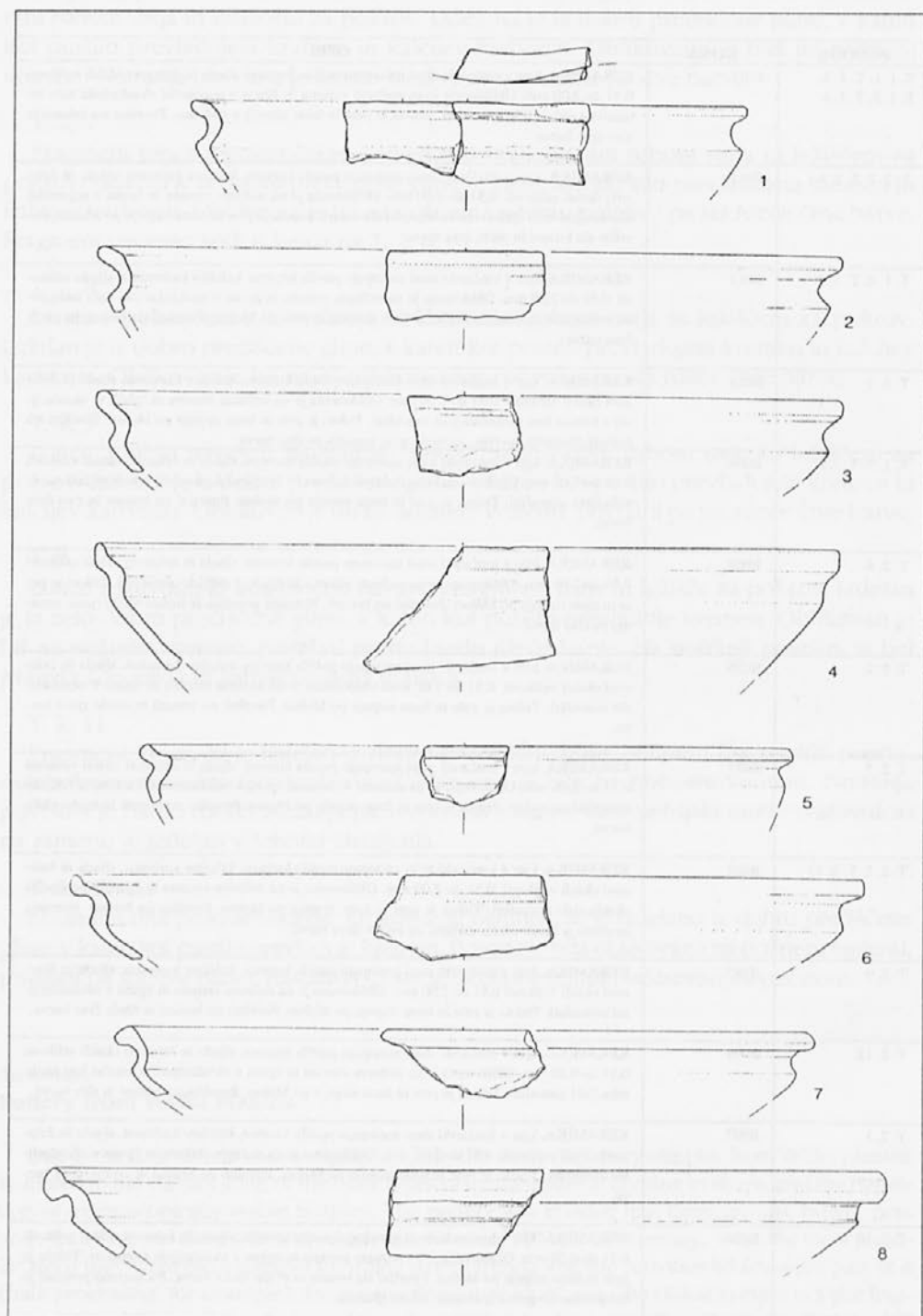
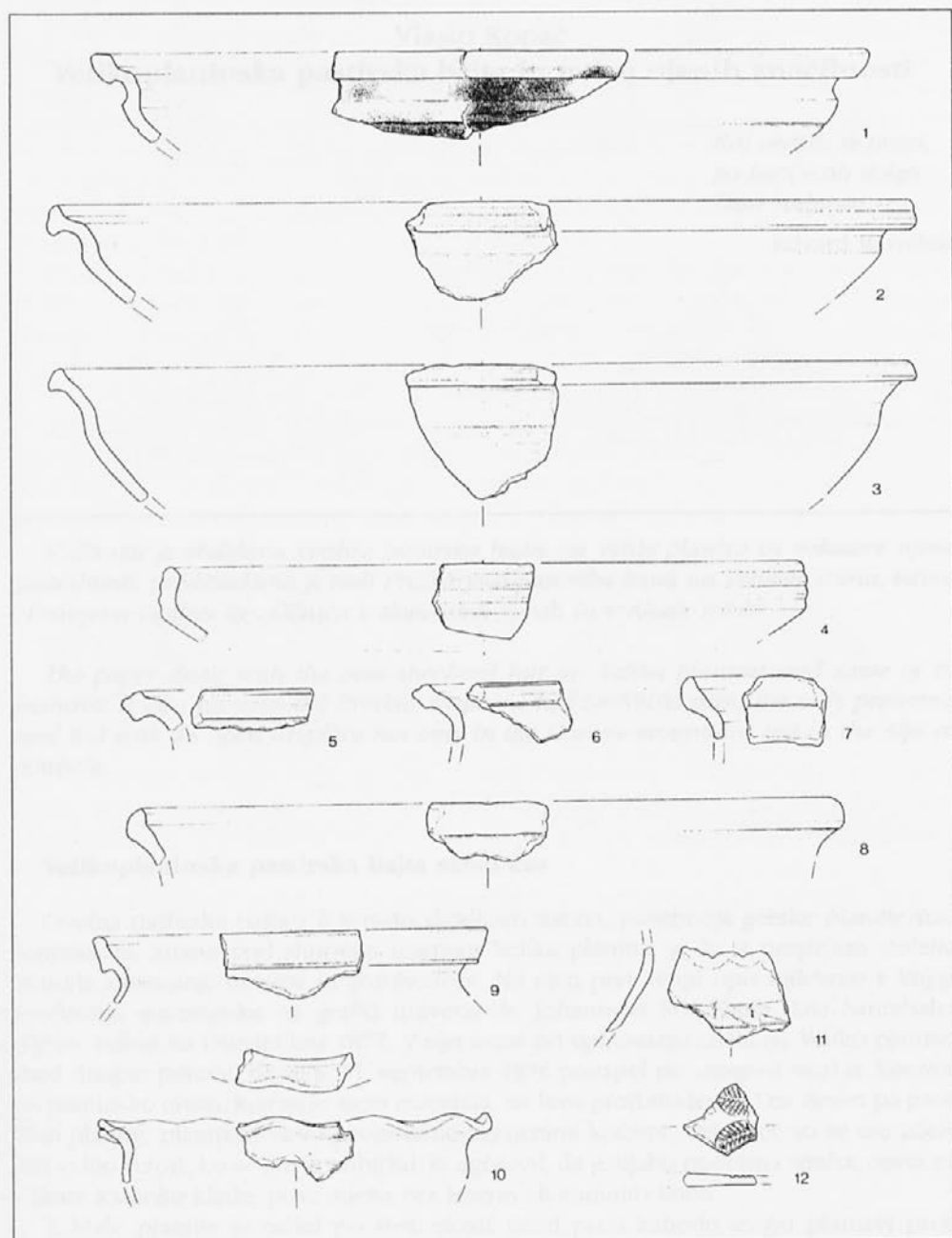
Tabla 1: Posode

Tabla 2: Posode

Vlasto Kopač
Velikoplaninska pastirska bajta in nekaj njenih značilnosti

*Kaj vedeti, se pravi,
po kapljicah dolgo
časa nabirati.*

Edvard Ravnikar

V članku je obdelana ovalna pastirska bajta na Veliki planini in nekatere njene značilnosti, predstavljena je tudi Preskarjeva pastirska bajta na Velikem stanu, edina ohranjena ovalna ognjiščnica v slovenskih gorah in v Alpah sploh.

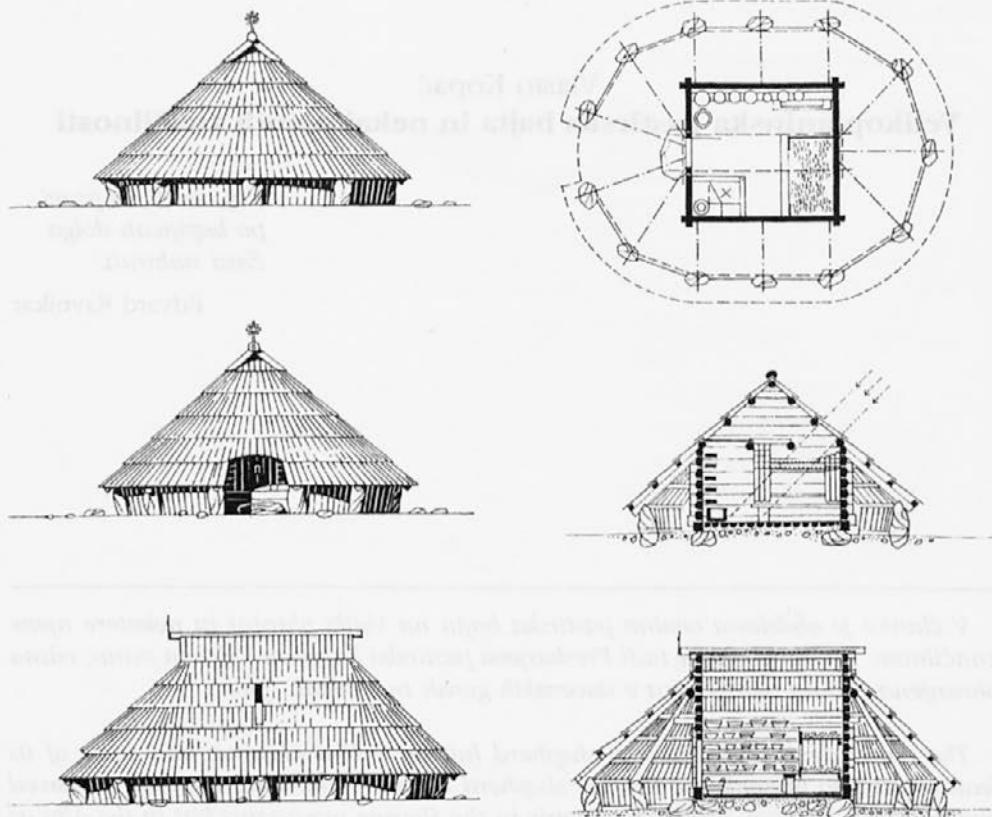
The paper deals with the oval shepherd hut on Velika planina and some of its features. It also presents the Preskar shepherd hut on Veliki stan, the only preserved oval hut with an open fireplace not only in the Slovene mountains but in the Alps as a whole.

Velikoplaninska pastirska bajta skozi čas

Ovalna pastirska bajta s šotorasto skodlasto streho, posebnost gorske planote nad Kamnikom, znane pod skupnim imenom Velika planina, je že v prejšnjem stoletju zbudila zanimanje turistov in gorohodcev. Na njen prvi skopi opis naletimo v knjigi profesorja matematike na graški univerzi dr. Johannesa Frischaufa, Die Sannthaler Alpen, izdani na Dunaju leta 1877. V njej avtor pri opisovanju izleta na Veliko planino med drugim poroča, da se je 11. septembra 1876 povzpel po vijugasti stezi iz Kisovca na planinsko ravan, kjer se je steza razcepila, na levo proti studencu,¹ na desno pa proti Mali planini, planinski vasi s svojevrstno zgrajenimi kočami. Od daleč so se mu zdele kot veliki šotori, ko se jim je približal, je ugotovil, da je lijaku podobna streha, oprta na čokate kamnite klade, povezana čez leseno ali kamnito kočo.

Z Male planine je odšel po stezi skozi gozd proti zahodu in po planjavi proti severu ter v pol ure prišel do naslednje planinske vasi, Velike planine, kjer je, kot mu je povedal star pastir, 80 planinskih bajt, ki pa jih zaradi goste megle ni mogel prešteti.

¹ Steza na levo drži do studenčka Curla ali Golca, ki maloplanince oskrbuje s pitno vodo.

PASTIRSKA BAJTA NA VELIKI PLANINI
(PRED LETOM 1930)

VK.
96

Steza ga je vodila naprej proti severu. Na Konjščici je naletel na dve uborni pastirski bajti. Sestopil je v Dol, se po Dolskem grabnu spustil v dolino Bistrice in po cesti že v mraku vrnil v Kamnik.

Upal je, da bo tam zvedel kaj več o pastirskih bajtah z lijakasto streho. Žal pa od kamniških prijateljev, neizvedenih v gorah, o nenavadnih bajtah ni uspel izvedeti ničesar. Sam pa je domneval, da je obodna lopa okoli bajte zavetje za krave.²

Podobno je o namembnosti prostorov v ovalni bajti menil leta 1930 dr. Stanko Vurnik, ko je zapisal, da so okrogle kočice na Veliki planini posebnost, kjer je v sredini pastirjev prostor, okoli pa prostor za ovce.³

V javnih glasilih in strokovnem tisku najdemo pozneje še nekaj zapisov o velikoplaninski bajti, a glavno vprašanje o njenem nastanku je ostalo še naprej odprto. O njem sta začela resneje razmišljati šele profesor arhitekt Marjan Mušič, ki se je spraševal, ali niso te kočice relikv srednjeveške ali morda še starejše keltske stavbne dediščine, in

² Johannes Frischauf, Die Santhaler Alpen, Dunaj 1877, 218–222.

³ Stanko Vurnik, Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp, Etnolog, Ljubljana 1930, 42.

dr. Tone Cevc, ki je svoje raziskave in razmišljanja izrazil v domnevi o njihovem keltskem, če ne že bronastodobnem nastanku.⁴

V zadnjem času zbuja v naših strokovnih krogih zanimanje ugotovitve nemških raziskovalcev pastirskega stavbarstva v bavarskih Alpah, zlasti dognanja Paula Wernera iz Münchena, da je najstarejši tip bavarskega pastirskega stanu Rundumkaser, sirarca s podobno tlorisno členitvijo in prostorsko namembnostjo, kot jo poznamo pri pastirski bajti na Veliki planini. Prvotni bavarski stan ima osrednjo pastirjevo brunarico, okoli nje pa lopo za živino. Ta je bila najprej še odprta pod nadstreškom, v naslednji razvojni stopnji je lopa že zaprta, obdana z obodno steno, kjer pastir molze, govedo počiva in prenočuje.⁵

Prvotni tloris bavarskega stanu s pastirjevo izbo in obodno lopo se je zaradi sodobnejših postopkov pri mlekarjenju in sirjenju, ob prizadevanjih za boljše bivalne pogoje majerjev in majeric, razvijal in členil naprej z vključevanjem novih prostorov v povečan tlorisni pravokotnik.⁶

Zadnja desetletja se je razvijala in členila tudi povojna štirioglasta pastirska bajta na Veliki planini, po svoji tlorisni zasnovi in prostorski namembnosti sorodna bavarskemu stanu. Vendar se je bajta na Veliki planini razvijala z nizanem novih prostorov v vzdolžni osi, ter se tako spreminjala v podolgovat »vagonski« tip pastirske bajte, ki deluje kot tujek v nekdanji vsklajeni strukturi, enotnem gabaritu in umirjeni podobi pastirskega selišča na Planini.⁷

Najstarejše podobe starožitnega pastirskega selišča na Velikem stanu so nam na svojih fotografijah ohranili Drenovci, ki so leta 1910 zarezali tudi prve smučine v še nenačeti sneg Planine.

Preskarjeva pastirska bajta

Preskarjeva pastirska bajta, majhna in siva v kamnitem oseku nad dnem Velikega stanu, se že od zunaj razlikuje od večjih oglatih, našemu času prirejenih bajt v pastirskem selišču. Do današnjih dni je ostala takšna, kot so jo postavili po končani drugi svetovni vojni.

V začetku našega stoletja so Preskarjevi pasli na Planini skupaj s sosedom Čurgo iz Bistričice, dokler si niso leta 1912 zgradili na podanku nad ravnico svojo pastirsko bajto. Postavili so jo zraven Čurgove, nekaj sežnjev pod zidano Hauteževo bajto.⁸ Obe, Čurgova in Hauteževa, sta stali tam že v prejšnjem stoletju, vrisani sta v franciscejkm katastru iz leta 1826.

V zadnji zimi druge svetovne vojne, ko so nemški in domači požigalci požigali po Planini pastirska selišča, je skupaj z drugimi pastirskimi bajtami zgorela tudi prva Preskarjeva pastirska bajta.

Skupaj s 140 pastirskimi bajtami in hlevi je tedaj ogenj uničil še planinsko kočjo SPD in kapelo Marije Snežne na Veliki planini. Ognjeni plameni so prizanesli le Preskar-

⁴ Tone Cevc, *Velika planina*, Ljubljana 1993, 31.

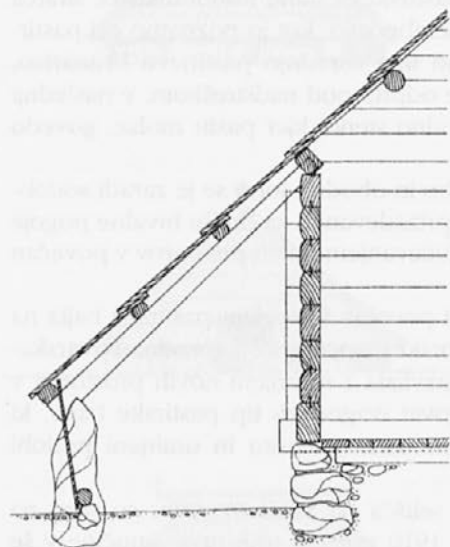
⁵ Paul Werner, *Der Zwiehof des Berchtesgadener Landes*, München 1983, 52–55.

⁶ Isti, 33.

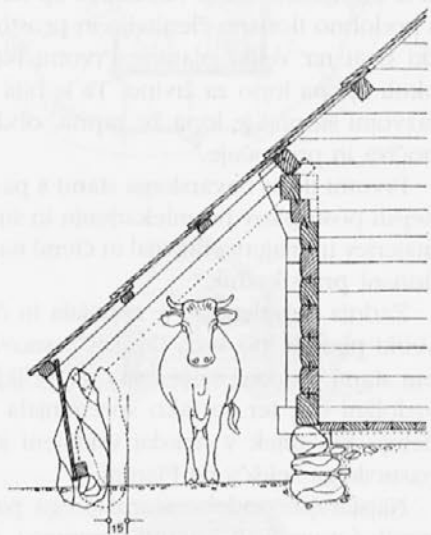
⁷ Proti koncu osemdesetih let so začeli nekateri gospodarji na Velikem stanu podirati ovalne lope svojih pastirskih bajt in namesto njih postavljati štirioglate. Tedaj so začeli graditi tudi nove podolgovate kočje »vagonskega« tipa.

⁸ Zapiski, Preskarjev Lojze, julija 1994.

jevemu zidanemu ognjišču in lesenemu svinjaku v oseku, v Gornjem koncu pa ni pogorel Rošov svinjak. Na Mali planini se nista vneli Nukova in Jerasova bajta, ki sta bili povsem zameteni v snegu. To je v glavnem vse, kar je od prastare pastirske arhitekture po koncu druge svetovne vojne ostalo nepožganega na Planini.

PODKRAJNIKOVA BAJTA NA MARJAHINIH NJIVAH

ZABRŠKA BAJTA NA OSREDKU
(POSTAVLJENA LETA 1905)

Po končani vojni vihri so se Preskarjevi, oče Andrej, sin Lojze, hči Nežka in tesar Jožov Tone, lotili dela na pogorišču, kajti živini velja v teh krajih prva skrb. Maja 1945 so v *Koželovem zgwavju* podrl smreke, potesali *puatmake* (platinjake), nažagali podnice, obelili in *pošprúnclali wopnake* (lopnike),⁹ nasekali *špange* (late),¹⁰ nadrli skodle in »na stare kamne« postavili novo ovalno pastirsko bajto. Prav takšno, kot je bila prejšnja požgana, v kateri je Preskar *puanvóu* (planoval) od mladih let. Delo so dokončali do sv. Petra in Pavla, 29. junija, ko se po starem pašnem redu tam gori začelja paša.

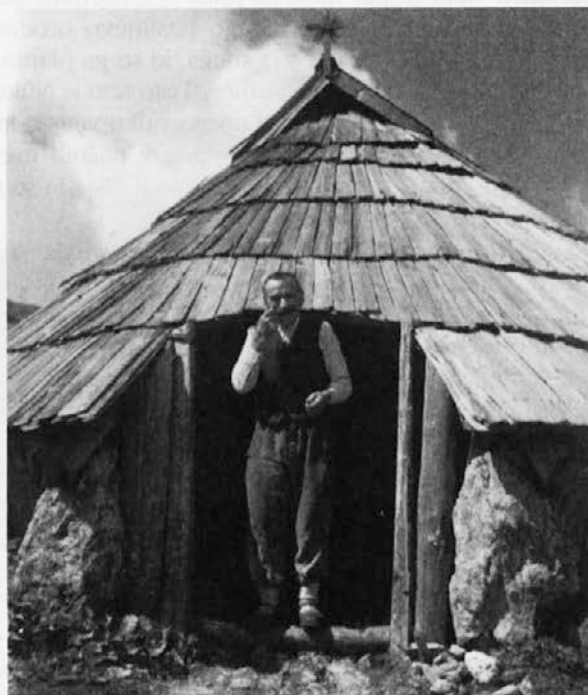
Andrej, gospodar na Preski v Bistričici, je bil povsem prepričan, da je takšna šotorasta lesena bajta z živim ognjem na ognjišču – ob njem se je premražen in premočen hitro ogrel in posušil – pravšnja za prebivanje in pastirska opravila. Ima pa takšna bajta še nekaj dobrih strani: temačen prostor je za hrambo mleka najbolj primeren, zaradi dima v bajti ni muh in v njej se tudi ne drenjajo turisti. »Mejmuš«, je dejal Andrej, »tole je edina taprava pastirska bajta, ker se v njej kadi, turist le pri vratih not pogleda, pa že gre!«. Bil je zadnji med pastirji na Planini, ki se je najbolje počutil in najraje prebival v zadimljeni in temačni velikoplaninski bajti.

Spomeniškovarstvena služba je leta 1974 rešila ta relikv pastirske stavbne dediščine na Veliki planini pred predelavo, ki je dotlej že občutno spremenila prvotno zunanje lice ostalih pastirskih bajt na Planini. S prizadevanjem in denarnimi sredstvi obeh

⁹ *Wópnaht*, špirovci enokapne strehe nad lopo pastirske bajte.

¹⁰ *Špange*, strešne letve.

Zavodov za varstvo kulturnih spomenikov v Ljubljani in Kranju so domači planinski tesarji, pod vodstvom arhitekta, postavili na mestu leta 1917 požgane Hauteževe bajte gospodarju Preskarju novo nadomestno bajto. Tako je strokovni službi uspelo ohraniti »in situ« zadnjo originalno ovalno bajto, kakršne so do tridesetih let našega stoletja prevladovale v pastirskih seliščih na Veliki, Mali in Gojški planini, na Marjaninih njivah, Konjščici in Rzeniku.

Preskarjev Andrej in njegova pastirska bajta na Velikem stanu leta 1958 (foto Vlasto Kopač)

Preskarjeva bajta je danes zadnja ohranjena velikoplaninska bajta z odprtim ognjiščem, s tradicionalno notranjo ureditvijo in opremo. Ima dvoje prostorov, osrednji je pastirjevo bivališče, obdaja ga lopa za živino, oboje pa prekriva ovalna skodlasta streha. Izba ima odprto ostrešje *na kašto*,¹¹ med skodlami strešno lino. Prostor je brez stropa, okna, stola in mize, bajta tudi nima stranišča. V njej je vse, kar pastir potrebuje, pri roki. Odprto ognjišče, srce bajte in vir življenja, toplote in domačnosti, je v kotu pri vratih. Na njem je železna *koza*, kamor pastir naslanja goreča polena, zraven je lesena *psica*, velikemu nožu podobno orodje za ogrebanje žerjavice in pepela na ognjišču, na njem leži z debelejšim koncem *zagváunak* (zaglávnik),¹² do tri metre dolga smrekova okroglica, ki na ognjišču ohranja žerjavico čez noč, da jo zjutraj pastir znova razpiha v ogenj.

¹¹ *Streha na kašto*, preprosta, še prazgodovinska strešna konstrukcija, razširjena v goratih in gozdnatih predelih Evrope in Azije.

¹² *Zagváunak*, daljša smrekova okroglica, z debelejšim koncem v ognju na ognjišču. Njena tleča glava, pokrita zvečer s pepelom, ohranja žerjavico do jutra, ko jo pastir spet razpiha v ogenj.

Nad kuriščem trikotna kamnita plošča *sédovnæk* (sédovnik) usmerja ognjene zublje proč od lesenih platnjakov,¹³ na njej je velik ločnen lonec *sírovnæk* (sírovnik), kjer pastir ogreva posneto kisló mleko in iz njega prideluje kisel sir. V steno nad ognjiščem so vsajeni štirje poševni leseni klini za kuhinjske lonce, zraven je *zaticálo* za lesene žlice in lesen *nož za žgance*, tam visi *posnemáuka* za posnemanje kisle smetane, iz nje pastir v *píni* mede maslo.

Na nasprotni vzdolžni steni je pet močnih polic z lončenimi skledami za mleko. Tam so latvice, torila, cedilo, skutnica ter drugo pastirjevo orodje in posodje. Pod policami je krajše leseno korito za snežnico iz snega, ki so ga planinci, odkar pomnijo pa do leta 1939, v koših prinašali iz Velike Vetrnice. Tisto leto je Núkov oče zaznal pod Gradiščem (1665 m), šibko mezenje vode. Tam so odkopali vodni vir, ga zajeli in speljali v vodnjak, ki odtlej pastirje oskrbuje z vodo v pašnih mesecih. Predsednik pašnega odbora, »pastirski župan«, je navdušen vzkliknil: »Kje je še takšna planina, ki ima studenec pod svojim najvišjim vrhom!»

Pod policami sta *škáf* in *pína*, *véderanca* in *umiváučæk*, metla, smetišnica in sekira. Nad policami z mlekom in koritom je lesen oder, ki varuje mleko, da se ne smetí. Na oder odlaga pastir koš in druge večje predmete. Pod policami je past za miši.

Osrednjo pastirjevo brunarico obdaja ovalna *wopa* (lopa) – prednja, dve stranski in zadnja lopa. Prednja je daljša in večja, v njej govedo prenočuje in počiva ob sončni pripeki, v zadnji pa je Preskar molzel, ena stranska lopa je namenjena teletom in *pomišláukam*.¹⁴

Prednjo lopo prekriva enokapna apsidalna streha s štirimi okroglimi lopniki, pri-trjenimi na brunasto steno pod vrhom *gréble* (greblje), v apsidalni strehi zadnje lope so trije lopniki, po trije so tudi v obeh stranskih lopah. V prejšnji, leta 1945 požgani bajti, so bili pahljačasto razporejeni lopniki prednje in zadnje lope pripeti še po starem z lesenimi *cveki* na prečni *rígsl*¹⁵ pod vrhom *gréble*.¹⁶

Trinajst lesenih lopnikov se z zasekano *šarbo* na svojih spodnjih debelejših koncih naslanja na trinajst kamnitih lopnikov. To so dober meter visoke pokončne kamnite klade, razporejene in vkopane v ovalu okoli pastirjevega bivališča.

Na lopnike so počez pribite late, nanje pa v več *plénah* dvojne vzporedno pribite skodle. Na sleme je poveznjen iztesan slemenski žleb, na njegovo prednje čelo pa pribit lesen *križ z ognjem*,¹⁷ ki varuje bajto pred ognjeno strelo.

Čudne, posebne lepote Velike planine, ki je pred prvo svetovno vojno očarale Drenovce, posebej še Pavla Kunaverja, danes ni več; nekaj malega pa je vendarle še slutimo v Preskarjevi ognjiščnici na Velikem stanu.

Staro Preskarjevo bajto si v pašnih mesecih vsako leto ogleda dosti obiskovalcev, še posebno jih zanima notranjščina s starosvetno ureditvijo, z odprtim ognjiščem, s pogrado, policami za mleko ter z drugim pastirskim posodjem in orodjem.

Preskarjev Lojze, ki je med pašo do svoje smrti skrbel zanjo, jo je čez dan puščal odprto, da so radovedni obiskovalci prosto vstopali v »planinski muzej«, nekateri pa iz njega tudi kaj odnesli: litoželezen lonec, podobice s pograda in druge »malenkosti«. Prazna pastirska bajta, čeprav pod spomeniškim varstvom, je zadnjih 10 let vzbujala

¹³ *Pwatnáki*, okroglice, oblice ali bruna v kladni steni, ki ji na Veliki planini pravijo *puát*.

¹⁴ *Pomišláuka*, tudi *pojáuka*, krava, ki se goni.

¹⁵ *Rígsl*, krajši prečnik pod vrhom greblje v lopi.

¹⁶ *Grébla*, trikotno kladno čelo bajte.

¹⁷ *Križ z ognjem*, križ z žarki.

različne domislice o njeni nadaljnji praktični uporabi. V njej naj bi poleti prodajali spominke. V bajtarskem krogu se je porodila ideja, da bi jo kazalo uporabiti za točilnico s šankom, kar je spomeniška služba seveda preprečila. Strokovni krogi pa zadnje čase razmišljajo o njeni prezentaciji, natisu zloženke in o rednem skrbniku v času paše, zunaj pašne sezone pa o vodniku po naročilu.

Podkrajnikova pastirska bajta na Marjaninih njivah leta 1956 (foto Vlasto Kopač)

Po lanskoletni smrti gospodarja na Preski je Preskarjeva bajta na Veliki planini prepuščena sama sebi in vsakršnim, tudi nekulturnim obiskovalcem, ki iz nje odnašajo predmete in dele opreme kot »spominke«. Dolžnost spomeniške službe, muzeja, kamniške občine in kulturnih krogov je, da končno utrdijo status Preskarjeve bajte, poskrbijo za njeno fizično ohranitev in jo pripravijo za dostojno prezentacijo javnosti.

Ognjišče

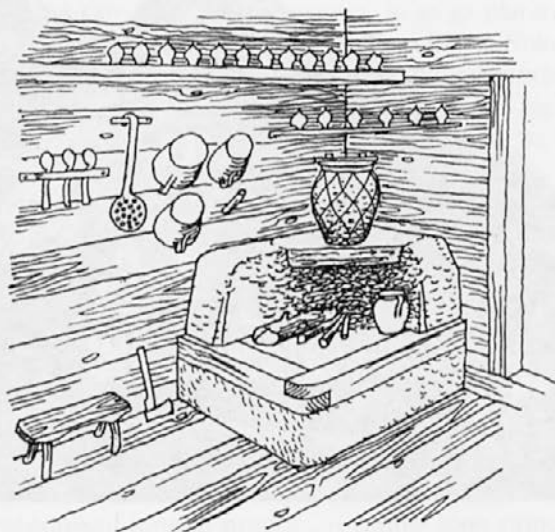
Na Veliki planini in v njeni soseščini so domačini med obema vojnama uporabljali tri vrste zidanih ognjišč: v kotu za vrati, ob steni pod strešno lino in štirioglato ognjišče sredi bajte.

Na tisti strani velikoplaninske bajte, kjer v strehi nad stransko steno zija strešna lina, je bilo pozidano tudi ognjišče. Najpogosteje v kotu pri vratih, kot v Preskarjevi, Vadnikovi, Zabrški in sploh v večini bajt na Velikem stanu, redkeje pa na sredini stene pod strešno lino, kot v Nukovi na Malem stanu. V preprostih pastirskih bajtah s položnejšo dvokapno streho in z nizkimi vrati v čelni steni, so postavili štirioglato zidano ognjišče, okoli kurišča vezano z močnim *lesenim oklêpom*, kar na sredo bajte. Na *oklêp*¹⁸ je bil pri strani pritrjen *pônhuber*, pokončna letev z vrsto zažaganih zarez, kamor so med kuhanjem zatikali roč železne kozice ali ponve.

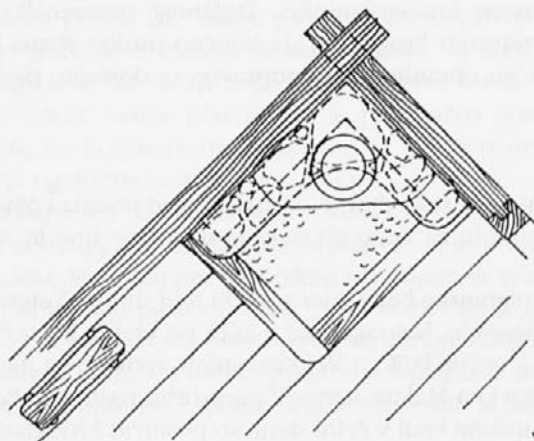
¹⁸ *Oklêp*, iz močnejšega lesa vezan podstavek za bajto ali okvir ognjišča.

Nad osrednjim ognjiščem sta bila na doseg roke za širino vrat narazen položena dva rklja, *glíste*,¹⁹ kjer so sušili drva in pastir svoje oblačilo, kadar ga je napral dež.

Tudi na takšnem ognjišču je pastir v *sírovniku* ogreval posneto kislo mleko in iz njega pridobival kisel sir, na glistah je sušil *sírčke*, *sášiuce*, *spárjence*, ponekod pa tudi umetelno okrašene *trníče*. Takšne so bile: brezjanska bajta Na stanu pod Kamniškim sedlom, seliška bajta na Seliški planini, pastirska bajta na Konjščici in še druge v Kamniških Alpah.

Zidano ognjišče v kotu pri vratih

Odrpto ognjišče v velikoplaninski bajti

VK
86

¹⁹ *Glíste*, dva rklja nad osrednjim ognjiščem v starejših drvarskih in pastirskih brunaricah. V velikoplaninski bajti sta to *glajta*, *glíste* pa sta dve močnejši vzporedni veji nad ognjiščem, na njih je pastir sušil drva.

Takšne so bile tudi drvarska bajta pri Žagani peči, vezana iz obeljenih smrekovih okroglic *na mš*,²⁰ bajta pred Kopišči, bajta v Korošici in drugod, kjer se je drvarilo.

V takšni preprosti pastirski bajti brez okna in strešne line, z naloženimi in s kamni obteženimi skodlami na strehi, se je nasproti vrat ob steni raztezal *pógrad*,²¹ ob osojni steni pa so bile police za mleko, na njeni zunanji strani je pod strešnim kapom ležalo stesano korito za deževnico.

Podolgovato ognjišče v kotu velikoplaninske pastirske bajte je z zunanjih dveh strani obdajal močan lesen *oklêp*, kamor se je pastir usedel, da se je ogrel in ob ognju premočen posušil. Na ta *oklêp* je sedal, ko je kuhal ali jedel iz lesene skodele. Opoldne se je usedel s skodelo v rokah na visoki prag vrat v izbo, zvečer so na klop ob pogradu posedli sosedje, pomoževali, pokadili pipo ali počikali odrezek tobaka.

V arhaični, uporabnostno urejeni notranjščini pastirske bajte na Planini stola in mize niso poznali, razen nizkega stola za molžo, izsekanega iz smrekovega debla s tremi ali štirimi nogami. V prejšnjih stoletjih so, po ustnem izročilu, uporabljali tudi nizke dvonožne stole, nanje so sedali k nočnemu ognju pri varovanju živine v *osku* pred volkovi, ki so pod večer pritiskali tam od Konjščice na Veliki in Mali stan.²² V Voukovi jami pod Spodnjim koncem Velikega stanu so tedaj, kot vedo povedati, lovili volčjo nadlogo v izkopane volčje jame.²³

Danes pastirji, bajtarji in turisti na Planini kurijo v zaprtih štedilnikih in pečeh, za čar živega ognja in ugašajoče žerjavice na odprtem ognjišču ne vedo več.

Strešna lina

V tridesetih letih našega stoletja je temačno in zadimljeno izbo velikoplaninske pastirske bajte osvetljevala strešna lina, za eno skodlo široka vrzel v četrti ali peti *pleni* skodlaste strehe, edini vir dnevne svetlobe v zaprti pastirjevi izbi. Lino so odpirali in zapirali s pomično skodlo na vrvici, njena poševno obrezana robova sta nalegala v stranska utora. Da bi v lepem tudi sončni žarek posvetil v pastirjevo temačno bivališče, so strešno lino odprli najraje na sončni strani skodlaste strehe, tik nad zgornjim robom vzdolžne stene v brunarici. Ob njej so, v kotu pri vratih pozidali kamnito ognjišče, v drugem kotu pa so k tej steni ponavadi prislonili vznožje enojnega ali dvojnega *pógrada*.

Ko se je ulila ploha, je preudarni in varčni gorjanski pastir pod odprto strešno lino podstavil večjo lončeno skledo in vanjo s strehe nastregel deževnico, da jo je bilo dovolj za naslednjo kuho.²⁴ Ozka strešna lina, ki so jo pozneje nekateri gospodarji zasteklili, je zametek in začetek današnjega strešnega okna.

Strešna lina s pomično skodlo, kakršno poznamo do leta 1930 na strehah velikoplaninskih bajt, je primerna le za strehe iz vzporedno pribitih skodel. Na skodlasti

²⁰ *Vezava na mš*, preprosta ogelna vezava pri starejših drvarskih in pastirskih bajtah.

²¹ *Pógrad*, iz desk zbito škatlasto pastirjevo ležišče, nastlano s senom.

²² Zapiski, Pogácarjev Francak, avgusta 1938. 'Volkovi so se proti večeru oglašali tam od Konjščice, ko so prišli na Veliki stan do bajt, jih je pastir odganjal z gorečimi poleni; če je bila sila, je zavpil na pomaganje, da so priskočili sosedje na pomoč.'

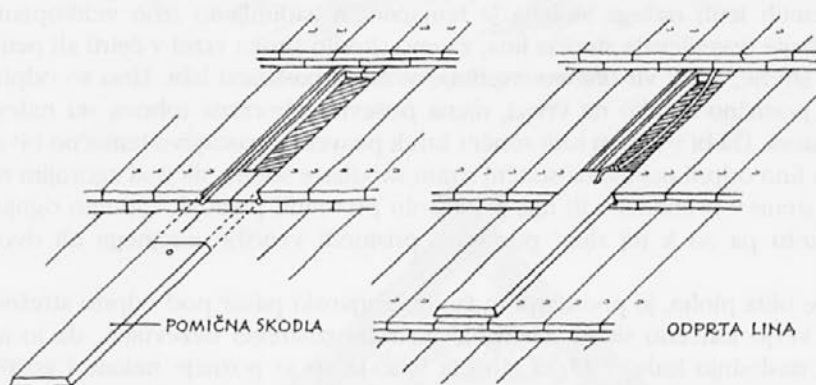
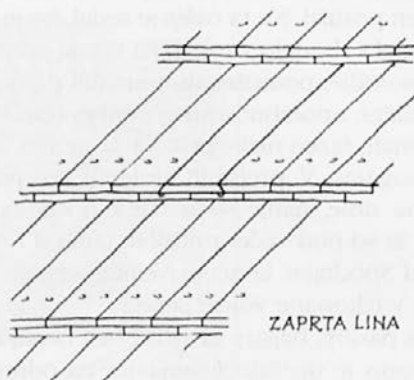
²³ Voukova jama, vrtača pod Žrelom, kamor so pastirji nekoč v izkopane, z vejami prikrte jame lovili volkove; ko se je volku udrlo, je padel v jamo in se nabel na vkopane ošiljene količe.

²⁴ 'Pastir je vstavil skledo med dva lesena klina, zabita v lato pod strešno lino, da se je deževnica s strehe natekla vanjo.' Zapis, Hautežev Peter in Preskarjev Andrej, poleti 1955.

strehi, kriti na *ribjo kost* ali na *trifjo* takšna tehnično preprosta izvedba, kot jo poznamo na Veliki planini, ni možna.

Lino so nekateri pozneje razširili; po začetku »bajtarstva«, ko so začeli odpirati bajtam stranske lope in v steno izb vgrajevati okna, so strešne line postale nepotrebne. Sem pa tja vstavijo za osvetlitev lope ali podstrešja v streho kos žičnega stekla. Sicer pa strešno lino lahko danes vidimo le še na fotografijah velikoplaninskih bajt iz prvih desetletij našega stoletja.

STREŠNO LINO SO ODPIRALI
IN ZAPIRALI S POMIČNO SKODLO
NA VRVICI

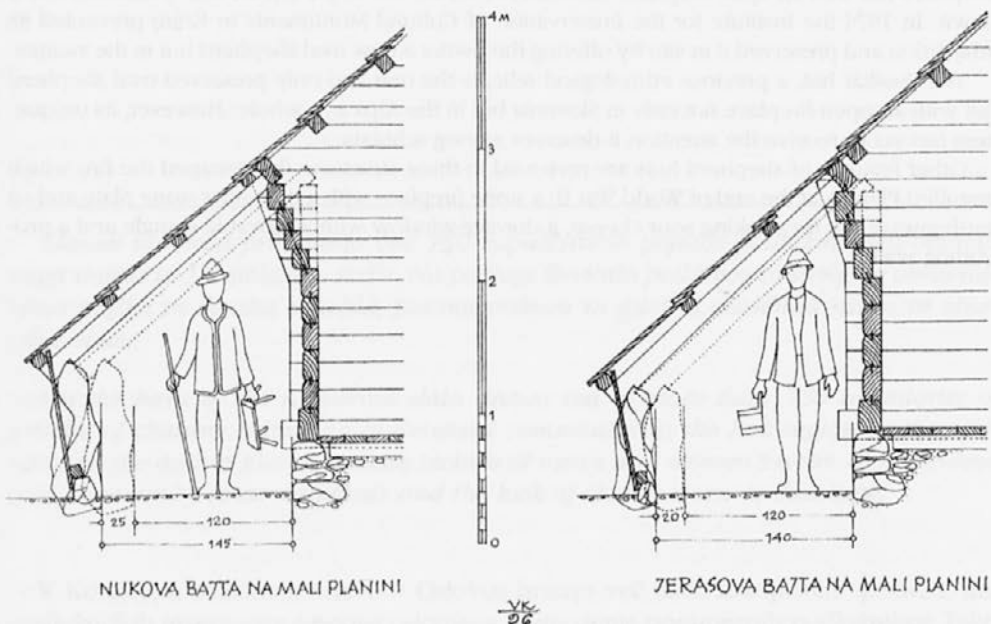
JK
92

Izpahnjena stena

Današnji domači tesarji, ki v Planini včasih še postavijo kakšno novo pastirsko bajto, in še kaj dajo na svoj sloves, se pri svojem tesarskem opravilu dosledno držijo priučenega in podedovanega izročila: stena iz brun, oblic ali platnjakov mora biti poravnana, zvezana in zmožnična zmeraj navpik in *v plajbo*. Zato je nenavadno in z njihovo tesarsko prakso skregano cimranje prejšnjih tesarjev, ki so v nekaterih pastirskih bajtah na Planini in v soseščini pred sto in več leti zgornje platnjake v stranskih stenah stopničasto zamikali navzven, ostalo še naprej uganka brez odgovora. O izpahnjeni steni vedo povedati le, »de so včasih tud' tokó déwal.«

Vsa nadaljnja ugibanja in razpravljanja o pomenu in namenu izpahnjene stene nas niso približala pametnemu odgovoru. Toda vprašanje je ostalo.

Šele, ko sem obe bajti, Nukovo in Jerasovo na Malem stanu, ki se sedaj še edini, poleg Zabrske na Osredku, ponašata z izpahnjema stenama, izmeril in izrisal, se mi je razkrilo zakaj so se stari tesarji v začetku našega stoletja, če ne že prej, lotevali tega zamudnega opravila. Nedvoumen odgovor so dali prečni rezi stranskih lop vseh treh bajt. Priznati moramo starim tesarjem domiselnost in inovativnost, da so znali z nekaj navzven zamaknjenimi platnjaki vrh stene razširiti stransko lopo in povečati njen obseg, ne da pri tem porabili več platnjakov. Pri tem je razširitev lope odvisna od števila odmaknjenih platnjakov; tako ima Nukova bajta odmaknjene štiri platnjake, Jerasova tri in Zabrska le dva. Sorazmerne s tem so tudi razširitve njihovih lop.

Ponuja se domneva, da je uvajanje večje pasme goveda terjalo tudi širše in prostornejše stranske lope pastirskih bajt na Planini. Misel, da so morda izpahnjeno steno tesarji -izumili- ob selitvi Špavljanov leta 1910 z Velikega na Mali stan,²⁵ ko so si tam postavljali nove bajte, moramo zavreči, saj ima že Zabrska bajta na Osredku, postavljena leta 1905, izpahnjeno steno.

Špavljani so si postavili svoje nove bajte na vzhodnem robu ravnice Malega stanu, nekateri so morali z njimi celo v breg.

Vse, kar je ostalo od požgane Planine na koncu druge svetovne vojne, sta dve bajti, obe pa imata izpahnjene stene; o drugih bajtah nimamo podatkov in ne vemo, koliko jih je bilo z izpahnjjenimi stenami na Velikem stanu in v soseščini.

Ne kaže zavreči domneve, da je varčno graditev bajt z izpahnjjenimi stenami vzpodbudilo uvajanje večje pasme goveda ob prelomu prejšnjega stoletja.

²⁵ -V letih 1909 in 1910 so odšli Špavljani z Velike na Malo planino.- Zapis, Koštarjev Peter, Svatenški Tone, julija 1994. Špavljani so vaščani iz Županjih njiv.

*Summary***Oval Shepherd Huts on Velika Planina**

As early as in 1876, the oval shepherd huts in the Velika planina area caught the attention of the Graz professor, Dr. Johannes Frischauf; Slovene architects and ethnologists started studying them after World War II. Among them two stand out: Prof. Marjan Mušič, an architect, and Dr. Tone Cevc, an ethnologist.

In the nineties, regardless of the further development of their ground plan, the similarity between the ground plan and the function of particular rooms in the original Bavarian shepherd hut (Rundumkaser) and the autochthonous shepherd hut on Velika planina attracted the attention of experts.

Further on in the paper, the author presents the Preskar hut on Veliki stan, a typical oval shepherd hut with an open fireplace, built in 1945 on the site of the former one which had burnt down. In 1974 the Institute for the Preservation of Cultural Monuments in Kranj prevented its adaptation and preserved it in situ by offering the owner a new oval shepherd hut in the vicinity.

The Preskar hut, a precious ethnological relic, is the one and only preserved oval shepherd hut with an open fireplace not only in Slovenia but in the Alps as a whole. However, its uniqueness has yet to receive the attention it deserves among scholars.

Other features of shepherd huts are reviewed in three structures that escaped the fire which engulfed Planina at the end of World War II: a stone fireplace with a triangular stone plate and an earthenware pot for cooking sour cheese, a dormer-window with a movable shingle and a protruding wall.

Obleka podložnikov gospostva Dietrichstein v Rožu v 18. stoletju

Članek upošteva pričevanja čez 750 zapuščinskih popisov podložniškega oblačilnega imetja iz 18. stoletja v Rožu. Na podlagi številnih podatkov so strnjeno obravnavana moška in ženska oblačila, posameznikova in splošna oblačilna raven in oblačilni videz.

On the basis of the numerous data drawn out of more than 750 inventories of articles of clothing belonging to deceased commoners in the Rož region in the 18th century, the author gives a concise picture of men's and women's wear, of individual and community dress standards and the look of clothes worn at that time.

V Koroškem deželnem arhivu v Celovcu hranijo več tisoč rokopisnih spisov, t. im. podložniških inventarjev s popisi celotnega premoženja posameznih podložnikov. Tako pri Zilji kot v Rožu in Podjuni so ga popisali gosposki uradniki ob smrti podložnikov ali predaji posestva (več o tem Vilhar, od str. 61 dalje). Med drugimi premičninami je vpisano in ocenjeno tudi različno oblačilno imetje, ki so ga zapustili umrli.

Kot sem navedla že pri obravnavanju oblačilne kulture pri Zilji, kjer sem uporabljala inventarje iz 17. in 18. stoletja, so zapuščinski oblačilni popisi nadvse dragocen vir za proučevanje obleke kmetov, kajzarjev in drugega preprostega podeželskega prebivalstva (Makarovič, Zilja: 54). Namreč 18. stoletje je še vedno čas, ko pogrešamo poleg slikovnih pričevanj tudi oblačilne opise, po katerih bi lahko povzeli, kako so bili oblečeni na Koroškem, naj je to pri Zilji, v Rožu, Podjuni ali Mežiški dolini. Spričo povedanega sem se tudi za delo o oblačilni kulturi v Rožu (Makarovič, Rož) lotila duhamornega prebiranja in izpisovanja nemalokrat težko čitljivih spisov. Od približno tri tisoč pregledanih zapuščinskih spisov (odslej zapuščin) sem jih izpisala 760*⁵; v njih

* Zaradi omejenega prostora citiram v tem članku le nekaj zapuščinskih popisov, ki so v celoti navedeni v delu Marija Makarovič, *Oblačilna kultura v Rožu* (v tisku).

je navedeno bolj ali manj popolno oblačilno imetje ali oblačilno blago za 252** moških in 508 žensk. Velika razlika v številu izpisanih moških in ženskih inventarjev je nastala zaradi tega, ker so v ženskih zapuščinah praviloma vpisana oblačila, v moških pa ne.

Na podlagi popisane oblačilnega imetja, ki so ga zapustili posamezni podložniki, lahko posplošeno ugotovimo:

1. kakšne vrste moška in ženska oblačila so bila v navadi v 18. stoletju,
2. koliko osnovnih in kompletnih oblek ali le nekaterih oblačil so premgli podložniki,
3. kakšno obleko so nosili podložniki, to je kmetje, posli, gostači itn.

Moška oblačila, obutev, pokrivala in dodatki

V 252 moških zapuščinah je vpisanih 262 srajc. Toda podrobnejši podatki so znani le za 102 srajci. Največ, to je 59 srajc, je bilo tenčičnih, druge so bile hodnične. Narejene so bile iz platna, tu in tam je napisano, da iz konopljenega.

Med srajčnimi dodatki sta vpisana tudi ovratna ruta in ovratni flor. Imeli pa so ju redki moški. V 252 zapuščinah so omenjeni le štirje flori in pet rut.

Kot oddaljen spomin na renesančni modni ovratni dodatek so v zapuščini iz zadnje četrtine 17. stoletja navedene nabornice. Namreč hlapec Adam Košutnik (Koschutnig) iz Homelš je zapustil kar šestnajst nabornic iz hišne tenčice (16 Mans Khreslein von Haus Reiste; 125/34). Ne vemo, ali jih je hlapec v resnici nosil ali pa jih je dobil morda v dar, če je služil pri imenitnejšem gospodarju. Oblačilno obdarovanje poslov, ki so se udeležili pri višjih družbenih slojih, je bilo nasploh v navadi. Izpričano je vsaj že od 17. stoletja naprej, kot je opozoril Marko Štuhec v svoji imenitni, tehtno in prikupno napisani knjigi (Štuhec: 188). Vsekakor so nabornice izginile tudi iz kmečke mode že v 18. stoletju. To sklepamo po tem, ker niso nikoli navedene v številnih moških zapuščinah tega časa. V 19. stoletju pa jih zagotovo niso več poznali, ker tudi v natančnejših popisih moške noše niso nikoli omenjene.

V 252 zapuščinah je vpisanih 155 hlač. Od tega je za 60 navedeno, da so usnjene, med njimi je 41 irhastih. Blago je navedeno le pri 34 hlačah, in sicer je 17 hlač iz raševine, šest iz sukna, po štiri iz lodna in platna ter tri iz cvilha.

Največ hlač je bilo črne barve, naj so bile irhaste ali platnene. Suknene hlače so bile črne, pa tudi sive in zelene, raševinaste pa so bile rjave barve.

Vsaj nekateri moški so pripeli hlače na naramnice. Vpisanih je 24 hlačnih naramnic, le za tri je zapisano, da so zelene.

Trebušne preveze, opasice, so bile komajda znane. Tako sklepamo, ker so navedene le v štirih zapuščinah iz konca 18. stoletja. Poleg pisane sta omenjeni še rdeča in modra. Tudi usnjeni pasovi so vpisani le nekajkrat.

Telovnikov smo našli 155, če upoštevamo še tiste, ki so vpisani kot »vestje«. Le za slabo tretjino telovnikov je znano, iz kakšnega blaga so bili. Prevladovali so tisti iz sukna in raševine, ducat ali manj pa je bilo iz cajga, barhenta, flanele, bombaža, cica, cvilha, kanafasa, kožuhovine, raševine in svile.

Najbolj pogosta barva telovnikov je bila rdeča, sledile so ji zelena, bela, modra in siva.

Kratka vrhnja oblačila, to je suknjič, jopič in kamižola, so razmeroma malokrat vpisana. Bila so iz lodna, sukna in raševine. Poleg rdečih so bili v navadi še sivi, modri, črni, zeleni in rjavi suknjiči.

** Redki zapuščinski popisi sodijo še v zadnjo četrtino 17. stoletja.

Dolgo vrhnje oblačilo, suknja, je bilo precej navadno. V 252 zapuščinah smo našli 204 suknje. Blágo je navedeno za 117 sukenj, največ je bilo suknenih in raševinastih, nekaj je bilo lodnastih. Suknja iz cajga in voratina se omenja po enkrat. Prevladovala je rjava barva sukenj, nekatere pa so bile tudi sive, modre, svetlomodre, srebrne in oljne barve ali v barvi železa.

Med izrazito zimskimi oblačili je vpisanih 42 kožuhov. Za štiri je pripisano, da so beli. Okrog tretjina kožuhov je označenih kot starih, kar priča, da so jih nosili več let.

V zapuščinah, ki so nastale proti koncu 17. stoletja in v 18. stoletju, smo našli sto parov obutve. Pripadala je predvsem odraslim moškim, če upoštevamo, da je navedeno le za dva para čevljev, da sta otroška. Obuvala so večinoma le posplošeno navedeno kot »čevlji«, le pri 22 parih piše, da so podvezanke, in pri desetih, da so škornji.

V 252 zapuščinah je vpisanih 93 parov nogavic. Za 14 parov piše, da so iz volne, pet parov pa je bilo iz bombaža, trije iz cvirna in dva para iz svile. Nogavice so bile modre, pa tudi bele, črne, zelene in rjave barve. Le pri dveh parih nogavic se poučimo, kako so bile izdelane. Tako piše za en par nogavic, da so pletene in za drugi, da so valjane.

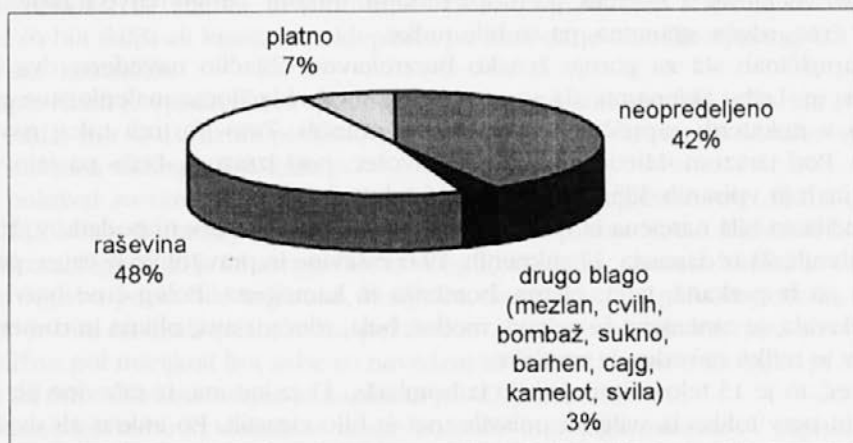
Če posežemo še v drugo polovico 17. stoletja, potem se v zapuščinah od leta 1671 do leta 1807 omenja 112 klobukov. Predvidevamo, da je prevladovala črna barva klobukov, čeprav je le za devet od njih navedeno, da so črne barve. Med okrasnimi sestavinami so le nekajkrat omenjeni zaponka, trak in vrvca.

Poleg klobukov so bile v navadi tudi kape in avbe. Po natančnejših podatkih so od petnajstih kap bile štiri žametne, tri kosmate, ena zelena iz pliša in ena bela. Od trinajstih avb pa so bile štiri iz zelenega žameta in po ena iz cajga, bombaža in kožuhovine.

Med zimskimi dodatki so omenjene tudi rokavice. Tiste iz zadnje četrtine 17. stoletja so bile še iz lodna, rokavice iz 18. in začetka 19. stoletja pa iz volne, usnja in kožuhovine.

Ženska oblačila, obutev, pokrivala in dodatki

V zapuščinah je vpisanih 855 srajčnih oblačil. Od tega je 115 neopredeljenih – vpisana so kot srajca, 227 je vrhnjih srajc, 164 prsnih in 135 vratnih. Pod besedama

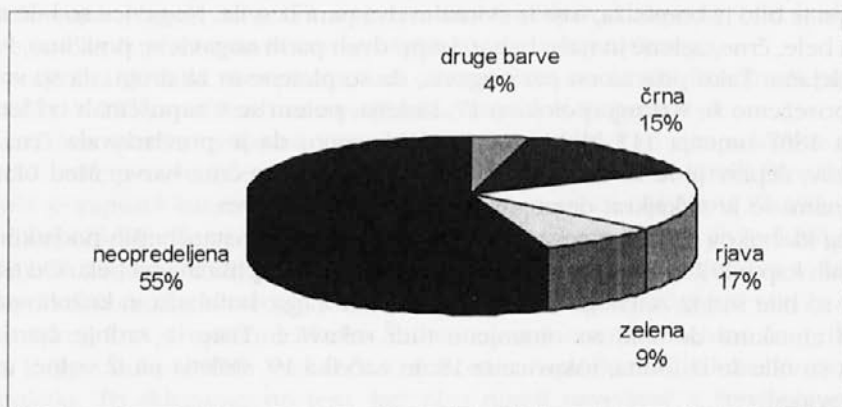

Grafikon št. 1. Blago, iz katerega so bila narejena ženska krila v 18. stoletju (po podatkih v podložniških zapuščinskih popisih gospostva Dietrichstein, ki jih hrani Koroški deželni arhiv)

vrhnja ali *prsna* srajca so vsekakor mišljeni rokavci. Srajčna oblačila so bila iz domačega platna, bodisi tenčičnega ali hodničnega, nekatera so bila okrašena s čipko.

Krilo z životcem je omenjeno v zapuščinah od leta 1728 do 1793 le osemkrat. Krila, pretežno črne barve, so bila iz raševine ali mezlana, životci pa iz platna ali damasta.

V primerjavi z drugimi oblačili sta vpisana največkrat krilo in t.im. ras (oblačilo, izdelano iz raševine ali mezlana). V 508 zapuščinah je vpisanih 740 kril in 117 rasov. Za približno polovico kril so znani tudi podatki o blagu in barvah. Kot kaže krožni grafikon, je bilo največ, to je 48%, kril iz raševine, le 7% iz platna in 3% iz različnega manufakturnega blaga (grafikon št. 1). Od barv se najpogosteje omenja rjava, sledijo črna, zelena in druge barve, med njimi bela, črno-rjava, granatna, siva, smokvastomodra, rdeča, srebrna, vijoličasta (grafikon 2).

Grafikon 2. Barve kril v 18. stoletju (po podatkih v podložniških zapuščinskih popisih, ki jih hrani Koroški deželni arhiv)

Predvsem krila iz raševine so imela našite okrasne trakove. Rjava krila so bila okrašena večinoma z zelenim, pa tudi z modrim trakom. Druge barve trakov, kot na primer črna, rdeča, granatna, pa so bile redke.

V zapuščinah sta za gornje žensko brezrokavno oblačilo navedena dva izraza: »Mieder« in »Leib«. Sklepamo, da so morale biti med oblačiloma malenkostne razlike, ker sta v nekaterih zapuščinah vpisani obe oblačili. Zato jih tudi tukaj navajamo ločeno. Pod izrazom »Mieder« razumemo životec, pod izrazom »Leib« pa telovnik. V zapuščinah je vpisanih 385 životcev in 116 telovnikov.

Oblačila so bila narejena iz različnega blaga. Za 246 životcev ni podatkov, 56 pa je bilo svilenih, 21 iz damasta, 17 suknenih, 19 iz raševine in prav toliko iz cajga, po eden ali dva pa iz perkana, tafta, platna, bombaža in kamogena. Poleg črne barve, ki je prevladovala, je omenjena še zelena, modra, bela, rdeča, rjava, olivna in rumena. Od vzorcev je redko naveden le cvetlični.

Največ, to je 15 telovnikov, je bilo iz bombaža, 11 iz katuna, iz raševine jih je bilo osem, in prav toliko iz svile ali polsvile, pet je bilo cicastih. Po enkrat ali dvakrat je omenjen telovnik iz platna, damasta, cajga in flanele.

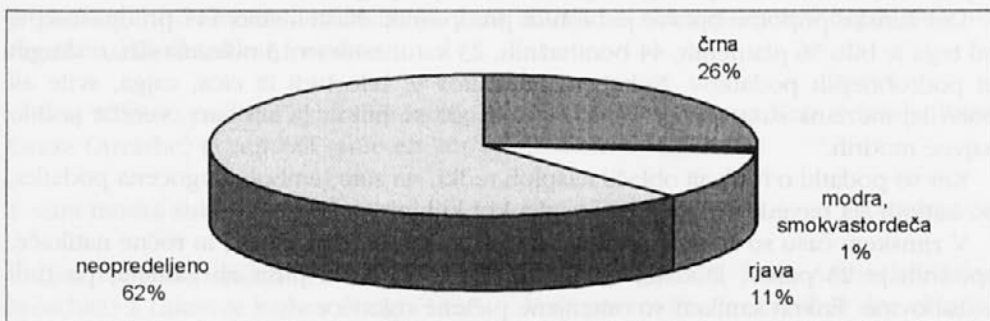
V zapuščinah je vpisanih tudi 160 ovratnih rut. Od redkih nadržbnosti so omenjene bela, rumena, črna, modra in rdeča barva, dalje vezena in čipka. Za 57 rut piše, da so svilene. Nekatero od njih so bile rožaste ali progaste.

V redkih ženskih zapuščinah je omenjen tudi flor, ki je bil pogosto črne barve.

Kapa s čopkom je sodila prav tako med redko, bržkone le spanju namenjeno pokrivalo. Tu in tam je pripisano, da je bele barve.

Od vrhnjih oblačil so navedeni suknjiči, jopiči, suknje in kožuhi.

V zapuščinah je vpisanih 243 suknjičev in 31 jopičev. Za 89 suknjičev ni nobenih podatkov, za ostale pa je navedeno bodisi blago ali barva blaga ali oboje hkrati. Največ suknjičev je bilo iz sukna in raševine, narejeni pa so bili tudi iz bombaža, cajga, katuna, svile, cica, flanele, kamelota, perkana in platna.

Grafikon 3. Barve moških suknjičev v 18. stoletju (po podatkih podložniških zapuščin-skih popisov, ki jih hrani Koroški deželni arhiv)

Suknjiči so bili večinoma črni ali rjavi, navedena je tudi smokvastordeča in modra barva (grafikon 3). Redki so bili okrašeni z modrim ali zelenim trakom.

Jopiči so bili iz sukna, raševine ali mezlana. Prevladovala je črna barva, redko tudi rjava ali rdeča.

Suknja je bila v 18. stoletju tudi žensko oblačilo. V zapuščinah je vpisanih 40 suknj, pri dvajsetih je navedeno tudi blago. Poleg raševine in sukna je bil v modi tudi mezlan. Suknje so bile večinoma iz črnega ali rjavega blaga, nekatere so bile tudi zelene, sive ali rdeče.

Navedeni so 104 kožuhi, a le pri enem piše, da je narejen iz ovčje kožuhovine. Kožuhi so bili daljši ali krajši, kar sklepamo po tem, da je oblačilo vpisano kot kožuh in tudi kot kožušček.

V zapuščinah je vpisanih 240 spodnjih srajc in samo štiri spodnja krila, kar je nena-vadno malo. Ker ni ustreznih podatkov, lahko le ugibamo, da so pod oznako »spodnja srajca« mišljena tudi spodnja krila.

Od pokrival so omenjene kape ali avbe, klobuki in naglavne rute. Od skupnega števila 211 avb je 86 brez podatkov, pri ostalih pa je vpisana bodisi barva ali blago ali oboje hkrati. Največ, to je 23 avb, je bilo iz svile, 11 iz platna, osem iz žameta in 6 iz cica. Ena do tri avbe pa so bile iz katuna, bombaža, damasta, tafta, pliša in perkala. Največ pokrival je bilo črnih ali rjavih, redka pokrivala so bila zelena, modra, rjava ali rdeča.

Približno pol manjkrat kot avbe so navedeni klobuki. Le za štiri klobuke je navede-no, da so črni. Okrasna vrvica je napisana pri 27 pokrivalih.

Istočasno kot avbo in klobuk so nosile Rožanke tudi naglavno ruto. V zapuščinah je navedenih kar 608 glavnih (tako prevajamo izraz Kopftuch) in naglavnih rut (tako prevajamo izraz Haupttuch in Haupttuch). Podrobnejši podatki manjkajo. Le redko se poučimo, če povzamemo najprej popise za 98 glavnih rut, da je pokrivalo belo, platneno in okrašeno s čipko. Med 510 naglavnimi rutami so le pri sedemindvajsetih napisani

natančnejši podatki, po katerih sta bili dve ruti beli, tri so imele čipko in tri poleg čipke še črn okrasni vstavek. Šestnajst rut je imelo samo vstavek, ki je bil prav tako črn.

V 508 zapuščinah smo našeli 195 parov ženskih nogavic. Za 16 parov je sporočeno, da so iz volne, dva para sta bila iz sukanca in eden iz bombaža. Vse kaže, da je bila najbolj priljubljena rdeča barva nogavic, omenjena je pri 61 parih. V navadi pa so bile tudi bele in modre nogavice.

Med obuvali so s posplošenim izrazom vpisani le čevlji. Ne vemo, ali so bili visoki ali nizki. Med sto osemindvajsetimi pari je le pri dveh parih navedeno, da imata zaponko, po čemer sklepamo, da gre za nizke čevlje.

Del ženske popolne oprave je bil tudi predpasnik. Našeli smo 444 predpasnikov, od tega je bilo 56 platnenih, 44 bombažnih, 23 katunastih in 13 raševinastih, o drugih ni podrobnejših podatkov. Nekaj predpasnikov je bilo tudi iz cica, cajga, svile ali polsvile, mezlana sukna in perkana. Predpasniki so bili različnih barv, vendar je bilo največ modrih.

Ker so podatki o funkciji oblačil nasploh redki, sta zato tembolj dragocena podatka, po katerih sta navedena dva predpasnika kot kuhinjska.

V zimskem času so ženske nosile rokavice, vpisanih je 21 parov, in ročne natikače, vpisanih je 23 parov. Dodatki so bili narejeni bodisi iz pliša ali žameta, pa tudi kožuhovine. Enkrat samkrat so omenjene pletene rokavice.

Navedeni, vsekakor močno strnjeni podatki o oblačilih in drugih oblačilnih dodatkih, ki so sestavljali moško in žensko nošo v Rožu, pričajo, da so tako moški kot ženske nosili obleko, kakršna je bila tedaj nasploh v navadi na alpskem oblačilnem območju. Kot posebnost ženske noše bi lahko označili le avbe, ki pa so bile še v 19. stoletju v navadi tudi v Podjuni (Makarovič, Podjuna) in v Mežiški dolini.

Kot je bilo že povedano, je navedena obleka v ženskih zapuščinah bolj pogosto kot v moških. Nismo mogli ugotoviti, zakaj je tako. Za domnevo, da so bile obleke pokojnikov razdeljene med sorodnike prej, ko so bile popisane, nimamo neposrednih podatkov. Je pa precej verjetna, če vemo, da so bili opravljeni le redki popisi dan ali dva dni po njihovi smrti (npr. 125/20). Ne tako redko je minilo od podložnikove smrti pa do popisa njegove zapuščine tudi po dva meseca (npr. 130/17, 131/82) ali več mesecev. Na primer Urša Koprivnikarica, hišna gospodinja s Pavlove Kajže v Strugi, je umrla 4. avgusta 1788. Njeno zapuščino pa so popisali šele 21. decembra 1788 (125/285). Navsezadnje je veljalo pravilo, da so obleke razdelili med otroke pokojnikov ali druge bližnje sorodnike. Za primer navajamo, da so podedovali oblačila leta 1792 umrle Urše Hedenig, preužitkarice z Mikševe hube v Vrdih

1. sin Rupert Hedenigg, posestnik Mikševe hube v Vrdih,
2. hči Marija poročena Kacovka na Tumplovo hubo v Hodišah,
3. trije zakonski otroci umrle hčerke Magdalene poročene Cepicka na Klacerjevo hubo v Glinjah in sicer a) sin Johann Cepic star 17 let, b) Matija star 14 let in c) Peter star 4 leta,
4. Thoma Zablatnik (Sablatnig), gostač v Mikševi kajži in nezakonski sin oporočnice,
5. hči Neža poročena Mostečnikarica in prav tako nezakonska hči oporočnice (131/148).

V razmeroma redkih zapuščinah je tudi zapisano, da »od obleke ni bilo nič najdenega« ali kar »nič od obleke«, kot je zapisano v zapuščini iz leta 1798 pokojnega Dioniza Primoža, posestnika Vatovčeve četrt kmetije v Svetni vasi (124/524). To pa vsekakor ne pomeni, da podložnik za časa svojega življenja ni imel nobene obleke. Vsekakor je imel vsaj tisto, ki so mu jo oblekli za v grob in če ponovimo, tudi tisto, ki so jo morebiti vzeli njegovi bližnji že pred uradnim popisom oblačilnega imetja.

V obravnavanih zapuščinah je, z redkimi izjemami, naveden vsaj po en oblačilni kos, večinoma pa je navedenih po več kosov in dodatkov. Statistično povedano so imeli kmetje in drugi preprostejši podeželski prebivalci vsaj eno osnovno obleko, to je moški hlače in srajco, ženske pa rokavce ali srajco in krilo. Na splošno pa so prevladovali tisti, ki so premogli vsaj eno kompletno obleko, to je poleg navedenih oblačil še pokrivalo in obuvalo ter druge oblačilne dodatke. Zlasti starejše ženske, tako kmetice kot tudi kajzarice in nekatere dekline, so zapustile tudi po več osnovnih oblek ali vsaj eno kompletno obleko, redke pa tudi več osnovnih in eno kompletno obleko.

Vsekakor se kaže zunaj sivega povprečja bolj stvarna podoba o številu oblačil, ki jih je premogel posameznik za življenja. Zato navajamo nekaj primerov neposplošenih zapuščinskih oblačilnih popisov.

Leta 1759 so popisali in ocenili imetje gostača pri Pongracu na Kotu v Selah. Toma Oraže (Arrashe) je zapustil samo en kos vrhnje obleke (122/140):

1 stara moška suknja	1 florint	15 krajcarjev
----------------------	-----------	---------------

Leta 1774 so popisali in ocenili oblačila pokojnega gostača Jurija Ambrožiča (Ambroschitz) z Laknove kajže v Strugi (122/59). V njegovem imetju sta bili le dve oblačili:

1 rjava suknja	1 florint	30 krajcarjev
1 stare hlače iz irhovine	0	45

Zapuščino podložnika s Kriviceve kajže na Bistrici, so popisali leta 1787. Johann Antonič (Antonisch; 122/101) je zapustil pet oblačilnih kosov, med katerimi so bila:

1 suknja	1 florint	30 krajcarjev
1 rdeč telovnik	0	10
1 telovnik iz raševine	0	12
1 rdeča vestja iz pliša	0	40
1 rdeč trebušni pas (opasica)	0	36

Leta 1793 so popisali in ocenili šest oblačil preužitkarja Mihaela Ahacla (Achatzl) s Tratnikove kajže (122/7), med njimi so bile:

1 črne usnjene hlače	1 florint	0 krajcarjev
1 siva suknja iz lodna	0	36
1 zelen telovnik iz raševine	0	20
1 par starih nogavic	0	13
1 par čevljev	0	12
1 star klobuk	0	15

Janez Adlassnig s Fabijanove hube v Hotnji vasi, njegovo premoženje je bilo popisano leta 1782 (122/35), zapustil pa je osem oblačilnih kosov:

1 par škornjev	1	0
1 suknja iz lodna	1	15
1 rdeč telovnik	0	24

2 srajci	1	0
1 črne hlače	0	20
1 klobuk	0	ni podatka
1 par rokavic	0	20

Valentin Oraže (Arrasche), posestnik Lipejeve polhube na Srednjem Kotu v Selah je zapustil leta 1799 prav tako osem kosov oblačil (122/169):

1 klobuk	0	24
1 hlačne naramnice	0	24
1 kapa iz žameta	0	40
1 rjava suknja	2	0
1 par rokavic	0	30
1 hlače iz irhovine	2	0
1 rdeč telovnik	1	20
1 kratek suknjič iz lodna	0	30

Neporočeni vaški krojač Matija Dovjak (Dujackh) iz Trebelj je imel ob smrti sredi 18. stoletja deset oblačil, med njimi so bila (129/361):

1 stara suknena suknja srebrne barve	3	0
1 suknja iz lodna	1	30
1 stare hlače	0	45
3 tenčične in hodnične hlače	1	0
1 star rdeč suknen telovnik	0	20
1 klobuk	0	20
2 para starih čevljev	0	30

V zapuščini posestnika Kavceve kajže v Podgori, so bila leta 1797 popisana in ocenjena naslednja oblačila in dodatki (126/371):

1 klobuk z vrstico	1	0
1 ponošena suknja	1	0
1 rdeč telovnik	0	51
1 suknen telovnik	1	0
1 kratek suknjič	0	20
1 kožuh	0	15
1 stare hlače iz irhovine	0	40
3 pari nogavic	1	0
1 par čevljev z zaponko	0	30
3 srajce	1	0

V zapuščini Marije Oraževke (Arraschin), ki je gostovala pri bratu v Brodeh, je bil najden po njeni smrti leta 1749 samo en kos obleke in sicer (122/134):

1 srajca	0	17
----------	---	----

Po smrti preužitkarice Marije Andrejčičeve (Andreitschitschin) z Andrejceve hube v Mačah leta 1782 (122/17), je bilo popisanih ocenjenih sedem oblačil, med njimi:

1 črno krilo	0	36
1 črno krilo	0	24
1 star kožuh	0	36
1 par nogavic	0	10
2 vratni srajci	0	24
1 par čevljev	0	12

Gospodinja z Boštjanove hube v Trabesinjah Neža Adamič (Agnes Adamitsch) je zapustila leta 1770 (122/12):

1 krilo iz raševine	0	40
1 predpasnik	0	10
1 predpasnik	0	27
1 krilo iz raševine	0	20
1 spodnjo srajco	0	24
1 suknjič	0	24
1 telovnik	0	20
1 par rdečih nogavic	0	30
1 životec	0	20
1 krilo iz raševine	1	0
1 krilo iz raševine	0	40
1 životec	0	20
1 naglavno pokrivalo	0	10

Oblačilno imetje preužitkarice Katarine Adlassnig s Kosove hube v Vršči vasi je obsegalo po popisu iz leta 1785 14 oblačil (122/37):

1 rjavo krilo iz raševine	1	0
1 črno krilo iz raševine	0	45
1 progasto krilo	0	40
2 stara životca	0	30
1 rjav telovnik	0	30
2 glavni ruti	0	48
2 prsni srajcu	0	40
3 naglavne rute	0	21
1 par nogavic	0	24

V zapuščini deklice Katarine Matjanke (Mathianin) pri bratu na Ambrušičevi polhubi na Žihpoljah je bilo 1770. leta sedemnajst oblačilnih kosov (135/237):

1 suknjič iz raševine	0	15
3 životki iz raševine	1	0
1 predpasnik	0	10
1 podnja srajca	0	30
4 prsne srajce	0	50
3 naglavne rute	0	30
1 glavna ruta	0	17
2 para ročnih natikačev	0	4
1 par starih nogavic	0	4

Prav toliko oblačil je zapustila leta 1777 žena podložnika Humparjeve kajže v Podgori Magdalena Poganič (Pohanič; 124/327):

4 naglavne rute	0	50
1 ovratna ruta	0	40
1 ovratna ruta	0	7
1 krilo	0	45
1 črn suknjič iz sukna	0	51
1 ras	0	30
1 progasto krilo	0	20
2 hodnični zgornji srajci	0	30
2 tenčični zgornji srajci	0	40
1 par starih nogavic	0	36
1 par čevljev	0	37
1 klobuk z vrstico	0	42

Žena kajzarja, Neža Mišička (Mischitschin) iz Svetne vasi, je zapustila 1785 leta 21 oblačil (135/360) in sicer:

1 zeleno krilo iz raševine	2	0
1 rjavo raševinasto krilo z zelenimi trakovi	1	40
1 isto krilo	2	0
1 črno krilo iz raševine	1	20
1 progasto krilo iz barhenta	1	0
1 rjav suknjič z modrimi trakovi	1	30
1 rjav suknjič z zelenimi trakovi	1	0
1 telovnik z modrim trakom	0	24
1 moder predpasnik s črnim vložkom	0	45
1 moder životec iz damasta	1	30
1 črn životec iz damasta	1	40
1 par starih kosmatih rokavic	0	8
2 naglavni ruti	0	20
1 črna avba	0	45
1 prsna srajca (rokavci) s čipko	0	20
1 naglavna ruta	0	35
1 rjava progasta svilena ruta	0	51
1 bela progasta svilena ruta	0	45
1 črna svilena ruta z rdečimi resicami	1	20
1 par čevljev	0	30

V zapuščini Marije (Kuderitsch) s Colnerjeve hube v Svečah je navedenih leta 1781 39 oblačilnih kosov (127/630):

2 zeleni krili	3	0
2 črni krili	2	30
2 progasto krilo	1	0
1 črno krilo	2	0
1 črn suknjič	2	0
1 suknjič	1	0

1 spodnja srajca	0	50
1 spodnja srajca	0	40
1 črn predpasnik	0	36
1 črn predpasnik	0	36
2 modra predpasnika	1	20
1 predpasnik kavnorjave barve	0	50
1 vrhnja srajca	0	24
1 vrhnja srajca	0	20
1 črn životec	1	30
1 klobuk	1	30
1 par rokavic	0	10
5 naglavnih rut po 24 kr	2	0
2 naglavni ruti po 30 kr	1	0
2 čepici	0	16
1 suknjič	0	6
3 svilene rute	2	13
1 svilena ruta	0	45
1 črna progasta ruta	0	30
1 črna progasta ruta	0	18
1 pas	0	30
1 dolg kožuh	1	30
1 manjši kožuh	0	45

Dekla Marija Pipan pri kmetu Pipanu v Med Rejtrami je leta 1792 zapustila kar 44 oblačilnih kosov (123/206):

4 krila	2	0
4 predpasnike	0	51
1 predpasnik	0	30
2 suknjiča	1	7
3 telovnike	1	0
2 spodnji srajci	0	36
4 zgornje srajce	0	40
1 zgornjo srajco	0	7
1 klobuk	1	15
5 naglavnih rut	0	45
4 avbe	0	18
1 zadnjek (Haubenfleck)	0	7
3 svilene rutice	2	15
1 flor	0	12
1 rutico	0	14
3 pare nogaviec	0	38
2 para čevljev	1	13
1 pas z nožem	0	20
1 kožušček	2	0

Za stvarnejšo predstavo o številu oblačilnih kosov in dodatkov oziroma o številu osnovnih in kompletnih oblek, ki so jih imeli podložniki v Rožu v 18. stoletju, smo

navedli oblačilne popise osmih moških in devetih ženskih zapuščin. Navedene in številne druge zapuščine, ki smo jih le posredno upoštevali, pričajo, da je bila oblačilna raven dokaj različna. Za današnje razmere, zlasti moški, na splošno niso premogli kdovekaj oblek. Pri ženskah pa so ne tako redke manjše ali celo prav velike razlike v številu oblačil, ki so jih premogle posameznice. Če primerjamo oblačilno imetje na primer gostače iz Brodi, ki je zapustila samo eno srajco in imetje Pipanove dekle, ki je zapustila 44 oblačil in drugih dodatkov, se kaže na eni strani popolna oblačilna revščina, na drugi pa sorazmerno veliko oblačilno blagostanje. Tako izrazitih primerov oblačilnega pomanjkanja in blagostanja sicer ni veliko, ker prevladujejo zapuščine z eno ali več osnovnimi oblekami. Tako kot pri moških pa so tudi pri ženskah redke zapuščine s kompletno obleko, čeravno navadno manjkajo le nogavice.

Po podatkih navedenih moških zapuščin je zapustil edino posestnik Kavceve kajže iz Podgore eno kompletno obleko, razen tega pa še dva para nogavic in dve srajci. Drugi so imeli bolj ali manj popolno osnovno obleko, ker sta jim manjkali na primer srajca ali hlače, pa morda pokrivalo ali obuvalo.

Če povzamemo vsebino ženskih zapuščin, potem je zapustila edino gospodinja s Humparjeve kajže v Podgori eno kompletno obleko, druge pa so zapustile po eno ali več osnovnih oblek, do popolne obleke pa so jim podobno kot pri moških umanjale bodisi nogavice ali čevlji ali eno od pokrival.

Če strnemo podatke navedenih in številnih drugih zapuščinskih popisov oblačilnega imetja, potem so bili oblečeni podložniki v Rožu podobno kot na ostalem alpskem oblačilnem območju – moški so na splošno nosili poleg srajce in dokolenskih, predvsem irhastih hlač, še rdeč suknen telovnik, modre nogavice, bržkone nizke čevlje z zaponko in črn klobuk z vrvico okrog oglavja. Nekateri so imeli prepasano trebušno opasico, hlače pa pripete na naramnice. Ob hladnejših dneh so nosili daljši ali krajši suknjič, pa tudi suknjo in pozimi kožuh, obute pa so imeli škornje ali visoke čevlje.

Iz opisa posameznih sestavin moške obleke pa je razvidno, da so bila oblačila krojena iz različnega blaga in da so bile priljubljene tudi različne barve oblačil.

Ženske so nosile poleg platnene, torej bele, srajce ali rokavcev krila različnih barv. H krilom so nosile životec ali po vsej verjetnosti nekoliko drugače krojen telovnik. Okrog vratu in čez prsi so ogrnile naprsno ruto in si opasale moder ali drugobarvni predpasnik. Na nogah so imele rdeče nogavice in bržkone nizke čevlje. Pokrivalo so se bodisi z avbo, s klobukom ali z ruto, morda tudi z avbo in s klobukom hkrati. Tako kot za moške velja tudi za ženske, da so imele narejena oblačila iz različnega blaga in da so bila tudi različnih barv.

Zato so bila, kot kažejo priloženi oblačilni sezname, tako moška kot ženska oblačila, naj so bila slabše ali bolje ohranjena - nova oblačila so v zapuščinah razmeroma redka - tudi različno ocenjena. Nenavadno pa je, da ni bilo bistvenih razlik, če odštejemo nekaj izjem, v oblačilnem imetju kmetov, kmetic, kajzarjev in poslov.

* * *

V tem članku smo nadvse strnjeno povzeli pričevanja zapuščinskih inventarjev o obleki podložnikov v Rožu v 18. stoletju. Z obravnavanjem še vedno premalo upoštevanih virov za proučevanje obleke preprostejšega prebivalstva pa smo posebej želeli, podobno kot je že pred leti opozarjal v svojih razpravah Angelos Baš (npr. Baš, Pohišstvo: 49), ponovno opozoriti na velik pomen arhivskega gradiva.

Viri in literatura:

Baš - Angelos Baš, Pohišstvo podložnikov na podčetrkovem gospostvu v 18. stoletju, v: Slovenski etnograf X, Ljubljana 1957.

Makarovič, Podjuna - Marija Makarovič, Oblačilna kultura v Podjuni (v tisku).

Makarovič, Rož - Marija Makarovič, Oblačilna kultura v Rožu (v tisku).

Makarovič, Zilja - Marija Makarovič - Jana Dolenc, Slovenska ljudska noša v besedi in podobi, Zilja, 4. zvezek, Ljubljana 1991.

Štuhec - Marko Štuhec, Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren, Ljubljana 1995.

Vilhar - Breda Vilhar, Inventarji in urbar vogrških podložnikov v 17. in 18. stoletju, v: Osem stoletij Vogrč, Celovec 1995.

122//12 - Kärntner Landesarchiv (odslej KLA), Herschaft Dietrichstein (odslej Dt), CXXII, št. 7

122/12 - KLA, Dt CXXII, št. 12

122/17 - KLA, Dt CXXII, št. 17

122/35 - KLA, Dt CXXII, št. 35

122/37 - KLA, Dt CXXII, št. 37

122/59 - KLA, Dt CXXII, št. 59

122/101 - KLA, Dt CXXII, št. 101

122/134 - KLA, Dt CXXII, št. 134

122/140 - KLA, Dt CXXII, št. 140

122/169 - KLA, Dt CXXII, št. 169

123/206 - KLA, Dt CXXII, št. 206

124/327 - KLA, Dt CXXIV, št. 327

124/524 - KLA, Dt CXXIV, št. 524

125/20 - KLA, Dt CXXV, št. 20

125/34 - KLA, Dt CXXV, št. 34

125/285 - KLA, Dt CXXV, št. 285

126/371 - KLA, Dt CXXVI, št. 371

127/630 - KLA, Dt CXXVII, št. 630

129/361 - KLA, Dt CXXIX, št. 361

130/17 - KLA, Dt CXXX, št. 17

131/82 - KLA, Dt CXXX, št. 82

131/148 - KLA, Dt CXXXI, št. 148

135/237 - KLA, Dt CXXXV, št. 237

135/360 - KLA, Dt CXXXV, št. 360

*Summary***The Wardrobe of Commoners in the Dietrichstein Fiefdom in Rož in the Eighteenth Century**

The author reviewed 760 inventories of articles of clothing belonging to deceased commoners in the fiefdom of Dietrichstein in the Rož region, a territory which is today part of Austrian Carinthia.

On the basis of 252 inventories of men's clothes and accessories and of 508 inventories of women's clothes and accessories, the author lists, respectively, the elements of men's and women's wear.

In general, both men and women only had basic clothes or even several sets of such clothes, but only a few could afford headgear and shoes in addition to basic clothes. There were apparently no substantial differences in the number of wardrobe articles between farmers, cottagers and servants.

The inventories show that the wardrobe of individuals and the community as a whole did not substantially differ from the dress of other people of modest means in the Alpine region.

Nataša Konestabo

O razvojni poti cehov v Prekmurju

(Pričevalnost muzealij iz etnološke zbirke Pokrajinskega muzeja
Murska Sobota)

Autorica, s tem ko ugotavlja provenienco izbranih muzealij v etnološki zbirki Pokrajinskega muzeja Murska Sobota, opozarja na specifičen razvoj cehovstva v Prekmurju, ki je s svojimi pojavnimi oblikami takoj po združitvi z ostalimi slovenskimi pokrajinami leta 1919 pritegnil pozornost različnih slovenskih piscev.

By examining the provenance of selected museum exhibits in the ethnological collection of the Regional Museum in Murska Sobota, the author emphasizes the specific development of the Prekmurje guild system in all its forms, which has drawn the attention of many Slovene authors ever since Prekmurje joined other Slovene regions in 1919.

Uvod

Specifičen razvoj cehovstva v Prekmurju, ki je posledica tisočletne vključenosti v administrativnopravni in družbenoekonomski sistem ogrske dežele, je s svojimi pojavnimi oblikami takoj po združitvi z ostalimi slovenskimi pokrajinami pritegnil zanimanje različnih slovenskih piscev (Meško 1919, F. Baš 1931, Gumilar 1936). Tedanje pojavnne oblike so morale biti tako presenetljive, da jih je Franjo Baš celo poimenoval za kmetске pogrebne zavode in cerkvenoolepševalna društva. Na podlagi slovenskega prevoda cehovskih pravil čevljarskega in kožarskega ceha iz Beltinec in zapisnika iz leta 1874 je ugotavljal in potrdil kontinuiteto med terezijanskimi cehovskimi združenji in med uveljavljenimi cehovskimi obrtniškimi društvi v njegovem času, ki so največkrat delovala brez formalnopravne veljave (F. Baš 1931, 51-58).

Ob tem ga je morebiti premotilo dejstvo, da v Prekmurju izoblikovanje cehovskih združenj ni bilo vezano na mestno okolje, kot ga pozna osrednji slovenski prostor (Blaznik 1994, 12), temveč je bil njihov nastanek v sicer podeželskem okolju pogojen s sedežem župnije in zemljiškega gospoda, torej s strukturo, ki je ohranjala fevdalno-posestna razmerja do leta 1919. Ohranjeni viri potrjujejo najstarejša cehovska združe-

nja v Dobrovniku (1480 in 1750), Lendavi (1628, 1702), in Turnišču (1764) (A MCKFK 2 1975, 172-186).

Ne oziraje se na merkantilistično politiko širšega gospodarskega povezovanja, ki jo je dunajski dvor vpeljeval že v 1. polovici 18. stoletja, so domače tržne razmere z nastopom mirnejšega obdobja po odhodu Turkov iz Panonske nižine v istem obdobju narekovala veliko povpraševanje po izdelkih domačih rokodelcev (Kerecsényi 1991, 155-156). Četudi je bila cehovska avtonomija z letom 1732 ukinjena, cesarica Marija Terezija pa ni več potrjevala cehovskih statutov v dotedanji obliki, imamo največ izdanih listin za združevanje v cehe v Prekmurju prav iz njenega obdobja. Odredba cesarice iz leta 1761, ki je zahtevala temeljit pregled dotedanjih privilegijev, je sicer vdihnila življenje v zamrlo cehovsko dejavnost v tem prostoru, vendar je država s podobnimi ukrepi samo še okrepila nadzor nad njihovim delovanjem in postopoma prevzemala cehovske funkcije.

Etnološka zbirka Pokrajinskega muzeja Murska Sobota

Etnološka zbirka Pokrajinskega muzeja Murska Sobota (v nadaljnjem besedilu PM Murska Sobota) hrani tri cehovske dokumente, dve inventarizirani in eno neinventarizirano enoto, različne, včasih nedoločljive provenience, ki so v etnološko zbirko prihajale v širokem časovnem razponu. Kljub temu pa so po temeljitem pregledu in s primerjalnim gradivom vsebinsko združljive, celo izhajajo ene iz druge, saj vsaka na svoj način potrjuje kontinuiteto delovanja poklicne in stanovske organizacije v Beltincih, katere nastanek je konec 18. stoletja potrdila Marija Terezija.

Čeprav Franjo Baš na podlagi slovenskega prevoda cehovskih pravil iz leta 1778 pravilno ugotavlja obstoj čevljarkega in kožarskega ceha v Beltincih, pa dosegljivo arhivsko in muzejsko gradivo potrjuje le delovanje združenega mešanega ceha kovačev, ključavničarjev, jermenarjev, kolarjev in mlinarjev. Ustanovno listino kot najvišji obrtni privilegij osrednje oblasti je podpisala Marija Terezija 19. aprila 1777 in jo hrani etnološka zbirka PM Murska Sobota pod inventarno številko E 1917, njeno kopijo pa Državni arhiv v Budimpešti (A MCKFK 2 1975, 172).

Računska knjiga pod inventarno številko E 1466 je bila odkupljena v 60. letih v Dolini, v vasi ob madžarski meji, v nevezani obliki in je bila do leta 1985 konzervirana in vezana. Vsebuje 84 naknadno paginiranih popisanih strani. Prva naša ugibanja o njeni vsebini pa razrešijo tri cehovske prisege, prva v nemščini in drugi dve v dolinskem govoru prekmurskega narečja, zapisani v madžarskem črkopisu¹:

Prisega za one ki v Ceih stopijo

*Jas N. prisegam na Živoga Boga kije Oča, Sin, i
Dih Sveti, na Blaženo Devico Mario, i na vse Svece
Bože, ka jas vsa ona, štera so vu etoi Kraleskoi nam
vseim vō danoi pravici, illiti Articuluši se nahajajo
bodem poulek mogočnosti moje vōrno obderžavao, niti*

¹ V naslednjih in vseh sledečih citatih sem zaradi tekočega razumevanja prepisala vse madžarsko pisane soglasniške glasove v slovenske, vendar sem ohranila vse samoglasniške dolžine, če so le bile označene v izvorniku, slovnične in pravopisne napake, ki so nastale izpod peresa zapisovalca, skladno besedila in besedno zakladje, ki karakterizirajo stari prekmurski jezik.

nikai naj menšega skrivnoga Ceiskoga Spravišča, ali dokončanja Živünskim ki so nej v Ceih, vö neovadim poglavarom Ceiskim ščém vu usem pokoren biti i nje poštüvati. Tak mi Boug pomozi B.(Blažena) D. (evica) Maria i usi Sveci Boži.

Cejski poglavari kot so v Prekmurju imenovali vodilne celovske mojstre so morali zapriseči posebej:

Prisega za Céhmeštre i Eskütte²

Jas N. prisegam na Živoga Boga kije Oča, Sin, i Düh Sveti, na Blaženo Devico Mario i na vse Svece Bože, ka Jas od etoga plemenitoga Ceiha za Céhmeštra postavljen poleg mogućnosti, i razumne pameti moje bodem tak ravnao eto mojo dužnost, ka naj menši kvar san rad, ali po nemarnosti ne včinitim; na stran ostavim mito, nenavidnost, serditost da bodem hmanje kaštigao, a dobre zagovarjao, i vsakom dugovanji bom se tak oponašao, ka bode Ceihi ovomi na hasek, Bougi pa na vekšo hvalo i Diko. Tak meni Boug pomozi, B.(lažena) D.(evica) ... (neizpisano)

Upoštevač dosegljive in že objavljene vire kaže tvegati trditev, da tokrat objavljamo najstarejši celovski prisegi zapisani v starem prekmurskem jeziku, najverjetneje po letu 1777, vsekakor pa z letom 1783, ko zasledimo prve vpise v računski knjigi združenega ceha v Beltincih. Obe prisegi je v malce okrnjenem obsegu povzel tudi Franjo Baš v svojem delu leta 1931, medtem ko sta prisegi turniškega čevljarskega ceha datirani v leto 1856 in vsebinsko skromnejši (Sukič 1975, 25).

Trem prisegam sledijo vestni vpisi celovskih mojstrov v enkrat boljši drugič zopet slabši madžarščini do leta 1835, z daljšima premoroma med leti 1835 - 1856 in 1858 - 1887, začeni s 1. januarjem 1783, ko sta v plemenitem kovaškem cehu zapriseгла celovska mojstra Nikolaj Dravec in jermenar Ivan Baša, oba iz Beltinec. Vsi vpisi vsebujejo datum vstopa oziroma prisege, kraj bivanja, poimenovanje člana, višino zahtevanega in dejansko plačanega zneska ter zaznamek njegovega mojstrskega statusa.

Prvo zanesljivejšo potrditev naših ugibanj ponuja zapis celovskega zborovanja leta 1824, ki ga v celoti navajam:

Na 23. dan meseca sv. Janeza (Krstnika) leta 1824 so bili v podeželskem trgu Beltinci izvoljeni:

1. celovski mojster Matija Šaruga

2. celovski mojster Andrej Žižek

starosta Ivan Nemeč

nadzorni mojster Janez Granfol

zapriseženi samostojni mojstri: Ivan Baša, Marko Šuklar, Janez Špegl,

² V prekm. prilagojeno z množinsko končnico -e iz madž. esküdt - zaprisežen, zaprisežnik, porotnik.

*Jožef Horvat, Andrej Žižek, Jožef Kouter,
Janez Rous, Franc Kolar, Jožef Frater,
Janez Peterka, Matija Bedernjak, Ivan Gregor
pomožni mojstri: Jožef Baša, Štefan Poredoš, Mihael Novinšak*

Naše predvidevanje potrjujejo vestni zaznamki vasi, iz katerih prihajajo člani beltinskega ceha, saj gre za vasi, vključene v beltinsko župnijo. Leta 1760 so po zaslugi tedanjega beltinskega zemljiškega gospoda Ladislava Ebergényija združili praktično polovico ozemlja turniške pražupnije, vasi Lipovci, Gančani, Dokležovje, Ižakovci, Melinci, Gornja, Srednja in Dolnja Bistrica in Odranci skupaj z Beltinci, v samostojno župnijo Beltinci (Zelko 1972, 9). Navezanost na izročilo beltinskega ceha je morala biti tako močna, da so tkalci in mlinarji z vseh treh Bistic ostali vključeni v ceh v Beltincih tudi po ustanovitvi župnije Črensovci, kamor so leta 1807 vključili njihove vasi. Njihovo članstvo izgubimo v vpisih z letom 1829, kar nas navaja na misel, da so morali sodelovati pri oblikovanju novonastalega cehovskega združenja, najverjetneje oblikovanega kot podružnice beltinskega ceha, ki je združevalo tkalce, mlinarje, kovače, kolarje, sodarje, mizarje, mesarje in ključavničarje v novi župniji Črensovci.

Vse do leta 1824 zapisovalec, najverjetneje hkrati blagajnik ceha, ni zapisoval pomembnega podatka, ki bi utegnil povezati cehovsko računsko knjigo z delovanjem združenega mešanega ceha v Beltincih, to je poklica člana. Od septembra tega leta pa je poimenovanju sledil zapis poklica, v katerem je član dosegel svoje napredovanje. To dejstvo nas napeljuje na dva zaključka, ki nas lahko vsak po svoje tudi zapeljeta, in sicer, da se nadaljevanje zapisov ne da povezati z delovanjem že omenjenega ceha, bržkone tudi zato, ker od septembra 1824 dalje prevzame naloge zapisovalca in blagajnika ceha druga oseba ali pa, da samo poimenovanje poklica ni bilo omembe vredno, ker je bilo v ustanovni listini točno zapisano, katerim poklicem so bili privilegiji in dolžnosti podeljeni. Drugi trditvi v prid odgovarja redkost vpisov do leta 1824, bržkone lahko zaključimo tudi pogostnost vstopov v ceh, kar bi lahko pripisali preostremu cehovskemu nadzoru in obrtnemu monopolu, saj se vpisi v sosedstvu vrstijo največkrat na tri do deset let: 1783, 1793, 1796 - 1797, 1804, 1807, 1808, 1813, 1818 - 1819, 1824, 1856 - 1858, 1887 - 1900 in 1902.

V letih 1783 - 1824 je bilo v ceh vključenih samo 64 članov, medtem ko se po tem letu število zvišuje, predvsem ko se cehu pridružijo tiste vrste obrtniki, ki niso prispevali k ustanovitvi ceha leta 1777: tkalci, mizarji in mesarji. Najvišje število vpisov beležimo v letih 1827 - 1828 (92)³, največ po zaslugi tkalcev (55). Vendar so v cehu še vedno ostali kovači, jermenarji, kolarji in mlinarji. Tako visok porast tkalcev v cehu bi morali pripisati dejstvu, da je bilo tkanje domačega platna in z njim povezana kultura lanu in konoplje ter cel spekter znanj, povezanih z njihovo pridelavo, predelavo stebel in prejo prediva, med najbolj razširjenimi hišnimi opravili v Prekmurju. Domače platno je namreč bilo trpežno in splošno uporabno v kmečkem gospodarstvu. Prav zato je priučitev obrti največkrat potekala v družinskem okviru in, podobno kot v slovenskem prostoru, ni zahtevala posebnega preizkusa znanja (Šorn 1984, 74).

V letih, ko se je v tehnološko razvitejših urbanih sredinah avstroogrške monarhije uveljavljalo načelo svobodne konkurence, se je na geografskem in gospodarskem obrobju povečeval obrtniški način proizvodnje, saj je ostrejši nadzor osrednje oblasti

³ Meja med letoma je nedoločljiva zaradi površnih zapisov.

onemogočal obrtni monopol cehov. Porast vpisov v letih 1824 - 1835 iz vrst obrtnikov, ki niso sodelovali pri ustanovitvi združenega ceha v Beltincih in se pred tem časom niso stanovsko organizirali, kaže na prilagodljivost sicer togega cehovskega sistema razmeram, ki so omogočale ohranitev združenja in privilegijev v kraju.

To prilagajanje zaznavamo tudi iz sicer neinventarizirane kopije cehovskega pravilnika *Artikuluške tou je tou Ceiske Regule Kováčov, Remenarov, Mlinarov, Tkaocov, Kolarov, Tišlarov, ino Mesarov v Bölotinske fare 1826. leta*, ki v nadaljevanju vsebuje prevod uvodnega latinskega besedila ustanovne listine iz leta 1777, povzema naslove Marije Terezije in v pol manjšem obsegu predstavi devet artikulušov - cehovskih pravil.

Obdobje protireformacije, v Prekmurju konec 17. in v 1. polovici 18. stoletja, je v delovanju cehov močno poudarilo njihovo religiozno komponento in v cehovski pravilnik vneslo predpise o sodelovanju v cehovskih procesijah in v verskem življenju nasploh (Cerwinka 1992, 347). S tem, ko je država postopoma prevzemala temeljne poklicnoizobraževalne funkcije, je cehe v zadnjem obdobju njihovega formalnopravno urejenega delovanja določala prav ta komponenta, ki je v 1. pravilu cehovskega pravilnika iz leta 1826 ohranila 1. pravilo izvirnika iz leta 1777:

...Záto za toga zroka volo se imenüvane Kovačke, Remenarske, Mlinarske, Tkaočke, Kolarske, Tišlarske i Mesárske Meštrie vküp správleni Ceiski Kerščanje, i vküp zklenjena Bratovčina poulek svoje premouči kak náj hitrej z Ceiskim vküp navršenim Stroškom edno dostojno Zástavo (či ešče ne bi bila) sebi zpraviti njou vu Farskoj Papinskoj (katoliški) Cerkvi držati, i njou na Tejlovo, pa na ousmi den Tejlovoga vu obslužavajoučo Procesio vö nesti, pa tak pod Zástavo, ino na té Procesie vsi Mešterski Lidje, i njihovi Detiči (pomočniki), z Inašmi (vajenci) navkúpe (kákše šté Vöre so oni) dónok z Papincmi (katoliki) vret snajžno se morejo postaviti, sebé so dužni pošteno, i ponižno držati...

Poleg močno izražene religiozne komponente se iz cehovskih pravil zrcali pomembna socialno-karitativna dejavnost, ki jo opredeljujeta VIII. in IX. artikuluš in se nanašata na denarno pomoč v primeru bolezn člana ceha, mojstra ali pomočnika, in skrbi, ki jo v primeru smrti člana ceha ali članov njegove družine prevzame ceh.

Cehovska pravila so določala strog moralnovzgojni nadzor nad včlanjevanjem v združenje, saj je vsak mladenič, ki se je v cehu želel izučiti obrti, moral *"...naj prvo pokazati, i posvedočiti, jeli je zpoštene zákonske postelé rodjeni..."*⁴. Enotnost in disciplino med člani v cehu je bržkone doseglo strogo sankcioniranje v vosku za sveče in denarju, ki se je nanašalo na neobiskovanje liturgičnih obredov in procesij, spore in nepokornost, neobiskovanje sprevodov pokojnih mojstrov in članov njihovih družin. Za vsak neopravičen izostanek ali za kazanje nepobožnosti med obredom je bil vajenec kaznovan s četrt, pomočnik s pol in mojster s funtom voska⁵.

Na podlagi prevedenih cehovskih pravil se je izkazalo, da je beltinski ceh v svojem zadnjem obdobju formalnopravno urejenega delovanja združeval predvsem religiozno in socialno-karitativno dejavnost. Precej nejasno pa je urejeval poklicna razmerja, kar moremo pripisati dejstvu, da je vrhovna oblast že z letom 1732 ukinila cehovsko avtonomijo in spodbujala prosto cehovsko nevezano zaposlovanje (Šorn 1984, 72).

Vpisov v računsko knjigo med leti 1858 - 1887 ni, saj govorimo o obdobju največjih prizadevanj za odpravo cehov v avstroogrski monarhiji. Vrhovna administracija je na

⁴ III. Artikulus, (str. 16).

⁵ 1 funt = 0, 56 kg

Dunaju sprejela osnutek za vseavstrijski obrtni zakon, ki je z letom 1860 razglasil obrtno svobodo v vseh avstrijskih deželah (Šorn 1984, 256). Leta 1872 je v ogrskem parlamentu razglašena obrtna svoboda uresničila skoraj 150 let stara prizadevanja po preobrazbi cehov iz nekdanjih močnih poklicnih in stanovskih organizacij v dobrodelna obrtniška društva tudi v ogrski polovici monarhije. Vmesne preobrazbe beltinskega ceha v društvo, kar je leta 1931 za črensovsko društvo zabeležil Baš, cehovska knjiga ne beleži, zato pa so se *Naspomin stopetdeset letnice kovačko-cejskega društva 9. IX. 1928. leta* v knjigo podpisali vodilni cehovski mojstri društva.

Spomin na cehovsko življenje danes udejanja med ljudmi imenovano *cejsko društvo*, ki se vsako leto s cehovskimi zastavami, svečniki in pesmijo manifestativno udeležuje procesij Sv. Rešnjega telesa, in tako v vsem baročnem blišču simbolno poustvarja obdobje, v katerem so doživljali cehi v Prekmurju največji razcvet. Sodelovanje v liturgičnem obredju je ostala tako še edina dolžnost, ki jo narekuje bogato cehovsko izročilo v kraju. Čeprav je cehovsko društvo ostalo brez funkcije pogrebne družbe, ker je v letu 1990 pogrebne storitve v župniji prevzel zasebnik, ostaja vključeno v poslovljni obred s cehovskimi svetilkami. Zato, da ob slovesu *cejski svejtijo*, pobirajo simbolno članarino, ki je prostovoljna in znaša 150 - 1000 tolarjev. Čeprav brez formalnopravno urejenega statusa, ostaja beltinsko cejsko društvo še danes pomembna socialna inštitucija v kraju in je v preteklem letu združevalo 77 članov, predvsem starejših domačinov in prišlekov, ne oziraje se na veroizpoved in poklic.

Sklepna misel

Za razumevanje razvojne poti cehov v Prekmurju in socialne slojevitosti prekmurških trgov in vasi bi morali predvsem odmisлити stroge delitve na domačo in cehovsko organizirano obrt, kot jih poznamo iz etnološke literature. Za združevanje v ceha so zaprosili rokodelci največkrat tam, kot je ugotovil že Franjo Baš za cehovsko tkalstvo v Dravski dolini, kjer je domače agrarno gospodarstvo *uspelo vezati produkcijo surovin z domačo obrtjo*, kot so v Prekmurju sodarstvo, kolarstvo, lončarstvo, mlinarstvo, čevljarstvo, jermenarstvo, tkalstvo, krojaštvo (Dobrovnik 1777, Beltinci 1777, Grad 1778, Bogojina 1779 - A MCKFK 2 1975). Edino tako lahko razumemo prisotnost večjega števila cehovskih dokumentov v etnološki zbirki PM Murska Sobota, saj sta si etnologija in zgodovina v muzejih razdelili muzejsko gradivo glede na njegovo prostorsko in socialno določljivost, torej po načelu vezanosti gradiva na podeželsko oziroma mestno okolje.

Viri in literatura:

Ustanovna listina združenega mešanega ceha kovačev, ključavničarjev, jermenarjev, kolarjev in mlinarjev v Beltincih - E 1917.

Cehovska računška knjiga - E 1466.

Cehovski pravilnik iz leta 1826 - neinventariziran.

Cehovske računške knjige v lasti *Prostovoljnega cejskega društva Beltinci* (1980 - 1995).

Pričevanje Alojza Bukovca, tajnika in blagajnika društva.

A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere 2 (A MCKFK 2). Budapest 1976.

Blaznik Pavel, *O cehih na Slovenskem*. Doneski 2. Škofja Loka 1994.

Baš Franjo, Izvor prekmurskih cehov. V: *Odmevi* 1 -2/ 1931, str. 51-58.

Baš Franjo, Čehovsko tkalstvo v Dravski dolini (Vuzenica). V: *Slovenski etnograf* III-IV/1951, str. 159-179.

Cerwinka Günter, Handwerk im Barock. V: *Lust und Leid: barocke Kunst und barocker Alltag: Steirische Landesausstellung 1992*. Graz 1992, str. 345-351.

Gumilar Fran, Čevljarški ceh v Beltincih. V: *Novine* - 17. 5. 1936.

Kerecsényi Edit, Iz zgodovine lončarstva lendavskega območja (18.-19. stoletje). V: *Etnolog* 1 (LII) 1991. Ljubljana 1991, str. 130-164.

Meško Josip, Slovenska Krajina in "cehi". V: *Slovenec* 18. 8. 1919.

Sukič Štefan, Čevljarški ceh v Turnišču. V: *KRONIKA* 1/1975, str. 24-29.

Šorn Jože, *Začetki industrije na Slovenskem*. Zbirka Documenta et studia historiae recentioris IV. Maribor 1984.

Zelko Ivan, Zgodovina Bistric v Prekmurju. V: *Sad ljubezni do Boga in domovine*. Gizella Hozian, samozaložba. (Murska Sobota 1972), str. 5-37.

Summary

What the Ethnological Collection in the Murska Sobota Regional Museum Tells us about the Development of Guilds

The specific development of the Prekmurje guild system in all its forms has drawn the attention of many Slovene authors of different professions ever since Prekmurje joined other Slovene regions in 1919. Two factors make it specific: the historical fact that in otherwise rural Prekmurje guild corporations were established in the seat of the parish or the landlord, and the reasonable assumption that craftsmen applied for membership in guild corporations in places where the domestic agrarian economy succeeded in linking the growing of raw materials to such craftsmen as coopers, cartwrights, potters, millers, shoemakers, belt makers, weavers, tailors. The author examines the provenance of selected exhibits, three guild documents, in the ethnological collection of the Regional Museum in Murska Sobota. Although they were included into the collection at different times, a close inspection shows they are closely related as far as their content is concerned. Each in its own time documents and regulates the activities of the professional organization in Beltinci, which obtained in 1777 Maria Theresa's stamp of approval.

In the period of the Counter-Reformation, which heavily stressed the religious component of guild activities, new rules were written into guild statutes, requiring members to participate in religious life and strictly punishing those who failed to take part in liturgical rituals. In the last period of their activity which was still subject to formal legal rules, in the first half of the 19th century, guild rules reflect a great concern for charity work, which manifested itself as financial help in the event of a member's illness or death. The memory of the guild way of life is kept alive today by the Guild Society, which takes part every year in the procession of Corpus Christi, complete with guild flags, candlesticks and songs, symbolically re-enacting in all its baroque splendor the period when Prekmurje guilds were in full bloom.

Marija Kozar-Mukič
Iz porabskih inventarjev

Arhiv županije Vas hrani zapuščinske inventarje za umrlimi in inventarje ali prenose kmetij še živega gospodarja na sina tudi iz porabskih slovenskih vasi. Izbrali smo si inventarje podložnikov monoštrske cistercijanske opatije z začetka 19. stoletja in primerjali z opisom Jožefa Košiča iz istega obdobja. Obravnavani inventarji vsebujejo podatke o stanovanjskih in gospodarskih poslopih, o stanovalcih, pohištvu, tekstilu, živini, glavnih pridelkih, orodju, posodi in ostalih manjših predmetih.

The author compares early 19th-century Raba region inventories either in wills or in deeds by which a still living owner grants his farm to his son with a description by Jožef Košič from the same period.

Arhiv županije Vas hrani zapuščinske inventarje za umrlimi in inventarje ali prenose kmetij še živega gospodarja na sina tudi iz porabskih slovenskih vasi.¹ Izbrali smo si inventarje podložnikov monoštrske cistercijanske opatije z začetka 19. stoletja in primerjali z opisom Jožefa Košiča iz istega obdobja². Obravnavani inventarji vsebujejo podatke o stanovanjskih in gospodarskih poslopih, o stanovalcih, pohištvu, tekstilu, živini, glavnih pridelkih, orodju, posodi in ostalih manjših predmetih. Hišna oprava in oprema sta nepopolno popisani. V inventarjih ni jedilnega pribora in kuhinjskega posodja. Cenitev premoženja je bila izvedena v forintih. En forint (1 f) je bil enak

¹ A szentgotthárdi szolgabírószág iratai. IV. 193/d. Vas Megyei Levéltár (VML) 1821/96 Szakonyfalva (Sakalovci), 1822/39 Istvánfalva (Števanovci), 1822/87 Szakonyfalva (Sakalovci), 1822/105 Orfalu (Andovci), 1823/62 Szakonyfalva (Sakalovci), 1823/135 Szakonyfalva (Sakalovci), 1823/225 Istvánfalva (Števanovci), 1823/226 Tótfalva (Slovenska ves), 1823/265 Orfalu (Andovci), 1824/242 Szakonyfalva (Sakalovci). (Dokumenti monoštrskega sodišča)

² (Jožef Košič): A magyarországi Vendus-Tótokról. In: Tudományos Gyűjtemény 1828/V. 3-50. Isti. O Slovincih na Ogrskem. In: Marija Bajzek (ur.). Življenje Slovencev med Muro in Rabo. Budimpešta 1992, 17-50.

enemu goldinarju ali 60 krajcarjem (kr). Iz primerjave cenitve lahko izvemo za sorazmerje med vrednostmi.

Od desetih obravnavanih inventarjev so štirje zapuščinski (Sakalovci 1821, 1823, 1824), šest jih je cenitvenih (Števanovci 1822, 1823, Sakalovci 1822, 1823, Andovci 1822, 1823).

39. Ann 1822 die 22^a April; Straßfabri Merill. For one
 Sarsasaja fel bevitelkelt egyen alatt irse Doro's, Blaukell
 alkut ily formán.

16.	les	trupa	2
17.	les	trupa velle	1
18.	egy	Szivas Szarcellat vate	30
19.		brudilka	1
20.		lip oribol vagy Szas Bivise	1
21.	les	tolokel vate	5
		O Szamma	18, 9

Števanovci 1822 (Satz = sonc)

Stanovanjska in gospodarska poslopja

Od desetih sta bili le dve butanici (Števanovci 1822, Sakalovci 1823), ostala stanovanjska poslopja so bila zgrajena iz lesa. Na novo zgrajena štiricelična lesena hiša je bila l. 1822 (Sakalovci) vredna 180 forintov, štiricelična butanica (s štirimi stoli in eno mizo) pa je l. 1823 veljala 145 forintov (Sakalovci).

Ob troceličnem stanovanjskem posloplju (Sakalovci 1821), ki je veljala 63 forintov, je stala lesena klet z odprto lopo (30 f) in že tudi klet iz butane stene s skednjem, ki je imela tudi prostor za shranjevanje. Ta objekt je bil toliko vreden kot prva dva (120 f) in še hlev s kletjo, odprto lopo in troceličnim svinjakom (30 f). V tem protokolu je zapisano porabsko slovensko ime za butanico (Szatz - sóuc: zgrajena iz blata, pomešanega s slamo).

Iz Košičevega sporočila vemo, da je na sosednjem gospodstvu (kamor so spadale tudi vasi Gornji Senik, Dolnji Senik in Ritkarovci) zemljiški gospod Batthyány prepovedal gradnjo lesenih hiš zaradi varstva gozdov in požarne varnosti. Ukazal je graditi iz opeke ali iz ilovice ter dovolil tlačanom dovolj slame za gradnjo zadnjih. Po Košiču »številine take stojijo že na Dolnjem Seniku«.⁵

⁵ Košič 1828, 13. in 1992, 24. p.

Obravnavana lesena stanovanjska poslopja so bila dvo- (Števanovci 1823), tro- (Sakalovci 1821, 1823, 1824; Andovci 1822, 1823), štiri- (Sakalovci 1822) in petcelična (Slovenska ves 1823). Novo štiricelično stanovanjsko poslopje je bilo leta 1822 vredno 180 forintov. Starejša trocelična so veljala po 65 forintov, novejša (l. 1824) pa 120 forintov. V dvocelični »stari« hiši (35 f, Števanovci 1823) sta živela prvotno starša s sedmimi otroki. Ob nastanku cenitvenega protokola so bile štiri hčerke že poročene. Gospodar je postal najstarejši sin, ki je živel s svojim mlajšim bratom, materjo in sestro (ki je ostala pri hiši, ker je šepala).

Od gospodarskih poslopj je imela kmetija: dve kleti (30 f), dva hleva v slabem stanju (15 f), trocelični svinjak (6 f) in skedenj s shrambo ter kletjo (60 f). V treh troceličnih hišah v Sakalovcih so - po zapuščinskem protokolu - živele naslednje družine: 1821 (63 f): Gospodar je postal drugi sin (prvi je umrl). V hiši je živela še tretja žena rajnega gospodarja s štirimi otroki. Ob stanovanjskem poslopju je stala lesena klet z odprto lopo (30 f), klet iz butane stene s skednjem in shrambo (120 f). Klet z lopo in troceličnim svinjakom (30 f) je stala tudi ob hlevu.

1823 (65 f): Gospodar je postal najstarejši sin, ki je živel z materjo. Sestra se je poročila, brat pa je bil vojak. Gospodarsko poslopje je sestavljal: skedenj s shrambo (25 f), dva nova hleva s kletjo in odprto lopo (55 f) ter dva svinjaka (5 f).

1824 (120 f): Gospodar je postal najstarejši sin, ki je živel z materjo, z bolno sestro in mlajšim bratom. Ena sestra se je poročila in se odselila. Imeli so dva hleva (40 f), skedenj s shrambo in klet z odprto lopo (20 f), ter dva stara svinjaka (4 f). V vinogradu v Modincih je stala klet (6 f) z odprto lopo (5 f). V kleti so imeli tudi stiskalnico (25 f).

V dveh troceličnih hišah v Andovcih so - po cenitvenem protokolu - živele naslednje družine:

1822 (65 f): Starša s sedmimi otroki. Ob dveh hlevih je stala mala odprta lopa (60 f), ob skednju s shrambo pa klet (63). Klet so imeli tudi v vinogradu (15 f).

1823 (65 f): Starša z devetimi otroki. Mati je imela od prvega moža dva, od drugega sedem otrok. Gospodar je postal najstarejši sin od prvega moža, ki je bil poročen in je imel šepavo hčerko. Pri hiši je ostala še njegova mati s tremi otroki, pet pa se jih je že poročilo in odselilo.

Gospodarska poslopja: dve kleti z dvema hlevoma in dvema svinjakoma (40 f), skedenj s shrambo in kletjo (35 f).

V štiricelični, na novo zgrajeni hiši (180 f - Sakalovci 1822) sta - po cenitvenem protokolu - živela dva brata z ženama. Prvi je imel sedem otrok, drugi pa enega. Ob stari kleti je stal skedenj s shrambo (90 f), ob kamri pa dva svinjaka (20 f).

V petcelični »stari« hiši (65 f - Slovenska ves 1823) sta živela prvotno dva brata z ženama in s 3-3 otroki. Po zapuščinskem inventarju je postal gospodar drugi sin, prvi se je odselil.

Gospodarska poslopja: skedenj s shrambo in kletjo (50 f), trije stari svinjaki (5 f) in kovačnica z orodjem (40 f). Butanici sta bili dvo-, oziroma štiricelični. V dvocelični butanici (Števanovci 1822) - po cenitvenem protokolu - sta prvotno živela starša s tremi otroki, s tremi vnuki in enim pravnukom. Hčerka in vnukinja sta se poročili in odselili iz hiše. K butanici je bila dozidana lesena klet (40 f), posebej je stala še majhna klet iz butane stene (1,90). Imeli so še dva stara hleva (6 f).

V štiricelični butanici (Sakalovci, 1823) je - po cenitvenem protokolu - živelo osem ljudi, brata z ženama in s štirimi otroki. Tudi soprogi sta si bili sorodnici: mati in hči. Materi je bil ta mož že tretji. Ob butanici so imeli le skedenj in hlev (30 f).

Košič tako opisuje porabske hiše na začetku 19. stoletja: *«Stanovanja in hiše (so) skromne in preproste... hiše so gradili iz borovega lesa, le temelji so iz hrastovega ali kostanjevega lesa... Hiše v hribih imajo največkrat tri prostore: preklit, sobo in kamro. Preklit: tu se nahajajo predmeti za peko kruha in rezljanje lesa, živilske omare, sodi, ponekod tudi postelja. Nekaj umazanih loncev, dve-tri ogromne skleda, dva-trije vrči. Hlevi so na ravnini v isti vrsti s hišo, v hribih posebej ali pravokotno, skupaj s svinjakom. Prebivalci ravnine imajo posebej zgrajene velike skednje, saj pridelajo več pšenice. Tisti v hribih pa mlatijo v prekliti. Slamo in malo sena spravljajo nad hlev in klet, kar pa ne more biti prav zdravo za živino, saj jo uso prehodi dim, ker dimnikov pač ni.*

V teh domačijah stanujejo dve-tri družine: trije bratje z ženami in otroki. Gospodar je najstarejši med njimi, ki ima pravico do slabe postelje v sobi. Ostali spijo v kleti, prekliti, hlevu. Otroci nimajo svoje postelje in posteljnine. Spijo na klopek ali na peči. Ženske si razprostrejo kos blaga, moški pa sirino.»⁴

Pohišstvo

V obravnavanih zapuščinskih in cennitvenih inventarjih je naštet le malo pohištva. Miza s štirimi stoli je omenjena pri butanici iz l. 1823 (Sakalovci) in je njena vrednost všeta v ceno butanice (145 f). Tesane skrinje s strešnim pokrovom se pojavljajo med doto poročenih hčerk posameznih družin. Nova taka skrinja je veljala 4 forinte (Sakalovci 1823), starejše pa po 2 forinta. Dvakrat se pojavi lada z ravnim pokrovom (Števanovci 1822, 1823) v vrednosti 1-2 forinta. Posteljo je dobila le ena hčerka (2 f - Števanovci 1823).

Oprema porabske hiše po Košiču: *«Ena največ dve stari, grdi postelji brez zglavnika in odeje, največkrat pokrito le z umazano rjuho ali odejo. Neobljena miza v kotu sobe, ob njej na dveh straneh ob zidu pa mogočne klopi - to je vse njihovo pohišstvo. Stol z naslonjalom je že luksuz pri Slovencih v hribih. V kleti spita mladoporočenca. Tu hranijo vsake vrste živež.»⁵ «V zdajšnjem časi čemi kmetovje si dvouje prebivalnice - na pau drugi štirjāk (klafer) visike - i kálhatne goripostávlajo na olepotenje vēsi; ta prejdnja je malo bole prestrana, - ta znotrejšnja pa malo voskejša, i snájšnejša. - Tū je domači oltár to je: razpetjé, i kejповe nikih svécov, štere za Bougom trdno poštiuvajo domači ljudjé; tū májo molitvene i drúge fěle knige, ino svoja čisla; tū moli, ki v-Cěrkev nemore tū se podvori čemi gost; - tū se domače žene obábijo; - tū se betežnicke zsvetstvami potrouštajo po Měšniki... Na goričkom itak stojijo níkédik kaktak vkúpnalúčani cimprí, - hišice so za prebivanje znoutra černe i kmične kak nouč; - tam v-ednom kouti prásci jejjo, v- drúgom kúri sedijo, v-tretjem tele gnúsi, v-štertóm pěč i ognišče zadejva; mūh po hiži vse živo; smetja, i kúrnjekov teliko, da si pošten človek nemore sěsti; ali pa more puno skákajoučih, ino lažečih stvárih na stán vzěti; po návadi eden šampet je grši, neg v-lejvi svinska postela, pun stiníc, kěbrov, grilov i t.v.»⁶*

Tekstil

Med doto poročenih hčerk je zapisano posteljno perilo (v vrednosti 3 forintov) in nekaj kosov ženskega oblačila. Kratka zimska jopa (madž. mente) je veljala 5, 6,

⁴ Košič 1828, 15. in 1992, 26. p.

⁵ Košič 1828, 14. in 1992, 25. p.

⁶ Jožef Košič, Zobrisani Sloven i Slovenka med Múrov i Rábov. Kermedin (med 1845-1848), 37-39.

oziroma 7 forintov (Sakalovci 1821, Števanovci 1822, Andovci 1823). K doti je spadal tudi kolovrat (50 kr ali 1 f).

Po Košiču: *Ženske na Gornjem in Dolnjem Seniku ter v Števanovcih nosijo poleti in pozimi robec na dve gube. Redko katera ima zimsko jopico ali pa kakšno toplejšo zimsko obleko.*⁷

Živina

Pri doti poročenih hčerk so naštete krave in prašiči. Krave so imele vrednost od 20 do 30 forintov, prašiči pa od 30 kr do 2 forinta. Nekatera je dobila tudi tele (20 f).

Konji so bili visoko ocenjeni. V Sakalovcih je par vprežnih konj (1822) z dvema žrebema veljal 300 forintov, več kot na novo zgrajena lesena hiša (180 f). Tri kobile (1821) pa so bile vredne 350 forintov.

Veliko vrednost so imeli tudi voli. Par volov je l. 1822 v Andovcih veljalo 150 forintov, medtem ko je bila trocelična hiša vredna le 65 forintov. Par volov v Slovenski vesi (l. 1823) je bilo vredno 105 forintov, petcelična stara lesena hiša pa le 65 forintov. Par volov v Andovcih (1823) je bilo 128 forintov, trocelična lesena hiša 65 forintov. Par volov v Sakalovcih (1823) 130 forintov, trocelična lesena hiša 65 forintov. Par volov v Sakalovcih (1824) je veljalo 180 forintov, trocelična lesena hiša pa 120.

Junci so veljali od 20 do 30 forintov, teleta pa od 6 do 24 forintov. Vrednost prašičev je bila 5-8 f.

Košič pravi, da *»tisti ob Rabi imajo dovolj sena in slame, toda krave pozimi vendarle krmijo z malo vrele vode, slabšo moko in malo soli premešano sečko. Vole najraje kupujejo v Zagorju na Hrvaškem, ker mislijo, da je živina tam najbolj zdrava.*⁸

Pridelki

Omenjeni so pomembnejši pridelki: pšenica, rž, koruza, krompir. Zelje in repo so tudi kisali, saj so našteti sodi, ki so jih rabili v ta namen.

Vsako obravnavano gospodarstvo je imelo tudi vinograd (od 1 do 6 brazd) s travnikom.

Po Košiču *»Slovenci pridelujejo vse vrste pridelkov: pšenico, rž, jari in ozimni ječmen, oves, lečo, več vrst fižola, lan, konopljo, ber, krompir, repo, zelje, proso... Več ajde sejejo le takrat, če jeseni posejano žito ne uspeva... V hribih, kjer ima vsaka najmanjša hiša kos vinograda, je njih glavna zaposlitev vinogradništvo, s katerim imajo ob dobri letini največ dobička.*⁹

Poljedelsko orodje

V obravnavanih inventarjih zapisano orodje: motika (30 kr - 1 f), kosa (1-2 f), železne vile (50 kr), sekira (2 f), motika za trebljenje, izkopavanje štorov (45 kr-1 f), srp (3-36 kr), železno rešeto (36 kr), leseno rešeto (12-1,15 f kr), kosa s klepačem (1,30 f), gnojne vile (1 f). Za prevoz so imele domačije: kmečki voz z vso opremo ali brez nje (10-50 f), sani (1-3 f), plug z železom ali brez (5-7 f), brana (1-5 f).

⁷ Košič 1828, 22. in 1992, 31. p.

⁸ Košič 1828, 37. in 1992, 41. p.

⁹ Op. 8.

Košič piše tudi o rabi motike pri trebljenju: *»Med štori je treba zemljo prekopati z motiko, ker pač s plugom to ni mogoče.«*¹⁰

Posoda za shranjevanje živil

Pri vsaki kmetiji so imeli sod za kislo zelje (2 f) in repo (1 f), za moko (30 kr), za kis (1,30 kr), manjše in večje sode za vino (15 kr -2,30 f). Za prenašanje in shranjevanje žita so uporabljali košare (30 kr), za merjenje pa posodo po en požunski kebel (30 kr - 1,15 f), merico (3 merice 45 kr), masli za merjenje ene porcije (10 kr), škaf (6 kr), drevenke (45 kr), korbulje (13 kr), vreče za moko (40 kr), iz protja pleteno žitno košaro (1,30-2 f).

Obrt

V zapuščinskih in cenitvenih inventarjih so zapisani tudi dolgovi. Iz tega lahko izvemo tudi to, kakšni obrtniki so bili v teh vaseh v začetku 19. stoletja: tkalec (Dolnji Senik, Sakalovci), lončar (Števanovci), kovač (Gornji Senik, Sakalovci, Slovenska ves, Dolnji Senik). Kovačnico z vsem orodjem so zapisali v Slovenski vesi (1823) v vrednosti 40 forintov.

Košič meni, da *»so pravzaprav tlačani in ne mojstri, ki stalno mirno sedijo. Obrt obvladajo le toliko, kolikor je potrebno za lastne potrebe.«*¹¹

Ostale dejavnosti

Pri vsakem obravnavanem gospodarstvu so imeli kropnjačo, veliko leseno kad za kuhanje, parjenje lanenih izdelkov (obleko, posteljnino) v vrednosti od 10 kr do 2 forinta; korito za mesenje kruha (30 kr - 1,30 f); manjše orodje za popravilo - majhno sekuro (30 kr), žago (1,30 f), sveder (3,30 f), dleto (21 kr).

Po Košiču *»moški, ki niso obrtniki, pozimi rezljajo, pletejo košare iz slame, izdelujejo razna orodja in pripravljajo drva za vse leto.«*¹²

Iz obravnavanih inventarjev je razvidno, da gre za gospodarstva s skromno hišno ter gospodarsko opremo. Ti podatki se ujemajo z opisom Jožefa Košiča z začetka 19.stoletja.

Summary

From the Raba Region Property Inventories

In the archives of the district of Vas one can also find inventories from Slovene villages in the Raba region - either in the wills of deceased persons or in deeds by which a still living owner transfers his estate to his son. We selected the inventories of commoners from the Monošter (Szentgotthard) Cistercian abbey from the beginning of the 19th century and compared them with a description by Jožef Košič from the same period. The inventories under study contain data on living quarters and other farm buildings, residents, furnishings, wardrobe, cattle, main crops, tools and miscellaneous small items. Household goods were not listed in great detail; cutlery and kitchenware were left out. Property value was estimated in forints (1 forint equalled 1 florin).

¹⁰ Košič 1828, 35. in 1992, 40. p.

¹¹ Košič 1828, 39. in 1992, 43. p.

¹² Košič 1828, 40. in 1992, 44. p.

Tatjana Dolžan

Železninski ceniki kot pisni vir za preučevanje materialne kulture

Prispevek opozarja na doslej manj znan pisni vir med etnologi - na ilustrirane cenike različnih trgovskih in industrijskih podjetij. Osredotoča se na cenike železninskega blaga slovenskih trgovcev in proizvajalcev. Predstavlja njihovo vsebino in uporabnost pri preučevanju materialne kulture.

The paper draws attention to a written source that has been mostly overlooked by ethnologists: illustrated price lists of different stores and companies. Focusing on price lists of Slovene-made hardware sold by Slovene dealers, it presents their contents and stresses their usefulness in studying material culture.

Pojem »železnina« se je oblikoval v trgovskem žargonu kot poimenovanje za številne predmete, izdelane povsem iz železa (na primer okovje ali železna posoda) ali pa je železo bistven sestavni del (kmetijsko orodje in stroji). Z železom ljudje trgujejo že od nekdaj, železnina pa je postala pomembno trgovsko blago v zadnjih nekaj sto letih. Šele v 19. stoletju, ko se je z industrijsko proizvodnjo to blago pocenilo in so obenem proizvajalci ponudili številne nove predmete za široko porabo, se je mogla zares razmahniti. Železo si je tedaj začelo utirati širšo pot tudi na podeželje in k manj premožnim ljudem. Trgovci na debelo so urejali stalne prodajalne, medtem ko so poprej takšno blago na drobno prodajali le obrtniki in kramarji na tedenskih in letnih sejmih, torej na stojnicah zdaj v enem mestu, zdaj v drugem, pa na vaških proščanjih itd. Trgovci na debelo, ki jih označuje neposredna prodaja pri proizvajalcih železninskega blaga, so večji del dobička ustvarjali s prodajo blaga trgovcem na drobno. Tem je pomanjkanje kapitala onemogočalo kupovati neposredno pri proizvajalcih. Konec 19. stoletja je postala železninska stroka silno razvejana in je obsegala več tisoč različnih predmetov.

Ceniki, o katerih bo govor v tem prispevku, so večinoma obsežne publikacije, ki zelo nazorno, z risbo in besedo predstavljajo proizvodni ali prodajni program določene »trvdke«, torej tovarne ali veletrgovine. V meščanskem, zlasti trgovskem govoru se je

zanje uveljavilo ime *preiskuranti* po naslovu *Preis-courant*, ki so ga nosili tovrstni ceniki v nemščini. Prve cenike so na Kranjsko, torej osrednji del današnje Slovenije, pošiljala različna tuja podjetja, bodisi proizvodna bodisi trgovska. Na prelomu iz 19. v 20. stoletje so jih dala natisniti tudi prva domača podjetja. Z različnimi ceniki in preiskuranti sem se natančneje seznanila pri raziskovanju delovanja slovenske veleželeznine Peter Majdič Merkur iz Celja in Kranja, vendar sem glavnino pozornosti pač posvetila tistim z železninsko tematiko.

Pregledovala sem naslednje gradivo: fond Zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Arhivu Slovenije (v nadaljevanju AS ZTOI), fond Potočnik in fond Žigon v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, enota v Škofji Loki (v nadaljevanju ZAL ŠKL), fond trgovina Kokalj v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, enota za Gorenjsko v Kranju (ZAL Kranj), tovrstno gradivo v Tehniškem muzeju Slovenije (TMS), Loškem muzeju v Škofji Loki (LM), Gorenjskem muzeju v Kranju in gradivo v zasebnih zbirkah nekaterih dedičev trgovin z železnino na Gorenjskem. Verjamem, da jih imajo v mnogih drugih institucijah še več, vendar mi je bilo zaradi pomanjkanja časa nemogoče še naprej pregledovati. V tem prispevku želim predvsem opozoriti na cenike kot bogat pisni vir za etnologa, še zlasti za etnologa muzealca, in predstaviti njihovo uporabnost. Morda pa bo moj članek tudi koga vzpodbudil, da razišče razširjenost cenikov slovenskih veletrgovcev in tovarnarjev ter nam bo predstavil zgodovinski pregled njihovega izhajanja.

Cenike so podjetja izdajala za svoje odjemalce, da so po njih naročali blago v večjih količinah, torej na debelo. Uporabniki cenikov so bili tako zlasti trgovci, večinoma na drobno, torej drugače kot danes, ko se obsežni katalogi tiskajo zgolj za maloprodajo. Ob ilustriranih cenikih so v istem obdobju tiskali še vrsto drugih pisnih pripomočkov: krajše neilustrirane in ilustrirane cenike v obsegu nekaj listov ali le v obliki letaka, dopisnice s cenami ali reklamo za določeno vrsto proizvodov, reklame v obliki barvastih kartonov ali emajliranih kovinskih ploščic, plakate, drobne zvežčiče itd. V takšni pestri obliki je delovalo obveščanje med prodajalci in kupci na debelo vse do konca druge vojne, ko je pomanjkanje in socialistično gospodarstvo za krajše obdobje uvedlo drugačne pristope.

Železninski ceniki - preiskuranti avstrijskih in čeških podjetij

Preiskurante so na Kranjskem poznali vsaj že v 19. stoletju, glavnina pa jih je prihajala iz avstrijskih dežel, natisnjeni so bili v nemščini. Najstarejši cenik od vseh, ki sem jih našla ob svoji raziskavi, je preiskurant gumijastih pripomočkov za otroke proizvajalca Petra Rogana z Dunaja, Fabrik von Naturgummi-, Kinder-, Saugartikel etc., z letnico 1876 (ZAL ŠKL 316, fond Žigon, škatla 5).

V fondu Žigonove trgovine v škofjeloški enoti ZAL so sploh shranjeni najstarejši ceniki, tudi železninski iz zadnjega desetletja 19. stoletja. Znani proizvajalec Vogel und Noot z Dunaja je izdal 1895 preiskurant žag in rezil »Diverse Sägen und Schneidwerkezeuge«. Naslednji, splošnoželezninski preiskurant z letnico 1898 pripada proizvajalcu Bernhardu Woestu iz Elberfelda iz Nemčije (Rheinland). V tem fondu so ohranjeni preiskuranti še iz 1907 - Eisenwarenfabriken Čenkov Moritza Arndta iz Prage, 1909 Eisenwarenfabriksaktiengesellschaft Sopron iz Graza in mnogi drugi. V tem fondu in na drugih mestih je najti veliko cenikov trgovsko-proizvodnega podjetja Carl Greinitz, Eisenhandels- und Industrie- Aktiengesellschaft iz Gradca, vendar so vsi iz kasnejših obdobj; splošno železninski 1909, 1912, 1913 in 1921-22, kuhinjska oprema - 1914, iz 1928 pa vrsta posebnih cenikov za kmečko, zidarsko in sadjarsko orodje, gradbene

materiale, peči in štedilnike, opremo za grobove itd. Izdaja iz 1909 vsebuje vrsto fotografij fužin, prodajalne na drobno in skladišč. V tem istem fondu najdemo tudi cenik nagrobne opreme in litoželeznih križev Grabkranzfabrik Anton Weber, Schluckenau, iz 1903. leta (venci iz umetnega cvetja in sadja, lučke, ograje itd.), in letaki z nagrobnimi litoželeznimi križi Ernesta Hammerschmidta (nedatiran) in Antona Kórosija (1887) itd.

Silno poučen za raziskovanje higienskih razmer je tudi cenik Valentina Austerlitzza z Dunaja, Special-Fabrikate für Komfort, Wohnungshygiene und Krankenpflege, datiran z letnico 1908 (ZAL Kranj, šk. 22, a.e. 108). V njem nas preseneti kvaliteta in število pripomočkov za vzdrževanje higiene v primerjavi z navadnim stanovanjskim standardom v tistem času.

Nekaj cenikov izpred prve svetovne vojne hrani tudi Loški muzej v Škofji Loki. Dva kataloga nemškega podjetja iz okolice Frankfurta, Motoren-Fabrik Oberursel, Aktien Gesellschaft, predstavljata mlatilnice z lokomobilami, tiskarski zaznamek kaže na možno datacijo enega v leto 1899 (LM, sig. E-A 123 in E-A 105). Zanimivi so tudi nedatirani splošnoželezninski katalogi z obsežnimi poglavji o najrazličnejšem orodju: tovarne Richard Arns, Werkzeug-Fabrik-Geschäft, Remscheid ter veleželeznin Ludwig Wieser in Lechner & Jungl, obe iz Gradca (zadnji ohranjen v fragmentu, sig. vseh treh E-A 92, 592 in 593).

V Etnološkem oddelku Gorenjskega muzeja hranimo iz zapuščine tržiškega trgovca Ferdinanda Kokalja več nemških katalogov izpred prve svetovne vojne, med njimi tudi tri za kmetijsko orodje in stroje. Najstarejši je Ph. Mayfarth & Co. z Dunaja, Illustrierter Spezial-Katalog der neuesten Maschinen und Apparate zur Futterbereitung, tiskarska oznaka kaže na leto izdaje 1902, v njem so ilustracije slamoreznic, drobilcev, kotlov, vodnih črpalk za vodnjake, tehtnic za živino in hidravličnih stiskalnic za sadje (ta katalog ima tudi Loški muzej v Škofji Loki, sig. E-A 115). Podobno vsebino ima tudi nedatiran Spezial-Katalog über Landwirtschaftliche Maschinen und Motore, Kalas & Neuhut, Ingenieure z Dunaja, le da je poudarek bolj na žitnih drobilcih in mlinih. V ceniku Rud. Sack, Geräten und Reihenkultur, Leipzig-Plagwitz iz 1911. leta, pa najdemo najrazličnejše železne pluge, kultivatorje, brane, drobilce kep, osipalnice in sadilnike. Hranimo tudi fotokopiran izvod kataloga sedlarskih potrebščin in konjske opreme z letnico 1901 podjetja Marussig & Schneeberger iz Graza.

Cenikov je zunaj meja sedanje Slovenije izšlo precej tudi v dvajsetih in tridesetih letih, vendar jih je le malo datiranih, tako da jih časovno lahko določimo zgolj na temelju grafične opreme. Prav vsi so osredotočeni na eno vrsto blaga, kot da splošno železninski katalogi niso več izdajali, kar potrjujejo tudi že zgoraj opisani ceniki proizvodno-trgovskega podjetja Greinitz iz Gradca. Največjo zbirko jih imajo v Tehniškem muzeju Slovenije, na primer Hommel Werkzeuge iz Mannheima, Mannesmann-Export G. M.B.H., Düsseldorf (najrazličnejše orodje in stroji za zidarje, vrtnarje, za obdelavo lesa in kovin).

Izdajanje obsežnih, splošnih ilustriranih cenikov je bilo splošno uveljavljena poslovna poteza ob koncu 19. stoletja. Sledili so ji tudi trgovci in proizvajalci na nekdanjem Kranjskem in Štajerskem (glede drugih nekdanjih slovenskih dežel nimam vpogleda).

Trgovski ceniki

Na ozemlju nekdanje Kranjske je delovalo več trgovcev z železnino. Že v prvem desetletju 20. stoletja je bila največja veleželeznina Schneider & Verovšek v Ljubljani, naslednica Karla Kavška. Na Štajerskem je že iz začetka 19. stoletja (okrog 1810. leta)

delovala veletrgovina D. Rakusch v Celju, od konca 19. stoletja pa ji je konkuriral Peter Majdič Merkur s sedežem v Celju in podružnico v Kranju. Pred prvo svetovno vojno je bilo ustanovljeno še četrto veliko trgovsko podjetje z železnino Pinter & Lenard, Maribor. Ob njih je delovalo še mnogo manjših podjetij. Katero podjetje in kdaj je izdalo prvi cenik v obliki obsežnega preiskuranta, mi ni mogoče reči.

Najstarejši meni znan je Glavni cenik veletrgovine z železnino Peter Majdič Merkur, ki ima letnico 1903 (ohranjen le v zasebni lasti). Merkur je takšne obsežne cenike izdal še 1909-1910 v štirih knjigah (1. knjiga se nahaja v dokumentaciji TMS, druga v zasebni lasti, v Gorenjskem muzeju imamo fotokopirane izvode) in 1913. leta (dokumentacija TMS). Vsi so natisnjeni dvojezično v slovenskem in nemškem jeziku. Nasprotno temu je meni najstarejši znan cenik podjetja D. Rakusch, Eisengrosshandlung, iz 1914. leta enojezičen, nemški. Drugi znani Rakuschev katalog je iz 1926. leta v nemščini, slovenščini in srbohrvaščini. Obakrat je bil natisnjen v dveh knjigah (vse dokumentacija TMS).

Prvi meni znan katalog tretjega železninarskega trgovskega podjetja na Štajerskem Pinter & Lenard je izšel šele 1936 ali kasneje, ob 25-letnici obstoja, tedaj so tudi objavili številne fotografije svojih poslovnih prostorov (dokumentacija TMS). Kako malo se je uporabljala slovenščina v poslovnem svetu na Štajerskem, nam pove navedba v uvodu, da naj bi to bil prvi slovenski cenik za železninsko stroko, izpopolnjen s hrvaškimi označbami blaga in nemškimi dostavki. Podjetje Pinter & Lenard očitno ni poznalo niti Rakuschevih niti Majdičevih katalogov izpred enega in več desetletij.

Kako drugače je bilo na Kranjskem! Podjetje Schneider & Verovšek, ki je naslednik še starejšega podjetja Karla Kavška, je pred prvo vojno izdalo vsaj tri cenike, najstarejši meni znan ima letnico 1907, druga dva 1910 in 1913 (dokumentacija TMS). Natisnjeni so enojezično, samo v slovenščini, tako kot že zgoraj omenjeni urarski in optični ceniki. Enako je tudi katalog Frana Stupice, trgovca z železnino in kmetijskimi stroji iz Ljubljane, z letnico 1913, samo slovenski (dokumentacija TMS). Ta je še posebej zanimiv, ker vsebuje tudi fotografije prodajnih in skladiščnih prostorov.

Ceniki proizvajalcev železninskega blaga

Proizvajalcev železninskega blaga je bilo precej več kot veletrgovcev s tem blagom in tudi njihovih cenikov se je mnogo več ohranilo. Zgodovinarji jih uporabljajo kot pisni vir za raziskave razvoja industrije, zato jih je mnogo zbranih v arhivih in muzejih. Na tem mestu opozarjam le na nekatere izmed njih.

Samo dva med ceniki, ki sem jih pregledala, sta bila izdana pred prvo svetovno vojno. Najstarejši je Ilustrierte Preis-Liste Kovaške in žebljarske zadruge Kropa in Kamna Gorica z letnico 1897 (v zasebni lasti, zbirko večine kroparskih cenikov imajo v Žebljarskem muzeju v Kropi), torej iz drugega leta njenega delovanja. Drugi je cenik armatur in instalacijskega materiala znanega podjetja Maxa Samasse iz Ljubljane (ustanovljeno 1767) z letnico 1901 (v zasebni lasti).

Eno najbogatejših »najdišč« cenikov slovenskih proizvajalcev je prav gotovo arhiv Zbornice za trgovino, obrt in industrijo, vprašalniki za statistiko iz let 1919-1941. Tu so ceniki vseh pomembnejših proizvajalcev splošno železninskega blaga v Sloveniji oz. nekdanji Dravski banovini, pa tudi v drugih delih tedanje Jugoslavije. V navedenem fondu AS ZTOI je tudi veliko letakov in drugega reklamnega gradiva.

Za etnologue muzealce so zanimivi zlasti ceniki kuhinjske posode in opreme tovarne Westen Celje. Poznana sta mi dva, eden nedatiran, verjetno iz tridesetih let, drugi iz

1934 (v zasebni lasti, Etnološki oddelek GM ima fotokopiran izvod iz 1934). Drugje je verjetno ohranjenih še več.

Uporabnost cenikov

Ceniki nam nudijo vrsto podatkov o industrijsko izdelanih predmetih, ki so konec 19., zlasti pa v 20. stoletju postali sestavni del načina življenja Slovencev. Sami po sebi so ceniki vir informacij o proizvajalcih in trgovcih, saj navajajo polno ime, naslov, podružnice in včasih tudi, kdaj je bilo podjetje osnovano. Iz cenika lahko povzamemo, kaj so ponujali svojim odjemalcem in pod kakšnimi pogoji. Posredno lahko sklepamo, kaj vse je bilo mogoče kupiti na našem trgu v določenem časovnem obdobju.

Obseg in vrsta predstavljenih predmetov v železninskih cenikih

Ceniki veletrgovcev z železnino so si močno podobni po vsebini in obliki. Sledili so pač asortimanu, ki je bil uveljavljen konec 19. stoletja in se je do začetka druge svetovne spremenil predvsem na področju vodovodnih instalacij in notranje opreme. Predstaviti želim enega od cenikov Petra Majdiča, in sicer izdajo iz 1909/10 (v zasebni lasti, fotokopirani izvod v GM), ki je razdeljena na štiri knjige, obsegajoče vso ponudbo najrazličnejšega kovinskega blaga za obrt, kmetijstvo, stavbarstvo in gospodinjstvo. Podobno sestavljeni so vsi drugi katalogi veletrgovcev z železnino bodisi v nemščini ali slovenščini.

Prva knjiga Merkurjevega cenika iz 1909. leta vsebuje podatke za različno profilno železo, nosilce, jeklo, pločevino, kovine, žice, blago za pluge, sestavine za vozove, vsakovrstno orodje in okove, verige in ostrogarsko blago, žeblice, vijake ter stavbno okovje in pohištvo. Druga knjiga za štedilnike, peči, štedilniške in pečne dele, dimne cevi, košarice za oglje, pečna okrilja, pečne predstavke, kurilne oprave, lite kotle, prenosna kotlišča, bakrene kotle za kuhanje perila in žganja, dimniške nastavke, nagrobne križe in svetilke, Kristuse in kamnite podstavke za nagrobne križe. Tretja knjiga je obsegala ponve, lito posodo, pločevinasto posodo, kuhinjsko in hišno orodje, železno pohištvo, tehtnice, mere in šivalne stroje. Četrta knjiga je ponujala priprave in stroje za poljedelstvo, priprave in opremo za vodovode, kopalnice in stranišča, vodnjake ter črpalke. V vsaki knjigi so na začetku pojasnjeni prodajni pogoji in način plačila ter dobave. Vsak izdelek, razen pločevine in kovin, je predstavljen z risbo. Risbo dopolnjujejo ime v slovenščini in nemščini ter temeljne oznake izdelka, na primer *»drvarske sekire/slavonske, polbrušene«* ter cene za grosistični nakup po 100 kg ali za en kos, pač glede na vrsto blaga. Ti podatki so pomembni zlasti za preučevanje, na kakšen način so se prodajali posamezni železninarski artikli. V vsaki knjigi je tudi abecedno kazalo predmetov za lažje iskanje.

Ceniki proizvajalcev so drugačni, ker ponavadi predstavljajo dosti manjši asortiman izdelkov oz. le eno ali dve različni vrsti izdelkov. Westen Celje na primer predstavlja v svojem katalogu iz 1934. leta (v zasebni lasti, fotokopiran izvod dostopen v GM) različno poltežko pocinkano, surovo pločevinasto, znotraj brušeno posodo pod imenom Ideal, težko črno emajlirano posodo z imenom Eterna, posodo, kuhinjski pribor in posodo za vzdrževanje čistoče, zlasti pri bolnikih, v različno obarvani emajlirani izvedbi. Vsak izdelek je prikazan z risbo in ob njem so navedeni podatki glede velikosti in cene. Žal je natisnjen v srbohrvaščini in nemščini, tako da ni slovenske

terminologije. Kvaliteta cenikov proizvajalcev je, da je po njih mogoče ugotoviti, kdo je predmet izdelal, od kod predmet izvira.

Objavljene cene izdelkov so vir podatov, ki jih lahko v povezavi z ustnimi viri uporabimo pri raziskovanju družinskih proračunov in življenjskega standarda. Lahko pa nam tudi argumentirajo odsotnost ali prisotnost določenih izdelkov v načinu življenja obravnavane skupine. Vsi splošnoželezninski ceniki npr. vključujejo tudi opreme za kopalnice in stranišča. Majdičev cenik, 4. knjiga iz 1910. leta, navaja ceno za popolno angleško stranišče (pisoar-kloset »Panama« iz porcelana, izplakovalnik »Rapid«, sedalna deska z dvema gumijastima odbijačema in z zgibi iz medenine, skrinjica za papir in vse potrebno za postavitev tega) 56 kron. Schneider & Verovškov katalog iz 1910 navaja ceno 65,30 kron, vendar je »kloset Britania« iz emajliranega litega železa. Pa vendar vemo, da je celo v mestih v tem času večina stranišč še lesenih, na prosti pad.

S takšnimi podatki z drugega zornega kota ceniki lahko precej obogatijo raziskave o načinu življenja Slovencev v 20. stoletju.

Datacija

Zlasti Majdičevi in Schneider & Verovškovi ceniki so izčrpen vir podatkov o vrstah orodja, strojev, naprav, materialov in notranje opreme, vključno s posodjem, ki ga je bilo mogoče kupiti v določenem času, in nam zato omogočajo boljše datacijo industrijskih izdelkov. Za muzealce je pregledovanje teh katalogov nabiranje znanja o gradivu, ki ga imamo v zbirkah. Toliko bolj, ker številni predmeti, ki jih tako etnologi kot sodobni muzealci uporabljamo za izdelavo muzejskih ambientalnih predstavitev in ponazoritev nekega načina življenja, niso uvrščeni med klasične muzealije oz. starine in se o njih iz enciklopedij starin ne moremo poučiti. Naši starejši kolegi so veliko predmetov doživeli še v funkciji na terenu ali so celo živeli z njimi. Moja generacija in mlajši tradicionalno notranjo opremo, orodje in oblačila doživljamo le še na podstrešjih, v muzejih in na fotografijah, zelo podrobno pa prav v tovrstnih cenikih. Če si pomagamo ob delu na terenu in depoju še s primerjavo cenikov iz obdobja pred prvo vojno in s tistimi med obema vojnoma, pridobimo občutek glede sprememb in razvoja materialne kulture in s tem posredno za datacijo predmetov.

Uporabnost ilustracij v cenikih

Ilustracije predmetov so v vseh cenikih zelo zveste izvornim predmetom, zlasti v tehničnem pogledu. Vizualizacija gradiva je bila zaradi številčne obsežnosti ponudbe nujna. Muzealcem pa danes te ilustracije pomagajo pridobiti podatke, kaj v njihovi zbirki še manjka in obenem tudi olajšajo iskanje. Tehniški muzej Slovenije se te uporabnosti katalogov dobro zaveda, saj je na enem od panojev v Kmetijskem oddelku ob risbah iz katalogov objavil poziv obiskovalcem, da išče prav takšne naprave za izpolnitev zbirke.

Jezik in terminologija

Katalogi avstrijskih, nemških in čeških podjetij ter tudi prvi na Kranjskem in Štajerskem izdani katalogi so vsi brez izjeme tiskani v nemščini. V tem pogledu je posebnost katalog veleželeznine Peter Majdič Merkur iz 1903. Lastnik podjetja Peter Majdič je bil podjetnik velikega formata, saj je vodil poleg trgovine z železnino na debelo in na

drobno v Celju in Kranju dva parna mlina - v Sp. Hudinji pri Celju in Škofji vasi ter trgovino s čebelarškimi potrebščinami pri Višnji Gori. Bil pa je tudi zaveden Slovenec. Svoj cenik je želel izdati v slovenščini, da bi tako pripomogel k njenemu razvoju: «Dasiravno sem imel pri prestavi cenika v našo materinščino mnogo težave in nisem v stanju iste do popolnosti dvigniti, potrudil sem se vendar vsaj pot v kupčijski promet jej odpreti...» Vendar je ohranil tudi nemščino kot dotedanji poslovni jezik na Štajerskem, zato je cenik dvojezičen. Cenik podjetja Schneider & Verovšek iz 1907. leta, ki časovno sledi Majdičevemu, je povsem slovenski in prav tako vsi ostali, ki so izšli na Kranjskem. Ceniki zelo dobro odslikavajo jezikovno in narodnostno različnost med obema pokrajinama tedanjega cesarstva. V obdobju med obema vojnama so zlasti proizvajalci pogosto izdajali cenike v srbohrvaščini, ki je tako postala poslovni jezik tudi v Dravski banovini. Le manjša podjetja so si privoščila zgolj slovenščino, večja pa so izdajala tudi trijezične kataloge s slovensko-srbohrvaško-nemškim besedilom. Kdorkoli se bo ukvarjal z razvojem slovenskega jezika v podjetništvu, ne bo mogel mimo tovrstnih virov.

Za etnologue pa je silno zanimivo takorekoč uradno poimenovanje za posamezne vrste orodij, posod, priprav in notranje opreme pred devetdesetimi in nekaj manj leti, ki ga ceniki v slovenščini prinašajo. Strokovni govor obrtnikov je bil tedaj še povsem pod nemškim vplivom in slovenskih izrazov za mnoga orodja obrtniki niso ne uporabljali ne poznali, kar je mogoče ugotoviti v pogovoru z zelo starimi obrtniki (šolanje pred drugo svetovno vojno) še dandanes.

Ceniki so posebno priročni za pomoč pri iskanju imen predmetov, ki jih poznamo. Vemo, čemu so služili, le stežka pa se dokopljemo do pravega imena. Zapisano bom skušala ponazoriti z delom cenika ljubljanske veletrgovine Schneider & Verovšek iz leta 1910. Lahko bi si sicer v marsičem pomagali tudi z Merkurjevim ali Pintar & Lenardovim ali s ceniki posameznih proizvajalcev. Najslabši je pravzaprav Rakushev iz 1926. leta, ker je slovenščina v hudi konkurenci nemščine in srbohrvaščine. Schneider & Verovškovi katalogi so posebni zato, ker so močno osredotočeni na stroje in orodje za obdelovanje lesa in kovine ter različno okovje - npr. obličev za različna dela je v tem katalogu prikazanih 27, vsak ima tudi navedene standardne dimenzije izdelave. Naj naštejemo nekaj imen: kosmači in ličilniki, dvorezniki, spahalniki, brazdarji, venčenjaki, okrožirarji, žlebičniki, palčniki, straničarji, ladjičarji, gladilniki, utorniki itd.

Strokovni učbeniki, ki so se s terminologijo orodij veliko ukvarjali od dvajsetih let tega stoletja dalje prav zato, da bi pregnali nemško popačeno besedje iz stroke, navadno niso tako zelo natančno in nazorno ilustrirani (vizualizirani).

Sklep

V sestavku sem skušala logično zapisati in pojasniti pomen železninskih cenikov in možnosti za njihovo uporabo pri študiju materialne kulture. Enako uporabni so tudi ceniki za drugačno blago - oblačila, elektrotehnične izdelke, svetila, stroje - zlasti tekstilne ali za obdelavo lesa in kovin, krtače, barve, lake, ure in zlatnino itd. Bolj zanimivi in uporabni so seveda slovenski. Primere navajam le iz arhiva Etnološkega oddelka Gorenjskega muzeja, kjer hranimo več slovenskih cenikov izpred prve vojne: cenik optičnih predmetov optika Fr. P. Zajca iz Ljubljane, cenika urarjev H. Suttnerja in Franca Kebra iz Ljubljane ter dva cenika Fr. Čudna, urarja iz Ljubljane, iz l. 1906 in 1910/11. Vsi štirje urarski ceniki predstavljajo različne žepne ure z dragocenimi verižicami, Čudnova cenika pa še ženski nakit, kristalno posodje in dragocen jedilni pribor. V Suttnerjevem so s fotografijami prikazani tudi poslovni in prodajni prostori.

Zajčev cenik vsebuje različna očala, daljnoglede, merilne instrumente in risarska orodja (na primer šestila). Posebna zbirka so ceniki kranjskega veletrgovca Ivana Savnika, ki predstavljajo manufakturno in galanterijsko blago, pa tudi radijske aparate, kolesa in motorje. Hranimo večino letnikov od začetka izdajanja 1914 do srede tridesetih let.

Doslej so tovrstno gradivo ohranjali zlasti arhivi. Tehniški muzej je eden redkih muzejev, ki cenike zbira in kjer so tudi dostopni. Marsikje jim doslej nismo posvečali posebne pozornosti in so, če jih že imamo, slabo dostopni in neinventarizirani. Naj bo moj članek tudi prispevek k bolj ozaveščenemu zbiranju tovrstnega blaga v muzejih, knjižnicah in arhivih. Želeli bi jih zbrati čim več, saj nam lahko koristijo samo, če jih »imamo pri roki«.

Summary

Hardware Price Lists as a Written Source for Studying Material Culture

The paper presents illustrated hardware price lists as a written source for studying material culture. It limits itself to the price lists of Slovene dealers and manufacturers; its aim is to draw attention to their usefulness. They were published in the first half of the 20th century and were patterned after similar price lists in the Austro-Hungarian Monarchy and later on after price lists of Austrian and German companies. In contrast to manufacturers' price lists, store price lists were very comprehensive. However, after World War I, stores also started publishing specialized price lists for specific articles. The most useful price lists for studying material culture are either in Slovene or bilingual - Slovene-German, Slovene-Serbo-Croatian. They include consumer goods sold from sixty to a hundred years ago: tools and appliances for farming, for processing wood and metals, plumbing material, pots and pans and cutlery, iron pieces used in interior decoration - in one word, objects which are not found in historical encyclopedias, but are often of key importance for drawing a picture of everyday life. Illustrated price lists help us develop a feel for correct dating, while manufacturers' price lists can help us determine the origin or place of manufacture of a particular product. Price lists are extremely precious for determining terminological usage since they give the Slovene names for objects that have been known only visually or by their dialectal names. The biggest drawback of price lists is their limited availability since no public institution has been collecting and classifying them. The article is therefore also an appeal for increased efforts to preserve this part of our cultural heritage.

Zora Žagar

Delovno orodje in pripomočki v solinah

(odraz stoletnih izkušenj in iznajdljivosti)

Avtorica se v članku omejuje na prikaz delovnih orodij in pripomočkov v starih solinah na severovzhodni obali Jadranskega morja. Zanje je bila značilna individualna proizvodnja soli v zaključenih proizvodnih enotah. Slednja je narekovala poletno - sezonsko bivanje v solinah ter uporabo preprostih lesenih, kamnitih in redkokdaj kovinskih orodij in pripomočkov.

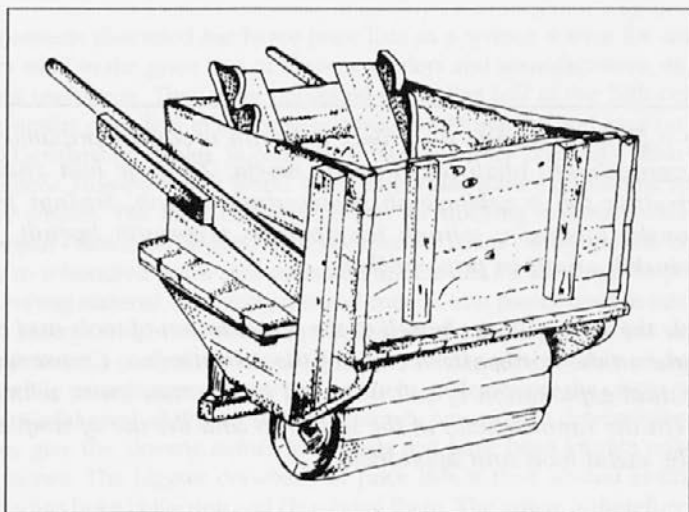
In her article the author limits herself to the presentation of tools and appliances in the old saltworks on the northeastern coast of the Adriatic Sea. Characteristic of them was the individual exploitation of salt in closed production units, which required a seasonal stay (in the summertime) at the saltworks and the use of simple wood, stone or, more rarely, metal tools and appliances.

S pojmom *stare soline* označujemo solna območja ob severovzhodni obali Jadranskega morja, za katera je bila značilna individualna proizvodnja soli v zaključenih proizvodnih enotah, solnih poljih ali *fondih*. Slednji so z nasipi, kanali za dovod morske vode in odvod deževnice ter odpadnih voda, *cavanami* - odcepi omenjenih kanalov, naravnimi vodnimi potmi - rekami in potoki, brvmi, premičnimi in nepremičnimi mostovi, solinskimi hišami, stražarnicami itd., tvorili soline. Od morja jih je ločil mogočen nasip, grajen iz kamenja in blata.

Najdlje se je individualno pridobivanje soli ohranilo v leta 1967 opuščenih solinah Fontanigge in v prav tako opuščenih solinah Fazan. Prve se razprostirajo južno od starega toka reke Dragonje, ki je do leta 1955 razpolavljala Sečoveljske soline in so jo kasneje speljali v potok Sv. Oderika ob južnem robu teh solin. Soline Fazan pa so se nahajale ob istoimenskem potoku, ki se v Luciji izliva v morje. Na mestu opuščenih solin Fazan so zgradili športnorekreacijsko središče in marino, soline Fontanigge pa so do danes ohranile podobo opuščenega območja z bogato kulturno in naravno dediščino.

Postopek pridobivanja soli v solnih poljih, pri katerem so sodelovali vsi družinski člani, je narekoval sezonsko - poletno bivanje v solinah. Solinske hiše so bile grajene iz laporja ali belega istrskega apnenca ali v kombinaciji obojega. Arhitektonsko so bile nezahtevne, hkrati pa strogo namensko urejene, bodisi v razvrstitvi prostorov bodisi v namembnosti posameznih detajlov. Zelo pomembna je bila komunikacija v smeri solno polje - hiša ter hiša - glavni dovodni kanal. Po tej poti so namreč nosili sol iz solnega polja v hišno skladišče in jo od tam dalje vozili v državna skladišča. Pritličje v solinski hiši je bilo torej namenjeno skladiščenju soli. Zgornji prostori, kuhinja in sobi, pa so služili počitku, pripravi jedi, krpanju ribiških mrež, skratka bivanju v poletnih dneh.

Individualna proizvodnja soli je narekovala rabo *preizkušenih orodij*, kajti solinar je moral *kot sam svoj gospod* požeti sol, opraviti v solnem polju vsakoletna vzdrževalna dela na nasipih, v izparilnih in kristalizacijskih bazenih, vzgojiti je moral *petolo* v kristalizacijskih bazenih¹ ter popraviti polomljeno orodje ali narediti novo.

Samokolnica na valj. V njej so prevažali sol s solnega polja v hišno skladišče ter od tu dalje na ladjo, zasidrano v kanalu ob hiši. Risba: Ilonka Hajnal, merilo 1 : 20.

Solinsko orodje je bilo večinoma leseno, v posameznih primerih kamnito in le redko kovinsko. Menimo, da so izvirne oblike nastajale sočasno z gradnjo prvih solnih polj. V teku stoletij so jih le malo izpopolnjevali, določene primerke (npr. vetrna črpalka za slanico in Beaumejev areometer za merjenje slanosti) pa so v tehnološki postopek vpeljali precej pozno. Poznan je celo primer, ko so za izdelavo delovnega pripomočka uporabili ostarele rastlinske vitice. *Scove* so izdelovali iz asparagusa, poznaneega kot *šparoga* (*Asparagus acutifolius*). Plodič dolgokljunatega čapljevca (*Erodium ciconium*) pa so uporabljali za *rože vetrov*. Asparagus so solinarji nabirali na

¹ *Petola* - umetno gojena skorja na dnu kristalizacijskih bazenov. Sestavljajo jo zelene alge (*Microcoleus corium*), sadra, karbonatni minerali in v manjši meri tudi glina. Petola preprečuje mešanje soli z morskim blatom na dnu kristalizacijskega bazena. Deluje pa tudi kot biološki filter, ki zadržuje vgrajevanje posameznih ionov v halit, npr. železovih, manganovih in drugih.

prisojnih istrskih pobočjih. Iz mladih poganjkov in stopenih jajc so solinarke pripravljale okusno *fritajo*, iz starih rastlin pa so solinarji pletli omenjene *scove*, naravne filtre, skozi katere so pretakali slanico v kristalizacijskih bazenih.

«Statuto organico del Consorzio delle Saline di Pirano» iz leta 1871 v členu 59. piše, «da izključno solinarja bremeni preskrba orodja, ki je potrebno za pridelavo soli, vključno s prenosno ročno črpalko (imenovano *zorno*), ki jo uporabljajo *zornadorji*. Orodje, ki ga je solinar poškodoval ali polomil pri delu, je moral popraviti ali nadomestiti z novim. Popravlil ga je po navadi doma, v solinski hiši. Žeblje, kladiiva in podobne pripomočke je hranil v prenosnem lesenem zabojčku. Če pa se je moral oskrbeti z novim, je odšel v mizarsko delavnico «na upravo solin».

Orodje in pripomočke delimo glede na njihovo uporabnost:

- orodje in pripomočki kot sestavni del solnega polja;
- orodje in pripomočki, ki so jih uporabljali pri jesenskih in spomladanskih vzdrževalnih delih na solnih poljih;
- orodje in pripomočki, povezani z žetvijo in spravilom soli;
- orodje in pripomočki za transport soli v državna skladišča;
- pripomočki, s pomočjo katerih so ugotavljali vreme ter slanost morske vode.

Samokolnica na valj

Kako je bilo grajeno in kako je delovalo solno polje?

Solno polje je bila zaključena proizvodna enota, ki je poleg notranjih nasipov, kanalov in kanalčkov, obsegala tudi *fossado*, kanal za prvo črpanje ali rezervo morske vode, glavni dovodni kanal za morško vodo ter solnemu polju pripadajočo hišo.

Bistvo delovanja solnega polja je bilo v delovanju plime in oseke. Ob plimi so spustili morsko vodo v solno polje, ob oseki pa so iz solnega polja spustili odpadne vode in deževnico. Morsko vodo so pretakali po notranjih kanalih, skozi zapornice ter s pomočjo ročnih in vetrnih črpalk. V izparilnih bazenih je postopoma izhlapevala, pridobivala na slanosti in se počasi zgoščala. Ko je dosegla 25 Be slanosti, so se začeli iz nje izločati solni kristali. Vse je bilo opravljeno in postorjeno v času.

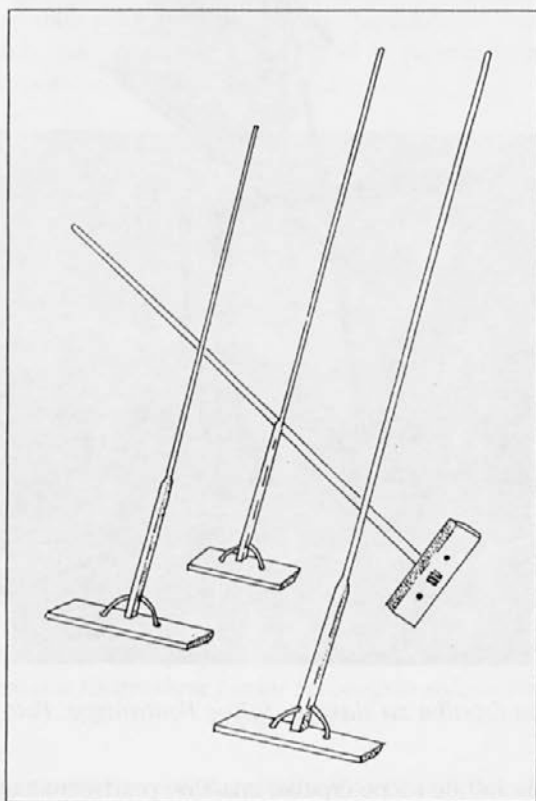
Solinarka in solinar grabita sol v kristalizacijskem bazenu. Soline Fontanigge.

Foto: Josip Rošival, 1961

Pot od morja do solnega kristala je bila dolga in zapletena, predvsem pa jo je solinar strogo nadzoroval. Po glavnem dovodnem kanalu, širokem več metrov, je voda pritekla do ene od dveh glavnih zapornic solnega polja: *calio del fossado*. Vgrajena je bila v nasipu, med glavnim dovodnim kanalom ter solnim poljem. Ob plimi je solinar spustil vodo skozi omenjeno zapornico v *fossado*, umetno narejeni kanal, ki je ponavadi dovajal vodo dvema solnima poljema. Podobnemu namenu - le da je šlo v tem primeru za izpust deževnice in odpadnih voda v isti dovodni kanal, ki je imel tokrat vlogo odvodnega kanala - je služil *calio del libador*. Vgrajen je bil v istem nasipu, na strani solnega polja pa je mejil na *libador*, tj. najnižje ležeči bazen, v katerem so zbirali odpadne vode iz solnega polja. Ob oseki so jih spustili skozi zapornico v kanal in od tam dalje v morje.

Calio je bil grajen iz dveh pokončnih, do 250 cm visokih in do 70 cm širokih kamnitih plošč, sklesanih iz belega apnenca. Bili sta vzdani na notranji strani nasipa. Vzdolžno je imela vsaka plošča po dva žlebiča, v katera so vgradili deske *maistre*, jih napolnili z blatom in na ta način preprečili nenadzorovan pretok vode iz kanala v solno polje in narobe. Pod maistrami so pustili prostor za *gorno*, umetno narejen kanal, ki se je na notranji in zunanji strani zapiral z lesenimi vratci: *portela de la gorna* in *boca de la gorna*. Odpirali so jih glede na plimo in oseko. Ko je bila plima, so spuščali morsko vodo v *fossado*, ob oseki pa so spuščali odpadne vode v kanal in od tam dalje v morje. *Calio* ob *libadorju* pa je bil namenjen zgolj izpustu odpadnih voda v kanal.

Poleg *calijev* so bile poznane številne manjše zapornice, ki so bile namenjene pretakanju vode v solnem polju. Najpreprostejše so bile *boche* v nasipih med izparilnimi bazeni. Najmanjše in najpomembnejše pa so bile vsekakor *coconere*. Skoznje so spuščali vodo v *servidorje*, bazene zadnje stopnje izparevanja, ter od tam v *cavedine*. *Coconere* v nasipu ob *servidorjih* so imele po dve odprtini, tiste v nasipu med *servidorji* in *cavedini* pa po eno. Vse so zapirali s koruznimi storžji.

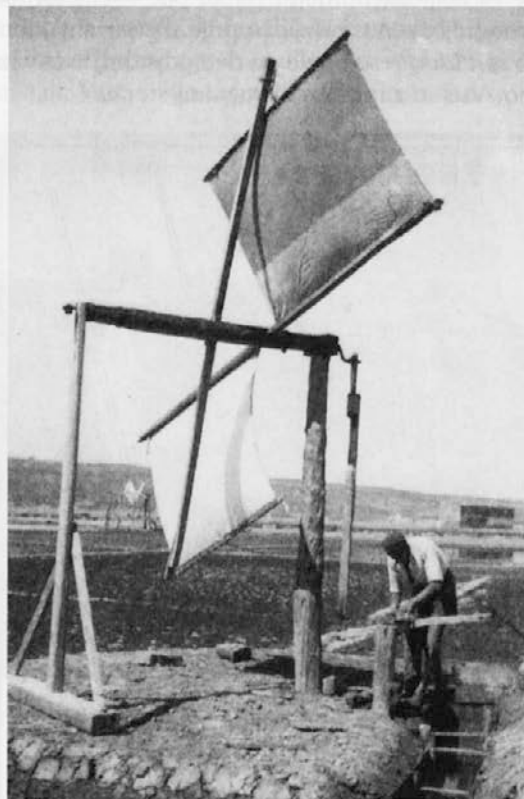

Gaveri, lesena strgala za strganje soli v kristalizacijskih bazenih. Risba: Ilonka Hajnal, merilo 1 : 20

Caliji so bile torej največje zapornice, *coconere* pa najmanjše. Bolj ko se je približeval zaključek del v solnem polju, bolj pazljivo je bilo potrebno delati z vodo. Dno *cavedinov* je moralo biti z njo samo pokrito. Voda je ob sončnem vremenu hitro izhlapevala in sol so pobirali vsak dan. Spuščanje morske vode v solno polje ter njeno vsakodnevno pretakanje sta zahtevala veliko znanja in spretnosti. *Nič ni prišlo čez noč ali samo od sebe*. Iz roda v rod so se solinarji učili veščin pridobivanja soli. Očetje so poučevali sinove in hčere. V solinah so morali poprijeti za delo vsi: otroci in starši. Iz leta v leto so bili za izkušnjo bogatejši. Delo na solnih poljih je moralo postati tekorekoč nezmotljivo. Vsaka najmanjša napaka je upočasnila pot do soli. S preprostimi orodji so solinarji obvladovali z izkušnjo pridobljeno znanje.

Vodo v solnih poljih so pretakali tudi s pomočjo črpalk. V vetru so si pomagali z vetrnimi črpalkami, v brezvetrju pa so bile solinarjem v pomoč ročne črpalke s prepro-

stimi lesenimi lopatami. Pri vetrnih črpalkah je črpalni mehanizem poganjal veter, pri ročnih pa je vodo črpal solinar.

«Careto» ali prenosna črpalka za slanico. Soline Fontanigge. Foto Josip Rošival, 1961

Solinarji pravijo, da so bile ročne črpalke značilne predvsem za soline Fazan, kar pa ne pomeni, da jih v Fontaniggah ni bilo. V manjšem številu so jih uporabljali tudi tam. Oboje so bile za prečrpavanje vode iz nižjih na višje lege solnega polja, od tam pa je potem voda zaradi nagnjenosti zemljišča sama odtekala proti solinski hiši, kjer so bili *cavedini*, v katerih je potekala kristalizacija soli.

Preproste ročne črpalke, imenovane *zorno*, so imele ogrodje, narejeno iz treh neobdelanih akacijevih debel, ki so jih poševno zabili v tla. Na vrhu so jih z vrvjo povezali v obliko piramide. Na isto vrv so privezali lopato na dolgem ročaju. Pod debli so na tri količke pritrdili daljšo desko, na kateri je stal *zornador*, posebej za prečrpavanje vode najeti delavec ali pa solinar sam. *Zorno* je stal nad *vaško*, poglobljenim bazenom, kjer se je zbirala voda iz izparilnih bazenov. Solinar je z zamahom lesene lopate zajel približno sedem litrov vode ter jo pretočil v kanal ob *servidorjih*. Od tam naprej je tekla v bazene zadnje stopnje izparevanja in v kristalizacijske bazene. V vetrovnih dneh si je solinar pomagal z vetrno črpalko. Poznana sta bila dva tipa: *macchina* ali pomična črpalka in *careto* ali prenosna črpalka. Obe sta imeli ogrodje, pogonsko napravo in črpalko. Pri obeh so črpali vodo s pomočjo vetra, v smer katerega so obrnili na lesen drog napeti platneni jadra.

Pri pomični črpalki je bilo moč obračati jadri po zunanjem obodu črpalkega ogrodja. Ko je solinar prečrpal zadostno količino vode, je jadri obrnil v smeri nasproti vetru ter tako ustavil črpalni mehanizem. Pri prenosni črpalki pa so prestavljali celotno ogrodje, na katerega je bil pritrjen drog z jadri.

Ročne in vetrne črpalke so bile v solinah do šestdesetih let tega stoletja, ko so opustili še zadnji dve področji starih solin. Ročne črpalke so bile do prve svetovne vojne skoraj edino orodje za prečrpavanje slanice. Šele tedaj so začeli uporabljati vetrne črpalke, ki so dale solinam tako značilno podobo.

Črpalke za slanico nas pripeljejo k orodju, ki je povezano z žetvijo soli, njenim spravilom ter s transportom v državna skladišča.

Žetev soli na muzejskem solnem polju. Zadaj -macchina-, pomična črpalka za slanico. Muzej solinarstva v Krajinskem parku Sečoveljske soline. Foto: Hjalmar Dahm, avgust 1995

Gavero ali greblje za strganje soli v *cavedinih* so primer delovnega pripomočka, ki so ga solinarji ob lepem vremenu vsakodnevno uporabljali. Soline na severnem Jadranu so bile namreč znane po vsakodnevnem pobiranju soli. Leseno strgalo z dolgim ročajem in nanj pribito prečno deščico je bilo za strganje soli na dnu kristalizacijskih bazenov. Poznanih je bilo več velikosti *gaverov*, razlikovali pa so se predvsem po dolžini ročajev. Z najkrajšimi so pobirali sol otroci. Ko je šlo zares, so morali biti zraven vsi dela zmožni družinski člani. *Gavero* so uporabljali tudi takrat, ko so v *cavedinih* razpršili *fioreto* ali solni cvet. Šlo je za skorjico drobnih solnih kristalov, ki še niso padli na dno *cavedina*. Pod njo voda ni izhlapevala, temveč *se je samo kuhala*. Za hojo po *cavedinih* je solinar nataknil *taperine*, lesene cokle pravokotne oblike. Na sredi so imele ozek pas, narejen iz žakljevine. *Taperini* so imeli dvojno vlogo: solinarjeva stopala so obvarovali pred poškodbami, predvsem pa so preprečevali, da bi se poškodovala *petola*. Mesta s poškodovano *petolo* je bilo moč obnoviti šele v naslednjem letu. Sol, pobrana na poškodovanem mestu, se je pomešala z zemeljskimi delci z dna *cavedina* in postala sive barve. Zgubila je na kakovosti in tudi solinar je zanjo dobil manjše plačilo. Ostal pa je tudi brez ene od nagrad, ki so jo ob zaključku sezone podarili solinarjem za *belo, bolj belo in najbolj belo sol*. Požeto sol so pustili na nasipih

med *cavedini* še toliko časa, da je iz nje odtekel dobršen del vode, nato pa so jo znosili ali zvozili v hišna skladišča. V ta namen so uporabljali *albol* ali nečke ter kasneje *cariole* ali samokolnice, ki pa so imele namesto kolesa valj. Nečke, preproste posode, izdolbene iz topolovega ali lipovega lesa, so bile različnih velikosti. V solinah so jih uporabljali v različne namene: v njih so gnetli manjše količine testa za kruh. Izjemoma so jih uporabljali kot zibelko za dojenčka, najpogosteje pa so v njih nosili sol v hišno skladišče. Do druge svetovne vojne so bile edini pripomoček za prenašanje soli. Merile so do pet velikih lopat soli. Nečke so polnili s *palmoni*, preprostimi lesenimi zajemalkami, narejenimi iz trdega lesa, navadno bukovine. Vedno so jih uporabljali v paru, kajti le tako so lahko zajeli sol in jo s kupa pretresli v nečke.

Solinar odpira -bocho-. Soline Fontanigge. Foto: Josip Rošival, 1961

Za polnjenje samokolnice pa so pogosteje uporabljali lesene lopate, ki so jih v novejšem času zamenjale aluminijaste.

Prvo samokolnico na valj je po pripovedovanju solinarjev izdelal solinar Menego Petronio. Prvotna samokolnica se je nekoliko razlikovala od kasnejše, ki je bila izpopolnjena, predvsem pa manjša. Ohranila pa je nadvse pomembna dela: valj namesto kolesa in prednjo stranico, ki jo je bilo moč dvigniti. Z valjem so nadomestili kolo predvsem zato, da niso poškodovali nasipa, ko so po njem vozili sol v skladišče. Dvižna stranica pa je olajšala stresanje soli iz samokolnice. S prvimi jesenskimi deževji so se zaključila poletna dela v solinah. Solinarji so morali pobrati poljščine, približevala pa se je tudi *vendemia*, trgatav. Pregovor pravi: »Solinar, zapri calio in si optraj brento!«

Solinarske družine so zapustile skromna poletna domovanja in se vrnile domov. Mesto Piran je ponovno oživel, prav tako vasice v bližnjem zaledju. Nad soline je legel kratkotrajni mir. Na solnih poljih so začeli z vsakoletnimi vzdrževalnimi deli, kajti pregovor pravi, *da se sol dela pozimi*. Do aprila naslednjega leta je moralo biti vse postorjeno. Od tedaj naprej so solinarji čakali lepo vreme ter prve solne kristale. Popraviti je bilo potrebno poškodovne nasipe: *arzene, secondale, verge, cavassale, mesarole, gordone, zoie*, itn. Jesenski dnevi so bili primerni za *kanciranje* ali *gnojenje cavedinov* in za pripravo nove *petole*.

Z -maonami- so vozili sol iz hišnih v državna skladišča. Soline Fontanigge.

Foto: Josip Rošival, 1961

Z vzdrževalnimi deli so povezana orodja, ki so bila namenjena izključno za to. Največ časa so se solinarji zadrževali pri delih v *cavedinih*. Pripraviti so morali vse potrebno za pripravo nove *petole*, premazati nasipe s svežim blatom ter očistiti kanalčke na notranji strani *cavedinov*. Dno v *cavedinih* je moralo biti neprepustno, trdo in brez blata. Le tako je solinar lahko pridelal čisto belo sol. Trdno plast je predstavljala *petola*, ki jo v naših solinah gojijo od 14. stoletja po enakem postopku: po končani jesenski žetvi spustijo v *cavedine* svežo morskovo vodo, ki ne sme preseči 5-6 Be slanosti. Pri tej slanosti se izločijo iz morja mikroorganizmi (*microcoleus coreum*) in s kalcijevim karbonatom, ki se tudi izloči iz morja pri omenjeni slanosti, naredijo trdno skorjo. *Petola* z leti lahko doseže debelino do 10mm. Preprečuje, da bi se sol mešala z zemeljskimi delci z dna kristalizacijskih bazenov. Preden se začne z vzgojo *petole*, je potrebno dno v *cavedinih* zravnati, ga torej znižati ali zvišati, povaljati, utrditi s kamnitim *rulom*, valjem, ter pognojiti s svežim solinskim blatom. Šele nato napeljejo vanje svežo morskovo vodo in začne se cikel poletnih opravil.

Gavero in *cariola*, ki so ju uporabljali pri žetvi soli, sta služila tudi kot pripomočka pri kanciranju *cavedinov*. Blato, s katerim so premazali njihovo dno, so vozili v samokolnicah, po dnu bazenov pa so ga premazali z *gaveri*. Za prenašanje blata je služila tudi *siviera*, nosilo za blato. Narejena je bila iz dveh ročajev in nanju pritrjenih lesenih desk. *Siviero* sta vedno nosila dva solinarja. Med drobne pripomočke, ki so jih rabili pri vzdrževalnih delih, spadajo še: *badil* in *falc*, kovinska lopata ter ukrivljen nožič za rezanje *cavedinov*, *palotin*, pripomoček za čiščenje kanalčkov v kristalizacijskih baze-

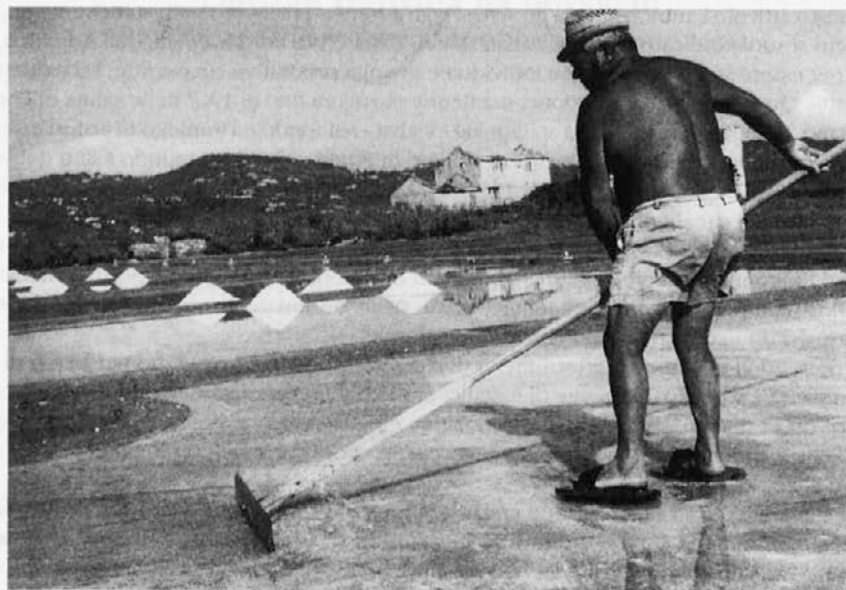
nih, *botasso*, korec, s katerim so ročno pretakali slanico, *paloto* za gladenje notranjih nasipov v solnem polju, *baticion* in *baticia*, nabijača za glino, z *rulom* ali kamnitim valjem pa so utrjevali dno *cavedinov*. Znižano mesto v *cavedinu* je bilo potrebno zvišati. To so naredili tako, da so vanj skozi *tamiso*, žičnato sito, presejali suho blato, ga dodobra namočili v morski vodi, nato osušili in povaljali z *rulom*. Zvišano mesto pa so znižali tako, da so na mestu, ki so ga želeli znižati, odvzeli določeno količino ilovice in mesto potolkli s *pestonom*, nabijačem za glino.

Vzdrževalna dela na nasipu v solnem polju. Soline Fontanigge. Foto: Josip Rošival, 1961

Kolikor lahko med delovne pripomočke prištevamo tudi barke za prevoz soli v državna skladišča, moramo vsekakor omeniti *barkine* in *maone*. Prve so uporabljali še nekaj let po drugi svetovni vojni, *maone* pa so v petdesetih letih odkupili v Ulcinjskih solinah. Zadnje so bile brez motorja in so jih po kanalu vlekli z vrvmi, na odprtem morju pa z vlačilcem. Pri raztovarjanju soli iz barke v državno skladišče so to delo opravljale družbe nosačev. Sol so nosili v nečkah, njih število pa so seštevali s *silelami*, količinskimi števničnimi deščicami. Domnevamo, da izvirajo iz beneškega obdobja. Vreme so solinarji ugotavljali s pomočjo *rože vetrov*. To so bile barvne sličice s cvetnimi ali drugimi motivi, ob katerih so bili napisani vetrovi. V sredo rože vetrov so zatakneli plodič dolgokljunatega čapljevca ali v lokalnem italijanskem dialektu t.i. *paeto*. Plodič rastline je higroskopičen in se zaradi vlage, ki jo prinašajo posamezni vetrovi, razteguje in krči ter obrača v smeri vetra, ki prinaša vlago. Mesto Piran je zraslo na soli. Dolga stoletja je bilo tesno povezano s solinami. Od tam so prihajali solinarji - najemniki solnih polj in pridelovalci soli, od tam so bili lastniki: bogate meščanske družine,

cerkve, samostani... Pred prvo svetovno vojno so začeli prihajati v soline vaščani bližnjega zaledja, število se je povečalo po letu 1945. »Po vojni smo imeli v solinah celo Prekmurce. Bili so odlični delavci in pridni, mi je pred leti dejal upokojen solinar.

Solinar Dario Radovac žanje sol na muzejskem solnem polju. Na nogah ima obute »taperine«. Muzej solinarstva v Krajinskem parku Sečoveljske soline. Foto: Hjalmar Dahm, avgust 1995

O spremembah v strukturi zaposlenih govore tudi različice poimenovanj za primerke orodij in pripomočkov. Izrazom v lokalnem italijanskem dialektu so se pridružili slovenski in hrvaški izrazi. Seveda tudi slednji v dialektu, poznanem v Istri. Naj končamo z mislijo, da sta tako človek kot »zob časa« doprinesla k izginjanju pričevanj materialne kulture v solinah. Poskusili smo znova. Tokrat v muzejski predstavitvi, v kateri ponovno oživljamo in hkrati ohranjamo srednjeveški način pridobivanja soli. V slednjem sta človek in narava nerazdružljiva. Naravi - morski vodi, vetru in soncu je človek dodal preprosto delovno orodje in pripomočke ter znanje, ki temelji na stoletni izkušnji. V Muzeju solinarstva so delovno orodje in pripomočki resničnost in muzejski eksponat hkrati.

Literatura:

- Ante Koludrović, Mladen Franić, Sol i morske solane, Zagreb 1954
 Miroslav Pahor, Tatjana Poberaj, Stare piranske soline, Spomeniški vodniki, zv. 4, Ljubljana 1963
 Tone Wraber, Dolgokljunati čapljevec (*Erodium ciconium* /L./L'Her.) prvič ugotovljen tudi v Sloveniji, Annales 7, Koper 1995, str. 171-177

*Riassunto***Gli arnesi e gli strumenti di lavoro nelle antiche saline - riflesso di secoli di esperienza e ingegnosità.**

In questo articolo l'autrice illustra gli arnesi e gli strumenti di lavoro nelle antiche saline, termine con cui si suole indicare gli stabilimenti saliferi della costa nordorientale dell'Adriatico, caratteristici per essere stati a conduzione individuale in unità produttive circoscritte, i cosiddetti campi o «fondi». Questo tipo di produzione, mantenutosi ancora fino al 1967 nelle saline di Fontanigge e Fasano, richiedeva la presenza stagionale - estiva - sul fondo e l'impiego di arnesi e strumenti di lavoro molto semplici. Le saline abbandonate di Fontanigge si estendono a sud del vecchio corso del fiume Dragogna, che sino al 1955 tagliava a metà le saline di Siccirole e che più tardi venne deviato nel canale di San Odorico lungo il margine meridionale di queste saline.

Le saline di Fasano si trovavano lungo il corso del torrente omonimo che si getta in mare a Lucia. Sul luogo in cui c'erano questi stabilimenti oggi sorgono un centro sportivo-ricreativo ed una marina mentre le saline di Fontanigge, anche se abbandonate, hanno mantenuto il loro antico aspetto ed un ricco patrimonio culturale e naturale.

Gli arnesi ed in genere tutti gli strumenti di lavoro usati nelle saline erano per lo più di legno, alcuni in pietra e soltanto raramente di metallo, erano parte integrante del fondo e venivano usati sia nei lavori di manutenzione che di produzione e conservazione del sale. Venivano impiegati anche degli strumenti che servivano a prevedere le condizioni meteorologiche e a stabilire la salinità dell'acqua.

Probabilmente questi arnesi si sono andati sviluppando con la costruzione dei fondi e la diffusione degli stabilimenti saliferi e non hanno subito molti cambiamenti nel corso dei secoli: di forme piuttosto semplici, fatti di legno o pietra erano, soprattutto, estremamente pratici.

Andrej Dular

Obrti in trgovina na Bovškem

(Iz arhiva Slovenskega etnografskega muzeja)

V članku je predstavljeno terensko gradivo o obrtnih dejavnostih in trgovini na Bovškem. Fotografski in slikovni material ter pisno gradivo, ki je danes shranjeno v arhivu Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani, so leta 1952 zbirali delavci in sodelavci omenjenega muzeja.

The paper presents field material on crafts and trade in the Bovec region. The photographs, illustrations and written material, preserved today in the Slovene Ethnographic Museum, was collected in 1952 by the employees and collaborators of this museum.

Po drugi svetovni vojni je Slovenski etnografski muzej začel z načrtnim in sistematičnim terenskim raziskovanjem slovenskega podeželja. Namen tega je bil, da razišče ljudsko kulturo tudi na tistih delih slovenskega ozemlja, ki so bili dotlej v etnografiji bolj malo obdelani. Poleg tega so želeli s terenskim zbiranjem obogatiti muzejski fond z novimi predmeti. Od leta 1948 naprej so se tako vrstile vsakoletne terenske ekipe muzejskih delavcev po Dolenjskem, Slovenski Istri, Primorskem in drugod.

Osma terenska ekipa, ki jo je muzej pripravil od 1. do 31. julija 1952, je bila na Bovškem. Enajst sodelavcev, in sicer 7 etnografov, ilustrator, univerzitetni slušatelj in dva dijaka Šole za umetno obrt iz Ljubljane so raziskovali v vaseh in zaselkih od Bovca do konca Trente. Gradivo, ki so ga zbrali, obsega 33 zvezkov z zapiski, 398 fotoposnetkov, 188 prostoročnih in 11 tehničnih risb, h katerim moramo prišteti še 44 etnografskih predmetov.¹ Večina zbranega materiala je zdaj shranjena v Slovenskem etnografskem muzeju, nekaj terenskih zvezkov pa ima tudi Inštitut za slovensko naro-

¹ Fanči Šarf, Delo Etnografskega muzeja v Ljubljani od 1. decembra 1947 do 31. decembra 1953. v: Slovenski etnograf 6-7/1953-1954. Ljubljana 1954, str. 295.

dopisje SAZU v Ljubljani. Iz poročil posameznih članov, ki so sodelovali v ekipi, je razvidno, da so raziskovali naslednje teme: ljudsko stavbarstvo in živinorejo (V. Novak), poljedelstvo, sadjarstvo, vrtnarstvo, drvarstvo, oglarstvo, promet in obrtne dejavnosti (B. Orel), nabiralništvo, lov, ribolov, prehrano, nošo in z njo povezane obrti (M. Ložar), običaje, verovanja in ljudsko medicino (M. Jagodic), ljudsko pripovedništvo (M. Matičetov), pesemsko in plesno izročilo, godčevstvo (R. Hrovatin) in ljudsko pravo (F. Šarf).²

Za lažje terensko delo so člani ekipe uporabljali poseben priročni vprašalnik, ki je zajemal vsa področja etnološkega dela iz materialne, socialne in duhovne kulture.³ Vprašalnica za obrtne dejavnosti in trgovino,⁴ ki je obsegala tri tipkane strani, je v uvodnem delu določila predmet raziskovanja, zato je zanimivo vedeti, kakšna je bila ta opredelitev in katera napotila je nudila članom terenskih ekip.

Ljudska obrt je bila v vprašalnici opredeljena kot *domača obrt* in deloma *samostojna obrt*. Tako je bilo navedeno: »Samostojna obrt je n.pr. mizarstvo, kovaštvo, zidarstvo in podobno, samostojni obrtniki so protokolirani, plačujejo davek, imajo obrtni list. Drugače je z *domačo obrtjo*. Z domačo obrtjo se večidel ukvarjajo revnejši kmetovalci, ki jim izdelovanje raznih domačih obrtnih izdelkov donša pozimi (pa tudi v drugem času) postranski zaslužek. Običajno ti kmetovalci ali drugi ne plačujejo davka od domače obrti. Predvsem je treba posvečati pozornost predhodni oziroma prvotni razvojni stopnji domače obrti, to je tako imenovani *hišni delavnosti* (kučna radinost, Heimarbeit, Hausfleiss), ko je izdelovanje najrazličnejših predmetov, orodja, posodja namenjeno zgolj domačim, hišnim potrebam, ne pa trgovanju. Pri nas v Sloveniji so primeri takega prvotnega štadija obrti le še malokje ohranjeni. Pri nas poznamo le domačo obrt, to je že večidel tista razvojna stopnja ljudske obrti, ko se razni predmeti še izdelujejo doma, služijo pa tako domačim potrebam, kakor tudi trgovanju v večjem ali manjšem obsegu.«⁵

V napotkih zapisovalcem je bilo tudi posebej poudarjeno, da sta pri vprašanih upoštevani tako samostojna kakor tudi domača obrt, ter da mora zapisovalec gradiva na terenu, čeprav pri posameznih vprašanih na to ni opozorjen, vedno zapisati tudi delovne postopke, opisati delovna orodja in imena zanje.

Vprašalnica o obrti je obsegala sklope vprašanj za naslednje teme: 1. izdelovanje oblačila, obuvala in pokrivala, 2. lesna obrt, 3. lončarstvo, 4. pletarstvo in sitarstvo, 5. kamnarstvo, 6. steklarstvo, 7. železarstvo (z rudarstvom), 8. apneničarstvo, 9. oglarstvo, 10. mlinarstvo, 11. razne druge obrti, 12. gozdarstvo, drvarstvo in splavarstvo, 13. razne oblike dninarstva. Poleg tega je zajemala vprašalnica še sedem vprašanj o ljudski trgovini.

Seveda so se mogli zapisovalci na terenu le okvirno opirati na vprašanja in navodila v vprašalnici, saj so bila le-ta sestavljena kot univerzalno pomagalo za vsa območja

² Poročila o terenskem delu - VIII. Trenta - Bovec. Hrani arhiv SEM.

³ Vprašanja za etnografsko delo na terenu leta 1949. Sestavili: Orel, Matičetov, Novak, Hrovatin, Vilfan, Šušteršič; Poročila o terenskem delu z ekipami. (Hrani arhiv SEM - Sign RA 147). To vprašalnico so uporabljali pri svojem delu tudi člani muzejskih ekip v kasnejših letih.

⁴ Vprašalnice, ki so jih od leta 1948 na svojih terenskih raziskovanjih uporabljali člani etnografskih ekip, so nastale pozimi in spomladi leta 1947/48. Za podlago vprašalnici o obrti in trgovini je bil Ložarjev članek o Ljudski obrti in trgovini, objavljen v Zgodovinskem zborniku v Buenos Airesu šele leta 1959.

⁵ Vprašalnica za ljudsko obrt. (tipkopis). Mapa s tipkopisnimi vprašalnici za terenske ekipe SEM. Hrani arhiv SEM.

slovenskega etničnega ozemlja in niso mogla v podrobnosti zajemati specifičnosti in širine raziskovanih tem na različnih območjih. To je veljalo zlasti za razne obrtne dejavnosti, ki jih je bilo na vsakem raziskovanem območju precej. Tako je na primer posamezna obrtna dejavnost, ki v vprašalnici ni bila zajeta, glede na vedenje pripovedovalcev sproti določala in oblikovala obseg in povednost zapisanega gradiva.

Zbrano gradivo z Bovškega je raznovrstno in ga z današnjega zornega kota ni lahko oceniti. Je rezultat takratne metodološke usmerjenosti posameznih raziskovalcev in stroke, ki jo je v povezavi s slavistiko zanimala terminologija orodja, imenja in opisi delovnih postopkov, v manjši meri pa časovna in socialna opredelitev določenih pojavov. Kljub temu je pisno in slikovno gradivo z Bovškega pomembno, ne nazadnje tudi zato, ker je čas hitrega gospodarskega razvoja po drugi svetovni vojni obrtne dejavnosti preoblikoval, nekatere tudi uničil, in so tako danes povečini že pozabljene.

Gradivo o obrtih sta v ekipi na Bovškem zapisovala v glavnem Boris Orel in Marta Ložar. Prvi je podatke o ljudskih obrtih in trgovini zbiral v sklopu gospodarskih dejavnosti. Njegovi zapiski obsegajo prve tri zvezke terenskih zapisov, in sicer v krajih Trenta, Soča in Bovec. Marta Ložar pa je zapisovala obrtne dejavnosti v povezavi z nošo v različnih krajih in zaselkih. Njeno gradivo je zbrano v dvaintridesetem zvezku terenskih zapiskov.

Zapiski z Bovškega sledijo toku pripovedi informatorjev (ponekod zapisovalec zapiše le kraj, številko in hišno ime, kjer je zvedel podatke), zato so ponekod fragmentarni, lahko bi rekli stenografski. To je zaradi metode dela - zapisovali so s svinčnikom v zvezke - tudi razumljivo. Pripoved informatorjev je včasih tekoča, tu in tam pa je preskakovala s teme na temo in se je v določeni meri z dodatnimi dopolnitvami in pojasnili vračala na že povedano. Razen tega je tudi zapisovalec dodajal v zvezek svoja terenska zapažanja in pripombe k informatorjevim izjavam.

Dodatna težava pri predstavitvi in razumevanju gradiva je tudi njegovo časovno opredeljevanje, čeprav je zapisovalec za tovrstno orientacijo ponavadi zapisal rojstne podatke ali starost pripovedovalcev. V glavnem pa pomenijo v terenskih zvezkih zapisane pripovedi v sedanjiku čas, ko so pripovedovalci posredovali podatke članom ekipe, to je leta 1952, in tudi čas, ko je bil posamezen pojav ali dogodek še živ. Pripovedi v preteklem času pa večinoma prikazujejo obdobje pred drugo svetovno vojno in ponekod tudi čas zadnje četrtine 19. stoletja.

Uporabnik gradiva mora, če hoče dobiti neko zaokroženo podobo o obrtnih dejavnostih na Bovškem, sam dodajati vezne člene med posameznimi podatki, jih časovno uskladiti in jih združevati v smiselno celoto. Takšno početje je sicer vprašljivo in morda znanstveno oporečno, saj je za povezovanje gradiva, ki je bilo zbrano pred več kot štiridesetimi leti, hitro mogoče najti napačno povezavo in razlago. S tem seveda tvegamo posplošitev in se hkrati zavedamo, da bi bilo terensko gradivo etnografskih ekip Slovenskega etnografskega muzeja najbolje izdati v posebnih publikacijah, in sicer v izvorniku, s potrebnimi kazali in uvodnimi komentarji. Le tako bi bilo to terensko gradivo primeren in hkrati dostopen vir tudi širšemu krogu raziskovalcev.

Ta zapis seveda nima tega namena. Želi le prikazati splošno podobo obrti in trgovine na Bovškem, kakršno je mogoče izluščiti iz gradiva, ki ga je z enomesečnim terenskim delom leta 1952 zbrala osma etnografska ekipa Slovenskega etnografskega muzeja. Z današnjega vidika je celotno gradivo postavljeno v preteklost, tudi tisto, ki je v terenskih zvezkih sicer zapisano v sedanjiku. Zaradi lažjega in nedvoumnega razumevanja zato ponekod dodajam besedilu časovno oznako (leto 1952), ki natančneje pove, v katerem času so bile obravnavane obrti in pojavi še prisotni in živi. Mnoge

obrtne dejavnosti, ki so bile ob obisku etnografske ekipe na Bovškem še povsem navadne, bi danes verjetno zaman iskali.

Kraji, ki so v predstavljenem gradivu navedeni v oklepajih, pomenijo kraj, od koder je bil doma pripovedovalec navedenega sporočila oziroma gradiva.

Lesne obrti

Med lesne obrti je vprašalnica prištevala rešetarstvo, posodarstvo in orodjarstvo, obročarstvo in sodarstvo, tesarstvo, mizarstvo, piparstvo, izdelovanje velikonočnih butaric in izdelovanje lesenih igrač. Nekatere lesne obrti so bile na Bovškem pred drugo svetovno vojno zelo razširjene, saj je obilica lesa, ki ga najdemo tod, to tudi omogočala.

a) Piparstvo

Posamezni spretni samouki so pozimi, ko ni bilo veliko zunanjega dela, izdelovali pipe za tobak. Trentarji so jim rekli *fajfo*, vendar so poznali tudi izraz *čedra*. Izdelovali so jih iz gabrovega lesa, tise, *fušpana* (Na Logu), orehovega lesa (Lepena); cevka - *rorček* pipe pa je bil iz smrekovega ali gabrovega lesa (Na Logu). Les za pipe so morali sušiti dve do tri leta. Luknjo za *rorček* so izvrtali s svedrom ali pa so *rorček* votlili z žico - *ramarco*. *Fajfo* so okovali z medenino ali s kakšno drugo pločevino, kar je bilo pač pri roki. Naredili so raven *pokrovc*.

Jakob Kravanja s fajfo, ki jo je izdelal Tojnsčkov stric iz Trente št. 15

Pipe so prodajali v Log pod Mangartom, v Bavščico in po celi Trenti (Na Logu). Ko še ni bilo cigaret, so stari in mladi kadili *fajfe*, izdelovali pa so jih tudi za rudarje in delavce, ker se pri delu lažje kadi *fajfa*, kakor pa cigareta (Na Logu).

b) Posodarstvo, obodarstvo, sodarstvo

Izdelovanje uporabnih predmetov iz lesa je bilo na Bovškem zelo razširjeno. Bilo je veliko samoukov, ki so izdelovali najrazličnejše posodje, tudi iz pločevine, in druge uporabne predmete, na primer glavnike.

Anton Košca iz Spodnje Trente št. 18 izdeluje žlico

V Trenti je bil izvrsten samouk Jožef Kravanja (roj. 1875), ki je iz smrekovega lesa izdeloval škafe in *kiblce* (dežice, dežce) za mast ali skuto. Obročje je delal iz jesenovega, vrbovega ali tudi iz limovega lesa. Delal pa je posodje tudi iz drugih materialov, na primer iz cinkove pločevine - *štenjak* (ajmer) in *kadin* - posodo za umivat, *ponóvce*, skledje za mleko. Nadalje je delal tudi trinožne in štirinožne stole iz javorovega, hruškovega in vrbovega lesa; ribežne, kuhlalice, solnice, *snemáunce*, *kambe*. Ko v trgovinah ni bilo mogoče dobiti glavnikov, je glavnike izdeloval iz javorovega, vrbovega in orehovega lesa (Trenta).

Leta 1952 so izdelovali tudi obode za sir, škafe za molžo - *kembač* (ta drži 18 litrov); pinje, škafe z enim ušesom - *štarc*. Škaf ima *pouđen* (dno), okoli so doge z obroči. Les je macesnov, smrekov, obroči pa so macesnovi. Les, nažagan na deske, se mora sušiti vsaj eno leto, da je dober za obdelavo. Včasih so les za doge cepili s *klinci*. Pri izdelovanju lesenih posod so uporabljali različno orodje - *utornik*, s katerim so naredili na koncu dog utor za *poden*, različne obličje (*hobu*) in šestila (*cirkel*) (Trenta).

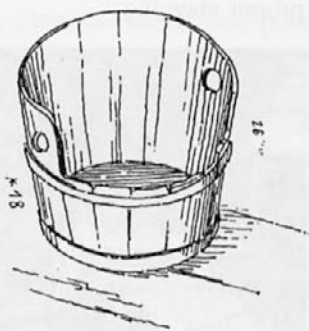
Leseno posodje so (leta 1952) izdelovali pozimi, poleti ne, ker je bilo preveč dela z drobnico. Delali so tudi večje škafe (*perivnik* ali *žehtnik*) (Trenta). Če jih je kdo naročil,

so jih tudi prodajali. Za domačo rabo so izdelovali tudi *stouce*, mize, *štile*, grablje, kosišča (Trenta).

Jožef Klavora iz Soče je bil sodar (*pintar*). Delal je vse, kar je bilo lesenega: *štere*, *štarce*, *bače*, *sulje*, *dežice*, *bale*, pinje, čebre, žehntnike, lesena cedila, grablje, kosišča, cokle, sklede itd. Izdeloval je *kleje* in *vanjke/banjke* (skrinje za žito in za obleko) je tudi delal. Ukvarjal se je še z ljudskim zdravilstvom (Soča).

ŠTARC, TRENTA 13

KAMBAČ, TRENTA 13

STRUG ZA STRUŽENJE
COKEL, TRENTA 70 - FR.
KVERH

V Soči (Mišja vas) je živel leta 1952 sodar, ki je izdeloval *štampe* (modele za skuto je krasil s podobo planike, krave). *Štampi* so bili iz orehovega lesa in so imeli ročaj - *rep*. Sodar je krpelje izdeloval iz jesenovega, vrbovega ali bukovega lesa. Delal je tudi cokle iz bukovine in kambe iz nagojevega, vrbovega ali macesnovega lesa. Delal je večinoma pozimi za svoje potrebe pa tudi za sosede. Ob nedeljah pri maši so se domenili, kaj kdo potrebuje (Soča).

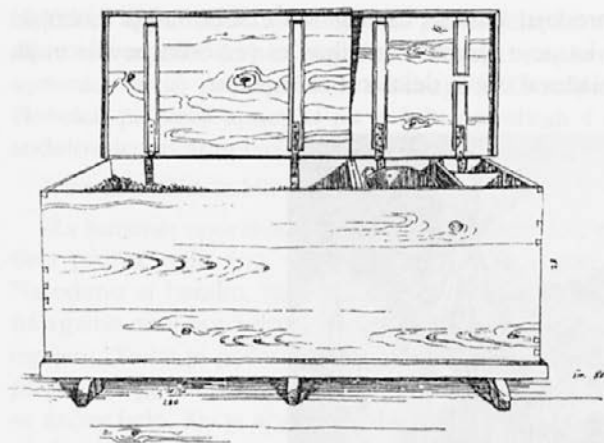
V Čezsoči je bil samouk, ki je izdeloval cokle, na zgornjem delu opletene z macesnovimi ali smrekovimi šibami. V Trenti je bilo včasih več *pintarjev* kakor v Soči, zato so tudi leta 1952 dobivali leseno posodje iz Trente. Če je bila lesena posoda dobro narejena, je lahko trajala dolgo vrsto let (Soča).

c) Mizarstvo

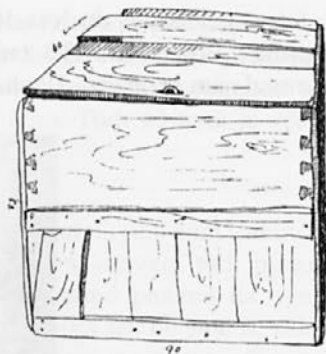
Zaradi obilice lesa je bilo na Bovškem tudi nekaj poklicnih mizarjev, na primer v

Vajnka za obleko - pri Maticu Na skali št. 57

KLEJA, ČEZSOČA 13

KLEJA
BAVŠČICA 28,
Jožef Zorč

Trenti. Ti so izdelovali največ pohištvo, zlasti mize, *vanjke/banjke*, stole. *Vanjke* so bile skrinje za obleko (za *gvante*), narejene ponavadi iz smrekovega lesa, ki so jih povečini postavljali v kamre (Trenta). Skrinje so izdelovali mizarji v Soči in Bovcu (Soča).

Mizar Karel Bradaška, doma iz Tolmina, se je učil obrti v Bovcu, potem pa se je poročil v Sočo (umrl je 1904, star 60 let). Izdeloval je znamenja v spomin tistih, ki so se ponesrečili v hribih. Postavljal jih je v Soči in Trenti. Delal je tudi skrinje - *vanjke* in *kleje* - za neveste so bile *vanjke*. *Kleje* so večje skrinje in so jih rabili samo za sirk, nameščene pa so bile na hiši (na podstrešju) (Soča). V Soči sta živela tudi mizar Bradaška, ki je izdeloval zibke, in mizar Flajs, ki je bil samouk in je izdeloval *banjke*; te so stale po 4 do 5 goldinarjev. Danes (leta 1952) ni v Soči nobenega mizarja (Soča).

Pletarstvo

Andrej Komac iz Trente (star 50 let) se je (leta 1952) poleg sodarstva ukvarjal tudi s pletenjem velikih in malih *korp*. Delal jih iz enoletnih *bekovih* (vrbovih) šib. Starejše šibje ni bilo dobro, ker se je pri delu preveč lomilo. Velike *korpe* so ljudje uporabljali za prenašanje gnoja in krompirja (*čomp*) z njive, pa tudi za razne druge pridelke. Malo *korpo* pa so prav tako imeli pri hiši za prinašanje pridelkov, drv in raznih reči (Trenta).

Samouk Leopold Čopi iz Čezsoče je leta 1952 opletal steklenice (chianti) in velike *flaškone* (po 50 do 100 litrov), delal stolice, žličnike, cajne (*ročovke*), košare, nahrbtnne koše, košarice za kruh in zibelke.

Material (leščje - leščevje in vrbovo šibje - *beke*) je dobil v Čezsoči in okolici. V jeseni je posekal les in ga takoj obdelal, nato pa vitre posušil na soncu ali doma v kuhinji. Preden je začel plesti, je namočil les v vodi. Od debeline lesa je bilo odvisno, koliko časa naj se les namaka v vodi, da postane prožen.

Stolice je Čopi delal iz vrbovih šib in leščja, noge iz vrbovih palic. Steklenice je opletal z vrbovimi šibami in leščjem, nahrbtnne koše, na katere je na koncu pritrdil tudi naramnice iz usnja, je delal iz leščja. Cajne je delal iz vrbovine. Za delo je uporabljal naslednje vrste orodja: nož, žago, škarje za sadje obrezovat, imel pa je tudi posebno napravo za vitre obdelat - *stou*.

Svoje izdelke je do leta 1952 prodajal kmečki zadrugi v Čezsoči, ta pa kmetijski zadrugi v Bovcu. Kmečka zadruga kasneje njegovih izdelkov ni več odkupovala in jih je moral sam prodajati. Davka ni plačeval, saj je delal kot zadržnik.

Andrej Kavs iz Čezsoče št. 100 plete zibelko iz bek

S pletarstvom sta se (leta 1952) ukvarjala tudi oče in sin Kavs iz Čezsoče. Sin je izdeloval zibeli iz vrbovih palic in *bek* za kmetijsko zadrugo v Bovcu, oče pa je pletel okrogle *korpe* in cekarje (Čezsoča).

Apneničarstvo - apnarstvo

Pri Ivanu Bradašku v Soči so imeli leta 1952 apnenico in so kuhali apno. Za kuhanje apna se je odločil kak zasebnik ali pa se jih je združilo več in so skupaj kuhali apno. Skupaj so spravili drva in kamne, tisti, ki se je na vso reč razumel, pa je vodil kuhanje. Rekli so mu mojster. Če je hotel kdo dobiti apno, pa ni bil v skupini (*kompaniji*), ki je kuhala apno, je moral le-tega plačati. S tem so krili stroške za *tabrh* (dnino). Rekli so - sem naredu en *tabrh* (Soča).

Apnenico je leta 1952 imel tudi Jožef Stergulc (star 60 let) iz Soče. Apno se je učil kuhati pri svojem očetu Andreju Stergulcu, ki je umrl leta 1928, star 75 let. Dejali so tudi, da apno *smodijo* (Soča).

Apnenica je morala biti natančno *cirkšana* - previdno zgrajena. Na vrhu so napravili *velb* v *špico*, to je *klinc*, ki je zapiral *velb*, da se ta ni usedel. *Velb* je moral biti na vrhu dobro zaklenjen, okrog *klinca* pa so nasuli okrog 50 kg *šodra*, da (ogelj) ni udaril skozi. Po vrhu apnenice so dali čez tudi malto, temu so rekli *hlebca*. Okrog hlebca je bila odprtina za zrak in dim.

Velike apnenice so bile navadno postavljene ob cesti, kar je bilo pripravno za dovoz materiala in odvoz apna. Apnenčast kamen - apnenčar je bil pri roki. Edino za velike apnenice so ga pripeljali tudi od drugod. Za majhno apnenico sta bila potrebna dva človeka, pri večji apnenici pa je bilo potrebnih 4 do 8 ljudi. Tudi 10 ljudi je včasih sodelovalo pri apnenici, ki je dala 800 kvintalov.

Ivan Bradaška je leta 1952 povedal:

«Za kurjenje uporabljamo smrekov in bukov les, približno pol na pol. Sam bukov les dela preveč oglja (oz. pepela). Ko apnenica gori, smo vedno zraven, tudi ponoči. Naredimo si barako, tako da imamo streho nad glavo. Nenehno pazimo na ogenj, nalagamo nanj nova drva, kurimo in se hecamo. Goreti mora počasi, ne sme se siliti z ognjem. Treba je počasi *hacat*, dokler se žveplo, ki je v kamnu, ne vname. Črn *kad* pride od tega žvepla. Potem se začne bolj *hacat*, da se kamenje vname do vrha. Kaditi se začne belo. Ko je apnenica kuhana, se ne kadi več, na vrhu apnenice pa se pojavi rdeče plav plamen (prej je bil rdeč). Notri se pa sveti kakor elektrika. Če se apnenica še kadi, ni kuhana. Apnenico kuhamo štiri do pet dni.»

«Ko je kuhana, jo odpremo samo na enem mestu, nato pa vzamemo apno ven z *ajmarjem* (vedrom). Apno odvažamo pozimi s sanmi, karjolo ali pa ga znosimo na hrbtu. Nad apnenico si naredimo leseno streho, da apna ne spira dež.» (Soča).

Oglarstvo

Zaradi obilice lesa so na Bovškem veliko oglarili tudi po drugi svetovni vojni.

Tako so leta 1951 oglarili pri Antonu Kravanji in pri Maslcu ter pri Miheliču v Trenti. Pri tem so uporabljali tudi les, ki so ga nanесли snežni plazovi (Trenta). Leta 1951 so kuhali oglje še Na Zapóudnom, mojster pa je bil od drugod (Trenta). Oglje so žgali tudi Na Logu, v Zadnjici in Trebšni (Trenta).

Ivan Cuder iz Trente je žgal pred drugo vojsko, žge pa tudi danes (leta 1952). Tega dela se je naučil kot dvanajstletni fant pri svojem očetu, ki je oglaril na Štajerskem (Scheifling!). Kopo je začel delati tako, da je dal v sredino (kope) tri kole, vmes pa jesenov ali smrekov obroč, da so koli stali trdno zapičeni v zemljo. Nato je okrog

Vreče z ogljem ob cesti v Trenti

postavil pokonci drva. Teh prvih drv je moralo biti za pol metra. Okrog teh drv je položil po dolgem druga drva, tako da je napravil *poden*, širok 10 do 15 cm, in na ta *poden* je spet postavil pokonci drva. Debeli konci so morali biti zmerom spodaj. *Poden* se je nadaljeval do skrajnega premera kope. Ko je bil prvi *štos* (kup) drv zložen, je dajal nanj drugi *štos* drv. Možno je bilo postaviti tudi tretji *štos* drv, tedaj je bila kopa visoka okoli 5 metrov. Takrat je moral pri zlaganju kope tudi nekdo pomagati. Najbolje je bilo, če sta kopo zlagala dva človeka. Drva je potem pokril s smrekovimi vejami, na katere je nametal zemljo, ki je bila na spodnjem delu kope nasuta en čevelj na debelo. Proti vrhu se je debelina zemlje na kopi manjšala.

Ko so kopo zakurili, so vanjo *naštihali* luknje za dovod zraka. Če se je iz teh lukenj belo kadilo, je pomenilo, da les gori, ko pa se je začelo iz lukenj plavo kaditi, je bilo to znamenje, da so drva že zoglenela. Takšno luknjo so zamašili in pod njo naredili drugo luknjo za dovod zraka.

Pravili so, da *smodijo* ali kuhajo oglje. Ko je bilo oglje skuhan, so ga z železnimi grabljami vlekli iz kope. Če je oglje gorelo, so ga pogasili z vodo, če ne, so ga pa stran pograbili, da se je počasi ohladilo. Oglje je bilo treba *vahtati* 24 ur, kakor mrliča!

Ko je bilo oglje mrzlo, ugašeno, so ga dali v *žaklje*, ki so jih sami sešili. Spravljali pa so ga tudi v koše iz šibja. Oglje so vozili kmetom, kovačem in mehanikarjem v Bovec. Kmetje ga še danes (leta 1952) rabijo za *beglajzne* (likalnike).

Ena kopa (visoka 2,5 m in široka 6 m) je dala 20 kvintalov oglja; 1 kvintal = 30 lir. Torej so zaslužili za 20 kvintalov 600 lir.

Ogljarju so rekli *koler* (Kohler). Hišici iz štirih kolov in strehe iz desk ali smrekove skorje, ki je bila ob straneh obdana s smrečjem ali deskami, pa so rekli *kolerca*.

Kovač iz Soče je ob koncu 19. stoletja tudi sam kuhal oglje za potrebe svoje kovaške delavnice. Rezijani so za časa Italije kuhali oglje na Golobarju, Na Skali in v Trenti. Kuhali so ga za neko podjetje (Soča).

Mlinarstvo

O mlinarstvu in žagarstvu je le nekaj krajših zapisov.

V Soči je bilo pet mlinov - v Lepeni 1, na Spodnji Soči 2, v Gornji Soči 2, zdaj pa ni nobenega (Soča). Mlini so začeli propadati po prvi svetovni vojski, ko so Italijani uvajali koruzni *gres* (zdrob) in moko. Vsak je raje vzel *gres*, kakor da bi dal zrnje mlet v mlin (Soča).

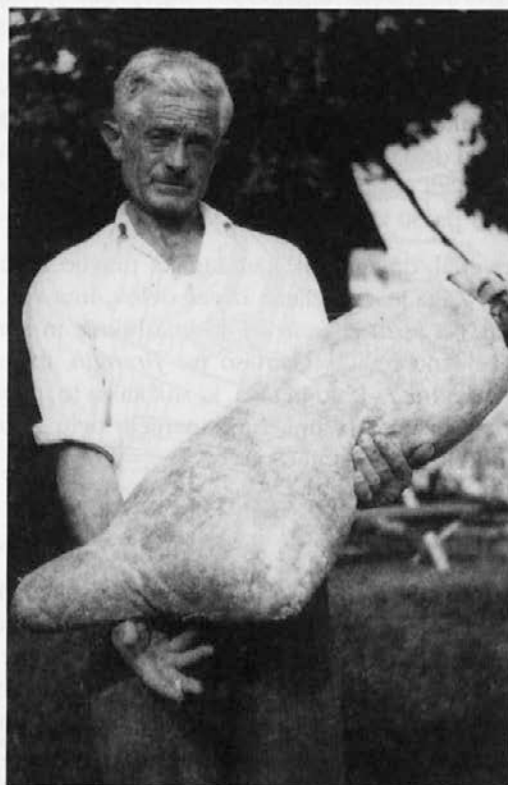
V mlinih so mleli sirk za domačine. Tja so ga nosili v mehovih iz koštrunje kože. Meh je imel *kragen* (vrat) in dve nogi, ki sta bili sešiti. Pri zadnjih nogah pa je imel meh odprtino. Držal je do 44 funtov (Soča). Danes (leta 1952) se lažje kupi sirk, poleg tega pa se bolj kakor sirk splača saditi krompir (Soča).

Vsi mlini so bili na vodo, rake, po katerih je voda tekla, pa so bile lesene. Mlinska kolesa so imela lopate, križ in pesto (Soča). Mlinske kamne so klepali tako, da so z ravno ožgano desko povlekli po kamnu. Kjer se je poznala ožgana sled, so kamen skleпали in ga tako poravnali (Bovec).

Mlinar je za plačilo vzel *merico*, to je 2 funta (moke) od 40 funtov (zrnja) (Soča).

V Dvoru pri Medali (Bovec) so imeli dva zaporedna mlina. Stala sta ob bajerju, ki je dajal za njun pogon dovolj vode. Mleli so samo koruzo. V prvi svetovni vojni je bil bajer porušen, kasneje pa ga niso obnovili.

Mlin in stope so imeli Pod Turo (med Plužino in Podklopco), stopali pa so ječmen. Mlin je propadel že pred prvo svetovno vojno. Pod Turo je leta 1952 stal še en mlin, vendar ni več mlel (Bovec).

Matija Mlekuž iz Kala z mehomo moke

Na splošno so v mlin nosili mlet samo sirk, in sicer v mehovih in v *žakljih* (vrečah). Tisti pa, ki so bili doma v hribih, so imeli sirk spravljen tudi v *klejah* ali v vrečah v mlinu. (Bovec)

Žagarstvo

V starih časih so na žagah veliko žagali les za domačo uporabo. Kasneje pa je mnogo žag propadlo. V hribih so leta 1952 še cepili s klino les za *šinklne*, v vasi Krn pa so še žagali čoke na roke (*špolc žaga*, *špolterca*, dva moška stojita zgoraj, dva pa spodaj). Take žage so še vedno po hribih, ker je ljudem težko nositi (voziti) les do žag in potem nazaj spravljeni žagane deske (Soča).

Žagar France Kavs iz Soče je leta 1952 povedal:

-Žaga Na Skali, kjer sem se učil žagarstva, je bila stara več kot sto let. Delala je samo en mesec v letu (za 5 hiš), in sicer maja meseca, ko se je topil sneg in je bilo dovolj vode. V dolini pa so žagali tri mesece, to je aprila, maja in junija. Moja žaga je ob

potoku Vrsniku. Žagamo, kakor pač dopuščajo vodne razmere. Vsak lastnik mora les splaviti pozimi in ga pripeljati k žagi z vozom. Iz 2 metrskih hlodov (*trkljev*) žagamo *dile* (deske) za strehe; za pode pa žagamo 4 m dolge *dile*. Žagamo torej samo deske za strehe in pode, drugega nič. Včasih žagam različne dolžine in debeline lesa, največ 6 cm debele za pohišstvo. Žagarskega izpita nimam, imam pa dovoljenje, da lahko žagam, saj plačujem obrtni davek in imam cenik.

Na žago vozijo les (=nosijo les v žago-) ljudje iz Soče. V Trenti - Na Logu in Na Klancu imajo svojo žago, prav tako imajo svojo žago tudi v Bovcu. Za žaganje plačujejo Na Skali v denarju, in sicer od deske, ne od kubičnega metra. Tako je bolj pošteno. Zdaj se od 2 m dolge deske plača za žaganje 6 din; prej (pod Italijo), pa so ljudje plačevali 50 centesimov, pod Avstrijo pa 30 krajcarjev.

Franc Kavs je še povedal, da zgradbi, kjer žagajo, pravijo žaga, napravi za žaganje *desk*, pa prav tako žaga. Žaga je sestavljena iz več delov. Ima voz, ki vozi (se pomika) gor in dol na *vaukerjih*. Na vozu je *koštrun*, ki ima luknje in spredaj večje odprtine; vanj se vpne hlod z železno ročico. Gatri so na *firengih*, to je visečih stebrih. Na notranjem *firengu* je *podajanca* - kolo in taca, ki služita za to, da vlečeta voz s hlodom naprej. Spodaj so *gatri* zvezani z latami. Na zunanem delu žage (zgradbe) so rake, *konterle* (zapornica) in kolo z lopatami (Soča).

Kovaštvo⁶

Kovač Joža Hrovat (umrl leta 1898) je imel v Soči kovaško delavnico, v kateri je kladivo in meh gnala voda. Ni imel pomočnikov. Delal je za domačine in ljudi iz drugih krajev, ki so naročali pri njem različne izdelke. Delal je cepine, *ponovače*, dereze, motike, lopate, svedre, *kaince*, kladiva za klepat koso, *šine* za sani in sploh vse, kar je spadalo v kovaško stroko. Zavržene kose je pretopil, prekoval in iz njih varil motike, dereze ipd. Popravljal je tudi različno orodje. Hrovat ga je rad pil. Če je bil preveč pijan, je zakuril peč (seveda ne preveč), zlezal vanjo, tako da je imel glavo zunaj, se dobro spotil, pa je bil spet dober (Soča).

Informator, p.d. Pri Štrolu, v Soči je leta 1952 povedal:

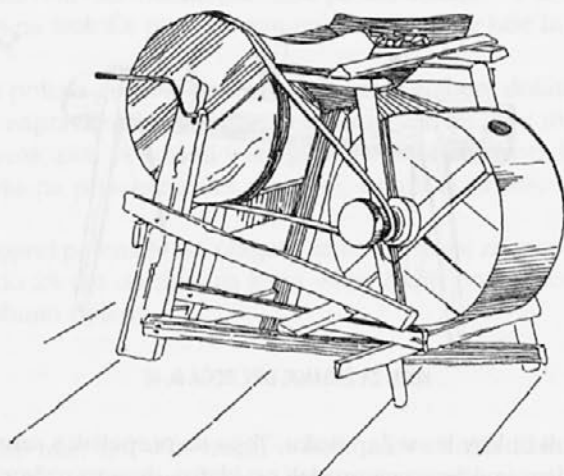
«Jaz sem začel prvi delati *dimnike na fajfo* in s tem v zvezi postavljati *šporgete*. Torej, s *šporgeti* je prišel tudi *dimnik na fajfo*. Te dimnike sem delal še v Trenti. Za menoj so jih delali drugi samouki. Takih dimnikov nisem nikjer videl, to je moj izmislek oziroma poskus. Zdaj gledam na te dimnike drugače. Če je za malenkost proti vetru - ne ustreza. Na strehi je drugače: bolj potegne, lepše vleče (ni vodoravnega *rora*).»

Kovač Franc Fon iz Bovca pa je leta 1952 pripovedoval:

«Moj oče Fran Fon, rojen na Srpenici leta 1852, je bil kovač. Obrti se je učil v Celovcu, nato je delal v Trstu in od tam prišel domov. V Bovcu si je kupil hišo (sedanjo, št. 330) in leta 1888 začel s kovaško in podkovsko obrtjo. Delal je do leta 1925, umrl pa je leta 1930. Pri njem sem se (Fran Fon, mlajši) učil kovaške obrti, leta 1913 pa sem bil tudi v podkovski šoli v Ljubljani. Oče je leta 1903 napravil križ za bovški zvonik, leta 1913 sem ga napravil jaz. Po prvi svetovni vojni sem montiral zvonove v Bovcu, v

⁶ Kovaštvo kot posebna obrtna panoga v vprašalnici o ljudskih obrteh ni zajeto. Kljub temu se je morala zdeti B. Orlu tako pomembna, da jo je upošteval in vključil v ljudskoobrtno dejavnosti.

Čezsoči, na Plužnah, v Kalu. K nam so gonili podkovat živino iz Bovca, Čezsoče, Soče (malo). Sočanom in Trentarjem smo delali podkvice za čevlje. Po domače rečeno so bili to *grifi*, ki jih delamo tudi danes. Skupaj z očetom sva delala in montirala precej mostov iz železnih vrvi (Žaga, Trnovo, Soča). Veliko smo v naši kovačnici delali tudi klepala za klepanje kos (*babca*) in *dedc* (kladivo). Po očetovi smrti sem prevzel obrt in delal enaka dela kot oče. To je bil tudi čas konj in vozov ter popravil za kmečko orodje.»

MAŠINA ZA KOVANJE, TRENTA 36

O svojem delu pa je Fran Fon (star 58 let) povedal, da je delal vse - lemeže, *kaince*, okoval je vozove. Iz starih kos je za kmete v Bovcu in okolici naredil največje nože. Delal je tudi brane, ograje za balkone v Bovcu, Logu pod Mangartom in sploh vse, kar je bilo železnega. Poleg tega je koval oziroma podkoval konje in krave. Volov je bilo malo, bolj so s kravami vozili, in tako vozijo še danes. Z voli so začeli v Čezsoči voziti okrog leta 1920/21. Še danes (1952) imajo v Čezsoči vole in konje.

Ko se je delo v kovačnici zaključilo, se je napravilo na *ješi* križ iz *špica* in *šrajngelca* (grebljice) - da ni prišel ponoči hudič kovat. *Ješa* je imela svoj čas meh, zdaj pa ima ventilator, ki piha namesto meha (Bovec).

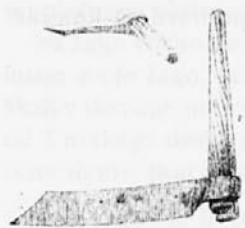
Gozdarstvo in drvarstvo

Jožef Kravanja iz Trente, star 76 let, je zapisovalcu povedal, da je bil okrog leta 1898 na Ogrskem in na Zgornjem Štajerskem za drvarja. V gozdovih na Ogrskem je bil enajst mesecev. Aprila meseca je odšel od doma in se marca naslednje leto z zasluženim denarjem vrnil.

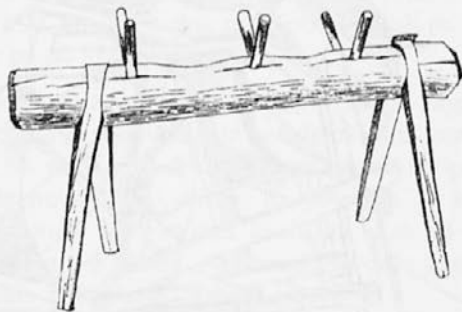
Informator iz Spodnje Trente pa je o sečnji drv leta 1952 povedal, da mora drevesa, ki jih želijo (doma) posekati, prej zaznamovati gozdar. Gozdar pride *tuč* drevesa, saj »brez kladiva ne sme nihče sekati«. Kar je suhega lesa, se lahko pobere. Tudi v prejšnjem času je bilo v navadi tako pobiranje lesa. Drv, ki jih nanesejo plazovi, ni treba *tuč*, vendar gozdar določi, kdo naj dobi ta les.

Ko gredo (1952) drvarit, vzamejo s seboj sekuro in žago. Drevo, ki ga požagajo, imenujejo *pam*. Tega razžagajo na štiri metre dolge *štok*e. Veje so včasih posekali z

malarinom, zdaj pa kar z navadno sekiro. *Štoke* spravijo k poti, da jih potem pozimi s sanmi odpeljejo na žago. *Pam* razžagajo v *dile*, ki jih odpeljejo domov. Za strehe in za *podne* uporabljajo največ macesnov les, ki ga je sicer malo, in pa smrekov les (Na Zapoujdnom).

KLINJA ZA CEPLJENJE DESK
SOČA 150, Lepena

KOZU ZA ŽAGANJE DRV, SOČA št. 46

TESLA
TRENTA 45

Za kurjavo so sekali bukov les v Zapotoku. Tega so prepeljali s sanmi do vode in ga spomladi splavili do Bovca, kjer so ga prodali po klaftri; drva so nažagali na dolžino 1,5 metra. Če so srečno splavili, so dobili za eno klaftro 3 goldinarje, če je voda les pobrala, pa nič. Zvečer so tisti, ki so sekali les, vedno prišli domov. Le v tujini so spali v posebnih bajtah (Na Zapoujdnom).

Tudi danes (leta 1952), tako kakor so včasih, cepijo les za kurjavo po dolgem s sekiro in kijem. Razcepljena drva zlagajo v skladovnice, kup drv, (imenujejo ga *tasa*) pa je visok en meter. *Tasa* drv stoji doma pred hišo ali za njo in je lahko 5 ali 10 m dolga; razlikujejo veliko in malo *taso* (Na Zapoujdnom).

Na Bovškem sekajo (leta 1952) po 2, 3 ali 4 metre dolg les. Pozimi spravljajo ta les do ceste, ga tam razžagajo in koljejo v *triblce*, ki jih potem še prežagajo in razcepijo v polena. Drva spravljajo v lope. *Tasa* drv = kup drv (Spodnja Trenta).

Tudi v Soči posekajo les, ki ga odkáže gozdar. Pozimi spravijo les s sanmi do poti, v strmini pa ga s cepini *gonijo* v dolino oziroma počakajo, da zapade sneg in ga nato na saneh prepeljejo domov. Tu ga razžagajo in razcepijo v polena. Polena razžagajo v *triblce*, to je dva pednja (30 cm) dolge čoke, *triblce* pa razcepijo v drva. V drvarnici ali pred hišo zložijo drva v tase (Soča).

Les za prodajo so včasih iz Soče plavili v Čezsočo. Pri tem delu je mnogo ljudi utonilo (Soča). Oče je plaval les iz Trente in je za *lon* dobil *banjko* - *skrinjo* (Soča).

Drva za kurjavo sekajo tudi julija ali avgusta. Les poderejo, *ošpacajo* (oklestijo) veje in ga pustijo, da se suši do jeseni, ko ga razžagajo na kose. Pozimi les *gonijo* v dolino in ga potem do doma prepeljejo s sanmi. Tam ga razžagajo in razcepijo v drva (Soča).

Andrej Kavš iz Čezsoče je leta 1952 povedal:

«Občina je lastnik gozda, mi pa imamo služnostne pravice. Vsaka hišna številka ima pravico do drv za kurjavo in pravico do stavbnega lesa; navadno od 10 do 12 metrov drv, stavbnega lesa pa po potrebi. V starih časih so porabili več lesa za kurjavo (5 do 6

klafter na leto), imeli so ognjišča, peči. Danes gozdar iz Koritnice določi, katera drevesa smejo posekati.

Rečemo, da gremo sekati, da gremo z žago in sekiro podirati drva. Prej nismo uporabljali žage, ampak samo sekiro. Dve vrsti sekir imamo: navadno sekiro in *mucno* (samo za sekati, okrogla ušesa). Zdaj teh sekir več ne rabimo, ker imamo žage. Ko so drevesa posekana, jih gremo *rekljat* (razžagati na določene dolžine) in *ošpacat*. Pri bukovem lesu, ki ga rabimo za kurjavo, imenujemo deblo, ki je 2 ali 4 metre dolgo, *poleno*. Pri smrekovem (stavbnem lesu) lesu pa imenujemo - 2 m dolgo deblo *trkl* (mn. *trklji*), 4 m dolgo pa *štok*. Če pa je les namenjen za ogrodje hiše in je dolg 6 do 10 m, se imenuje *tram*.

Drva oziroma polena *gonimo po drasti* (*drasta* = graben, dolina, kjer teče voda). Če je graben (žleb) napravljen iz polen, se to imenuje *lot*. Če pa v *drasti* ni *lota* in je sicer *drasta* dovolj strma, potem pozimi v snegu gonimo les do poti, kjer čakajo vozovi ali sani. V Golobarju pa priženemo les s cepini, zaradi lažje hoje pa imamo na čevljih dereze.

Doma smo poprej polena rezali (žagali) samo na roko, zdaj pa imamo krožno žago. Žagamo na 20 do 25 cm dolžine, to je na *rklje*, ki jih potem scepimo s sekiro (drva cepiti). Tako dobimo polena.

Strojarstvo⁷

V mlin so nosili mlet sirk v mehovah iz koštrunove kože. Koštruna so odrli na meh in odnesli kožo v Kranjsko goro, kjer so znali delati mehove, pa tudi mehe za tobak - *plotr* (Soča).

Meh je bil zmerom iz ovčje kože. Kože so strojili v Kranjski Gori in v Bovcu (Soča), pred prvo svetovno vojsko pa so jih nosili strojit tudi na Trbiž (Čezsoča). Ovčje kože so strojili domačini sami, vendar le za plašče (kožuhe) za pastirje, ker je bilo strojenje bolj slabo opravljeno. Domačini so pri strojenju uporabljali pepel, s katerim so odstranili s kože mast, nato pa so kožo *oribali* (zdrgnili) s pšeničnimi otrobi, da je postala mehka. Prej so uporabljali namesto pepela in otrobov galun (Soča).

Plotr za tobak so naredili iz mačje kože. To so prav tako strojili s pepelom in apnom, da so odstranili dlake, nazadnje pa so kožo *oribali* še z otrobi, da je postala mehka. Za tobak so rabili tudi svinjske mehurje (Soča).

Trgovina

Trentarji so nosili prodajat kozji sir in skuto v Kranjsko Goro, kar delajo še danes (leta 1952). Prehrambene izdelke so tudi zamenjevali, in sicer sir za moko in sirk v zrnju. Za časa Italije so gnali ovce in koze prodajat v Sočo in Bovec, kasneje pa so gonili ovce in jarce na živinske sejme v Kranjsko Goro. Letos (1952) živine niso gnali, ker so prišli ponjo mesarji iz Tolmina (Trenta).

Nekdaj so Sočani v jeseni prodajali drobnico (ovce, koze, koštrune) v Kranjsko Goro in na Trbiž; do obeh krajev je enako dolga pot. Pred sto leti so hodili trgovci iz Bovca s konji po sirk v Banat; po cel mesec so se vozili (Soča).

⁷ Te dejavnosti vprašalnica ni predvidela, vendar jo je B. Orel pritegnil v obravnavo verjetno zaradi njene lokalne posebnosti.

Iz Loga pod Mangartom so nekateri hodili po sirk na Trbiž, iz Trente pa so šli ponj največ v Kranjsko Goro. Iz Soče so hodili po sirk zlasti v Bovec, kjer so ga prodajali na trgu. Tamkaj so ljudje kupovali tudi sol. Na sejme so hodili največ jeseni, in sicer na Trbiž in v Kranjsko Goro. Na mali šmaren pa so iz Soče vodili v Trento prodajat kozle, le-te so največ kupovali Korošci. Kozle pa so ljudje iz Soče prodajali tudi trgovcu Jonku v Bovcu (Soča).

Z Bovškega so hodili iskat lan na Koroško, medtem ko so Rezijani še med prvo in drugo svetovno vojno prodajali po Bovškem nože in britve, brusili škarje in vezali (z žico) prstene lonce (Soča).

Razen krompirja, fižola, repe in zelenjave so morali prebivalci ob Soči vse kupovati. V slabih letinah je bilo treba živino prodati ali pa seno dokupiti. Največ so prodali živine in mlečnih izdelkov - sira, skute in masla (Soča).

Ker je primanjkovalo denarja, so se morali Trentarji tudi zadolževati. Pri trgovcu Jonku v Bovcu so se zadolževali za blago (moka, otrobi itd.), ki so ga kupili v njegovi trgovini. Trгоvec jim je dajal blago na upanje, ljudje pa so mu dolg poravnali s skuto, sirom in drobnico, kar pa velikokrat ni zadostovalo za pokritje stroškov (Trenta).

V Trenti so pred 50 ali 60 leti nekateri zbirali cunje in kosti ter vse to prodajali fabrikam. Ta material so hodili nabirat ne le po Trenti, temveč tudi na Kranjsko in Koroško. Posamezniki so tako dobro zaslužili, da so si pozneje kupili hiše (Trenta).

Krojač iz Soče je kupoval blago v Kranjski Gori in hodil v *štero* (te oznake ne poznajo v Soči, znana pa je na Koroškem). Med leti 1890 in 1904 pa je tudi prodajal kupljeno blago. Stanoval je v Lescah in hodil v Rateče, Bohinj, jeseniški predel in drugod po Gorenjskem. O božiču, veliki noči in poleti, ko je bila sečnja, pa je prišel domov. Najprej je nosil blago v *pinth* (Bindtuch), to je v rjuhi zavezano, pozneje pa ga je vozil na dvokolesnem vozičku. Na teh poteh je bil obut v škornje ali močne čevlje. Mešetaril je tudi z drobnico, sirom in volno (*-louyden* je dau napraviti na Gorenjskem). Kupoval je blago, ki ga je potem prodajal v Ljubljani in Beljaku (Soča).

Žene sodarjev so po Dolinskem (verjetno v krajih nižje ob Soči, op. A. D.) zamenjavale lesene izdelke (pinje, čebre, *kembače*,...) za sirk, žganje, bob, fižol (Soča). Kupovali so tudi ječmen, ki so ga za časa Avstrije pražili in iz njega kuhali kavo. Še danes (1952) kupujejo ječmen, in sicer prav tako zaradi kave (Soča).

Posebne gospodarske in dopolnilne dejavnosti (deloma povezane z obrtjo in trgovino), ki so ljudem na Bovškem omogočale skromen, vendar pomemben zaslužek, so bile zdomarstvo (*havziranje*), prevoznništvo in rudarstvo. Posamezniki so se ukvarjali nekaj časa s trgovanjem in z rudarjenjem, drvarjenjem na tujem; žene so hodile služiti v večja mesta.

Zdomarstvo⁸

Dekleta - *čече* - so šle v Trst, da so si zaslužile za balo, obleko in obutev (Trenta), -da so se oblekle« (Čezsoča). Tudi v Trst in Gorico so hodile služiti za dekleta (Soča) in pestunje (Bovec). Nekateri so odšle celo v Torin, Milan itd. (Čezsoča). Iz Soče jih je v 2. pol. 19. stol. z vozom vozil v Trst neki prevoznik (Soča). Ženske so večkrat hodile *petljat* (prosjacit) po Kranjskem, Tolminskem in Kobariškem (Trenta).

⁸ B. Orel besede zdomarstvo v obravnavanih terenskih zapiskih ne uporablja. Pod tem poglavjem sem družil tiste dejavnosti, ki so jih ljudje opravljali zunaj domovine, bolj rečeno daleč od doma, v tujih krajih, v katerih so se zadrževali več dni ali celo mesecev.

Tudi moški so *havzirali* (*guzirali*). S kramo na hrbtu so (v krošnji z dvema predalo-ma) prodajali po vaseh na Štajerskem, Koroškem in Primorskem, in sicer obleke, perilo, rute, nogavice, platno za predpasnike, igle, *cvirn*, *fingrate*, *fajfe*, orglice za otroke in drugo. Zdoma so bili po več mesecev.

Havziravci so kupovali lonce v Beljaku in jih prodajali po Koroškem (okoli leta 1895). Zbirali so stare cunje, železo, baker, prašičjo dlako, žimo od goveje živine in vse to prodajali italijanskemu trgovcu Karlu de Reja v Beljaku (Čezsoča). Težko je bilo *guzirati* - šli so septembra, za božič so se vrnili za dva dni, potem pa spet nazaj do aprila. Potem so morali pa doma pomagati pri delu. Pravico *guzirati* je dobil tisti, ki je bil star 30 let in ni bil kaznovan. Dovoljenja so izdajali na glavarstvu v Tolminu (Bovec).

Iz Bovca so hodili prodajat kramo, ker doma ni bilo zaslužka. Blago so prodajali po Češkem, Ogrskem, po Avstriji, Štajerskem, Kranjskem. Okrog leta 1895 je bilo takih prodajalcev najmanj petnajst. To so bili gospodarji pa tudi hlapci pri gospodarjih. Prodajali so sukno za obleko itd. Kupovali so blago, največ na Češkem, v Beljaku (trgovec Kuhar). Tja so hodili pozimi, vračali pa so se domov spomladi, meseca maja. Blago so vozili tudi s konji. Te so kupili na poti in jih, ko so se vračali domov, prodali ali pa jih prignali do doma. Prodajalcem so rekli *guzirovci*, ker so *guzirali* - prodajali naokrog. Kramarji pa so prodajali bolj drobne stvari - igle, gumbe, nožičke. Vse to so nosili na hrbtu v krošnjah. Torej je bila razlika med *guziravci* in kramarji (Bovec). Bovčani, ki so hodili *guzirat* po svetu, so prinesli okoli leta 1880/90 s Češkega med drugim domov tudi pluge (Bovec).

Bovčane, ki so se ukvarjali s prodajo sukna, so torej ljudje imenovali *havziravce*, drugi, ki so prodajali drobno blago (rute, podobe, kipce...) pa so zanje bili kramarji. Oboji so sukno ali pa kramo kupovali na Češkem in Moravskem, nato pa z njo trgovali po Češkem, Ogrskem, Banatu in Bosni. *Havziravci* so imeli konje in vozove pa tudi svoje hlapce. Ko se je človek vrnil s *havziranja*, so rekli, da je prišel z *rajže* (Bovec).

V Trento pa so prihajali prodajat *havzirovci* iz Rezije. Prinašali so sita, *špegle*, britve, žepne nože. Bili so tudi brusarji in piskrovezi (Trenta - Log; Čezsoča); popravljali so marele, prodajali osle (bruse), škarje in popravljali posodo (Čezsoča).

Iz Kala in Koritnice so nekaj hodili *golcvat* (drvarit) v Romunijo, na Ogrsko in Štajersko (Trenta), v našem času (1952) pa na Trbiž in v naše gozdove (Čezsoča).

Rudarstvo

Pred prvo svetovno vojno so mladi fantje odhajali delat v rudnike, šli pa so tudi v Ameriko. Večina se jih je vrnila domov (Čezsoča). V Logu pod Mangartom je danes (1952) 40 rudarjev, ki delajo v rabeljskem rudniku. Dnevno se vračajo domov ob eni uri popoldne. Svočas je bilo v Logu okrog 100 rudarjev (Čezsoča).

Informator iz Loga v Trenti je povedal, da je bil tri leta rudar v Westfaliji, trikrat po šest mesecev pa je drvaril na Štajerskem. Ko pa je prišel domov, se je začel ukvarjati s trgovino.

Drug pripovedovalec pa je bil osem let rudar v Westfaliji (od leta 1906 do 1914). Včasih je tudi prišel domov. Šest let pa je kopal svinčevo rudo v rabeljskem rudniku (Trenta).

Upokojeni rudar Jože Cuder iz Soče je leta 1952 povedal:

-Kopal sem rudo v rabeljskem rudniku od leta 1913 do 1937. Vsakih štirinajst dni sem hodil domov. Bilo je težko življenje. Še danes koplje svinčevo rudo v rabeljskem

rudniku 6 ljudi iz Soče. Vsako soboto se skozi predor vračajo domov v Log pod Mangartom. Od naših oblasti imajo dovoljenje, da lahko hodijo čez mejo. To so stari rudarji in delajo tamkaj že 30 do 35 let. Novim, mladim ljudem pa naši ne pustijo delati v rudniku in jim zato ne dajo dovoljenj za delo onstran meje».

Leta 1898 so začeli naši ljudje hoditi v Nemčijo delat v rudnike (Westfalijo, Porenje), da bi se doma rešili dolgov. Veliko so bili namreč dolžni trgovcu Matiji Jonku v Bovcu (Bovec).

Prevoznništvo

Leopold Durjava iz Bovca je leta 1952 povedal:

«Bil sem furman od leta 1906. Včasih sem imel štiri konje. Fural sem na Trbiž, do Sv. Lucije, tudi v Gorico in Vipavo. Iz Vipave so vozili vino v Bovec in Sočo. Čeprav je bila leta 1906 zgrajena bohinjska železnica, se je vse vino na *aksah* (vozovih s konji) zvozilo v Bovec. Šele ko je začel voziti avto, to je bilo okoli leta 1912/13, so vino vozili z avtomobili. Vino smo začeli voziti (prvo rajžo) 2. novembra. Do sv. Martina (11. novembra) smo šli tja dvakrat. Do Martina smo vozili mošt, zato je bil (pod Avstrijo) davek polovičen (4 krajcarje, po sv. Martinu pa 8 krajcarjev). Po potrebi smo potem tudi še vozili celo leto. S postaje Sv. Lucija smo vozili blago za trgovce (sladkor, kavo, blago za obleke). V Trst sem peljal samo enkrat, in sicer leta 1920, ko sem tja peljal pohištvo, iz Trsta nazaj pa blago.

Pri Sv. Luciji je bilo pred prvo svetovno vojsko naloženih z blagom po 10 do 12 bovških vozov. Na vsakem vozu je bilo po 20 do 22 kvintalov blaga. Zvečer smo vozove naložili in so tako čakali do jutra. Nihče ni varoval blaga, pa ga ni zmanjkalo niti za eno deko. Danes bi bilo drugače.

Iz Bovca sem vozil do železniške postaje v Sv. Luciji tudi žive postrvi, ki so jih v Soči nalovili ribiči v mreže. Ob 7.20 zvečer je šel brzovlak proti Dunaju in na ta vlak so naložili ribe v sodih z vodo. Na Dunaju so te ribe prodajali po 15 do 18 kron za kilogram, menda pa so šle celo na avstrijski dvor.»

Bovška dekleta - *čeče* je vozil v Trst Skočir s Srpenice vsak teden, iz Bovca pa jih je neki prevoznik prevažal do Sv. Lucije, kjer so prestopile na vlak. Vozilo se je z lojtrnim vozom (Bovec).

V Bovcu so bile nekdanje velike *štale*, hlevi, da so furmani lahko prenočili. V Bovcu so živeli tudi furmani, ki so imeli le to nalogo, da so *forajtali* (pripravili) konje k vozovom, ki so bili namenjeni prek kobariškega klanca (Bovec). Furmani iz Čezsoče so vozili trgovcu Jonku v Bovec pivo in hrano s Trbiža (Čezsoča).

Pod vozom je bila z verigami pritrjena *prična*, to je majhen zaboj, kamor so spravljali orodje za popravila voza, žeblje, sekiro, podkev, hrano za furmana in *fotr* (krmo) za živino (Bovec).

Z vozovi so vozili iz kamnoloma grušč (gramoz) za vzdrževanje državne ceste. Cestna uprava jim je za vsako vožnjo plačevala 9 lir od prostorninskega metra grušča. Tako je bilo tudi za časa Avstrije - dva goldinarja za kubik grušča. Sedaj (leta 1952) popravljajo cesto z udarniškim delom (Bovec).

Ljudska obrt in domača delavnost v zvezi z nošo⁹

Marta Ložar je o obrteh zapisala:

Cokle so izdelovali večinoma gospodarji sami za svoje družine, spretnejši pa tudi za svoje sosede in znance. Tudi danes (leta 1952) je tako (pri Domenhi, Bavšica). V času pred prvo svetovno vojno so opuščali starinske cokle, ki so imele vrhnji del pleten. Še sedaj izdelujejo podplate, podobne onim, vendar sta danes vrhnji del in zapetnica usnjena (porabijo usnje odsluženih čevljev). Podplati so iz bukovega ali gabrovega lesa, ki je za nogo precej globoko izdolben, *steslan*, dno pa je oblikovano po nogi. Na rob je nabito usnje. Spreddaj je lepa *krvina*. Po starem so bile v robu s svedrom izvrtane luknje, *jame*, kamor so zatikali in s klinci zatolkli *šine*, ki so jih prepletali, kakor pri košari. Ta pleteni del imenujejo *plezma*. Šine so bile iz smrekovega ali macesnovega lesa. Poiskati pa so morali drevo, katerega les se je dal lepo cepiti. Na ta način so uničili mnogo mladih smrek in macesnov. S sekiro so v deblo zasekali na dveh mestih (pol metra narazen), in če se je izkazalo, da se les ne cepi lepo, so les pustili in iskali drugje, dokler niso našli primerne debla. Šine so potem obdelovali z nožem ali posebnim obličem; iz šin sta bila pletena tudi *zapetnica* in *pent* čez narti. V podplat so na spodnji strani nabili žeblice z velikimi glavicami, *glavače*. - O mlaju ni bilo dobro odrezati lesa za cokle, ker so potem noge pekle in takih cokel ni bilo mogoče imeti dolgo na nogah. V prejšnjem stoletju so nosili cokle moški in ženske, doma na planini, potovanju in tudi za praznik. Tudi plesali so v njih, toda v hiši so se navadno sezuvali in plesali bosi (pozimi so sezuli tudi štumfe).

Predelovanje volne, lanu in konoplje

Na Bovškem je še mnogo žena, ki ne predejo le zase, temveč tudi drugim za razne usluge ali blago, pa tudi za denar. Večinoma so v svojem delu prave mojstrice in je težko najti na roke tako tanko in enakomerno spredeno nit, kot se tem predicam suka izmed prstov. Tu je volna doma.

Ko ovce ostržejo, volne ne perejo, češ da se od živali zamaščena volna lepše predeluje. Tako volno potem na *kvartah* (ahljah) skvartajo. Tudi to delo zahteva mnogo spretnosti: volno, ki jo ima predica enkrat na *kvartah*, uredi navadno v tri plasti, *bladnje* in potem jemlje *bladen* za *bladnjem*, ko prede nit. Spredena nit je tako pripravljena za tkanje pa tudi za kvačkanje. Na kolovratu potem še posuka po dve niti skupaj, *posukana* nit je pa za pletenje. Za sivo volno, mešanico bele in črne, je treba več truda, ker jo morajo večkrat *kvartati*, da je barva enakomerna. - V strnjenih naseljih (Koritnica, Kal, Čezsoča) so se predice zbirale tudi k skupni preji. Svetil jim je ogenj, ki je gorel v dimnici, zanj pa so skrbeli tudi fantje, ki so prihajali k predicam. *Poprednca* so imenovali skupno jed po preji (čompe, oblice). Kvarte, kolovrat, motovilo so orodje predic, vse pa je izdelek domačih mojstrov.

Preden so tkali, so volno doma ponekod barvali ali pa so barvali že stkano tkanino. Barvat pa so nosili blago tudi na Trbiž. Domači sredstvi za barvanje sta jelševo lubje (črna jelša) in lupine zelenih orehov. To dvojje je dalo črno barvo. Rdečo barvo pa dajo korenine neke zeli, ki raste po travnikih. Črno so barvali mezlan, rdeče pa ženske nogavice in volnena spodnja krila (Log pod Mangartom).

⁹ Tekst o obrteh, ki so povezane z nošo, je povzet po poročilu o delu Marte Ložar, ki se je na Bovškem terenu leta 1952 ukvarjala z raziskovanjem ljudske noše, hkrati pa je v 32. zvezku terenskih zapiskov na 23 straneh zapisovala tudi obrtne dejavnosti.

Tkalcji, *kayci*, so bili po ustnem izročilu v Trenti (Zadnjica, pri Andreju), v Lepeni, Soča (pri Slokarju), Koritnici (pri Švajcu, pri Šeklnu), Bovec (pri Melihen). Tkali so blago za ženske obleke, imenovano *raska*, ras ali rašina; bilo je križasto tkano (štiri niti bele, štiri črne). *Rasko* so tudi barvali, redko valjali, da se je potem bolj svetila. *Koytri* so bile odeje, enako tkane z lepimi križastimi vzorci. *Louđn* je bilo moško volneno blago. Tudi *mezlan* je znana tkanina iz drugih pokrajin za moške obleke. Za mezlan so rabili lanene in konopljene niti; tudi te so predle žene same. *Louđn* in mezlan so dajali v *valáynco* na Trbiž (največ podatkov). *Valáynca* je bila tudi v Plužnah (pri Švajci, Črnota), in nanjo se še precej spominjajo. Ob Koritnici, pod Klužo, so razvaline valjalnice, na katero je še živ spomin, vendar o delu v njej podatkov ni bilo mogoče dobiti. *Platno* so tkali za rjuhe in perilo, kasneje so mešali med lanene in konopljene niti tudi bombažaste. Platneni so bili tudi *slamniki*, slamnjače pa so tkali v ozkih progah belo-rdeče ali belo-modro.

Kape iz drevesne gobe so delali možje sami. Marsikdo pravi, da bi si jo naredil še danes, pa je težko najti stare bukve in prave gobe. To primitivno mehko pokrivalo pa je bilo le za suho vreme, ker je preveč vpijalo vlago, zato pa je nadvse primerno v vročini, ker pobira znoj.

Žoki, tudi *čampe* imenovani, so bili na splošno pleteni iz črne volne. Take nosijo še sedaj (1952) doma stare žene pa tudi nekateri moški (so pa sedaj v navadi *žoki* iz blaga). Na pleteni del, ki ima peto in špico, so našili podplat, ki pa je bil krepko prešit iz več kosov blaga. Te podplate je danes zamenjal gumi. *Žoki* iz blaga z gumijastim podplatom so sedaj splošno obuvalo v vsem bovškem predelu; nosijo jih odrasli in otroci, pri delu, doma in tudi na poti. Izdelujejo jih žene in pri tem delu so zelo spretni.

Strojenje

Da so na Bovškem znali doma strojiti kože, *udelvati*, kakor pravijo, ni nobenega dvoma. Vendar ni bilo mogoče dobiti kdovekaj jasnih podatkov. Ljudje vedo povedati, da so kože *udelvali* z apnom ali z bukovim pepelom. Danes (1952) poskušajo tu in tam z galunom, o kaki delavnici pa ni jasnih sledov. Na to bi kazala hišna imena pri Strojč (na Bavšci, v Lepenci), sicer pa beseda strojenje ni več v rabi.

Po domačijah so gotovo strojili ovčje kože za plašče in kape, medtem ko so mehove dajali strojit na Kranjsko. Pastirski plašč je imel volno na notranji strani in je bil nekako ogrinjalo za hrbet. Ožji del je visel navzdol, pri vratu in okoli ledij pa se je pritrdjeval z jermeni. V navadi so bili tudi plašči, sešiti iz dveh kož, le da so jih oblačili čez glavo. Vsi starejši možje pa še pomnijo strojenje mačjih kož za *plotrje*, mehove za tobak. Vse to tudi še znajo narediti.

Summary

Crafts and Trade in the Bovec Region (from the Archives of the Slovene Ethnographic Museum)

After World War II the Slovene Ethnographic Museum set up several field teams in order to fill the void in folk culture research in some parts of the Slovene territory and to enrich the museum collection with new artifacts. The eighth field team worked in the Bovec region in 1952, in villages and hamlets from Bovec to the end of the Trenta Valley. The eleven-member team used handy

questionnaires for different ethnological fields. Most of the research on crafts and trade was done by Boris Orel, the Museum director, and Marta Ložar.

Orel's field notes are collected in three notebooks. Since woodwork crafts were very developed due to the abundance of wood, Orel recorded interesting data on pipe-makers, pot-makers, makers of sieve frames, coopers and cabinetmakers. In this region numerous trained and self-taught craftsmen produced a wide array of woodenware for home use and for sale. The same was true of wickerwork: some skillful individuals earned some money by selling hand-made baskets.

Since the Bovec region is rich in limestone, lime-burning (and of course charcoal-burning) was rather well-developed and a source of additional income for some local people. Notes on these two activities dwell mostly on the technological procedures of obtaining lime and charcoal.

Millers, sawyers and blacksmiths were also among the traditional craftsmen who mostly served the needs of the local population. Soon after World War II these crafts started declining; the notes already mention dilapidated and abandoned mills and sawmills.

Janez Dolenc
Koparjenje v okolici Starega vrha

Oglarstvo je zelo stara obrt in je na škofjeloškem ozemlju cvetela posebno v časih fužinarstva. Po zatonu železarstva se je oglarjenje v neki meri vendar ohranilo vse v današnji čas tudi v okolici Starega vrha. Način koparjenja ostaja že stoletja v bistvu nespremenjen in je povezan z mnogimi starimi izročili.

Charcoal-burning is an ancient craft which flourished in the Škofja Loka Hills in the time of forges. Even after their disappearance, charcoal-burning in the Stari vrh area did not die out and has to some extent stayed alive to the present day. The process of charcoal-burning has remained essentially unchanged and is linked to many traditional practices.

Oglarjenje je zelo stara obrt. Prvotno so oglje žgali v približno meter globokih jamah, vendar ta način pridobivanja oglja ni bil rentabilen, kot ugotavlja Vlado Valenčič¹. Tako se pridelovalci oglja sprva imenujejo samo *oglarji* in hišno ime Oglar se pojavi v Javorjah in v Brinju. Pod vplivom fužinarstva v Železnikih in Kropi pa je vedno bolj prevladovalo kuhanje oglja v *kopah* na *kopiščih*². Od tod izhaja hišno ime Kopišar v mnogih krajih, a tudi samo opravilo se je začelo imenovati *koparjenje*, in kdor je to opravljal, se je imenoval *kopar*. Pisec doslej edine pomembne študije o oglarjenju na škofjeloškem Joža Gašperšič³ je ugotovil, da so v Kropi ohranili ime oglar samo tisti, ki so tovorili oglje z Jelovice do fužin. Jelovica je bila v fužinarskih časih center koparjenja, saj so leta 1826 tam našteali kar 839 kopišč. Ker je za 100 kg železa bilo potrebno

¹ V. Valenčič: Oglarstvo in druge tehnike. (12. poglavje v razdelku Gozdarstvo), str. 436. Zgodovina agrarnih panog 1. SAZU Ljubljana 1970.

² Prav tam, str. 437.

³ J. Gašperšič: O oglarstvu na Jelovici. Loški razgledi VI, 1959, str. 98–108. V prvem delu članka so prikazani fužinski koparji do propada fužin v Železnikih in Kropi konec 19. stoletja. V drugem delu je temeljit prikaz koparjevega dela, žal brez navedbe kakršnih koli izročil: običajev, vraž, povedk ipd.

300–800 kg oglja in je vsako kopišče izčrpavalo 3–5 oralov gozda, so nastajala kopišča tudi v gozdovih Selške in Poljanske doline. V 16. stoletju so se pojavile fužine tudi ob Hobovščici in v 17. stoletju še ob Volaščici v Poljanski dolini. Za te fužine so žgali oglje predvsem na Blegoš. Ob koncu 17. stoletja so sicer poljanske fužine propadle, a potrebe po oglju so bile še velike in koparjenje se je razvilo tudi okrog Mladega (1374 m) in Starega vrha (1217 m), močno poraslih z listavci in iglavci. Ker so koparji ogrožali gozdove, so bila stalna trenja s kmeti; tako so v Martinj Vrh leta 1718 kmetje koparju razdrli kopo⁴. Ko je cesarica Marija Terezija uvedla splošno vojaško obveznost, so bili vsi delavci, povezani z delom fužin, oproščeni vojaške službe. Žal je bilo z nastopom Napoleona proti Avstriji tega privilegija konec, tudi za koparje.

Drva, naložena v krog okrog kopišča, koparji zlagajo v kopo; v sredini so vidne strženice

Način koparjenja se v zadnjih stoletjih ni bistveno spreminjal, tudi imena za koparska opravila in orodje so se ohranjala iz roda v rod. Prvi zapis o koparjenju imam iz poletja 1947, ko mi je lovec in oglar Valentin Rupar (1869–1952) o tem pripovedoval med potjo na Blegoš, ko sva šla mimo starih kopišč⁵. Po domače smo mu rekli Gošarjev Tinač iz Žetine. Njegove podatke je med pisanjem tega članka preveril in dopolnil oglar Jože Tušek (roj. 1948), Košancev iz Četene Ravni 8.

Kopiše mora biti ravno kot bi *talar zdravsklu*. V sredi naj bo malo višje, da se voda odteka. V sredo kopišča se zabije kol, potem pa se z *lato* in *vasarvago* zmeri okrog in okrog, da je res ravno in okroglo. Ob robu kopišča je treba zabiti količke 3 čevlje narazen. Nekdaj smo s samotajnimi sanmi dovažali okrog 4 čevlje dolge bukove *špente*

⁴ P. Blaznik: Škofja Loka in loško gospodstvo, str. 72, 186, 286. Muzejsko društvo Škofja Loka, 1973.

⁵ Zapis 16. julija 1947 v rkp. zvezku Etnografski zapiski 1940–1950, str. 49–50. Imena za koparska opravila in orodje sem skušal dati v narečni obliki.

h kopišču in jih zlagali v krogu okrog njega. Kot nekdanj vsako delo, je bilo treba tudi to začeti z božjim žegnomo, sicer ne bo sreče pri kuhanju kope. Ravno v sredino kopišča je treba položiti dve poleni v obliki križa. Koparji, ki so veliko kuhali, so imeli celo iz železa narejen križec za trajnejšo rabo. Votla sredina kope *staržen* se naredi tako, da se zabijejo v sredino okrog 8 čevljev dolgi koli *starženice*. Nanje je treba z *dratom* privezati dva *rôča* z dober čevljev širokim premerom, narejena iz beke ali sroboti; enega na sredi in enega na vrhu kolov. Potem se okrog stržena postavljajo pokonci drva v dveh *štosih*; da se vrh kope lepo zaokroži, je treba iz *karbinov* (kosov nezgorelih drv prejšnje kope) narediti *glavo*. Potem je strmi del kope treba *obgrasat*, obložiti s smrekovimi vejami, vrhnji položni del pa navadno kar s praprotjo. Na *graso* je treba nametati pol čevlja na debelo prsti, ki je bila že žgana. Če prst še ni bila žgana, je potrebna debelejša plast. Tako je kopa postavljena in pripravljena za kuhanje.

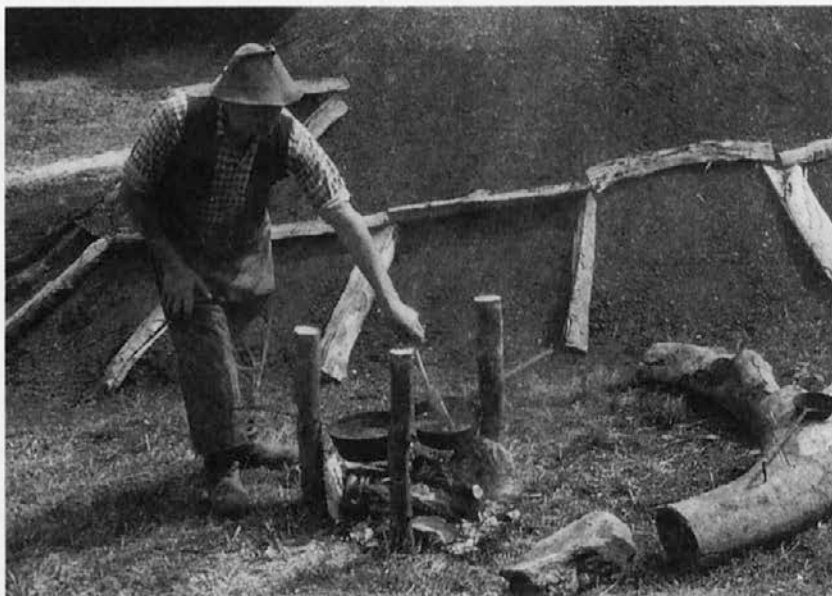
Če prst drsi, je treba dodati še eno vrsto *-polic-*; desno je en kopar v koparski bajti, drugi pa pri ognjišču

Bliža se pomembni trenutek, ko bo kopa zagorela. Ob njej je treba zakuriti ogenj iz drobnih drv. Žerjavico je treba nesti z lopato po *lojtri* na vrh kope in jo stresti v odprtino stržena. Tradicija zahteva, da to opravi ženska. To odprtino sicer pokriva velika pločevinasta pokrovka, s katero se regulira dotok zraka. Da v strženu nastane ogenj, je treba dodati še *braško* (drobno oglje, ki ne gre v prodajo) iz male, posebej stoječe lesene shrambe *braškalce*. To še ni dovolj. Pripraviti je treba še *bokajne*, navadno drobna smolnata smrekova drva in jih v košu nesti vrh kope ter stresti v stržen. To je treba ponavljati nekaj dni in z dolgo palico *bokaunco* od časa do časa *požuokat* v stržen in *bokat* tako dolgo, da pride ogenj do vrha kope in le-ta se začneja kuhati od vrha navzdol.

Kopa se ni smela zakuriti na nedeljo ali praznik. Kopišar v Gabrški gori je zakuril kopo na binkošti in zvečer šel počivat v svojo koparsko bajto. Ponoči ga je zbudil hrup

zunaj; ko je pokukal ven, je videl, da gori od Delnic dirja dvanajst konj, na njih pa so sedeli hudiči. Vrgli so se na njegovo kopo in jo začeli trgati. Hotel je iz bajte, a pred njo se je znašel velik pes, ki ga ni nikamor pustil. Med delom so hudiči kadili dolge in debele cigare. Pes se je umaknil šele, ko so hudiči do kraja razdrli kopo.⁶

Kopi se med kuhanjem sme dovajati samo toliko zraka, da les le ogleni in ne zgori. Iz nje se sme kaditi samo bel dim. Na tistem delu kope, ki se slabo kuha, je treba v prst narediti luknje, imenovane *oduške*. Če je dovod zraka premočan, nastane v kopi plin, ki odpihne prst z določenega dela. Treba je takoj ukrepati, zapreti zrak in zadušiti ogenj s suho prstjo, ne pa z vodo.

Kopar Janko Debeljak si je postavil »panhober« in kuha koparske žgance ter ječmenovo kavo

Hudič je tudi med kuhanjem rad nagajal koparju. Tonetov Janko z Martinj Vrha, kjer so mnogi vaščani koparili, je v svojem narečju povedal o tem takole:

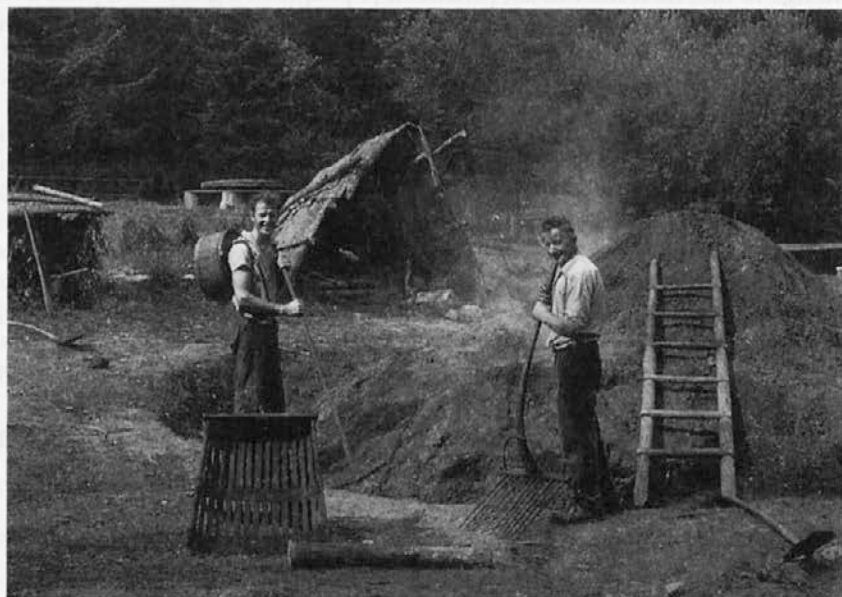
-En kopar je enkrat kuhu kopa. Ponoč ga je pa začel strašit, hodoba mu j zlaunke spušou po streh koparske bajte, de je vso nuč ropotal n se ni upou z bajte ven. Tet-te hudirja, didc je na use pretege molu rožnkranc naprej pa naprej. Pa neč ni pomagal, pol je pa še hudiča začeu klicat na pomagajne. Ta j pa nehu ropotat šele, k se j začeu dan delat. Kopar je šou pogledat kopa – ponoč mu je pogorela; joj, kakšna škoda!⁷

Med kuhanjem je kopa koparjeva skrb podnevi in ponoči in le občasno se lahko odpočije in zaspi v svoji preprosti koparski bajti, pokriti s smrekovim lubjem in postlani z listjem ali praprotjo. Ves čas kuhanja mora z bokalnico in prstjo urejati ogenj, da mu ne »ugre« (uide iz kontrole). Če prst drsi s kope, je treba pristaviti *obstavlače*

⁶ Povedal Anton Uršič, čevljar, Četena Ravan 4. roj. 1908, magnetofon. posnetek 21. 1. 1977.

⁷ Povedal Janko Debeljak, Tonetov iz Martinj Vrha, roj. 1923, ki se je leta 1951 priženil k Nacku v Četeno Ravan št. 3. Magnetofon. posnetek 16. 6. 1992.

(pokončna polena) in nanje opreti *police* (vodoravna polena), kar je videti tudi na priloženi fotografiji. Koparjevo delo ni samo zelo odgovorno in umazano, ampak tudi nevarno. Nek kopar v Gabrški gori je zaspal na kopi in se ni več zbudil – zastrupil se je z monoksidom. Zgodilo se je tudi, da se je koparju pod nogami kopa vdrla in je zgorel. Zato zaradi varnosti drži vodoravno pred sabo močno palico, da se z njeno pomočjo izvleče iz kope, če bi se vdrla.⁸

Koparja Tone Tušek (desno) in Pavel Dolenc pospravljata oglje iz kuhane kope; Tone ima v rokah velike vile za oglje, Pavel pa močne koparske grablje in na hrbtu lempo za vodo, ob njem je plitvi koš za oglje; zadaj je koparska bajta in braškalica

Tinač je na Blegošu kuhl kopo iz 12 klatfer drv 12 dni, na Starem vrhu sedaj kuhajo kope iz 45 m³ drv dva tedna. Ko je kopa *godna* (kuhana), se mora pri tleh odkopati prst ter pobrati nezgorela grasa in karbini, da vzameš kopi možnost za ogenj. Potem kopa še kakšna dva dni dogoreva in se ohlaja, tretji dan se pa že lahko začne trgati. Pri odmetavanju prsti je treba paziti, da je ne pride preveč med oglje. S posebnimi vilami se oglje nalaga v poseben plitev koš *dreške*, ki prepušča braško in drug drobiž. Z njim se oglje nosi v leseno shrambo *kuolparn* ali pa nasiplje kar v *žakle*. Pri tem se ne sme naenkrat odkriti preveč kope, da se ne vžge. Pri pospravljanju rabimo tudi močne grablje.⁹

Ker je moral biti stalno blizu kope, si je kopar sam pripravil preprosto hrano. Pred bajto je ob ognjišču postavil *panhober*, v zemljo je zabil nekaj količev in z žago napravil vanje zareze. V to zarezo je vtaknil ročaj ponve, tako da je ponev bila ravno nad ognjem. V največji ponvi je zavrel vodo za koruzne žgance, v manjši je skuhal ječmenovo kavo, v najmanjši je sevril zaseko, da je zabelil žgance. Koparska pijača za čiščenje grla od dima in prahu je bilo sladkano žganje. Vodo je prinašal v leseni *lempi*.

⁸ Komentator prireditve Dan oglarjev Jernej Svoltšak. Magnotofon. posnetek 7. 8. 1977.

⁹ Zapis v EZ 16. julija 1947.

Seveda se je pošteno očedil, obril in uredil šele po opravljenem delu doma pri družini. Kljub umazanemu delu so oglarja dekleta rade imele, saj znana ljudska pesem poje: Oglar mora bit moj! Med kuhanjem kope je vedno nosil cvetje za klobukom, najsibo fant ali mož. Po starem so nosili škornje, sedaj pa močne čevlje. Že omenjeni Janko je povedal zgodbo, kako se je kopar vračal k ženi domov:

-Kopar je kuhov kopa; štirinajst dni je biu u gmajn pa koparu. Tri dni je že biu brez hrane, benga ni blo, de h mu biu kej prnesu. K je pospravu ogle, je šou pred dom. Šou je mem ene hiše na samem, tam so ga tri zale pa zgovorne ženske not povabile. Odklonu je:

- Kamor bom sedu, bo use čarn!

- O, - so djale, za enmo dedcem se pa lahko počed!

So mu prnesle en firkelec ta zelenga. Prmejduš, ta mu j mal preveč zalegu, neč več se mu ni mudil damu! Ko pa je le pršu nasekan, je zaupiu žen:

- Marjana, a imaš kej za jest?

Marjana pa:

- Hudiču didc, ki si se tuk cajt ulaču?-

Resk! Plusk! jih je dobila okul glave pa še čez ret an par. On je pa natoču vode, de se j očedu pa šou spat.

Ponoč je ancajt spau, prot jutar je pa začeu premišlovat, kuga je biu naredu. Blo mu j žou, ustou je pa šou u Loka h spoud h kopcinarjam. Spovedniku j reku:

- Veste, kuga se m je naredil. Sn pršu damu, za ist ni blu neč, sn pa babo pretouku. Zdej pa na vim, kešn grih sn naredu, a je bla napaka al smartn grih?

Prau kopcinar:

- Tok nardiva, de bova tule kar hitar rešila. Za dobra dila bova tih, grehe pa lepo povejte.

N možakar je biu strašn potolažen.¹⁰

Skoraj vse življenje je v Mladem vrhu koparil Jaka iz Kota čisto sam, zato je tudi najdebelejše bukove trše podrl samo s sekuro. Imel je dvoje kopišč, v sredi med njima pa bajto in jamo z vodo. Sedaj velja za najboljšega koparja že priletni Janez Dolinar z Mlake, ki je od 16. leta dalje skuhal vsako leto 2 do 3 kope. Ko je Turistično društvo Stari vrh leta 1972 z etnološko prireditvijo Dan oglarjev na planoti Grebljici oživilo to po zadnji vojni skoraj izumrlo obrt, je bil Janez dolga leta vodilni kopar na teh prireditvah. Na sam praznik, prvo nedeljo v avgustu, je vedno ena večja kopa gorela, eno manjšo so pa postavili vpričo občinstva. Ko sem bil leta 1977 zraven in posnel nekaj fotografij, je Janez povedal, da je skuhal že 120 kop; največja je merila 100 m³ in jo je kuhal cel mesec.¹¹

V zadnjih dveh desetletjih se les spet bolj splača skuhati za oglje kot ga prodati za drva, zato se v okolici Starega vrha kar pogosto kadijo kope pri Črnovcu (Stane Pintar, Lenart), pri Podmlačanu (Matevž Debeljak, Jarčje Brdo), pri Jejarju (Tone Kokelj, Mlaka), pri Kovaču (Alojz Kos, Murave) in pri Tonetu (Janez Čadež, Delnice).¹² Sodobno koparjenje v bistvu ostaja tradicionalno, uporablja le nekatere nove pripomočke: traktorje, motorne žage itd. Amaterski snemalec Rado Šesek iz Škofje Loke je posnel konec julija in v začetku avgusta 1992 30-minutni video o postavljanju in kuhanju kope

¹⁰ Debeljak, magnetofon. posnetek 16. 6. 1992.

¹¹ Povedal izkušeni oglar Janez Dolinar z Mlake na Dan oglarjev. Magnetofon. posnetek 7. 8. 1977.

¹² Informacija Jože Tušek in Pavel Dolenc, Četena Ravan 12. 5. 1992.

¹³ Mislím, da je za tak video potreben vsaj okvirni scenarij, upoštevanje nasveta etnologa in ustrezen komentar, sicer gledalec ne pridobi kaj prida, celo dolgočasi se.

na Grebljici: *Oglarjenje na Starem vrhu*.¹³ Žal je brez strokovnega komentarja oz. spremne besede, ki je nujna v etnološkem filmu.

Summary

Charcoal-burning in the Area of Stari Vrh

This paper supplements an article by Jože Gašperšič, "Charcoal-Burning on Jelovica", published in 1959 in the anthology "Loški razgledi VI". In the forests of the Selce and Poljane Valley as well, charcoal-burning flourished at the time of forges, which in the Selce Valley lasted till the end of the 19th century: in the Poljane Valley, though, they died out as early as in the 17th century. Intensive forest exploitation was the source of many conflicts between forge charcoal-burners and farmers. However, there has always been some demand for charcoal; lately, in the Stari vrh area of the Škofja Loka Hills, it has even been growing. Drawing on accounts by old charcoal-burners, the author describes the procedure, giving the dialectal words for particular activities and tools. A charcoal-burner's work is strenuous, exacting and sometimes even dangerous. Because of the nature of his work, he is cut off from his family and has to make do with an improvised bed and even more improvised food. Charcoal-burning was also linked to folk tradition. The author gives several examples of folk customs, superstitions and stories in which charcoal-burners were a favorite target of the Devil. Farm tourism has made great strides forward in this region in the last decades. A quarter of a century ago, the Stari vrh Tourist Society revived this traditional craft by organizing on the Grebljica Plateau a Charcoal-Burner's Day on the first Sunday of August each year. There experienced charcoal-burners demonstrate their skill, while visitors have a chance to buy charcoal at bargain prices.

Tone Petek
Framska kovačija - »Frajhamski hamri«

Prispevek obravnava problematiko kovaške obrti na področju južnega Pohorja. Predstavljeni kovaški obrat v Rančah nad Framom, ki je aktivno delal do leta 1947, nato pa rapidno nazadoval, je bil lep primer številnih nekdanjih podpohorskih kovačij.

The paper deals with the tradition of blacksmith workshops in the southern Pohorje region. The forge in Ranče above Fram which operated until 1947, the start of its rapid decline, is a nice example of forges which used to flourish in the Pohorje region.

Kovaška obrt je sodila med najpomembnejše tako na podeželju kakor tudi v trgih in mestih. Vsaka vas je imela vsaj po enega mojstra omenjene obrti, kajti skoraj vsa poljedelska orodja imajo kovinske dele, konji pa prav tako morajo biti podkovani. Iz slednjega sledi, da moramo pri tej obrti ločiti orodne in podkovske kovače, čeprav je bilo največ takih, ki so obvladovali oboje.

Skoraj za celotno Pohorje so bile v preteklosti izrednega pomena fužine, ki so bile osnovnega pomena za današnji razpored kovinske industrije. Iz posameznih fužin so se sčasoma razvili posamezni železarski centri; Muta, Ravne, Lovrenc na Pohorju in Ruše v tako imenovanem Pohorskem Podravju, na južnem Pohorju pa Zreče z Uniorjem. Na celotnem območju Pohorja je po Ivanu Gamsu delovalo od dvajsetih let 18. stoletja do prvih desetletij 20. stoletja kar osem fužin¹. Res je, da je bila velika večina le teh na področju Pohorskega Podravja, na južnem Pohorju sta bili le dve in sicer v Žempretu nad Vitanjem in Oplotnici. Slednja je delovala med leti 1805 do 1912². Tradicija fužin je pogojevala tudi nastanek vaške kovaške obrti. Primerna lokacija in navezanost na tradicijo sta značilnost Framske kovačije ali »Frajhamskih hamrov«, kakor se je v ljudski govorici imenovala Vrhovškova kovačija v Rančah nad

¹ Ivan Gams, Pohorsko Podravje (Razkroj kulturne krajine), Ljubljana 1959, 124.

² K. Gajšek, Pohorske fužine, Mariborski vestnik, 19. april 1952.

Framom⁵. Omenjeni kovaški obrat je bil med drugimi tudi vzoren obrtno-zgodovinski primer številnih nekdanjih podpohorskih kovačij, zato smo se odločili, da ga v pričujočem prispevku nekoliko podrobneje obdelamo. Med drugimi pa je bila kovačija vsekakor spomenik naše tehnične dediščine, je pa žal propadla in prostor, kjer je kovačija stala, danes služi drugemu namenu.

Kratek zgodovinski oris kovačije

V samem Framu sta bili dve manjši področni kovačiji, na kar nas spominjata hišni imeni *Pri Žrebljarju*, števil. 1 in *Pri Viherovi kovačiji*, števil. 7⁴. Viherjeva kovačija je bila predhodnica Verhovškove kovačije in je stala v Framu, na kraju, kjer je bil pozneje mlin (Pečivnikov mlin). Kovačija je bila brez velikih kladiv, na vodni pogon in je opravljala za okoliško prebivalstvo navadna kovaška opravila. Ker so začeli kovati že ob četrti uri zjutraj in naj bi pri tem motili predvsem župnika pri molitvi in maši (seveda pa tudi druge krajane), zato so na iniciativo takratnega framskega župnika prestavili kovačijo v Ranče nad Framom in sicer na levi breg Framskega potoka. Ob prestavitvi je tedanji lastnik Viher spremenil nekdanjo *področno* kovačijo v orodno in podkovsko in sicer prvotno na eno kladivo, ki ga je poganjala voda Framskega potoka. Viher je poznal tehniko vlijanja železa. Staro železo so topili na prostem ognju. Da so napravili železo tekoče, so ga morali od zunaj posipavati s peskom, da se je železna masa tudi znotraj pretopila, sicer bi bilo železo *plenivo* (votličasto). Žareče železo so nato potopili v vodo, ga nato kos za kosom pobrali in ponovno stolkli in zvarili.

Viher je bil dober gospodar. Poleg posodobitve kovaškega obrata je povečal in posodobil stanovanjsko hišo, na novo postavil hleve in sezidal klet.

Zakaj je Viher leta 1896 prodal kovačijo z vsemi zgradbami, ne vemo. Znano je, da je omenjenega leta celoten kompleks odkupil Andrej Glazer, ki je bil sicer doma iz Ruš in je bil brat Viktorja in Alojzija. Obrat je kupil skupaj s solastniki Siničem, Vivodarjem in Sirakom. Zaradi velikega povpraševanje po izdelkih so morali kovačijo zopet modernizirati. Tako so leta 1900 postavili drugo kladivo in en vodni meh na eno kolo, ki je menda manj *rušilo* (ropotalo). Do tega časa sta bila v kovačiji le dva mehova na človeški pogon. Glazer je tako obrat povečal za eno kladivo in moderniziral z mehom na vodni pogon. Glazer je tudi v tehnologijo uvedel nov postopek. Začel je namreč jeklo predirati s palicami (s *prediračami*), medtem ko so pred njim pri izdelovanju sekir najprej zvarili uho sekire in šele nato nanj naložili jeklo za rezilo. Kljub temu, da je Glazer obrat posodobil, pa v celoti ni dobro gospodaril, zato je zašel v dolgove. Menda je rad kvartal, pri tem so ga večkrat ogoljufali, karte pa so po ljudskem izročilu že marsikoga spravile na beraško palico. Zaradi Glazerjeve zadolženosti je obrat odkupil Sirak, le-ta pa ga je 2. februarja leta 1909 prodal Jožetu Vrhovšku, zadnjemu aktivnemu kovaškemu mojstru v Rančah. Vrhovšek je bil viničarski sin (rojen 6. marca 1886) iz okolice Framu in je začel v kovačiji delati s trinajstimi leti. Bil je najprej vajenec, nato pomočnik in predelavec (*forarbajter*), nekaj časa se je izpopolnjeval v Avstriji, nazadnje pa je bil obratovodja (*bergfirer*). Pri nakupu obrata so mu pomagali s posojili sosed

⁵ Gradivo za pričujoči prispevek je zbiralo Zgodovinsko društvo v Mariboru med leti 1949 in 1954. V zadnjem obdobju je pri dokumentaciji gradiva sodeloval tudi Tehniški muzej Slovenije. Vse navedeno gradivo hrani Etnološki oddelek Pokrajinskega muzeja v Mariboru pod geslom Ranče - Fram.

⁴ Domača imena v Framu je poslal Zgodovinskemu društvu Maribor leta 1947 takratni šolski upravitelj O. Štern. Gradivo hrani Etnološki oddelek Pokrajinskega muzeja v Mariboru pod že omenjenem geslom.

Kranjc, Vrhovškoy bratranec in framski organist. Vsak izmed naštetih mu je posodil po 300 goldinarjev, sam pa je imel za nakup 170 goldinarjev. Nekaj si je izposodil tudi v posojilnici v Narodnem domu v Mariboru. Ker so Vrhovška poznali kot solidnega in rednega plačnika, sta mu priskočila na pomoč tudi celjska trgovca Rakuš in Majdič. Pripravljena sta mu bila dajati železo na up, odplačeval pa ga je z izdelki za omenjena trgovca.

Vrhovškova kovačija - pogled na rake in zgornje kolo. Foto: ekipa Zg. DM - po vojni

Pod Vrhovškom je kovačija še nadalje dobro obratovala, kar nam potrjujejo poslovne zveze z nekaterimi inozemskimi partnerji. V tem času so izdelali katalog in cenik s 360 slikami različnega orodja (žal katalog ni ohranjen). V predaprilski Jugoslaviji se je poslovno območje kovačije omejilo na jugoslovanski trg.

Po drugi svetovni vojni je kovačija zaradi gospodarskih, političnih, družbenih in ideoloških sprememb sorazmerno hitro nazadovala. Vzrok temu je bila tudi bolezen lastnika, kakor tudi odsotnost njegovih treh sinov, ki so bili izučeni kovači, a so se zaposlili v državnem sektorju. Leta 1950 je bil eden šofer, drugi je bil zaposlen pri *'Ustroju'* v Mariboru, najmlajši pa je obiskoval vojaško strokovno šolo v Ljubljani. Obrat je rapidno nazadoval, gospodar sam je le še tu in tam popravljaj orodja domačinom in okoličanom. Od leta 1947 dalje se je vse bolj posvečal kmetijstvu, saj je posedoval okrog 30 arov njiv v Morju, nekaj travnika v Krapanju in 35 arov vinograda. Ni pa bil lastnik gozda. Redil je tudi dve kravi. Leta 1948 pa je obrt odpovedal.

Situacija kovačije

Kot je bilo že omenjeno, je kovačija stala ob levem bregu potoka. Poleg obrata samega so sem sodile še naslednje zgradbe: poslopje, kjer so brusili izdelano orodje za dokončno prodajo ali rabo, so imenovali brusilnica. Tam so izdelke tudi skladiščili. Poslopje, ki je bilo že v petdesetih letih napol razpadlo, je prvotno služilo za skladiščenje premoga in železa. Stanovanjsko poslopje je bilo postavljeno pravokotno v breg in je bilo na strani proti potoku podkleteno. Gospodarsko poslopje je bilo datirano z letnico 1813 in je bilo za stanovanjskim poslopjem in je služilo zgolj za kmetijske potrebe (hlev, škedenj, preša). Posebnega ledinskega imena za prostor, kjer je stala kovačija in druge zgradbe, ljudje niso poznali (niti lastnik ne). Samo kovačijo so domačini največkrat imenovali preprosto *«Framske hamri»*, ljudje s Ptujkega polja pa so govorili: *«Gremo na omre!»* Kos zemljišča, ki je bil med potokom in žlebovi, so imenovali *«izel»*, ki je bil zaraščen s koprivami, lapuhom in gosto travo, kamor so metali nepotrebno navlako ob čiščenju žlebov.

Za kovačijo je bilo pomembno dejstvo, da je bila voda v glavnem trajna. Pri velikih nevihtah in ujmah je celo potok poplavljal in s prodom zasipaval travniške in njivske površine. Po mnenju Jožeta Vrhovška je bil potok okrog leta 1910 po vodni masi za okrog 50% močnejši⁵. Vzrok padcu vodne sile je videl zadnji lastnik kovačije v prekomernem izsekavanju, zato pa naj bi več izvirov usahnilo. V času Avstroogrške naj bi imela voda moč od 25 do 30 konjskih moči, v letu 1950 pa zgolj še okrog 12. V največjem razcvetu kovačije so lahko tudi ob suši delali vsaj z enim kladivom, po drugi svetovni vojni pa vodna masa ne bi bila sposobna poganjati niti enega kladiva. Vzrok temu ni bil le izsekavanje, prej bi lahko trdili zanemarjenost obrata in nezmožnost lastnika za delo, kakor tudi odselitev njegovih sinov, ki so že končali vajeniško dobo. V zapisanem terenskem gradivu, ki ga hrani Etnološki oddelek Pokrajinskega muzeja v Mariboru, je podatek, da je njega dni, ko je bil lastnik Glazer, ob trimesečni suši ponoči delalo še vedno šest od dvanajstih kovačev. Če je bil v letnem času problem v premajhnem vodnem pretoku, je bila v zimskih mesecih nevhvaležna poledenitev. V takih primerih so morali *«dol sekati»*, kar pomeni odstraniti led iz žlebov in pogonskih koles. Tako so v letu 1928/29 led kar tri mesece *«dol sekali»*. Po podatkih pa je obrat ob najhujšem mrazu zaradi poledenitve obstal največ za dva dni. Led je bil ovira, ker priteka voda po žlebovih na kolesa od zgoraj. Pri turbinah tega problema niso poznali.

Za pogon je bila kovačija opremljena s tremi vodnimi kolesi, od tega sta dve poganjali kladivi, eno pa meh. Kolo, ki je poganjalo, meh je imelo premer 250 cm, v širino je merilo 40 cm, kolo, ki je poganjalo kladivo, pa je bilo večje, saj je bil njegov premer 280 cm, širina pa kar 110 cm. Kolo, ki je nazadnje delalo, pa je merilo v premeru 300 cm in bilo široko 80 cm. Voda je na kolesa padala od zgoraj. Kolesa pa so bila *«na škorce»*. Na obodu kolesa so bile zaporne deščice na razdalji okrog 25 cm.

Izdelki kovačije

Kovačija je izdelovala različno poljedelsko, vinogradniško, gozdarsko, zidarsko orodje, kakor tudi orodja za kamnolome in druge obrti (tesarsko, kolarsko, sodarsko).

Najmočnejše je bilo zastopano poljedelsko orodje, saj je bilo povpraševanje po teh izdelkih največje tako v bližnji kot tudi v daljnji okolici. Prav po teh izdelkih je dobila

⁵ Glej opombo 3.

kovačija svoj sloves tako doma kot v tujini. Od vrst poljedelskega orodja naj omenimo razne motike, lopate, nadalje polovične motike za pluge (otike) in okopalnike. Za vinograde so izdelovali krampe za okopavanje, ki so jih imenovali »videci« in raznovrstne rovnice ali »rutance«.

Vrhovškova kovačija - pogled na spodnji konec rake. Foto: ekipa Zg. DM - po vojni

Gozdarstvo je bila izredno močna gospodarska panoga na južnem Pohorju⁶, zato ni čudno, da se je kovačija usmerila tudi v izdelovanje gozdarskega (holcarskega) orodja. Izdelovali so razne vrste sekir, cepinov, derez, zagozd (»kajle«), kramпов za ruvanje panjev in sekanje gozdne podrasti. Prav za izkopavanje štorov je služil poseben kramp, ki so ga imenovali »krajchaken« in je imel na eni strani rezilo postavljeno vzdolžno, drugo rezilo pa je bilo nameščeno počez. Od tod je tudi ime krajchaken ali križna sekira oziroma kramp. Ker je kovačija dajala gozdarska orodja tudi na up, ni čudno, da si je marsikateri gozdni delavec v Attemsovih gozdovih nabavljal orodja prav v framski kovačiji, saj je le-ta slovela po izredno solidnih izdelkih. Z gozdarstvom je bilo tesno povezano splavarstvo. Za to vrsto dejavnosti so v kovačiji izdelovali »flosarke« s škarjami. To so bile specifične sekire, ki so imele na ušesih pritrjene škarje za izvlačenje žebļev, obenem pa so služile tudi kot kladiva. Podobno lahko trdimo za delavce v pohorskih kamnolomih, saj so se v kovačiji prilagodili njihovim zahtevam in so po naročilu izdelovali razna kamnoseška dleta (»štemajzen«), drogove, kladiva, krampe itd. Prav za sekanje kamna so izdelovali posebne vrste kramпов, ki so jih imenovali »šprickrampi«. Le-ti so imeli na eni strani rezilo, na drugi pa ost. Kovačija je izdelovala tudi rudarske krampe (»knapovske grubenhakne«), ki so služili za kopanje v rudnikih.

⁶ Angelos Baš, Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju v dobi kapitalistične izrabe gozdov, Maribor 1967, Carl Hiltl, Das Bachergebirge, Celovec 1893.

V obravnavani kovačiji so našli na razpolago veliko izbiro kvalitetnega blaga tudi obrtniki, tako mojstri, kakor tudi domači ali hišni obrtniki, ki jim je bilo rokodelstvo dodatni zaslužek. Tako so za tesarje (*«cimermane»*) izdelovali tesarske sekire, nadalje cimermanske veznice (*«puntooken»*), tesarske ročne sekire s škarjami, ki so bile podobne že omenjenim splavarskim, le da so bile manjše, služile pa so za izvlačenje žebeljev. Za tesanje so izdelovali tako imenovane *«švrbe»*. To so bile tanke sekire, ki so jih uporabljali tesarji v okolici Ptuja. Zanimive izdelke so našli mojstri kolarji in sicer kladiva in kolarske sekire, *«vangerstokhaken»* imenovane. Izdelovali so tudi sodarska orodja, med katerimi naj omenimo sekire za tesanje dog (*«pintervaldhake»*), sekire za dolbljenje žlebov in za izdelovanje krušnih ali mesarskih nečk (*«teksla»*). Od zidarskih orodij pa so bila zanimiva kladiva za drobljenje gramoza (*«šoderšlegel»*).

Poleg omenjenega orodja je veljalo predvsem za sekire, da je imela vsaka dežela svoje tipe. Tako so poznali in izdelovali štajerske, kranjske, bosanske, srbske, raznovrstne madžarske in slavonske (*«široške»*). Vsak tip omenjenih sekir je bil standardiziran in normiran.

Surovine in material

V najbolj cvetočem obdobju je kovačija rabila za obratovanje ogromno surovin in drugega materiala. Široki izbor izdelkov je zahteval kvalitetne surovine, ki so jih morali kupovati zunaj domačega kraja, marsikdaj tudi iz tujine. Železo so v glavnem kupovali pri veletrgovcih. Največ jeklenih palic in drogov najrazličnejših dimenzij so kupovali v Celju, predvsem pri dveh že omenjenih trgovcih Rakušu in Majdiču, ki sta dajala robo tudi na up, plačevali pa so jima lahko tudi v naravi. Za surovino so plačali z gotovimi izdelki. Omenjena trgovca nista oskrbovala le framske kovačije, temveč tudi mojstre te obrti v celotnem nekdanjem celjskem okraju. Jeklo za kvalitetne sekire so nabavljali na Ravnah na Koroškem (Guštanju), ki je bilo po mnenju tukajšnjih mojstrov boljše od jeseniškega. Določene količine omenjene surovine pa so dovažali celo iz Judenburga in še iz okolice Dunaja. Razumljivo je, da je po koncu prve svetovne vojne in z razpadom Habsburške monarhije ta dobava zaradi državne meje prenehala. Kovačija je porabila letno okrog dva vagona premoga. Le-tega so nabavljali v Stranica pri Slovenskih Konjicah in sicer od podjetja Hasenpihler. Bil je prvovrstne kvalitete. Poskusili so tudi z uvoženim angleškim premogom, a je bil le ta predrag in je vseboval preveč oljnate barve. Kalorično je bil ta premog sicer dober, ni pa odgovarjal za varjenje jekla. »Je dobro grel, a slabo varil«, zato so ga opustili. V času Avstroogrške so kupovali in transportirali premog tudi iz Češke in Moravske. To je bil tako imenovani *osterauer*. Bil je droben kot kuzuza, a je kvalitetno ustrezal za delo v kovačiji.

Ker je kovačija pri delu uporabljala sorazmerno majhne količine koksa, so le-tega zamenjali z ogljem. Slednjega ni bilo težko dobiti, saj je Pohorje bogato z gozdovi. Kmetje in gozdni delavci pa so znali tudi žgati oglarske kope, saj je bilo to donosno, njihovi odjemalci pa so bile podpohorske kovačije, med njimi tudi framska. Pohorski oglarji so skladiščili oglje pri današnji Mariborski koči, kjer je stala posebna uta kot začasno skladišče. Vsako leto se je na tem mestu zbralo do deset vagonov oglja. Oglje je bilo iz različnega lesa. Najslabše kvalitete sta smrekovo in kostanjevo, boljše je bukovo, najboljše pa jelševo oglje, ki je zares prvovrstno, saj žari brez plamena in dima. Framska kovačija pa ga je letno pokurila okrog štiri tone.

Za koga je kovačija delala in gravitacijsko območje le-te

Osnovne odjemalce smo našeli že ob izdelkih, ki jih je kovačija plasirala na tržišče. Jasno pa je, da se framski kovaški mojstri niso zadovoljili le z ozkim območjem, temveč so trg iskali vsepovsod, saj so se zavedali kvalitete svojih izdelkov in tudi že industrijske konkurence. Kovačija je v glavnem delala po naročilu. Naročil je bilo včasih toliko, da jih celo niso zmogli (-niso mogli-). Delali in popravljali so zasebnikom in trgovcem z železnino. Omenili smo že Majdiča in Rakuša iz Celja. Poleg tega je kovačija plasirala svoje izdelke v trgovine v Zagreb, Varaždin in tudi Tuzlo. Leta 1928 so začeli voziti svoje izdelke vsako soboto na trg v Maribor. Prodajali so na Glavnem trgu pred Tscheligijem in Čeboklijem. Tam so tudi sprejemali pokvarjena orodja v popravilo in jih naslednjo soboto zopet dostavili naročnikom na že omenjeno mesto. Prevoz izdelkov na mariborski trg kakor tudi na sejme drugam je zahteval ogromno časa, saj so izdelke najprej z vozom dostavili do avtobusne postaje v Framu, jih nato avtororili na avtobus in pripeljali v Maribor. Zanimivo je, da so se rajši posluževali avtobusa kot vlaka. To pa zato, ker je bila avtobusna postaja bližje kovačiji in tudi avtobusne zveze so bile boljše kot pa z vlakom. Morda še pomembnejše je dejstvo, da je avtobus robo pripeljal do neposredne bližine prodajnega mesta na Glavnem trgu v Mariboru. Poleg vsakotedske prodaje v Mariboru so obiskovali tudi sejme v bližnji in daljnji okolici. Če so na mariborskem trgu prodajali le sekire, so na sejmih v večjih in manjših krajih prodajali mešano robo. Na sejmih so prav tako sprejemali v popravila posamezna orodja in jih je nato moral priti naročnik po določenem času (10 do 14 dni) iskat v Ranče. Ogromno orodja pa so prinašali posamezniki v popravilo kar v kovačijo. To velja predvsem za domačine in za prebivalce iz bližnjih krajev kot so Slivnica, Hoče, Rače in naselja, ki so razsejana po pobočju južnega Pohorja.

Zelo iskano blago na trgih so bile framske rovnice ali rutance. Framska kovačija je izdelovala tako kvalitetne rovnice, da so lahko konkurirale celo izdelkom iz Avstrije. Prvič se je premoč framskih izdelkov pokazala leta 1928 na »Jožefovem sejmu« v Svečini. Ljudje v Slovenskih goricah so prej kupovali rovnice od avstrijskih trgovcev. Ker je bilo to sorazmerno slabo blago, saj je bila življenjska doba teh rovnice le eno sezono, je framska kovačija prav hitro začela konkurirati avstrijskim izdelkom. Po podatkih naj bi framske rovnice imele življenjsko dobo kar osem let, zato so bile med kmeti in vinogradniki bolj cenjene, čeprav so bile približno dvakrat dražje od industrijsko izdelanih rovnice.

V framski kovačiji so delali rovnice »iz celega«, niso jih varili (-švasali-), zato so lahko zdržale težko slovenjegoriško in haloško vinogradniško zemljo, saj so bile izdelane iz kvalitetnega jekla in strokovno kaljene.

Trgovski posel je framski kovačiji prinesel lepe dohodke in razširil glas o dobrih izdelkih daleč naokrog. Vseeno pa je mojster Jože Vrhovšek leta 1930 opustil trgovanje, niti ni tako vneto obiskoval vseh sejmov. Vzrokov za to potezo je več. Prvi je vsekakor v konkurenčnosti cenejših industrijsko izdelanih kovaških orodij. Cena je pač premagala kvaliteto, ker je kupna moč kmečkega prebivalstva že začela padati. Drugi morda še važnejši vzrok pa je v tem, da je trgovanje zahtevalo veliko časa in je delovna sila v kovačiji zaradi trgovskih poti izostajala, kar se je vsekakor poznalo na količini izdelanega orodja.

Ožji okoliš, ki ga je framska kovačija zalagala s svojimi izdelki, je obsegal področja naslednjih krajev: Fram, Slivnica, Hoče, Maribor, večji del Slovenskih goric, kjer so izstopali naslednji kraji: Šentilj, Svečina, Jarenina, Trojica v Slovenskih goricah (Gra-

dišče), nadalje celotno Dravsko polje, Ptujsko polje s Ptujem, Slovenska Bistrica, Poljčane in področje Pohorja vse do njegovih vrhov.

Širši okoliš, ki ga je kovačiji omogočala trgovina z železino, pa je obsegal poleg Štajerske še Kranjsko, Hrvaško, Slavonijo in Bosno. V obdobju Avstroogrške pa je cvetel posel tudi z Madžarsko, Poljsko, Galicijo, Italijo, Grčijo, Bolgarijo, Srbijo in celo Romunijo. V tem obdobju je kovačija dobivala ponudbe celo iz Nemčije, da bi delala za izvoz v afriške in azijske dežele.

Produkcija izdelkov po količini je znašala v času pred prvo svetovno vojno do enega vagona in pol letno. V času predaprilske Jugoslavije nekoliko manj. Če pa je hodil kovač po sejnih, je bil padec produkcije še večji. Zaradi konkurence industrijskih izdelkov bi morala kovačija stopnjevati produkcijo in zadržati osvojeno tržišče. To pa bi bilo možno samo z modernizacijo obrata. Kovaške peči so bile sicer nekoliko modernizirane med leti 1925 in 1928. Predvsem pa bi bilo potrebno predelati kladiva. V kovačijo bi morali namestiti vzmetna kladiva (kladivo »na fedre« ali »žmete«). To bi po pripovedovanju informatorja Jožeta Vrhovška⁷ povečalo produkcijo kar za 80%. Vzmetno kladivo namreč udarja mnogo močnejše od starega klasičnega kladiva (repača), ki je imelo sicer učinkovito težo okrog 500 kilogramov. Vzmetno kladivo namreč predre železo že s tremi ali štirimi udarci, čemur so pravili kovači *v eni ici*.

Največja dnevna produkcija je bila do 120 kosov različnega orodja, povprečna pa le od 80 do 100 kosov. Z vzmetnimi kladivi bi lahko dosegli dnevno do 200 kosov različnih izdelkov, ki jih je izdelovala in pošiljala na trg framska kovačija. Žal do takšne modernizacije ni prišlo in prav tu vidimo enega od vzrokov propada celotnega kovaškega obrata.

Oprema v kovačiji je bila skoraj v celoti izdelana doma, tudi potrebna tesarska dela so opravili sami. Nova kolesa so izdelali tesarji v Framu. Bruse so nabavljali v Rogatcu in Majšperku. V enem letu so porabili dva brusa, sam brusni kamen pa je bil izredno velik in je tehtal tudi do 24 centov. Pri izdelavi meha je sodeloval sedlar, ki je orodje izdelal iz govejega ali konjskega usnja. Časovna doba meha je trajala nekako do trideset let, če so orodje primerno negovali. Priporočljivo je bilo mazanje meha s kitovo mastjo in sicer enkrat na štirinajst dni.

Tudi orodja za delo v kovačiji so izdelovali sami. Za posebno trde in odporne dele so naročevali vlitu jeklo (za sekače, prederače, utope, topore za »planiranje«). Kljub sorazmerni zahtevni tehnologiji pri vlitem jeklu so tudi omenjena orodja izdelovali v kovačiji sami.

Zaposleni v kovačiji in dohodki

V času Avstroogrške je bilo praviloma zaposlenih osem ljudi in sicer mojster, predelavec (*forarhajter*), štirje pomočniki in dva vajenca. Učna doba je trajala tri leta, kakšne posebne vajeniške šole pa niso obiskovali. Značilnost kovaške obrti sploh je bila, da se je nadaljevala iz roda v rod, kar pomeni, da so se sinovi učili v domačih delavnicah. Nadaljevanje kovaške obrti je namreč pomenilo stalen in utečen posel ter zaslužek. To lahko vidimo tudi pri frajhajmski kovačiji, saj so bili vsi trije Vrhovškovi sinovi izučeni kovači, žal pa zaradi omenjene situacije po drugi svetovni vojni ni

⁷ Omenjeno izjavo kovaškega mojstra J. Vrhovška je zapisal prof. Stane Šijanc 18. maja 1949. Gradivo hrani Etnološki oddelek Pokrajinskega muzeja v Mariboru pod geslom Ranče - Fram.

nadaljeval s kovaško obrtjo nobeden od treh sinov. Značilnost kovaške obrti je bila tudi v tem, da je bil za opravljanje dela obvezen pomočniški im pozneje tudi mojstrski izpit. Kljub omenjenemu dejstvu, da vajenci niso obiskovali vajeniške šole, so vendarle morali narediti pomočniški izpit v kovačiji sami ali pa se iti izpopolnjevati k drugemu mojstru, večkrat tudi v tujino.

Vajenci v framski kovačiji so imeli vso oskrbo na mojstrovem domu, vendar so večkrat morali opravljati tudi druga kmečka in celo hišna dela. Mojster jim je nudil stanovanje, hrano in pranje perila. Kdo so bili vajenci v framski kovačiji? Dokler ni bilo domačih sinov, so hodili v kovačijo kot vajenci viničarski sinovi iz neposredne okolice. Nekateri vajenci so bili doma tudi z Dravskega polja kakor tudi iz pohorskih samotnih kmetij, zaselkov in vasi. Če je vajenec po končani triletni učni dobi uspešno opravil pomočniški izpit, se je večkrat zaposlil v mojstrovni kovačiji. Taki primeri so bili tudi v framski kovačiji, saj je redno zaposlovala štiri pomočnike. Tudi ti so imeli hrano, stanovanje in ostalo oskrbo pri hiši. Mesečna plača pomočnikov je bila poleg navedene oskrbe 20 kron. Zaslužek je bil dokaj skromen v primerjavi s pohorskimi gozdnimi delavci. Kakor je ugotovil pohorski rojak Janez Koprivnik, naj bi znašala dnevna mezda gozdnega delavca za akordno delo 6 do 10 kron, kar je vsekakor nenavadno visoko⁸. Če pa primerjamo zaslužke pohorskih najemnikov, ki so hodili na delo k večjim posestnikom, katerih dnevni zaslužek je znašal v najboljšem primeru nekaj več kot krono⁹, ga lahko primerjamo z zaslužkom kovaških pomočnikov v framski kovačiji. Še bližja nam je primerjava z dnevnimi mezdami pohorskih najemnikov, ki so delali pri kmetu, pri katerem so živeli. Dnevni zaslužek le teh je bil 40 do 50 vinarjev ali pol krone¹⁰. Mislimo, da je smiselna primerjava zaslužka framskih pomočnikov z zaslužkom delavcev v Delavnica južnih železnic na Studencah v Mariboru. Le-tu je bil v prvem obdobju povprečni dnevni zaslužek od 1,5 do 3 goldinarje, na prehodu stoletja pa od 4 do 6 kron. V obdobju predaprilske Jugoslavije so zaslužili po 1700 dinarjev mesečno¹¹. Iz vseh navedenih primerjav lahko zaključimo, da je bil zaslužek v framski kovačiji sorazmerno nizek. Delovni čas v kovačiji je bil od pete ure zjutraj do sedme ure zvečer. Vmes so prenehali z delom ob deseti uri dopoldne, ko je bil čas za dopoldansko malico (*-malo južino-*). Opoldne je trajal odmor za kosilo eno uro, popoldne ob četrti uri so imeli odmor za popoldansko malico (*-večerko-*). Ob sobotah in pred prazniki so končali z delom ob četrti uri popoldan (*-fajerant-*). Prav tako so ob tem času nehali delati na veliki petek. Velika sobota pa je bila že šteta k praznikom.

Veliko večino uslug kovačije so plačevali v denarju. V času, ko je bil lastnik kovačije Viher, so nekateri Hrvati odslužili nabavljeno orodje z delom v vinogradu in na travnikih (*-v travščini-*). Viher je imel veliko travnikov, da je lahko krmil konje strank, ki so čakale na njegove izdelke. Za svoje stalne stranke je celo postavil uto (*-huto-*) za vozove in hlev za konje. Medtem, ko so tujci čakali na izdelovanje naročil, so se sami hranili. Kuhali so si lahko v gospodarjevi hiši. S seboj pa so vedno pripeljali ogromne količine vina. Kovaški mojster Vrhovšek je zapisovalcu povedal: »Imeli so toliko vina, da so ga pogosto po *amposih* (nakovalih) polivali¹².

⁸ Janez Koprivnik, Pohorje, Maribor 1923, 91.

⁹ Angelos Baš, navedeno delo, 104.

¹⁰ Glej opombo 9.

¹¹ Tone Petek, Železničarska kolonija Studenci v Mariboru, Objave št. 1, Pokrajinski muzej Maribor 1995, 36.

¹² Glej opombo 7.

Kovaštvo v ljudski tradiciji

Pri opravljanju vsakdanjega dela se prebivalci tako urbanih kot tudi agrarnih področij srečujejo z vrstami dejavnosti, ki jih sami ne morejo opraviti. Vrsto let je prevladovalo med strokovnjaki naziranje o tako imenovani *»neodvisnosti kmečkih gospodarstev«*, v okviru katerih naj bi si posamezni gospodarji, skupaj s svojimi družinami, sami napravili vse potrebno za opravljanje najrazličnejših del¹⁵. Danes se to kaže bolj kot izjema. Pomen rokodelskih in polrokodelskih delavnic je bil znatno večji od znanja posameznikov v okviru ruralnega gospodarstva¹⁴. Prav zaradi omenjenega dejstva so bili do druge svetovne vojne izrednega pomena vaški kovači s svojimi izdelki, zato ni čudno, da so imeli svoj odmev tudi v ljudski tradiciji. Kovači so bili med ljudmi spoštovani, ker so opravljali težka dela in trpeli vročino. Kovač je znal delati raznovrstna poljedelska ali gozdarska orodja, ki so bila nujna za delovanje kmečkih gospodarstev. Kovač je bil zato za ljudi učen, kajti med drugimi je obvladal tudi železo. Tako je vladalo med ljudmi in kovači tudi na obravnavanem področju dobro razmerje, ne glede na to, da so ljudje s svojim kmečkim, gozdarskim in obrtnim orodjem bili navezani na usluge kovaških mojstrov in pomočnikov.

Framski kovači, kakor tudi njihovi poklicni kolegi drugod, so imeli svojega zaščitnika. To je bil sv. Florjan, ki goduje 4. maja¹⁵. Na ta dan framski kovači niso delali. Vstali so kot po navadi ob četrti uri zjutraj, vrgli kakih dvajset jajc v ponev (*»rajnglo«*) za zajtrk (*»za zajutrko«*). Po končanem obilnem zajtrku so šli vsi skupaj k maši, zatem pa so praznovali svoj praznik. Držali so se pregovora: *»Če češ meti srečo pri ognju, te na florjanovo ne smeš delati«*.

Omenimo naj še, da je framski kaplan Oroslav Caf, ki je kar dvajset let živel v Framu (1839 - 1859)¹⁶, v prvih dveh kiticah svoje *»Frajhamske«* omenil tudi framsko kovačijo:

*»Res da sila je pobila srčeca ljudem.
Vendar peti, razodeti pesmi, to hočem,
ker so v jami mlini sami, je za hramom hram,
kjer se čuje, kovač kuje! To vam je Frajhajm.
Tu kladivo, ropotivo s hrupom klopota.
Meh pa škriplje, kjer se siplje spona železja.
Na višini v razvalini stari grad moti
ali niže, vesi bliže cervica stoji.«*

¹⁴ Janez Bogataj, *Kovači, Domače obrti na Slovenskem*, Ljubljana 1989, 113.

¹⁵ Isti, nav. delo, 115.

¹⁵ Niko Kuret, *Praznično leto Slovencev*, prva knjiga, druga izdaja, Ljubljana 1989, 287 - 288.

¹⁶ Slovenski biografski leksikon, prva knjiga, Ljubljana 1925 - 1932, 66.

*Summary***The Fram Forge - "Frajhamski hamri"**

The tradition of foundries in the Pohorje region gave rise to village blacksmith's shops. A good location and respect of tradition are two characteristics of the Fram forge or the "Frajhamski hamri", as natives of Ranče used to call Vrhovšek's forge. Jože Vrhovšek bought it in 1909, modernizing it with technical innovations. Contacts with foreign partners prove that it was doing good business. At that time they could offer customers a price list and catalogue with illustrations of 360 items. They produced various tools used in agriculture, wine growing, forestry, as well as tools for quarrymen, masons, carpenters, cartwrights, coopers.

Fram blacksmith masters, conscious of both the quality of their work and competition from industry, did not limit themselves to their home turf but were looking for new markets elsewhere too. The forge stocked with its products the Majdič and Rakuša stores in Celje, sending its goods to Zagreb, Varaždin and as far as Tuzla. Following 1928 they drove their goods every Saturday to the Maribor market. Besides selling, they also took for repair broken tools.

The home market of the Fram forge included nearby villages, the region of the Slovenske gorice, the Haloze, Ptuj and Drava Plains, Poljčane, Slovenska Bistrica and the Pohorje all the way to its peaks. In addition to Styria, it also found customers in Carniola, Croatia, Slavonia and Bosnia. At the time of the Austro-Hungarian Empire, it was also doing brisk business with Hungary, Poland, Galicia, Italy, Greece, Bulgaria, Serbia and Rumania.

Practically during all the time it was in operation, the forge employed an average of eight people: the owner, a foreman, four assistants and two apprentices. The owner took care of the employees's board, lodging and laundry. Their salary, however, was modest, especially in view of the long hours - from 5 am to 7 pm. Assistants, for example, were paid only 20 crowns a month.

After World War II, changes in the economic, political, social and ideological situation precipitated a rapid decline of the forge. After 1947, due to health and inheritance problems, the owner gradually turned to agriculture, giving up his shop for good in 1948.

Ivan Sedej
Prispevek k idrijski rudarski mitologiji

Avtor načenja vprašanje nastajanja nove rudarske mitologije v Idriji, ki je nastala ob enem največjih živosrebrnih rudnikov v Evropi. Slikarstvo slovenskega slikarja in grafika srednje generacije Rudija Škocirja (roj. 1951, Kamno pri Kobaridu) pa ga je spodbudilo, da je konfrontiral sorealistične obrazce o rudarju kot simbolnem predstavniku delavskega razreda in obrazec o idrijskem rudarju kot nosilcu tradicij, ki žive v najrazličnejših ritualih, šegah in vedenjskih posebnostih. Hkrati gre za poskus uporabe etnološkega aparata pri analizi umetniškega dela.

The author opens up the issue of the emergence of a new mining mythology in Idrija, home to one of Europe's biggest mercury mines. The works of Rudi Škocir, a middle-aged Slovene painter and graphic artist (born in 1951 in Kamno near Kobarid), have inspired him to confront the Socialist Realism model of the miner as the symbolic representative of the working class with the image of the Idrija miner as the bearer of a tradition which still lives today in a wide array of rituals, customs and behavior idiosyncracies. The study is also an attempt to use ethnological resources to analyze works of art.

Stroka in raziskovanje sta tako ali drugače odsev prevladujočih miselnih tokov, brez katerih bi bila tako strokovna kot globlja, recimo jim znanstvena vprašanja, samo površinska. Po drugi strani pa ni bolj dolgočasne in nepotrebne stvari na svetu, kot so izpraznjeni in neaktualni »teoretični« članki. Spomnimo se le nenavadne razredne etnologije (ki v od Boga pozabljenih krajih živi še danes) in njenega (na videz nerazumljivega) sovraštva do vsega kmečkega. Žal pa (slovenska) etnologija ni zmožna niti humorne samorefleksije, sicer ne bi še v devetdesetih letih srečevali po teoretični plati kar norčavih zahtev, da naj se recimo Slovenski etnografski muzej odreče vsega zaničevanja vrednemu kmetoslovju in zbirkam, kjer je zbrano pretežno tovrstno gradivo. Zato se je podpisani odločil, da bo kljub gornjim pomislekom nakazal po njegovem mnenju zanimivo izhodišče, ki ga je v zvezi s problematiko antropologije(?) idrijskih

rudarjev spodbudilo slikarstvo Rudija Skočirja. Gre namreč za problem »dvojnega« zornega kota in za »vzporedno montažo« vpogledov v tako imenovano etnologijo preteklosti in danes nastajajočih mitologij. Ne smemo pa pozabiti, da je začel drugačen rudarski mit nastajati med dvema bregovoma, razrasel pa se je v trenutku, ko so znameniti rudnik dokončno zaprli in ga začeli spreminjati v muzej!

V izražanju odpora do kmečkih tematik, mitologik in ikonografije v okvirih »nemuzejske« etnologije, je v ozadju stala tudi precej jasno izražena (in hudo resnična) misel, da ljudstva v preteklosti ni tvoril le (v bistvu zelo heterogeni) kmečki stan, ampak tudi druge socialne plasti, da ne rečemo razredi. Ti naj bi zahtevali prednostno obdelavo, najbrž zaradi njihove t.i. napredne vloge v kasnejših obdobjih. Govorimo seveda o idealiziranim delavskemu razredu, ki se mu še pred kratkim nismo mogli (smeli?) približati, ker so za raziskovanje veljali posebni rituali in natančno v naprej določeni cilji. Zato je podpisanega pritegnilo (najprej kot likovnega kritika) na nenavaden način tematizirano slikarstvo v Idriji živečega slikarja Rudija Skočirja. Obsežen risarski, grafični in slikarski ciklus je posvetil »vsem idrijskim rudarjem«. V njem pa je z likovnimi sredstvi, s pomočjo podob in slikovnih simbolov, poustvaril jasno definirano rudarsko mitologijo, ki pokriva bistvene »postaje« idrijskega (na poseben način razumljenega in doživetega) Križevega pota, ki ga Skočir dojema izrazito antropološko, kot »nadpodobo« individualnih usod. Naslanja pa se na tradicijo, ki je živela neprekinjeno tudi v najbolj radikalnih socrealističnih obdobjih (štirideseta in sedemdeseta leta). Na zanimiv način se je izrazila celo v razstavi Slovenskega etnografskega muzeja o idrijskem rudarju (1975), kjer je bilo le v uvodu nekaj zelo splošnih trditev o posebni etnologiji delavstva in rudarjev, drugače pa je šlo za odkrivanje sestavin tradicionalne kulture (Kuhar, 1975) s posebnim poudarkom na stavbarstvu in čipkarstvu. Izjema je le prispevek Angelosa Baša Delavski dohodki in kupna moč (Baš, 1975), ki je nakazal nove vidike v raziskovanju življenja posameznih družbenih slojev.

Rudarji so postali priljubljena tema v likovni in drugih umetnostih v 19. in v začetku 20. stoletja, potem ko so jih kot najbolj črn (in zato moralno najbolj svetel) kontrast izkoriščevalskemu meščanstvu vzpostavili najrazličnejši socialistični teoretiki in ideologi. Delo pod zemljo je bilo videti dvakrat prekleto, v ozadju pa je bila tudi ostra, čeprav malce prikrita asociacija na podtalno, ilegalno, konspirativno delovanje, na krte in na spodkopavanje, ki pa je bilo tudi v 19. stoletju predvsem način revolucionarnega izražanja določenega dela inteligence in ne toliko delavstva. Kot kaže zgodovina delavskih gibanj v 19. in 20. stoletju, so bili nastopi rudarjev, od štrajkov do pravih uporov, izrazito odkriti in neposredni. Pogosto so se naslanjali na tradicijo slojno (kastno) zaprte skupnosti z zelo razdelanimi obrazci vedenja, z uniformami, oznakami, razvejenimi bratovščinami itd. V takem vzdušju z izjemno izraženim slojnim ponosom, s poudarjenimi (delavsko) kastnimi pojavi in gojenim izročilom srednjeveške rudarske ikonografije je potekal tudi zadnji veliki rudarski štrajk v Angliji, ki ga je v imenu »napredka« zlomila voditeljica konservativcev Železna Lady. V bistvu je šlo za eminentno predvsem v tranzicijskih družbah znano dvoumje: napredni rudarji so pod zastavo socialističnega laburističnega gibanja branili tradicionalne industrijske vrednote, konservativna lady pa je nastopila v imenu informacijske revolucije!

Pri nas je avtentično rudarsko izročilo skupaj s cerkvenimi bratovščinami v imenu tako imenovanih naprednih idealov ukinila že revolucionarna(!) oblast leta 1945. Taista oblast je hkrati prepovedala štrajke in z »dekretom« uvedla poseben razredni nauk in ikonografijo, ki je temeljila na kultu štrajkov v preteklosti in na kultu »zgodovinskih« sestankov. Idrijski rudnik s petstoletno tradicijo, ki je živel kot središče na poseben

način oblikovanega urbanističnega organizma z znamenitimi *perhauzi*, z idrijsko Kamštjo, čipkami, procesijami, rudniškimi teatrom itd., pa je kljub temu imel v socialističnem obdobju bistveno drugačno konotacijo kot posavski rudniki in mesta. Folklorno ozadje, navezano na skrivnostno živo srebro in njegove iskalce, se je začelo v Idriji tkati zelo zgodaj, zato ga ni bilo mogoče na hitro spremeniti in preoblikovati. Vezalo pa se je na vse plasti življenja, od cesarsko uradniškega na gradu do plebejske-

ga, in seveda na skupne (čeprav hierarhično strukturirane) špektakle. Čisto ob koncu 19. stoletja se je izrazito »moško« poudarjeni folklori pridružila še zadnja pomembna mitotvorna sestavina - ženski element v obliki znamenitih idrijskih čipk. V času do konca 19. stoletja je ženski pol izročila predstavljala rudarska zaščitnica sv. Barbara. Zanimivo pa je, da je msgr. Mihael Arko v svoji Zgodovini Idrije leta 1931 obdelal čipke kot robni zapis pod poglavjem o šolstvu v Idriji (Arko, 229). To pomeni, da idrijsko čipkarstvo v tistem času še ni bilo označeno kot del mesta in njegove »duše«. V času po letu 1945 pa je prav čipkarstvo postalo nosilna folklorna tema o Idriji. Takrat je rudarstvo kot izrazito moška dejavnost in nosilec vseh idrijskih mitov dobilo simbolni protipol. Čipka je postala osrednja dejavnost, ki je združevala apokrifno izročilo, prekrivati pa je začela tudi vedno večje časovno območje.

Sicer pa so se predstave o Idriji in rudniku živega srebra, ki se že od samega začetka vežejo na mitologijo (izročilo o najdbi živega srebra, praznik sv. Ahaca, itd.), trdovrat-

no upirale vsakokratnim ideološkimi in uradnim klišejem. Idrijska -uradna- in apokrifna zgodovina sta imeli podobne poudarke kot ljudski zgodovinski kontekst - turške vpade, čudežne rešitve, ujme, cesarske intervencije, francosko okupacijo in ljudsko pobožnost. Zanimivo je, da je interes spomeniškega varstva za najstarejše sestavine in priče rudarskega življenja že kmalu po letu 1945 povzročil izrazito nelagodje pri strukturah, ki so hotele Idrijo preoblikovati v nekaj, čemur so rekli -moderno mesto-. Z naklonjenostjo so bili sprejeti le spomeniki tehniške in tehnološke kulture. Spomeniki sorazmerno visoke kulturne ravni Idrije iz najstarejših in starejših obdobij pa so bili izrazito moteč element. Kot primer vzemimo leta 1769 zgrajeno rudniško gledališče. Pričalo je o družbenih razmerah v mestu, ki jih ni bilo mogoče razložiti s preprosto formulo o nasprotjih med razredoma. Po drugi strani pa je bila Idrija v času italijanske vladavine med obema vojnama izrinjena iz slovenske politične zavesti. Za socrealistično mitotvorje pa je manjkala še ena pomembna prvina - »špektakularni štrajk« ali pa dogodek, ki bi ga bilo mogoče (post festum) povzdigniti v postajo revolucionarnega Križevega pota. Velik in nevaren rudarski štrajk leta 1918 (še med vojno) je izbruhnil zato, ker so hoteli rudarje prisiliti k nošenju vojaških čepic (Arko, 135)! Za kanček preveč pa je bilo v idrijski novejši zgodovini sledov prave socialdemokratske (Naprej) in Tigrovske nacionalistične tradicije. Primorci so se namreč od leta 1918 naprej zoperstavliali italijanskemu imperializmu, saj Primorske niso zasedli fašisti, ampak Kraljevina Italija. Fašisti so bili, po vzoru najrazličnejših oblik nacionalnih in internacionalnih socializmov, predvsem udarna pest italijanskega naroda, dediča rimskega imperija. Zato izročilo iz predvojnega in medvojnega časa, od političnih vicev do psovk, govori predvsem o »Lahih«, mnogo redkeje o fašistih. Fašist je bila zelo natančna oznaka za črnosrajčnika s fesom, zatiralec in nosilec nasilja (ipd.) pa je bil za ljudi na obeh straneh nekdanje meje - Lah! Zanimivo podrobnost o povojnem statusu Idrije odkrivajo celo uradne umetniške biografije. V življenjepisih odličnega slovenskega risarja, slikarja in kiparja Nikolaja Pirnata in drugih znamenitih Idrijčanov ni bilo nikoli posebej poudarjeno (tako kot pri revirskih umetnikih in »umetnikih«), da izhajajo iz potencialnega revolucionarnega okolja.

Na takem zgodovinskem ozadju je začel v osemdesetih letih našega stoletja nastajati zaokrožen grafični in slikarski rudarski ciklus slikarja in grafika Rudija Skočirja (roj. 1951, Kamno pri Kobaridu, dipl. na ALU v Ljubljani), ki nas zanima predvsem kot širši ikonografski in etnološki problem. Gre namreč za serijo risanih, grafičnih in oljnih podob iz rudarskega življenja, ki delujejo tudi kot svojevrsten etnološki komentar. Na zelo neposreden in izviren način pa so tudi kontrast v našem prostoru uveljavljenemu obrazcu o rudarju kot simbolni podobi, ki prekriva revolucionarne tradicije vsega delavskega razreda. Branje Skočirjevih podob nam pove, da gre v bistvu za komentirane slikovne dokumente iz tako imenovane polpreteklosti, ki je najbolj natančno določena z jedkanico in akvatinto *Hommage a Avguštin* (nastala je leta 1988), kjer so štirje rudarji zaznamovani z rojstnimi letnicami 1904, 1909, 1913, 1916. Da ne gre za naključje, priča druga »portretna« grafika *Hommage a Albin R.* (1988, jedkanica in akvatinta), kjer je slikar označil upodobljenca z rojstno letnico 1901. Hkrati pa nam razstavniki katalogi pričajo, da gre za upodobitve konkretnih ljudi (usod) z imeni (in s skritimi ali izpuščenimi priimki, ki v majhni skupnosti niso pomembni!), ki jih najbrž ni povezovalo le delo v rudniku, ampak tudi sorodstvene vezi. Skočirjev moto ob razstavi v Idriji oktobra 1990 pa celo nakazuje »znanstveno«, objektivno metodo slikovne registracije, ki temelji predvsem na virih in izročilu in ne na osebni izkušnji, s stavkom: »Razstavo posvečam vsem tistim rudarjem in njihovim družinam, ki jih nikoli nisem

srečal, videl, poznal» (Katalog 1990, str 6). Skočirjev opus pa je tako ali tako nastajal med leti 1985 in 1996, v času, ko je bila usoda rudnika že zapečatenata.

Idrijski rudar v Skočirjevih podobah je konkretna oseba, je portret, izdelan na podlagi fotografije (slikovnega dokumenta). Vtkan pa je tako kot svetniške figure v krščanski ikonografiji v pomenljiva ozadja, preprežena s še bolj pomenljivimi letrizmi, ki niso zgolj likovna, ampak tudi pomenska struktura, saj vsebujejo artikulirana pisna sporočila. Slika *Daj nam danes naš vsakdanji kruh* (1990, olje - platno), kjer je citat iz molitve Oče naš označen še posebej z latinskim »odsevom«, nam kaže rudarski par (mladoporočenca) v večplastnem kontekstu - rudar drži v rokah čelado na način, kot ga poznamo v častniški in gasilski tradiciji. Pokroviteljsko drži roko na ramenu sedeče neveste in nastopa kot njen branitelj. Njen poročni šopek je simbolično zaokrožen z idrijsko čipko, ki je izrisana z muzejsko natančnostjo. »Portret« in simbol sta združena. Na drugih Skočirjevih grafičnih in slikarskih kompozicijah pa čipka nastopa kot ženski simbol v konfrontaciji s podobami mož (rudarjev). Natančna analiza Skočirjevih podob iz osemdesetih in devetdesetih let pa nam hkrati pokaže, da na njih ni niti sledu o delavsko razredni ideologiji in mitologiji, da pa so zelo pogosti namigi na krščansko izročilo in kontekst. To so verjetno bistvene vsebinske sestavine umetniškega sporočila, ki so hotrovale drugačnosti njegovih podob. Na podobi *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie* (1990, olje - platno) je rudar upodobljen kot Kristus ali kot križani mučenec z razprtimi rokami in s čipko nad glavo, ki ima pri bolj površnem branju funkcijo obstreta, drugače pa gre za apoteozo Rudarja in njegove družice. Ta pa spet namiguje na idrijsko posebnost. Fantje so namreč (kot poročila rudniški zdravnik Gerbec leta 1846) začeli delati v rudniku s petnajstimi leti, poročili pa so se okrog petindvajsetega leta, ko so dosegli plačo 16 krajcarjev na dan - dekle pa so si izbrali takorekoč že prvi dan službe. Cerkevna in posvetna gosposka takih dolgih zarok ni odobraval, priznati pa je morala, da so bili tako sklenjeni zakoni izredno trdni (Arko, 138).

V kategorijo ikon uvrščajo podobe iz rudarskega ciklusa predvsem zlate črke in kardinalsko rdeče ozadje kot namig na srednjeveško izročilo in kontinuiteto. Po vsebinski plati pa gre za navezavo na postekspresionistično tradicijo, ki sta jo pri nas v najbolj dosledni obliki izrazila pisatelj Ludvik Mrzel in slikar Maksim Sedej v bibliofilsko oblikovani knjigi *Bog v Trbovljah* (Ljubljana 1937). Hkrati gre za radikalni odmik od socrealističnih shem in Batičeve rudarske ikonografije in mitologije, ki izhaja iz drugače doživetega in interpretiranega sveta in iz maksime o rudarju kot heroični figuri preoblikovalca svetov.

Skočirjeva likovna pripoved o idrijskih rudarjih, ki je tako kot vsaka umetnina dvoumna in protislovna, je pomemben dokument o današnjem življenju v Idriji, predvsem pa o odnosu današnjih ljudi do preteklosti, ki se ne hrani z legendami, ampak z epsko zasnovanimi miti, ki so odsev in nadomestek resničnosti.

Literatura:

Mihael Arko, *Zgodovina Idrije*, Gorica 1931.

Angelos Baš: *Delavski dohodki in kupna moč*, *Idrijski razgledi* XX - 1957, 3/4, 3 - 7.

Jurij Bavdaž: *Iz zgodovine delavstva - predsocijalistično obdobje*, *Idrijski razgledi* XI - 1966, 3, 62 - 65.

Jože Felc: *Jama mojega spoznanja*, *Idrijski razgledi* XXXIV - 1989, 9 - 12.

Boris Kuhar: Razstava o idrijskem rudarju, Idrijski razgledi XX - 1975, 3/4, 1 - 2. (Snopič je v celoti posvečen razstavi o idrijskem rudarju, ki jo je istega leta v Idriji pripravil SEM, soavtorji: Angelos Baš, Fanči Šarf, Marija Makarovič, Ljudmila Bras, Tanja Tomažič in Gorazd Makarovič).

Srečko Logar: O spomeniškem varstvu v Idriji, Idrijski razgledi XIII - 1968, 1, 2 - 4.

Gorazd Makarovič: Likovno obzorje, Idrijski razgledi XX - 1975, 3/4, 42 - 52.

Fanči ŠARF: Stanovanjska kultura Idrijskih rudarjev ob prelomu stoletja, Slovenski etnograf XVII-XVIII, Letnik 1974 - 1975, Ljubljana 1976, 7 - 34.

Marija Verbič: Prvi upor idrijskih rudarjev leta 1579, Idrijski razgledi XIV - 1969, 3, 113 - 125.

Več avtorjev: Hommage a tous les mineurs d'Idrija, RUDI SKOČIR, Razstavni katalog, Galerija Idrija, Idrija 1990.

Summary

A Contribution to Idrija's Mining Mythology

The emergence of a new mining mythology which is gradually replacing the old working-class myths of Socialist Realism can be followed in the work of Rudi Škocir, a Slovene artist in his middle forties. Interestingly enough, the appearance of this new mythology coincides with the closing down of one of Europe's biggest mercury mines. Drawing on the five-hundred-year old miners' caste tradition, their rituals and Christian iconography, Škocir portrays in his paintings the life of Idrija miners as a Way of the Cross. This is in sharp contrast to the picture of miners and mining in the coal-mining regions of the Sava Valley painted by official communist hagiography, which ignored Idrija's mining tradition because of its rituals linked to Christianity and the lack of a key communist mythological element: a "spectacular strike". The biggest strike in Idrija broke out in 1918, during World War I, because miners were required to wear military caps! Škocir paints miners after photographs from the recent past, incorporating them into a ritual context. A prominent feature of his pictures showing groups of male figures is the motive of Idrija lace, which establishes the inner and outer dialectical opposition between male and female, essential to any myth. Škocir's art documents the attitude of today's man towards the epic myths of the past.

Alena Kalinová

Tovarna keramike v Olomoučanih pri Blansku
(Prispevek o umetnoobrotni keramiki na Moravskem)

Keramična tovarna v Olomoučanih pri Blansku, 30 km severozahodno od moravskega središča Brna, je sodobno podjetje keramičnih izdelkov. Delovala je v obdobju od 1849 do 1909, njen razvoj pa je bil povezan z družino Schütz. Posebno njena t.i. kmečka keramika je bila med preprostim prebivalstvom na Moravskem zelo priljubljena. Drugi del proizvodnega programa pa so bili izdelki umetne obrti, ki so podobni tistim iz Liboj pri Celju.

The ceramics factory in Olomoučani near Blansk, 30 km northwest of Brno, Moravia's main city, is a modern earthenware plant. Its "ancestor" was in operation from 1849 to 1909, its growth linked to the Shütz family. Its "country" ceramics were especially popular among less sophisticated customers in Moravia. The second half of its production line was represented by applied-art products, similar to those manufactured in Liboje near Celje.

Tovarna loščene žgane gline, ki je delovala od 1849. do 1909. v Olomoučanih pri Blansku (okoli 30 km severozahodno od Brna, središča Morave), je bila primer kapitalistične proizvodnje v vaških razmerah, na nerodovitnem ozemlju. To ozemlje je v prejšnjem stoletju zajela prehitra industrializacija, z njo pa je prišla tudi urbanizacija življenja v celoti. Čeprav je proizvodnja keramičnih izdelkov začela propadati šele na koncu prvega desetletja našega stoletja, so sedanja prizadevanja predstaviti njeno podobo naletela na precejšnje ovire, npr. pomanjkanje arhivskih materialov, ohranitev samo posameznih izdelkov in omejene možnosti poiskati informacije od še živečih prič.¹

¹ Arhivski viri, ki bi lahko natančneje predstavili tehnološko in družbenoekonomsko osnovo podjetja, se niso ohranili. Dokumentacija izdelkov ni zajeta v nobenem arhivu, materialni ostanki, o katerih govorijo priče, pa so bili z nepazljivimi posegi po letu 1945 uničeni. Zelo dragoceni so zapiski v zapuščini kronista Karla Dosedlyja (1886-1968), ki obsegajo lastne spomine, različne objave in nekaj arhivskih dokumentov. Nepomembno število informacij ponujata tudi dve najstarejši občinski kroniki. Kot materialni viri so ohranjeni

Tovarniška proizvodnja keramičnih izdelkov v Olomoučanih se ni navezovala na starejšo obrtno tradicijo. Saj je znano, da so domačo nezgorljivo ilovico in primerne peske v 17. stoletju uporabljale današnja steklarna in glavne okoliške železarnе. Viri sicer ne poročajo podrobneje o kvaliteti, ohranili so se le zapisi o izvozu krajevnih glin v znane keramične manufakture v Holičih, Hranicah, Bystrici pod Hostynem, v Vranovo na Dyji in na Dunaju (Hardtmuth)². Najstarejši prestreženi podatki o zgodovini olomouške proizvodnje segajo v leto 1849, ko je Carl Gustav Lenka s prebivalci tamkajšnjih krajev podpisal pogodbo o pridobivanju kaolina na njihovih zemljiščih. Leto pozneje je skupaj s Petrom Eugenom Selbom kupil hišico št. 37 z vsemi pritliklinami in iz nje je zrastle keramična delavnica. V letu 1852 je Selb prodal svojo polovico Františku Schützu in Ludviku Schützu, ki sta skupaj z Lenkom ustanovila trgovsko družbo. Lenkov delež je potem pridobil Karel Schütz³. Vendar resnični začetki kljub temu ostajajo nerazvozlani. V arhivskih zapisih se z začetki delovanja podjetja navajajo poimenovanja kot *Porzellanfabrik*, *Steingutfabrik* in *Thongeschirrfabrik*.⁴

Resnični razvoj proizvodnje je povezan z družino Schütz.⁵ V kupni pogodbi sta v letih 1852 in 1853 imenovana oče Karel in sin Ludvik, Ludvikov brat Arnold pa se prvič omenja sedem let pozneje. Takrat so ustanovljeno družbo vpisali tudi v trgovski register kot *Gebrüder Schütz*. Pred letom 1871 so na pobudo L. Schütza stekla gradbena preureditvena dela, že leta 1864 pa so bili na okrajni urad v Blansku priloženi tudi načrti vodnega mlina za loščenje (glaziranje). V tem času je tovarna izdelovala tanjšo posodo in domnevno ravno tedaj tudi vpeljala izdelovanje posode. Domačih surovin je ob povišanih naročilih začelo primanjkovati, tako za ustrežno kvaliteto kot za večje množice.⁶ Lastniki so morali kupiti rudnik v Blšaneh pri Podboranih na Zatecku; po ureditvi podružnice v Libojah pri Celju pa so glino 1871. dovažali tudi od tam. Dobra prodaja izdelkov, poceni delovna sila in skromno preživljanje podjetnikove družine so pripomogli, da je firma dosegala uspehe, ki so bili potrjeni tudi z ocenami na razstavah.

Po smrti Karla Schütza leta 1872 sta družinsko imetje prevzela oba sinova. Ludvik je dobil tovarno v Libojah, blšanski rudnik in dunajski atelje, Arnold pa je prevzel olomouško

nekateri posamezni tovarniški izdelki. Zbirke olomouške keramike so v področnih muzejih v Blansku in Boskovicah, v Etnološkem zavodu Moravskega deželškega muzeja in v Moravski galeriji v Brnu, potem še v muzejih v Vyškovu, Kloboukah pri Brnu, v Ogrskem Gradišču in v Olomoucu. Poleg tega so bili nekateri dokumenti o proizvodnji po drugi svetovni vojni zbrani v občinskem uradu, najprezentativnejši del izdelkov pa je v zasebni lasti, pretežno last občanov te občine. V olomouškem muzeju se je ohranilo tudi nekaj vzorčnih izdelkov iz libojske tovarne (verjetno iz konca 19. stoletja), ki so bili last bivših lastnikov tovarne. Pri tem so pomagali informatorji, ki so otroci nekdanjih delavcev v tovarni.

² C. Schirek, Mährens Glasindustrie. Mittheilungen des Mährischen Gewerbe-Museums (v nadaljevanju MMGM), 16, 1898, 126. Prav tam, Über die Fayencen-Fabriken Mähr. Weisskirchen und Bistritz a H. MMGM 10, 1982, 162. Prav tam Über die in Frain in Mähren bestandene Steingut und Wedgwoodgeschirrfabrik. MMGM 10, 1892, 53 in 131. G. Wolny, Die Markgrafschaft Mähren. Brüner Kreis II-1. Brünn 1836, XXIII. Lege nekaterih nahajališč lahko preberemo iz arhivskih dokumentov. Npr. v jožefinskem katastru iz leta 1787 (Državni arhiv v Brnu, D 16/1149, št. 37) se navaja pot *-Bela glina-*, po kateri so, po pričevanju informatorjev, olomouški podjetniki dobivali surovino. Poročila potrjujejo, da pridobivanje glin sega že pred začetek 19. stoletja. V drugi polovici prejšnjega stoletja se je od tam vozila samo še žgana glina.

³ Državni arhiv v Brnu, C 17, št. 14, 893.

⁴ Eden izmed podjetnikov Jindrich Wankel v svoji knjigi *Bilder aus der Mährischen Schweiz und ihrer Vergangenheit* (Wien 1882, 311) piše, da je 1849. isti Selb ustanovil keramično delavnico, ki je predelovala nezgorljivo ilovico iz okolice Rudice in izdelovala kuhinjsko posodo in navadno kmečko keramiko.

⁵ Františka Schützová je bila žena Karla Schütza, lastnika papirnice v Záreči pri Brezovi nad Svitavou, njegovih sinovi Ludvik (roj. 1828) in Arnold (roj. 1832) so pozneje postali lastniki olomouškega podjetja.

⁶ V šestdesetih in sedemdesetih letih si je podjetje pridržalo dovoljenja za kopanje glin v sosednji občini Rudice (Državni arhiv Brno, C 17, št. 14, 939).

podjetje. Leta 1890 mu je Ludvik prodal pridobivanje kaolinove glin v sosedni vasi Rudici, tako da je potem Arnold imel v lasti tri rudnike.

Blagostanje olomouške tovarne je počasi upadalo. Finančni položaj pa je leta 1898 rešila poroka Arnoldove hčere Františke z nadporočnikom avstro-ogrške vojske Vilijem Julikom. Njegova družina je namreč imela mlin v Bilovicah nad Svitavo. S svojim denarjem je sicer preprečil takojšen stečaj, vendar se mu na koncu le ni mogel ubraniti. Leta 1901 so zaradi finančnega stanja sprejeli za družabnika trgovca iz Boskovic Alfreda Bascha, iz Brna pa Emila Mandla. Potem pa je celo podjetje leta 1904 dobil Oskar Basch. Medtem je 1903. okrajno glavarstvo podjetju s pridržanim imenom *«Gebrüder Schütz»* dovolilo, da so na svojem severozahodnem koncu odprli obrat za žganje in loščenje glin. Tam se je reklo *V mlinu*, ker so podjetniki že v šestdesetih letih postavili mlin za loščenje in peč za žganje šamotnih izdelkov.

Tovarna za uporabno keramiko na jugu olomouškega področja. Stanje pred 1. svetovno vojno

Poslovanje je lastnike prisililo, da so 1909. ustavili proizvodnjo keramike.⁷ Leopold Basch je v letih 1913 do 1923 v zgornjih tovarniških stavbah razvil izdelavo oblog, proizvodnja obrata *V mlinu* pa se je osredotočila na lončene peči in druge šamotne izdelke. Vse to je skupaj s pridobivanjem glin in peskov preživelo tudi leto 1923, čeprav je v primerjavi s prejšnjo proizvodnjo imelo manjši oz. neopazen pomen.⁸

Po virih lahko povzemamo, da so lastniki prve strokovne kadre poklicali s področja, ki je bilo vsesplošno poznano po keramični proizvodnji - s Karlovarska. Potrebno je

⁷ Po potrjenih podatkih (K. Dosedly) so prevzeli delovanje iste firme v Uráču, ki je od Schützu prevzela proizvodne postopke in izbirala tudi glin in peske. Leta 1909 pa naj bi bile ustanovljene še nadaljnje podružnice firme na Dunaju.

⁸ Po 1918. je bil ob tovarniških stavbah v rudarskem delu občine na pobudo Alfreda Bascha urejen okrasni vrt, na prelomu dvajsetih in trideseta leta plantaža za gojenje trajnic. Med drugo svetovno vojno sta izdelovanje iz žgane glin in kopanje surovin prevzela Hans in Paul Julinka, ki pa sta bila 1945. izseljena v Nemčijo. Plantaže je skupaj s tovarniško stavbo dobila Kmetijska in lesarska univerza v Brnu, stavbe *«V mlynku»* pa so v letu 1948. pod upravo Moravskošlezjskih keramičnih podjetij s sedežem v Brnu, pozneje so bili to skladišni prostori podjetja Metra Blansko. V novejšem času se uporablja polovica vseh tovarniških objektov, kompleks peči pa je bil 1980. porušen. Stavbe *V mlynku* pa so bile v soglasju z mestno upravo porušene že v letu 1974.

omeniti izkušenega Geoga Bächerja (1827-1893), ki je bil delovodja in od njega je bilo odvisno uspešno delovanje olomouške delavnice. Nadaljeval je poklic svojega očeta, ki je bil zaposlen v tovarni porcelana v Gornjem Slavkovem, in deda, ki je bil lončar v Lokti. Bächer je takoj odprl delavnico, vendar njegovo delovanje ni natančno popisano.⁹ Pozneje je omenjan kot učitelj na strokovni keramični šoli v Znojmu, ki je bila ustanovljena 1872. Z zahodne Češke je prišel najstarejši slikar Josef Schlesinger (1813-1890) in njegov sin Jan (1840-?), ki je nadaljeval očetovo delo, z njim pa tudi delavec Ignác Kittel. Delovodja Theodor Hitsche je v Olomouc prišel iz Litovle, znano

Globoki krožnik z motivom vinske trte. Šestdeseta in sedemdeseta leta 19. stoletja. Etnografski zavod moravskega deželnege muzeja v Brnu

Kotni lonček z živopisnim cvetnim okrasjem. Konec 19. stoletja. EU MZM

lončarsko olomouško tradicijo je tu naprej razvijal Antonín Dvořák. Del mezdne sile in hlapcev so lastniki pripeljali iz svojega okraja Svitavska. Ta skupina najstarejših delavcev je stanovala v enem izmed najstarejših tovarniških objektov.¹⁰ Postopoma pa so ta delovna mesta zasedali olomouški domačini, med katerimi je še posebej izstopal vsestranski Augustin Mítek (1845-1907). Med slikarji pa je bil najbolj poznan Gustav Ružička (1849-1936), ki je s svojim ustvarjalnim delom presegel dekoratorstvo in pustil sledove tudi v slikarski umetnosti. Že na koncu izdelovanja uporabne keramike je bil vodilni izdelovalec Alois Jaronek (1864-1944) iz Rožnova pod Radhoštom. Okoli leta 1880 je delavnica zaposlovala približno štirideset ljudi. To skupino pa je sestavljalo 13 oblikovalcev posode, 2 loščilca, 5 slikarjev, 2 žgalca in 2 zavijalca. Takšen strokovni sestav delavcev se je pred ustavitvijo proizvodnje izdelkov iz tanjše keramike samo malenkostno zvišal.¹¹

⁹ Leta 1885 je bil za delovodjo nastavljen olomouški rojak František Kyzlink.

¹⁰ Okrajni arhiv Blansko, sedež Olomoučany, evidenčna knjiga prebivalcev, št. 9 in 10. Poznejši nepopolni ohranjeni *Arbeiter-Verzeichnis*, ki ga je avtorica članka našla v porušeni tovarniški zgradbi in ga predala Okrajnemu arhivu v Blansku, naveda nekatere delavce, ki so prišli iz južnih moravskih kemičnih tovarn. V slabega pol leta med 1908. in 1909. sta v registre vpisana modelar Ferdinand Drozd iz Kravska in slikar Franz Brezina iz Znojna, v letih 1906-1907 pa zasledimo tudi ime koprivniškega F. Hoška.

¹¹ Viri K. Dosedly. Prav tam V. Šujan, Olomouška keramika. Olomoučani 1968, 11.

Olomouška keramika je bila zaradi svojih belih črepinj poimenovana tudi kot *belina*. Glede na tehnološko gledišče ni bilo razlik v proizvodnem postopku sorodnih manufaktur, pa tudi ilovica in druge primesi so bile pripeljane iz istega vira. Oblikovali so z vrtečim vretenom, poleg tega se je odlivalo tudi v mavčne oblike ali pa stiskalo. Pri t. i. kmečki keramiki so po prvem žganju izdelek polili z redko maso, sledilo je drugo žganje in površinsko okrasje, potem pa še zadnji »žegen« v peči. Delovni proces posameznih izdelkov je popisal V. Šujan. Prva dva zgoraj omenjena postopka je nadomestilo t. i. okrasje pod loščem ali glazuro. Pri tem se je še surova površina ali t. i. biskvit premazala z vodnimi barvami, pokrila s tanko plastjo voska in zunaj ter znotraj prelila z glazuro. Pri nadaljnjem žganju se je vosek stopil, tako da se je glazura spojila z barvami, in posoda je dobila visoki lesk.

Pogled na vitrino s kmečkim posodjem v Muzeju olomouške keramike v Olomoučanih (po letu 1960)

Priprava lošča oz. glazure je potekala v obratu v spodnjem delu vasi, kjer je stal tudi mlin za pripravo potrebnih sestavin. Za žganje keramičnih izdelkov sta bili dve peči okroglega prereza, ki sta navpično obsegali dve nadstropji, vodoravno pa tri oddelke, dodano pa je bilo še kurišče. V mlinu je bila za žganje zahtevnejše okrašenih izdelkov še posebna peč. Peči so na začetku kurili z drvmi, po letu 1900 pa so jih priredili na premog. Pod upravo V. Julinka so se zmehanizirali tudi nekateri delovni procesi kot npr. mletje surovin in drobljenje skaženih izdelkov. Sicer pa o lastnostih opreme v delavnicah ni

nobenhin poročil, zato si je tudi težko predstavljati, kako je bila razporejena po zgradbah. Olomouška tovarna je bila, sodeč po njenih izdelkih, v tistih razmerah obravnava kot povprečno podjetje. Njeno proizvodno vsebino so usmerjale potrebe kupcev iz širokih nižjih in meščanskih krogov. Posledica tega so bili seveda izdelki za povprečen okus. Predstavitev olomouških izdelkov zaradi pomanjkanja pisnih virov ne sega na same začetke proizvodnje, ki je bila povezana z Lenkom in Selbom. Wanklovo dokazno gradivo pa se omejuje samo na navadno kuhinjsko posodo in na drugo belo glazirano posodo. Najstarejši ohranjeni izdelki so še iz časa, ko so delavnico prevzeli Schützi. Glede na vrsto naročil se je tudi oblikovanje izdelkov kmalu razdelilo na dve področji, ki sta se vzporedno razvijali. Tako je glavno dejavnost olomouškega podjetja predstavljala t. i. ljudska keramika, ki je bila v proizvodnem registru že od samih začetkov. V sedemdesetih letih pa so bili tem izdelkom dodani še modni izdelki, ki so s svojo umetnoobrotnim videzom sledili trenutnim trendom. Seveda pa so prevladovali izdelki za široke ljudske mase, za katere je bil porcelan nedosegljiv. To so bile bele posode z živopisanim cvetjem, ki so predstavljale proizvodnjo večine keramičnih manufaktur okoli polovice 19. stoletja.

Stenski krožnik v renesančnem stilu. Zadnja tretjina 19. stoletja. Muzej olomouške keramike v Olomoučanah (dalje MO)

Stenski krožnik z motivom gradu (Pernštejn). Konec 19. stoletja

Sledilo je krajše obdobje, iz katerega so se ohranili primerki ploščate posode (večinoma krožniki in skledje) s črnim rutinskim okrasjem in s svetimi podobami na dneh kot so npr. sv. Janez, sv. Katarina, sv. Klara, Marija z Jezusom ipd. ali pa upodobitve znanih romarskih cerkva (v mestih kot Krtiny, Sloup, Hostyn Mariazell). Nemški napisi ob njih še natančneje določajo svete figurice in romarska mesta. Krajinske podobe pa predstavljajo znana češka mesta kot Bezdez, Karlštejn, Kokořín. Posoda je praviloma obrobljena z zlatorumeno in rdečerjavo črto ali z modro. Včasih pa obrobje posod krasi stilizirani motiv vinske trte ali pa pet drobnih krajinskih motivov, ki so še dodatno okrašeni s svetimi podobami ali z rokokojskimi otroškimi podobami. Ponekod so alegorizirane podobe mesecev in letnih časov. Ohranjenih je tudi nekaj globokih skled za juho, kropilnikov, čaš in kup. Posode, ki spominjajo na neke vrste porcelana in so jih sočasno izdelovali v več podjetjih, so se pojavljale najprej v prvi tretjini 19. stoletja, na koncu petdesetih in potem še v sedemdesetih letih.

Najobsežnejša izdelava »kmečkega« posodja je segla tudi na začetek 20. stoletja. Na trajnost tovrstne proizvodnje je vplivala priljubljenost med porabniki. Izdelki so namreč upoštevali tradicionalne oblike, ki so imele najpogosteje samo okrasni namen. Poleg oblik, ki izhajajo iz ljudstva (npr. nočna posoda, latvice, vrči, vsa osnovna ploščata posoda), se pojavljajo tudi kavni in čajni servisi, skledice za juho, omačnice, škatlice, čaše, pepelniki ipd. Čeprav je okrasje na njih podobno, njihove oblike izražajo stile različnih obdobj.

Skleda z raki. Konec 19. stoletja. MO

Stenski krožnik s papigo. Konec 19. stoletja. MO

Sicer pa se na t. i. ljudski keramiki uveljavlja okrasje dveh vrst. Eno krasi olomouške izdelke najstarejšega obdobja - to je kombinacija listov in plodov vinske trte - in je značilno za ploščato posodje, za skodelice z dvojnimi ročajem in za vrče. Na nekaterih ohranjenih krožnikih opazimo oznako z poimenovanjem kraja izdelave in V. Šujan jih uvršča še pred leto 1859, ko je bila družba Schütz formalno ustanovljena. Drugi okras, ki se pojavlja na še bolj raznovrstnih keramičnih izdelkih, je motiv vrtnice in ivanjščice, redkeje imamo tudi košarice s sadjem. Dna krožnikov so včasih okrašena tudi z motivom ptička. Stranice krožnikov pa po navadi krasijo lističi in drobni cvetovi. Poslikane površine so omejene z barvnimi črtami. Za obe vrsti motivov so značilne živopisane barve - vrtnice so vedno živordeče, uporabljena pa je še rumena, opečnatordeča, jasnomodra, živozelena in temnorjava. Obe vrsti motivov sta tudi popolnoma standardizirani. Razlike so le v kvaliteti izvedbe - ta izdaja okraševalčeve spretnost in obdobje izdelave. Poznejšo fazo proizvodnje označujejo malomarnejshe poslikave in preveč kričeče barve.

Druga proizvodna veja olomouškega podjetja je izdelovala keramiko za premožnejše meščanske naročnike. Ti primerki so v muzejih redkejši in so odziv na takratne trende v umetnosti. Tako so nekateri tovrstni olomouški izdelki sinteza renesančnega stila, naturalističnih posegov in secesijskega izraza, kar je značilno tudi za izdelke drugih tedanjih delavnic. Vse to odlikujejo tudi posnetki porenskih glinenih vrčev, ki so omenjeni v prvih zapisih in letopisih, potem pa še cela vrsta izdelkov iz delavnice Bernarda Palissyja in izdelki iz nekaj stoletij mlajšega podjetja Josiaha Wedgwooda. Drugačne težnje izkazujejo izdelki Hansa Makarta z živalskimi ali naravnimi motivi. Te motive lahko primerjamo z današnjimi japonskimi. Vrsta tovrstnih vzorcev pripravljajo pot secesijskim vzorcem, pri katerih prevladuje bogata površinska plastika. Neredko se pojavljajo tudi elementi iz drugih obdobj, tako da je razmejevanje posameznih stopenj izdelave na podlagi takšnih površinskih plastik po navadi težko.

V poznem obdobju se izrazito uveljavlja secesija s tipičnimi ženskimi postavami, z rastlinskimi motivi in s posebnimi geometrijskimi vzorci. Okras teh izdelkov poudarja ploskost in dinamične linije. Večje površine so silile k poenostavljanju okrasja in k modernizaciji, ki se kaže tudi v brizganju glazure.

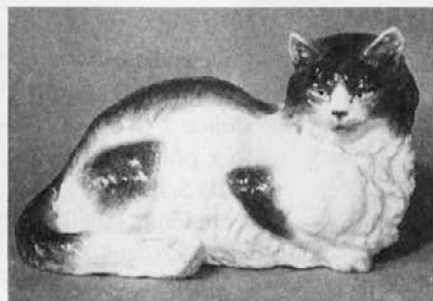
Vse to pa je označevalo tudi zadnja leta proizvodnje.

Obarvanost *neljudskega* dela proizvodnje obsega razsežno skalo tonov in rahlejših oz. nežnejših odtenkov. Primerki z istim okrasjem so se večinoma izdelovali v nekoliko barvnih različicah. Na področju raziskav barv in sestave glazur ima kot kemik največje zasluge Ludvik Schütz.

Povečevala se je tudi težnja po zvišanju estetske privlačnosti izdelkom, ki so bili namenjeni vsakdanjim potrebam. Obsežen izbor zajema predmete z izvirnim okrasjem kot so npr. stenski krožniki, keramične imitacije lovskih trofej, reliefne krajinske slike, okvirji za slike; servisi za pitje in jedilni servisi, posamezni vrči, poliči, maseljci, bokali, sklede, pribori za umivanje, različne vaze, široke posode za cvetje, cvetlični lončki, posode za dežnike, doze raznih velikosti, svečniki, pepelniki, črnilniki, otroški hranilniki, zvončki, kropilniki in tablice s hišnimi številkami.

Vrč v stilu porenske keramike. Zadnja četrtna 19. stoletja. MO

Kipec mačke. Zadnja tretjina 19. stoletja. MO

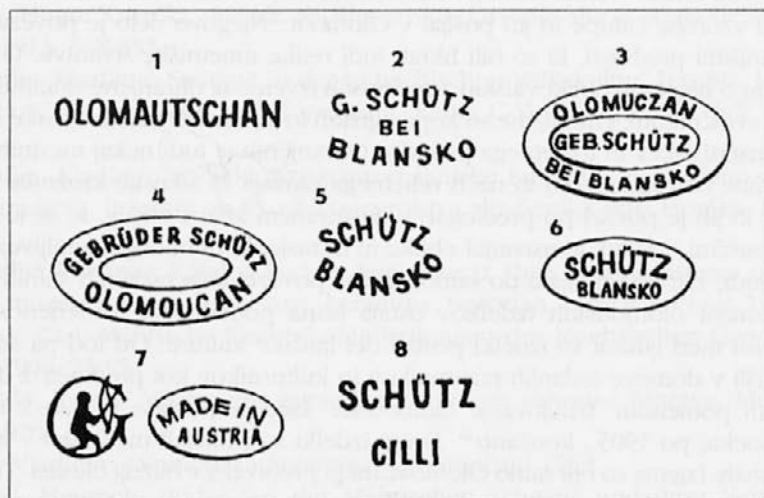

Žardinjera. Konec 19. stoletja. MO

Olomouški izdelki so ustrezali svoji dobi in spodbujali proizvodnjo tudi v podobnih podjetjih. Na izdelkih lahko ugotovljamo podobnosti med češkimi in moravskimi manufakturami. Približno v istem času so namreč delovale delavnice v Staré Role, Tyncu nad Sázavou, v Dalovicah in v Českých Budějovicah (Hardtmuth), v Vranovem nad Dyjí in v Znojmu. Osrednji motivi teh posod so bila morska nabrežja, gorski in alpski svet, letni dvorci v različnih letoviščih, gradovi in njihove razvaline in razna svetišča. Olomouške izdelke pa krasijo zgodovinske stavbe (Karlštejn, Bezdez), ki so jih imele v svojem programu tudi druge delavnice. V Vranovem npr. pa so morali zaposleni dolbsti v kovinske plošče svoje lastne motive ali pa so kopirali tuje vzorce. Lahko pa domnevamo, da je bilo del predlog skupnih obema podjetjema, v Olomoucu in Vranovem. Po ohranjenih izdelkih lahko sklepamo, da je v starejšem obdobju družine Schütz pomembno mesto v dekoraciji zavzemala nabožna tematika. Prikazana so romarska mesta in svet-

niške podobe, največkrat Ciril in Metod in njun prihod na Moravsko, kar vsekakor opozarja na motivno povezavo z Moravsko. Obseg in izbor olomouških izdelkov je zajemal proizvodne programe vseh drugih tovarn v tistem času, na jugozahodu in tudi vzhodnoslovaških. Tako so skušali zadovoljiti kar najširši krog uporabnikov. Na drugi strani pa so ohranili tudi umetno obrt za premožnejše naročnike. Motive, ki sta jih uvedli mišenska in dunajska porcelanka (tovarna porcelana), so razširili v številna druga podjetja. Motiv vinske trte in motiv rdečih vrtnic (*nemško cvetje*) sta preživela ničkoliko sprememb in različic in na koncu pristala tudi v registru okrasov za t. i. *ljudsko* keramiko. Sicer pa se je tehnološki razvoj manufaktur izražal v obogatitvi barvne lestvice, proizvodnja v drugi polovici prejšnjega stoletja pa je bila nekakšna sinteza starejšega razvoja, povezanega z meščanstvom in tistega, kar je zrastle iz ljudstva.¹²

Z vprašanji *ljudske* proizvodnje v manufakturah in v majhnih tovarnah se je ukvarjal V. Scheufler¹³ in na podlagi raziskovanj izoblikoval dve skupini - v prvo je uvrstil belo keramiko s poslikanim živobarvnim cvetličnim okrasjem, v drugo skupino pa uvršča posamezne področne oblike lončarstva.

Oznake olomouške tovarne

Olomouška proizvodnja sodi v prvo skupino. Podobni izdelki so prihajali še iz dveh moravskih tovarn - vranovske in koprivniške. Obe sta starejši od olomouške tovarne. Vranovska je prenehala delovati 1882., koprivniška pa se je štiri leta prej usmerila v izdelovanje keramičnih ploščic. Vendar sta obarvanost in motivnost ostali isti. Za okrasje ohranjenih vranovskih krožnikov pa so npr. značilne zamolke barve in skromnost okrasja. Koprivniška proizvodnja pa bolj ustreza meščanskemu izboru. V drugo skupino po V. Scheuflerju sodijo izdelki z reliefnim okrasjem, izdelanim s temnorjavo keramično barvo, pomešano z glino. Izdelke, ki so posnemali srednjeveško posodo, je v manjšem obsegu izdelovalo tudi olomouško podjetje. Upoštevanje določenega obdobjskega stila

¹² E. Plicková, Manufaktúra na výrobu kameniny v Muráni. Slovenský národopis 10. 1962, 384, 44.

¹³ V. Scheufler, Steingut in der tschechischen Volkskultur. Letopis. Jahresschrift des Instituts für Sorbische Volksforschung. Reihe C-Volkskunde. Nr. 6/7, 1963/1964, 141.

je izražalo podobnosti znojemske proizvodnje s proizvodnjo v Libojah¹⁴, kar je omogočilo tudi ureditev skupnega ateljeja na Dunaju. Dunajski atelje je pripravljaj načrte za obe tovarni in okraševal posamezne pomembnejše primerke. Nekatere načrte so izdelali tudi profesorji dunajske umetnoobrtne šole v duhu takratnih teženj, močna je bila renesančna usmeritev.

Lastniki, ki z izjemo Ludvika Schütza niso neposredno sodelovali v proizvodnji, so se trudili razvijati tudi *neljudsko* keramiko, saj je bil od te v precejšnji meri odvisen ugled in finančni uspeh podjetja. In čeprav so pri izdelavi *meščanske* keramike imeli odločilno besedo poklicni načrtovalci dunajskega ateljeja, se je olomouški delavec Augustin Mítek lahko uveljavil tudi na tem področju. Mítek se je v tovarni bratov Schütz v letih 1857-1860 izučil za slikarja. Nekaj let je deloval v Libojah in potem še slabo leto kot vodilni oblikovalec v podjetju H. Poduschky v Krumnussbaumu. Pozneje je absolviral na znojemski keramični šoli. Z bogatimi izkušnjami je dobil mesto vodje v olomouškem obratu. Sledil je razvoju stroke, narisal svoje modne vzorce in ustvaril možnosti, da jih je v svojem podjetju tudi uresničil. Dvakrat letno je odšel na Dunaj, se razgledal po muzejih in v izvojni trgovini Ernsta Wahllisse dobil nekaj dobrih idej. V Schützovi delavnici na Dunaju je izdeloval vzorčne kalupe in jih pošljal v Olomouc. Njegovo delo je povezano predvsem z manjšimi predmeti, ki so bili hkrati tudi redke umetniške stvaritve. O njegovih predlogih in o njegovih oblikovalskih zmožnostih izvemo iz ohranjene skicirke in z risb, narisanih s svinčnikom. Ohranjene so kopije grških in japonskih vaz, krajinske študije pa tudi lastni načrti vrčev in toaletnega posodja. Ohranjenih je tudi nekaj mestnih motivov (npr. razvaline Novega grada) in načrt reliefnega okrasja za stenske krožnike s ptičjimi podobami, ki jih je povzel po predlogih v ilustriranem atlasu ptičev, ki se je ohranil v njegovi zapuščini.¹⁵ Mítek je ustvarjal oblike in okrasje, ki bi bilo sprejemljivejše za čim širši krog ljudi, zato je prihajalo do samodejnega povezovanja različnih stilnih motivov. Skupna lastnost olomouških izdelkov ostaja jasna potrošniška usmerjenost. Zaradi priljubljenosti med ljudmi so izdelki postali del ljudske kulture. Od tod pa so po cesti tradicije prišli v domove tedanjih razumnikov in kulturnikov kot predmeti z domoljubno-vzgojnim pomenom. Izdelovanje olomouške *kmečke* posode je bilo z odhodom Aloisa Jaroneka, po 1905., končano¹⁶. Drugi izdelki so prihajali med ljudi v zelo omejenih količinah. Izjema so bili samo Olomovčani in prebivalci v bližnji okolici. Ti so lahko kupili blago z napako kar v tovarni. Takšne predmete pa so potem uporabljali pri različnih prazničnih priložnostih.

Za tovarno v Olomoucu lahko rečemo, da je oblikovalsko in tehnološko ustrezala stopnji razvoja drugih tedanjih keramičnih tovarn. Nadaljevanje dela ob prelomu stoletja ji je omogočalo to, da je bila majhno podjetje in sorazmerno dobro preskrbljeno s surovinami in gorivom. Njeni lastniki pa so se hitro prilagajali trenutnemu povpraševanju na trgu. Na koncu stoletja, ko je keramiko izrinjal kvalitetnejši porcelan, na svojem področju ni imela resnejše konkurence.

¹⁴ Govorimo o tovarni Aloisa Klammertha, ki je navezoval stike z dunajskim Umetniškoobrotnim muzejem in z absolventi Umetniškoobrtne šole. Podjetje je dosegalo najvišje ocene v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja.

¹⁵ Poročila o Mítku so povzeta iz gradiva (K. Dosedly). Gradivo obsega Mítkovo delovno knjižico, dnevnik in osebne spomine v obliki kronike; še knjigo *Naturgeschichte der Vögel* (Ehlingen 1871), kjer je na naslovnici s črnilom napisano »August Mítek (1881) Olomoučan«. Skicirka A. Mitka je bila nedolgo od tega iz Muzeja keramike na olomouškem uradu odtujena.

¹⁶ H. V. Sánka, *Kmečka posoda na Blanensku*. Časopis Moravskega deželskega muzeja 13, 1913, 353.

Literatura:

Chylík, Jindřich: Keramična obrt na Moravskem do polovice 19. stoletja. *Gradivo* 35, 1957. 114-116.

Chylík, Jindřich: Rudarstvo in obrt v Olomoučanih. *Domoznanska poročila iz Adamova in okolice* 3. 1959, št. 3. 11-12.

Knies, Jan: Moravsko domoznanstvo. *Blanski okraj*. Brno 1902. 132-134.

Koristka, Carl: Die Markgrafschaft Mähren und das Herzogthum Schlesien in ihren geographischen Verhältnissen unter Mitwirkung mehrerer vaterländischen Naturforscher und Geographen. Wien und Olmütz 1861. 420 in 470.

Kybalová, Jana: *Evropska keramika*. Praga 1989. 171.

Kybalová, Jana - Novotná, Jarmila: *Keramika na Češkem in Moravskem*. Razstavniki katalog Umetniškoobrnega muzeja v Pragi in Moravske galerije v Brnu 1987. 156-158.

Niederle, Lubor: *Keramika na Češkem, Moravskem, Ogrskem in na Slovaškem*. Narodopisna razstava Češkoslovaške. Praga 1895. 343-349.

Pazaurek, Gustav: *Steingut, Formgebung und Geschichte*. Stuttgart b. r., 52.

Sánka, Hugo: *Kmečka posoda na Blanensku*. *Časopis Moravskega deželjskega muzeja* 13. 1913. 348-353.

Scheufler, Vladimír: *Steingut in der tschechischen Volkskultur*. *Letopis. Jahresschrift des Instituts für Sorbische Volksforschung. Reihe C-Volkskunde*. Nr. 6/7. 1963/1964. 138-146.

Scheufler, Vladimír: *Začetki raziskovanja ljudske keramike na češkem ozemlju*. V: *Ljudska tradicija. Prijatelji ob 85. obletnici rojstva akademika Jirija Horáka*. Praga 1971. 199-206.

Scheufler, Vladimír: *Katalog ljudske keramike iz zbirk narodopisnega oddelka Narodnega muzeja v Pragi*. Lončevina, keramika, porcelan, ploščice. Praga 1976.

Schirek, Carl: *Mährische Keramik*. *Mittheilungen des Mährischen Gewerbe-Museums* 18. 1900. 93-95.

Svoboda, Josef F.: *Označena keramika v muzejih zahodne Morave*. *Muzejski prehled* 1. 1926. 25-32.

Šujan, Vladimír: *Olomouška keramika*. Olomoučani 1968.

Wankel, Heinrich: *Bilder aus der Mährischen Schweiz und ihrer Vergangenheit*. Wien 1882. 310-314.

Wolny, Gregor: *Die Markgrafschaft Mähren*. *Topographisch, statistisch und historisch geschildert*. *Brünner Kreis* II-1. Brünn 1836, XXIII. II-2. Brünn 1846. 328 in 330.

Zalík, Jaroslav: *Muzej olomouške keramike*. *Domoznanska poročila iz Adamovega in okolice* 4. 1960. Št. 3 in 5.

Prevedla Andreja Žele

*Summary***The Ceramics Factory in Olomoučani near Blansk - The Manufacture of Applied-Art Ceramics in Moravia**

The factory of polished burnt clay, which was in operation from 1849 to 1909 in Olomoučani near Blansk (about 30 km northwest of Brno, Moravia's main center), was an example of capitalist production of ceramics made for a broad range of customers. The final touch was added by craftsmen in the famous workshops of Goliči, Granici, Bistrica, Vranov and Vienna (Hardthmuth). The oldest mention of the factory dates from 1849, when Karl Gustav Lenk signed a contract with the

owners for kaolin exploitation on their land. Next year he bought the house number 37 with Peter Evgen Selb and turned it into a ceramics workshop. However, real development started with the Schütz family. In the 1852 sales contract Karel, the father, and Ludvik, the son, are named. Seven years later Arnold, Ludvik's brother, joins them. Together they form a company which is listed in the business directory as "Gebrüder Shütz". In this period the company manufactured ceramics for practical use and probably started producing burnt clay. Since domestic raw materials could not satisfy the ever growing demand, the owners bought another mine in Blšane. After the setting up of a subsidiary in Liboje near Celje, clay was shipped from there too. Because of the competition of better and cheaper china, the period of growth was followed by a recession; in 1909 the manufacture of fine ceramics was finally halted.

The fact that some customers were lower-class, while others were middle-class urbanites, influenced the look of the finished articles: some were brightly-colored rural ceramics on a white background, others more sophisticated applied-art ceramics.

Pieces of smooth-surfaced dishes with routine decoration, religious or landscape motives have been preserved from the most active period in the middle of the 19th century. The offerings of plants in Stara Rola, Tync, Dalovici, Češke Budějovice and Znojmo were mutually coordinated.

The famous "country" dishes were manufactured up to 1905. This was due to the popularity among customers which was further boosted by the 1895 Czechoslovakian Ethnological Exhibition and the movement for the preservation of national roots. Although most articles were more decorative than practical, they were in tune with tradition. The basic ornamental elements were vine leaves and roses, supplemented by other plant motives. In the second half of the 19th century, such articles were manufactured in the southwestern part of the Czech region, in eastern Slovakia and Moravia (in Vranov, Koprivnica).

The second production line of the Olomovčani factory was decorative ceramics for well-to-do urbanites, an answer to the development of modern "real" art which adapts form to the customer's taste. The art history of particular periods is often reflected in the works. Naturalism and Secession, for example, have left their imprint on both the form and decoration of ceramics. Modern ceramics workshops in Znojmo and Liboje have retained some common features, which can be attributed to the common Vienna studio of applied art they used to share. In order to keep up the quality of their products, manufacturers had regular contacts with professors of the School for Applied Art in Vienna. One exception was the ceramics craftsman Augustin Mitek, who adapted sophisticated designs to make them accessible to a broader range of customers.

Just as any other company, the factory adapted its products to the taste and requirements of its customers. Its offerings were meant to satisfy people from all walks of life, who shaped the environment they lived in according to their financial status.

Maja Godina-Golija

Teoretična izhodišča etnološkega preučevanja prehrane

Avtorica v prispevku obravnava nekatera najpomembnejša izhodišča in teoretične koncepte etnološkega preučevanja prehrane, ki so se izoblikovali v zadnjih štirih desetletjih. Po podrobnejši opredelitvi prehrane kot vsakodnevno realizirane kulturne prvine in jedilnega obroka kot temelja etnološkega raziskovanja, predstavi dva prevladujoča teoretična koncepta etnološke obravnave prehrane - historičnoetnološko preučevanje kulturnih prostorov in strukturalistično usmeritev.

In her paper the author reviews some key postulates and theoretical concepts on the ethnological research of diet which have emerged during the last four decades. After defining diet as a cultural element which is a part of life day in and day out, and the meal as the basis of ethnological research, she presents the two prevailing theoretical concepts on the ethnological study of diet - the ethno-historical approach to the study of culture and the structuralist orientation.

Prehrana kot kulturna dobrina je tisto področje življenja in kulture, ki je v evropski etnologiji še slabo preučeno. Njeno raziskovanje je namreč v primerjavi z drugimi gmotnimi prvinami (npr. nošo, stavbarstvom, stanovanjsko kulturo...) zaostajalo. Po svojih značilnostih sodi v območje materialne kulture, ki pa se bistveno razlikuje od večine dobrin iz tega sklopa kulturnih pojavov. Pojavi prehrane so namreč izredno kratkotrajni. Navadno obstajajo le nekaj ur, ki so povezane s pripravo in uživanjem jedilnih obrokov, potem pa izginejo brez materialnih ostankov, ki bi jih bilo mogoče preučevati tudi pozneje. Vse to narekuje drugačen način obravnave te teme kot drugih prvin materialne kulture in povzroča tudi njeno slabšo preučенost.

Zapisi o prehrani v zgodnejši etnološki literaturi so redki. Kljub nekaterim opisom prehrane v etnoloških delih 19. stoletja se je sistematično ukvarjanje s to tematiko začelo šele v 20. stoletju. Etnologi, ki se ukvarjajo z zgodovino raziskovanja tega področja, pojasnjujejo to zaostajanje predvsem z vplivom romantike na razvoj etnologije.

Kot vemo, je ta poudarjala predvsem preučevanje duhovne kulture in s tem pomembno vplivala na izbor etnološko pomembnih tem. Hrana kot materialna dobrina z izjemno kratkim časom obstoja je bila za tako usmerjene raziskovalce etnološke tematike nezanimiva. Zaradi hitre pokvarljivosti je ni mogoče muzejsko hraniti ali jo dalj časa preučevati. Hrana je tudi tisto področje, ki spada skoraj izključno v domeno žensk, in je bila po nekaterih razlagah za večino moških znanstvenikov nezanimiva. Naslednja značilnost prehrane, ki otežuje njeno raziskovanje, je tudi, da je največkrat pripravljena in zaužita v ozkem družinskem krogu. Zato poznamo mnogo več etnoloških raziskav, ki obravnavajo uživanje hrane v javnosti, zlasti v povezavi z ljudskim verovanjem in šegami (npr. božič, poroka...), pri čemer so poudarjeni predvsem prežitki v prehrani. Vsakdanja prehrana in njena vloga v življenju vaškega, še posebej pa mestnega prebivalstva sta bili le redko predmet etnološkega raziskovanja. Zagotovo je na slabo etnološko preučeno prehrane v primerjavi z drugimi predmeti materialne kulture močno vplivalo tudi prevladujoče družbeno pojmovanje le-te. Hrana je bila in je še pojmovana predvsem kot sredstvo za zadovoljevanje ene od temeljnih fizioloških potreb. Zelo pozna uveljavitev pojmovanja prehrane kot kulturne dobrine je povzročila tudi njeno slabo preučeno v okviru tako imenovanih historičnih znanosti in prav tako tudi v etnologiji. Pravi razmah tovrstnih raziskovanj lahko zasledimo šele v zadnjih treh desetletjih.

Prehrana kot del materialne in socialne kulture

Pojmovanje prehrane kot kulturne dobrine je povezano z razcvetom etnoloških, antropoloških in zgodovinskih raziskav te tematike v drugi polovici dvajsetega stoletja. Te prehrano pojmujejo kot enega temeljnih segmentov človeške kulture. Med lakoto in žejo kot fiziološkima potrebama in njuno zadovoljitvijo je namreč človek ustvaril kulturni sistem priprave in uživanja jedi in pijač. Znani evropski raziskovalec prehrane nemški etnolog Günter Wiegelmann je hrano opredelil »kot dnevno realiziran in kontinuirajoč kulturni element...¹. Med tovrstne kulturne elemente, ki so dnevno realizirani, bi po njegovem mnenju lahko uvrščali le še obleko in govor.

Pri izbiri, uporabi in pripravi živil in njihovem uživanju je človek vpet v socialno mrežo bližnjega sveta. Skupni jedilni obroki so bili na vseh stopnjah razvoja evropske civilizacije ena najpomembnejših oblik vsakodnevnega, pa tudi občasnega (npr. ob praznikih), občevanja med ljudmi. Skupno uživanje hrane in pijače ni le zunanji znak sorodstva ali prijateljstva med udeleženci tega dejanja, ampak ga pogosto prav to povzroča in izoblikuje. Prehrana ima torej predvsem vlogo socialnega zблиževanja ljudi. Poleg te pa je znana tudi njena nasprotna vloga - socialna segregacija. Ta se izraža npr. v prepovedi in omejitvi uživanja določene hrane in pijače tej ali oni osebi oz. socialni skupini. Med najstarejše oblike tovrstne segregacije lahko štejemo delitev po spolu in starostnih skupinah. Še danes so v svetu razširjene predvsem delitve po stanu, kasti, razredu, verski oz. etnični pripadnosti ipd. Delitvena funkcija prehrane pa nima samo negativnega predznaka razločevanja posameznih skupin ljudi, ampak je tudi pomemben dejavnik identitete verskih oz. etničnih skupin in močno vpliva na izoblikovanje t. i. nacionalnih jedi.²

¹ Günter Wiegelmann, *Möglichkeiten ethnohistorischer Nahrungsforschung*, v: Hans J. Teuteberg, Günter Wiegelmann, *Unsere tägliche Kost*, Münster 1986, 35.

² Sergej A. Tokarev, *Vor einigen Aufgaben der ethnographischen Erforschung der materiellen Kultur*, *Ethnologia Europaea* 6/1972, št. 2, 165.

Poleg socialnega obeležja prehrane je potrebno omeniti tudi sklop kulturnovrednostnih elementov, povezanih s pripravo in uživanjem hrane. Ljudje so namreč pri pripravi in uživanju hrane omejeni z vrsto vrednot, norm in konvencij, ki skupnost ljudi organizirajo, sooblikujejo, pa tudi omejujejo. Njihove tovrstne izkušnje se izoblikujejo z njihovo lastno oz. s t. i. preneseno (tradirano) kulturo, to je z naučenimi kulturnimi metodami.³

Prehrana ima torej v evropskem kulturnem prostoru več pomenov. Najožje je gotovo pojmovanje prehrane kot sredstva za zadovoljevanje osnovnih fizioloških potreb po hrani in pijači. To pojmovanje pa prezre njen širši - socialni in kulturni pomen. Prehrana je namreč vedno tudi socialna dejavnost in akt komunikacije med udeleženci prehranjevanja. Naj kot primer širšega pomena prehrane navedemo razvpite pojedine v antičnem Rimu ali srednjeveške dvorne pojedine, kjer so ob hrani pogladili spore in sklepali prijateljstva, sklenili mir ali spodbudili novo sovraštvo. Podobno vlogo imajo še danes različni načini priprave in uživanja hrane, čeprav v spremenjeni obliki. Ali ni prav vsakodnevno pitje kave/čaja v krogu prijateljev ali sodelavcev predvsem socialno dejanje in ne le zadoščanje fiziološke potrebe? Znotraj te socialne dejavnosti in komunikacije imata poseben pomen hrana in pijača kot kulturna dobrina. Njuna preskrba, priprava in uživanje so povezane z vrsto posameznikovih dejavnosti, ki z obdelavo živil predstavljajo spreminjanje nature v kulturo par excellence. Po mnenju nekaterih raziskovalcev prehrane je njen fiziološki pomen tako ozek, da pri njej popolnoma prevladujejo socialnokomunikativne in socialnoefektivne funkcije.⁴

S hrano kot kulturno dobrino je v najtesnejši zvezi vprašanje okusa. Kljub številnim opozorilom, zlasti strukturalistično usmerjenih raziskovalcev prehrane, o pomembnosti obravnave tega vprašanja, je ta pojav še slabo raziskan. Francoski antropolog Claude Lévi-Strauss je v svojem delu *Strukturalna antropologija* poudaril, da so prav različne usmeritve okusa in oblike priprave jedilnih obrokov, poleg sorodstvenih sistemov, mitov in ritualov pojavi, ki ga raziskovalno najbolj zanimajo. Označuje jih kot trajne sociokulturne temeljne vzorce človeškega bivanja.

Vendar vzroki oz. natančni mehanizmi, ki povzročajo, zakaj ima človek neko hrano ali pijačo rad, drugo pa odklanja, še niso znani. Lahko pa na osnovi dosedanjih raziskav zapišemo, da je okus v veliki meri priučen. Prirojene instinkti imajo pri tem vprašanju omejeno vlogo in se omejujejo samo na neke preddispozicije okusa ali, kakor jih je označil angleški sociolog Stephen Mennell, na pred- oz. praokus. Individualne navade prehranjevanja so torej predvsem posledica učnega procesa in izkušenj in le v majhni meri podedovanih faktorjev. Najpomembnejše sile, ki ga sooblikujejo, so socialni položaj, religija, nacionalna ali etnična pripadnost.⁵

Jedilni obrok - izhodišče etnološkega raziskovanja prehrane

Po drugi svetovni vojni, zlasti od šestdesetih let naprej, so se izoblikovali tudi najpomembnejši teoretični koncepti etnološkega raziskovanja prehrane. Etnologi različnih teoretičnih usmeritev so določili za temeljno enoto svojega zanimanja pri raziskovanju te tematike jedilni obrok. Jedilni obrok namreč ustreza vsem merilom, ki so uveljavljena pri preverjanju temeljne enote nekega raziskovalnega koncepta. Je specifično etnološki pred-

³ Ulrich Tolksdorf, *Strukturalistische Nahrungsforschung*, *Ethnologia Europaea* 9/1976, št. 1, 68.

⁴ Hans J. Teuteberg, *Die Ernährung als psychosoziales Phänomen*, v: Hans J. Teuteberg, Günter Wiegmann, nav. delo, 6.

⁵ Stephen Mennell, *Die Kultivierung des Appetits*, Frankfurt am Main 1988, 6.

met raziskav, saj npr. zdravniki raziskujejo hranilno in zdravilno vrednost jedi, gospodarški zgodovinarji in ekonomisti porabo živil, njihove cene ter trgovanje z njimi, psihologi pa npr. različne psihične reakcije pri lakoti in žeji... Specifično etnološki vidik preučevanja prehrane je torej v tem, da jo etnologija pojmuje kot kulturno dobrino in ne kot npr. dobrino zdravja ali trgovanja. Edino jedilni obrok ustreza vsem značilnostim, ki jih v etnologiji pričakujemo od temeljne enote. Ta mora obsegati določeno mero človeške dejavnosti in obdelave, kar za posamezne jedi ni vedno značilno, in zato te same po sebi ne morejo biti specifično etnološki predmet raziskovanja. Poleg priprave jedi zanimajo etnologe tudi načini njihovega uživanja. To pa je zajeto le v obravnavi jedilnih obrokov. Jedilni obrok ustreza tudi osnovni zahtevi, da mora biti kot temeljna enota etnološkega raziskovanja prehrane univerzalen v različnih obdobjih, v različnih socialnih skupinah in v geografskih okoljih. Temu merilu ne ustrezajo posamezne jedi, saj nam je znano, da nekatere religiozne ali etnične skupine ne uživajo vseh vrst mesa, alkoholnih pijač ipd. Po mnenju vodilnega teoretika etnološkega preučevanja prehrane, nemškega etnologa Gün-terja Wiegelmanna, ustreza jedilni obrok tudi tako imenovanemu vključevalnemu kriteriju (Eingliederungskriterium), po katerem sta število in način uresničenih mest povedna za izvor in starost kulturne dobrine. Po njegovem mnenju jedilni obrok kot temeljna enota ustreza tudi načelom raziskovanja kulturnih prostorov in sili k jasnemu razmišljanju in višji ravni abstrakcije raziskovalnega predmeta. Jedilni obrok po Wiegelmannovem mnenju edini ustreza splošnim ciljem etnologije - to je raziskovanju strukture in dominante kulturne diferenciacije in ugotavljanju pravil pri kulturnih spremembah.⁶

Etnologe pri raziskovanju jedilnih obrokov zanima predvsem njihova sestava: katere jedi sestavljajo posamezne obroke, pri katerem jedilnem obroku, njihova pogostost in ob katerih priložnostih. V vrsti in obliki jedilnih obrokov se izraža življenjski ritem raziskovane etnične ali socialne skupine, njen dnevni, tedenski in letni cikel, odvisen predvsem od dela, praznikov ipd. Pri raziskavi prehrane, podobno kot pri raziskavi drugih kulturnih dobrin, upoštevajo etnologi predvsem tri splošno sprejete etnološko pomembne dimenzije: čas, prostor in socialno skupino. Psihološka dimenzija prehrane, zlasti vprašanje okusa, pa je v etnoloških raziskavah redkeje obravnavana. Zahteva namreč drugačno izhodišče preučevanja - okus lahko obravnavamo predvsem skozi človeka - posameznika in ne s prehrano kot kulturno dobrino. Bolj kot doslej pa bi bilo potrebno z etnološkega vidika preučevati vprašanje predsodkov, vrednotenja in prestižne funkcije prehrane, ki pa ni, kot je pogosto prezrto, povezano samo z njeno psihološko dimenzijo, ampak predvsem kulturno.

Dva temeljna teoretična koncepta etnološkega preučevanja prehrane

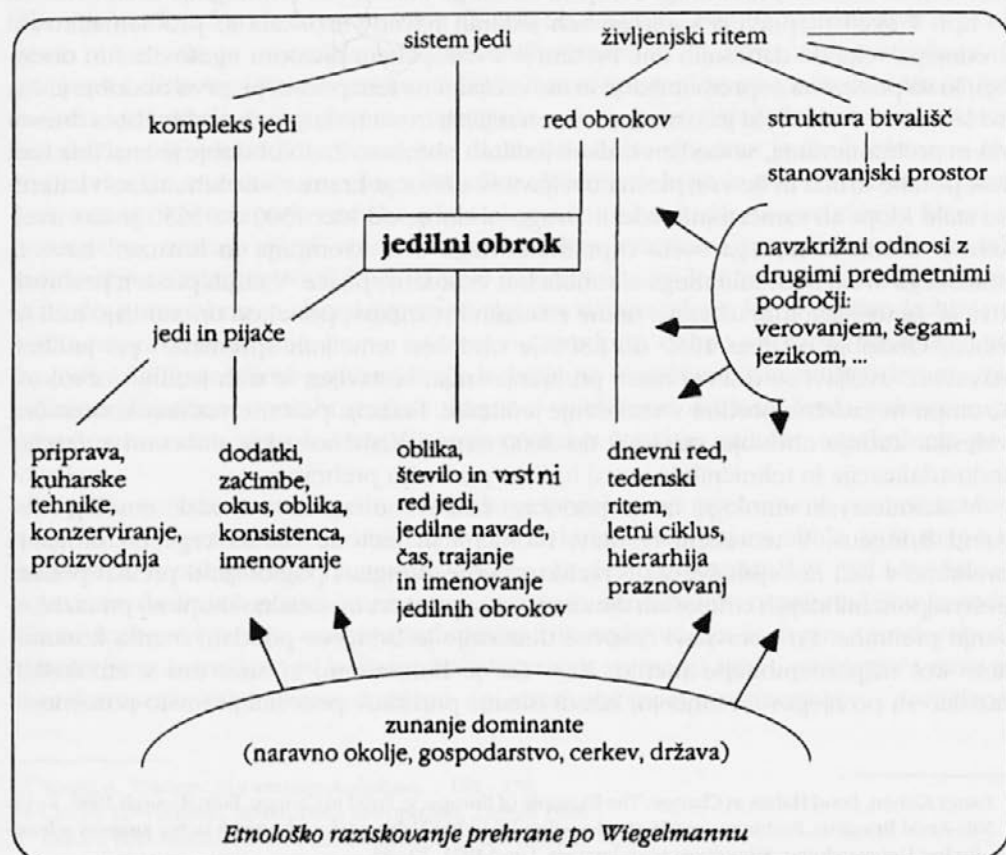
Ob obravnavi teoretičnih vprašanj etnološkega raziskovanja prehrane sta se v evropskem prostoru izoblikovala predvsem dva najpomembnejša teoretična koncepta. Kot prvega lahko imenujemo teoretično orientirano raziskovanje prehrane; izhaja iz historično-etnoloških raziskav kulturnih prostorov, katerega predstavniki so predvsem evropski etnologi Gün-ter Wiegelmann, Nils-Arvid Bringéus in Eszter Kisbán. Delno se je tej usmeritvi približal s svojimi teoretičnimi koncepti preučevanja materialne kulture tudi ruski etnolog S. A. Tokarev.⁷

⁶ Gün-ter Wiegelmann, Was ist der spezielle Aspekt ethnologischer Nahrungsforschung, v: Hans J. Teuteberg, Gün-ter Wiegelmann, Unsere tägliche..., 27.

⁷ Prim. Sergej A. Tokarev, Vor einigen Aufgaben der ethnographischen Erforschung der materiellen Kultur, Ethnologia Europaea 6/1972, št. 2, 163 - 178.

Drugi teoretični koncept predstavlja strukturalistična usmeritev preučevanja prehrane, katere začetnik je bil francoski antropolog Claude Lévi-Strauss, sledili pa so mu v svojih teoretičnih razmišljanjih o raziskovanju prehrane še Roland Barthes, Pierre Bourdieu, Mary Douglas in nemški etnolog Ulrich Tolksdorf.

Če skušamo na kratko orisati najpomembnejše značilnosti prvega teoretičnega koncepta preučevanja prehrane, potem moramo ponoviti že omenjeno ugotovitev, da so si tako usmerjeni raziskovalci izbrali za osrednji predmet svojega zanimanja jedilni obrok. Pri njegovi obravnavi upoštevajo splošne aspekte etnološke znanosti (čas, prostor, socialno skupino). Jedilni obrok je po njihovem mnenju predmet raziskovanja, na katerega vplivajo številni zunanji dejavniki (dominante), zlasti naravno okolje, gospodarstvo, cerkev, država ipd. To področje je zato tesno povezano tudi z drugimi raziskovalnimi področji etnologovega zanimanja, zlasti z verovanjem, šegami, navadami in jezikom. Raziskujemo ga z različno zasnovanimi mikro- in makro- študijami in z različnimi dokumentacijskimi sredstvi in metodami dela in zbiranja. Osrednje vprašanje tako usmerjenih etnologov pri preučevanju prehrane je, katere posamezne jedi in pijače sestavljajo jedilni obrok (njihova priprava - kuharske tehnike, načini proizvodnje in konzerviranja, njihova oblika, konsistenca, okus, poimenovanje, dodatki in začimbe k jedem in pijačam). V najtesnejši zvezi s tem sklopom vprašanj so vprašanja o obliki jedi, o njihovem številu in vrstnem redu, pa tudi o jedilnih navadah, času in trajanju jedilnih obrokov in njihovem poimenovanju. Posamezne jedi tvorijo po mnenju tako usmer-

jenih etnologov - na osnovi temeljne sestavine, osnovne substance - tako imenovane komplekse jedi (npr. mlečne, mesne, zelenjavne in močnate jedi). Ustaljene sestave posameznih jedi v jedilnih obrokih pa označijo raziskovalci s sistemi jedi (tako so npr. za fin, nezačinjen beli kruh značilni sladki namazi, za črni začinjen kruh pa ne. Podobno se ob pitju kave pojavljajo stalni sistemi jedi: pri pitju sladkane kave se v Evropi praviloma ponudi pecivo, ob pitju slane kave v severni Skandinaviji pa se to npr. ne uživa...).

Zadnji sklop vprašanj tako orientiranega teoretičnega koncepta preučevanja prehrane se nanaša na razvrstitev jedilnih obrokov. Pri tem gre predvsem za raziskovanje dnevnega, tedenskega in letnega ciklusa, ki je odvisen od življenjskega ritma raziskovane etnične ali socialne skupine in strukture njenih bivališč oz. stanovanjskih prostorov. Razvrstitev jedilnih obrokov je tesno povezana z vrednotenjem posameznih praznovanj, saj je sosledje jedilnih obrokov zelo nazorno za prikaz njihove celotne hierarhije: od zelo preprostih vsakdanjih jedilnih obrokov do nedeljskih in prazničnih pa vse do najbolj slovesnih, npr. ustaljenih poročnih jedilnih obrokov. Pri tem nas še posebej zanima vprašanje norm in vrednot, povezanih z redom oz. hierarhijo jedilnih obrokov, oz. kateri načini priprave jedi so bili primerni za posamezne jedilne obroke glede njihove vloge v vsakdanjem in prazničnem življenju.

Tako zasnovanim teoretičnim konceptom preučevanja prehrane, ki izhajajo predvsem iz kulturnoprostorskega in historično-etnološkega raziskovanja te teme, sledijo, kot sem že omenila, tudi drugi evropski etnologi. Madžarska etnologinja Eszter Kishán je npr. v svoji razpravi o spremembah jedilnih navad⁸ raziskala to problematiko od srednjega veka do današnjih dni. Pri tem je v evropskem prostoru ugotovila štiri obdobja, ki so povezana s spremembami in inovacijami na tem področju: prvo obdobje je čas od leta 1300 do 1500, ki ga označuje v vseh regijah in vseh skupinah prebivalstva dnevni ritem prehranjevanja, sestavljen iz dveh jedilnih obrokov. Za to obdobje je značilna tudi rast porabe kruha in že vsesplošna uveljavitev uživanja hrane z visokih miz, ob katerih so stale klopi ali samostojni sedeži. Drugo obdobje od leta 1500 do 1650 je čas uveljavitve rastlin iz novega sveta (npr. slakornega trsa, krompirja in koruze), kave iz arabskega sveta in destiliranega alkohola kot vsakdanje pijače. V višjih plasteh prebivalstva se že uveljavi tudi uživanje hrane z lastnih krožnikov, ponekod uporabljajo tudi že vilice. Obdobje od leta 1650 do 1800 je obdobje temeljnih sprememb pri jedilnih navadah: uveljavi se dnevni ritem prehranjevanja, sestavljen iz treh jedilnih obrokov. Krompir nezadržno prodira v vsakdanje jedilnike. Francija postane vodilna kulinarčna velesila. Zadnje obdobje, od 1800 do 2000 označi Kishánova kot dobo urbanizacije, industrializacije in tehničnih inovacij tudi na področju prehrane.

V skandinavski etnologiji izvajajo podobno zasnovane raziskave švedski etnolog Nils-Arvid Bringéus. V teoretični razpravi Problemi in metode etnološkega raziskovanja prehrane v luči novejših švedskih raziskovanj⁹ je Bringéus poglobljeno preučil pomen treh najpomembnejših etnoloških dimenzij (časa, prostora in socialne skupine) pri raziskovanju prehrane. Pri obravnavi časovne dimenzije je Bringéus poudaril merilo kontinuitete kot najpomembnejše merilo. Kajti čas je kontinuum, ki smo mu v etnoloških raziskavah po njegovem mnenju, zaradi iskanja prežitkov posvetili premalo pozornosti.

⁸ Eszter Kishán, *Food Habits in Change, The Example of Europe*, v: *Food in Change*, Edingbrough 1986, 3 - 19.

⁹ Nils-Arvid Bringéus, *Probleme und Methoden ethnologischer Nahrungsforschung im Lichte jüngerer schwedischer Untersuchung*, *Ethnologia Scandinavica*, Lund 1971, 20 - 35.

Pri obravnavi prostorske dimenzije poudari pomen prostorske metode, ki ni le oblika predstavitve rezultatov in ugotovitev, ampak je tudi pomembna delovna metoda, ki nam omogoča, da že med samim potekom raziskovanja odkrijemo pomanjkljivosti v zbranem gradivu in da si zastavimo nova vprašanja.

Obravnava socialne dimenzije naj bi razkrila predvsem razlike med posameznimi socialnimi skupinami. Pogosto so te tudi različne poklicne skupine kakor tudi razlike v okviru ene same socialne skupine (npr. razlike pri prehrani glede pripadnosti različnim spolnim ali starostnim skupinam). Po Bringuéusu sestavljata našo prehrano dva kulturna kompleksa: prvi izhaja iz tradicije (dediščine) in ga je mogoče najjasneje ugotoviti pri praznični prehrani; zlasti pa pri posameznikih, ki so zamenjali kulturno okolje. Drugi pa je kompleks izposoje, ki ga določajo predvsem ekološki faktorji, socialna struktura, tehnični razvoj in vladajoče vrednote.

Tovrstni usmeritvi etnološkega preučevanja prehrane se je v svoji razpravi *«O neka-terih nalogah etnografskega raziskovanja materialne kulture»* približal tudi ruski etnolog S. A. Tokarev¹⁰. Poudaril je predvsem socialni vidik prehrane, saj ta spodbuja socialne odnose občejanja med ljudmi. Hrana ljudi ne le združuje, ampak tudi ločuje. Pomembna je ugotovitev Tokareva, da je bila socialna stran prehrane v dosedanjem etnološkem raziskovanju zanemarjena, saj so se etnologi preveč ukvarjali samo s tako imenovanimi nacionalnimi jedmi, premalo pa s socialnimi funkcijami prehrane.

Prav z raziskovanjem socialne dimenzije prehrane je močno povezan drugi teoretični koncept preučevanja te problematike. To je tako imenovana strukturalistična usmeritev. Njen začetnik je francoski antropolog Claude Lévi-Strauss. Pomen te usmeritve je predvsem v tem, da je utemeljila kulturno oblikovanost in socialno urejenost okusa. O pomenu raziskovanja okusa je Claude Lévi-Strauss opozoril že v svojem delu *Strukturalna antropologija*¹¹. Po njegovem prepričanju so poleg sorodstvenih sistemov, mitov in ritualov predvsem različne usmeritve okusa in oblike priprave jedilnih obrokov tisti trajni temeljni sociokulturni vzorci človeške eksistence, ki jih je potrebno z raziskovanjem odkriti. Kuhinja neke družbe je po njegovem mnenju njena govorica, v kateri se nezavedno izražajo njene strukture. Za nadaljnje raziskave te problematike je bila pomembna zlasti njegova delitev kuhinje na endo- in exo-kuhinjo, saj je s tem opozoril na zelo pomembno, a dotedaj prezrto dejstvo dvojne vloge kuhinje. Exo-kuhinja je način priprave in uživanje hrane, namenjene za odprto - javno uporabo. Največkrat gre za jedi, ki jih ponudimo gostom. Endo-kuhinja pa označuje način prehranjevanja, namenjenega intimni uporabi majhne skupine - praviloma družine. Endo-kuhinja je po Lévi-Straussu tista sfera kulture, ki je povezana z ženskim svetom, exo-kuhinja pa z moškimi.

Vprašanju antropološkega in etnološkega preučevanja prehrane je posvečena tudi njegova razprava *Kulinarični trikotnik*.¹² V nekoliko dopoljnjeni obliki je ta razprava natisnjena v zadnji knjigi njegovega obsežnega dela *Mitologike*.¹³ V njej Lévi-Strauss ugotavlja, da človek pozna hrano v treh osnovnih stanjih: surovo, pripravljeno in gnilo. Te tri točke, ki tvorijo osnovni kulinarični trikotnik, vodijo k dvojni transformaciji: pripravljena hrana je torej kulturna transformacija surovega, gnilo pa njegova naravna transformacija. Tako imamo torej po eni strani dvojnost transformacije - predelano/

¹⁰ Sergej A. Tokarev, *Vor einigen Aufgaben...*, 163 - 178.

¹¹ Claude Lévi-Strauss, *Strukturalna antropologija*, Zagreb 1988.

¹² Claude Lévi-Strauss, *Le Triangle culinaire*, *L'Arc*26/1965, 19 - 22.

¹³ Claude Lévi-Strauss, *Mitologike* 3, Beograd 1983, 355 - 373.

nepredelano, po drugi strani pa dvojnost - kultura/narava. Po mnenju Lévi-Straussa te kategorije same po sebi ne pomenijo veliko in nam o kuhinji neke družbe ne povedo nič. Edino etnografska opazovanja morejo natančno pokazati, kaj vsaka kultura razume pod kategorijo surovega, pripravljenega ali gnilega. Te tri kategorije namreč nikakor ne morejo biti iste za vse družbene skupnosti.¹⁴

Po načinu priprave hrane loči Lévi-Strauss tri osnovne tehnike: pečenje na žaru, dimljenje in kuhanje. Za pečenje in dimljenje je potrebnih minimalno kuharskih pripomočkov, saj je jed v bolj ali manj direktnem stiku z ognjem in lahko zato po njegovem mnenju tak način priprave jedi uvrstimo v področje narave. V nasprotju s pečenjem in dimljenjem je pri kuhanju potrebno uporabljati več od človeka izumljenih pripomočkov. Pri tovrstnem načinu priprave hrane uporabljamo namreč dva posrednika, vodo in posodo, zato uvršča ta način priprave v področje kulture.

Manj uspešna je njegova povezava posameznih tehnik priprave hrane s socialno naravo družb. Kuhanje mesa v vodi namreč predstavlja tako tehniko priprave hrane, kjer se sokovi ohranijo, in zato je to ekonomičen kuharski način. Medtem ko pri pečenju mesa sokovi izginejo, meso razpada, in zato predstavlja razsipen način priprave jedi. Prvi način priprave mesa je torej po mnenju Claude Lévi-Straussa plebejski, drugi pa plemiški. Zato tudi meni, da so v zgodovini, npr. enciklopedisti, zagovarjali pripravo mesa s kuhanjem, francoski gurman in dandy Brillat-Savarin pa s pečenjem. Še nevarnejše so njegove špekulacije, povezane z ločevanjem evropskih kultur na demokratične in nedemokratične glede uporabe različnih tehnik priprave mesa: »Morda imajo Čehi kuhano meso za moško hrano zaradi tega, ker se je njihova skupnost odlikovala z večjo demokracijo od njihovih sosedov Slovakov in Poljakov.«¹⁵

Tovrstno pojmovanje strukture prehrane Claude Lévi-Straussa se torej pri pojasnjevanju evropskih kultur po mnenju številnih avtorjev izkaže kot neuspešno in le kot sad njegovih špekulacij.¹⁶ Menimo namreč, da ima opozicija glede tehnike priprave mesa (kuhano, pečeno, gnilo) in sistema, ki iz tega sledi, le omejeno uporabno vrednost. V kompleksnih družbah je prehrana odvisna predvsem od njihovih zgodovinskih sprememb. Veliko vlogo imajo npr. cene posameznih živil in mediji, ki z reklamami, modo, z uveljavljanjem in pa predstavljanjem posameznih vzorcev prehrane nekaterih družbenih skupin vplivajo na izoblikovanje okusa in nas tako povežejo z drugimi kulturami.

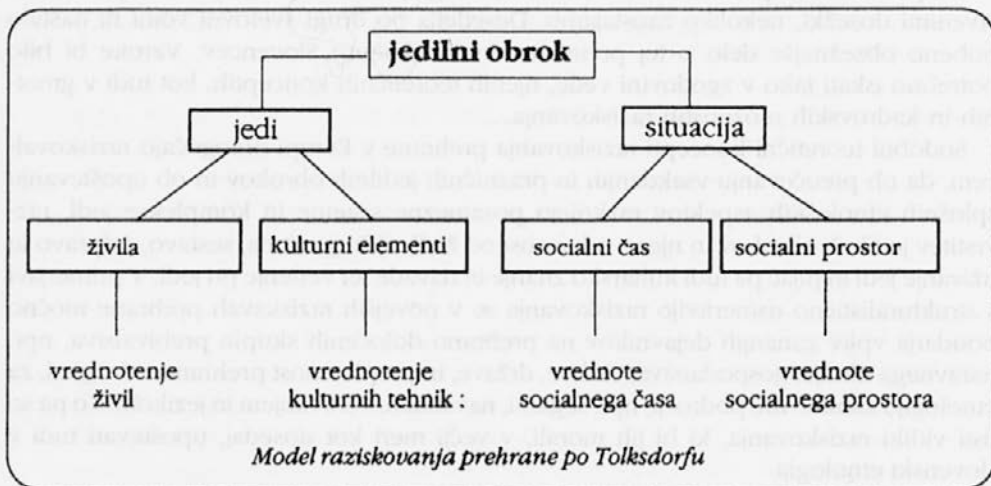
Pomen Lévi-Straussovih razprav s področja prehrane je torej predvsem v tem, da je opozoril na družbeni pomen okusa in pomembnost njegove obravnave v kulturološko zasnovanih raziskavah. Slabost njegovih teoretičnih razmišljanj pa je statičnost njegovega modela, saj ga je zasnoval predvsem na ugotovitvah prehranitvenih navad severnoameriških Indijancev, ki pa jih obravnava s pomočjo enkratnega - sinhronega reza, ne glede na njihove stike z drugimi etničnimi skupinami in na spremembe, ki so jih ti stiki prinesli. Tovrstni model obravnave prehrane se torej izkaže kot neuporaben v evropskih družbah, kjer so bile strukture in kulturni vzorci stoletja deležni sprememb, in to ne le zaradi zunanjih vplivov, ampak tudi zaradi notranje dinamike (npr. spreminjajočih predstav o higieni...). Lévi-Straussov strukturalistični koncept preučevanja prehrane je imel vpliv na raziskovalce te tematike predvsem v začetku sedemdesetih let tega stoletja. Med etnologi je temu konceptu sledil zlasti nemški etnolog Ulrich Tolksdorf, ki je

¹⁴ Claude Lévi-Strauss, nav. delo, 361.

¹⁵ Claude Lévi-Strauss, *Mitologike* 3..., 366.

¹⁶ Primerjajte kritiko Claude Lévi-Straussa v že navedenih delih Tokareva, Tolksdorfa in Menella.

1976. leta objavil odmevno razpravo *Strukturalistično preučevanje prehrane*.¹⁷ V njej se zavzema za takšno etnološko raziskovanje prehrane, ki bi mu uspelo ugotoviti korelacije določenih znakov (značilnosti) prehrane z določenimi podatki socialne skupine. Prehrana je namreč oblika socialne dejavnosti, hrana pa kulturna dobrina. Opozori tudi na pomen situacije uživanja hrane: gre za zapleten sistem odnosov, v katerih je jed zaužita. Ta situacija ima poleg dimenzije zadoščanja potreb še institucionalni in socialni pomen, npr. pomen določene komunikacije (delovna jed), religiozne komunikacije (kulturna jed), namen ugleda in reprezentacije (praznična jed) in namen fiksiranja identitete (nacionalne in regionalne jedi). Podobno kot sicer drugačno usmerjeni raziskovalci prehrane izbere tudi Tolksdorf za temeljno enoto svojega predstavitvenega modela jedilni obrok. Tega razdeli v skladu z že uveljavljeno prakso linearnih opozicij v strukturalističnih modelih na dve temeljni sestavini, na jed in situacijo njenega uživanja. Ti dve sestavini pa se ponovno delita na osnovi pravila linearnih opozicij, na socialni čas na eni strani in socialni prostor na drugi strani. Te temeljne konstituante torej odgovorijo na vprašanje: kaj in kako je bilo kot živilo pripravljeno in zaužito. Pa tudi, kje in kdaj je bila jed zaužita (socialni prostor). Pod socialnim časom razume Tolksdorf predvsem življenjsko zgodovinske situacije, npr. bolezen, nosečnost, starost, pa tudi letne čase in koledarske šege. Pod družbeni prostor pa uvršča konkreten prostor uživanja hrane, npr., ali je jed bila zaužita za mizo ali ne, doma ali zunaj hiše, npr. na cesti...

Tolksdorfova predstavitev strukturalističnega preučevanja prehrane je naletela na velik odmev med evropskimi etnologi. Ti so mu predvsem očitali, da je zanemaril vprašanje človeka (nosilca jedilnega obroka) oz. razlike, ki nastajajo med osebami, udeleženi pri jedilnem obroku (Bausinger, Tokarev), in da predstavlja le model raziskovanja, ne izoblikuje pa verbalne teorije, ki bi lahko obsegla empirično vsebino in bi bila empirično preverljiva (Köstlin, Matter). Zapisali so tudi, da njegov model

¹⁷ Ulrich Tolksdorf, *Strukturalistische Nahrungsforschung, Versuch eines generellen Ansatzes*, *Ethnologia Europaea* 9/1976, št. 1, 64 - 85.

raziskovanja ne obsega izredno pomembnega področja prehrane, kot je npr. povezava prehrane z ljudskimi šegami, navadami in verovanjem (Tokarev).¹⁸

Kljub distanciranju Tolksdorfa od nekaterih temeljnih Lévi-Straussovih stališč preučevanja prehrane (npr. da selekcija pri prehrani in skupna odvisnost med socialnimi določili in formami obnašanja nista antropološko univerzalni, ampak socialno in zgodovinsko povzročeni), ostaja njegov model statičen in za preučevanje prehrane kompleksnih družb neuporaben. Poleg že poudarjenega neupoštevanja človeka kot nosilca jedilnega obroka mu lahko očitamo predvsem to, da pri preučevanju prehrane ne upošteva tudi kulturnoprostorskih in regionalnih razlik. Statično pojmovanje jedilnega obroka kot najvišje, temeljne enote onemogoča Tolksdorfu, da bi raziskoval tudi kompleksnejše povezave jedi, kot so npr. sistemi in kompleksi jedi. Za tovrstno preučevanje bi bilo potrebno povezano preučevati jedilne obroke skozi daljše obdobje, kar pa nasprotuje njegovim načelom sinhronega preučevanja, ki poudarjajo, da naj bi preučevanje prehrane temeljilo na primerjavi več kratkih, trenutnih, sinhronih rezov prehrane.

Teoretična koncepta, ki sta predstavljena v tej razpravi, kažeta na veliko zavzetost etnologov pri opredeljevanju hrane kot kulturne dobrine in načinov njenega etnološkega preučevanja. Toliko teoretičnih prispevkov o raziskovanju določene kulturne prvine so bile deležne le redke sestavine kulture, ki jih etnologija preučuje, kar kaže na širino te tematike in njeno povezanost z drugimi področji življenja in kulture.

Pri preučevanju prehrane v slovenski etnologiji, zlasti v primerjavi s tujimi znanstvenimi dosežki, nekoliko zaostajamo. Desetletja po drugi svetovni vojni ni nastalo nobeno obsežnejše delo o tej prvini materialne kulture Slovencev. Vzroke bi bilo potrebno iskati tako v zgodovini vede, njenih teoretičnih konceptih, kot tudi v gmotnih in kadrovskih možnostih raziskovanja.

Sodobni teoretični koncepti raziskovanja prehrane v Evropi omogočajo raziskovalcem, da ob preučevanju vsakdanjih in prazničnih jedilnih obrokov in ob upoštevanju splošnih etnoloških aspektov razkrijejo posamezne sisteme in komplekse jedi, razvrstitev jedilnih obrokov in njeno odvisnost od življenjskega ritma, sestavo, pripravo in uživanje jedi in pijač pa tudi kuharsko znanje in navade ter vedenje pri jedi. V primerjavi s strukturalistično usmeritvijo raziskovanja se v novejših raziskavah prehrane močno poudarja vpliv zunanjih dejavnikov na prehrano določenih skupin prebivalstva, npr. naravnega okolja, gospodarstva, cerkve, države, in prepletenost prehrane z drugimi, za etnologijo zanimivimi področji, npr. šegami, navadami, verovanjem in jezikom. To pa so tisti vidiki raziskovanja, ki bi jih morali, v večji meri kot dosedaj, upoštevati tudi v slovenski etnologiji.

Summary

The Theoretical Postulates of the Ethnological Research of Diet

As far as research is concerned, in European ethnology diet as a cultural resource is a part of life and culture that has been trailing behind other material elements (i.e. costume, architecture, household furnishings). It is only in the last three decades that the ethnological research of diet has been blossoming. In this period two main concepts have emerged: the first is a theoretically oriented study of diet based on ethno-historical studies of culture; the second is the structuralist approach.

¹⁸ Prim. Comments v: *Ethnologia Europaea* 9/1976, št. 1, 86 - 122.

Researchers of both orientations have opted for the meal as the basis of their study since it alone meets the criteria a basic unit in ethnology is expected to fulfill. It has been universal in all eras, social groups and geographical locations, and it makes possible the research of food as a cultural resource. While studying everyday and holiday meals from an ethnological point of view, researchers shed light on different systems and complexes of food, the order of meals and the way life rhythms affects it, on the composition, preparation and consumption of food and drink, on culinary knowledge and customs, on table manners. One must also take into account outside factors, such as the natural environment, economy, the church and state, which can also affect the diet of some groups of people, and the intertwining of diet with some elements interesting for ethnology - customs and habits, beliefs, language. Eating is therefore not just a way of satisfying a basic biological need, but also a social activity and an act of communication between the sharers of food, which is strongly linked to a host of cultural values. Researchers of this subject in Slovenia should also pay greater attention to these aspects of life and culture.

Mojca Ferle
Meščanska jedilnica

Poskus rekonstrukcije ambianta iz konca 19. stoletja

V članku je na osnovi nove muzejske pridobitve - jedilničnega pohištva - predstavljen poskus rekonstrukcije jedilnice premožnejših ljubljanskih meščanov na prelomu 19. in 20. stoletja. S pomočjo zlasti ustnih virov se nam jedilnica predstavi kot udoben bivalni prostor, njena notranja oprema pa kot znamenje bogastva in prestiža.

A new museum acquisition, the furniture of a dining room, was the basis for reconstructing the dining room of well-to-do Ljubljana families at the turn of the century. Mostly oral testimonies have helped us in presenting the dining room as a comfortable room to live in, whose interior decoration was a sign of wealth and a matter of prestige.

V letu 1994 smo v Mestnem muzeju Ljubljana izkoristili redko priložnost in odkupili notranjo opremo jedilnice bogate ljubljanske meščanske družine. Za odkup pohištva smo se odločili iz naslednjih razlogov:

- opremljalo je jedilnico stanovanja v Ljubljani;
- vemo, odkod prihaja: bilo je namreč last trgovske rodbine, ki je sodila v sam vrh ljubljanskega narodno zavednega meščanstva;
- v družinskem izročilu je še ohranjen spomin na videz tega bivalnega prostora iz začetka 20. stoletja;
- pohištvo je dobro ohranjeno;
- sodi v široko pahljačo stilnega pohištva, imenovanega staronemški slog (altdeutsch), ki je bilo pri meščanih v 2. polovici 19. stoletja modno in v slovenskem prostoru dovolj pogosto, v naših muzejskih zbirkah pa ga skoraj ni.

Jedilnično pohištvo sestavljajo:

- velika raztegljiva miza na masivnih struženih nogah,
- šest mizi pripadajočih stolov,
- velika kredenca,
- mala kredenca,

- visoka stoječa ura,
- velik kovinski lesteneč, prirejen že za električno razsvetljavo,
- okrogla črna mizica z intarzijami,
- ovalno ogledalo in
- naslonjač.

Poleg pohištva smo odkupili še nekaj uporabnih in okrasnih predmetov, in sicer kovano čajno mizico s kotličkom in keramičnima pladnjema za streženje čaja, lesene pladnje za streženje, šatulje, miniaturne oltarčke, dve brušeni karafi za vino, namizni prt s prtiči z rdeče izvezenim monogramom, čipkaste in vezene prtičke, zaveso itd.

Pohištvo po časovnem nastanku ni enotno. Miza, stoli in obe kredenci so iz obdobja med leti 1870 in secesijo, le nekoliko mlajša sta ura in lesteneč. Okrogla črna mizica je za naše kraje značilen primerek sloga Napoleon III., ogledalo in naslonjač pa sta primerka neobaroka 2. polovice 19. stoletja. Pohištveni kosi so izdelki tujih, najverjetneje dunajskih delavnic, saj nimajo značilnosti tedanjih slovenskih mizarskih podjetij oz. njihovih izdelkov. So na visoki obrtno-industrijski ravni in za meščansko stanovanjsko kulturo časa dovolj reprezentativni.¹

Najprej nekaj besed o družini, ki je jedilnico uporabljala. Družinski gospodar je bil sin ljubljanskega meščana in enega najuglednejših trgovcev, ki si je s svojim delom in nadarjenostjo, a tudi kančkom sreče ustvaril eno največjih ljubljanskih manufaktur. Po očetovem umiku v zasebno življenje leta 1865 sta skupaj z mlajšim bratom prevzela trgovino. V štirih letih sta jo znatno povečala. Najprej s prevzemom stričeve trgovine v Kranju, po smrti drugega strica pa še z njegovo manufakturno trgovino v Ljubljani. S tem je preraslo podjetje v veletrgovino z manufakturo. Sedež je imelo v hiši na Frančevem nabrežju (današnje Cankarjevo nabrežje), trgovina na drobno pa je bila v dveh hišah na Mestnem trgu. Življenjsko družico si je prav tako izbral iz trgovske družine. Bila je hčerka žitnega trgovca. V zakonu se jima je rodilo pet otrok, tri hčere in dva sinova. Najstarejši sin ni nadaljeval družinske tradicije. Seveda pa je bil deležen solidne izobrazbe, tako kot se za meščanske sinove spodobi, in postal pravnik. Mlajši je stopal po očetovih stopinjah. Po njegovi smrti je stopil kot družabnik v »rodbinsko«² podjetje, nadaljeval pa kot samostojni trgovec, prav tako z manufakturo.²

Družina je sprva živela v stanovanju na Mestnem trgu. Znano je, da so tu že imeli omenjeno jedilnično pohištvo. Kdaj, kako in kje so prišli do njega, zaenkrat ne vemo. Lahko je bilo del gospodinjinje hale ali dote. Povsem mogoče je lahko tudi, da so ga izbrali in naročili iz prodajnih katalogov, ki so bili takrat že na razpolago.³ Dejstvo je, da se je notranja oprema skupaj z družino večkrat selila. Prvo seljenje je povzročil potres leta 1895, ki je dodobra razmajal tudi njihovo hišo. Pohištvo, družinske portrete, porcelan, stekleno posodje z vsemi drobnarijami vred so vzeli s seboj in si uredili udobno in razkošno bivališče na gradu Golnik. Okoli leta 1904 so se, po prenovi hiše, vrnili v Ljubljano. Najprej na Mestni trg, leta 1911 pa na Šelenburgovo ulico (današnja Slovenska cesta). Tam je pohištvo ostalo vse do leta 1956, ko so hišo porušili. Po smrti staršev so si otroci, poleg ostale dediščine, razdelili tudi notranjo opremo. Del le-te in jedilnico, z izjemo dveh portretov in še nekaj drugih slik, je dedovala ena od hčera, tako da je bila preseljena na Tomšičevo ulico, od koder smo jo prevzeli tudi v muzej.

¹ Janez Mesesnel, Mnenje o stilnem pohištvu (tipkopis), Akcesijski zapisnik, UZ 79, Mestni muzej Ljubljana.

² Rudolf Andrejka, Znameniti slovenski trgovci, v: Trgovski tovariš 33, Ljubljana 1936, 135-139.

³ Maja Lozar Štamcar, Pohištvo 19. stoletja na Slovenskem, v: Gea 5, št. 7, Ljubljana 1995, 46.

Pohišstvo ima za muzealce še toliko večjo vrednost, saj je v družinskem izročilu ohranjen spomin na prvotno postavitve dnevnice oz. jedilnice v stanovanju v Šelenburgovi ulici.

Soba je bila na dvoriščni strani hiše. Prostor je obvladovala velika miza s šestimi stoli, ki se je za praznične dni in ob večjem številu povabljenih gostov raztegnila. Desno od vhoda, za vrati, je stala mala kredenca in ob steni *faterštul* - udoben naslonjač za gospodarja. V steni na dvorišče (desno od vhoda) je bilo okno. Pod njim je stala okrogla črna intarzirana mizica in v vogalu stoječa ura. Na levo od vhoda v jedilni prostor je bil pod akvarelom postavljen *muterštul* - malo manjši naslonjač za gospodinjo. V vogalu je bila peč, in nato dalje ob levi steni velika kredenca. Med pečjo in kredenco je stala mala čajna mizica. Vtis na vstopajočega pa sta napravila na nasprotni steni od vhoda viseča družinska portreta (enega od njiju je naslikal Ivan Grohar), in med njima slika poročnega šopka Ivane Kobilce. V sobi je bilo še nekaj njenih del. Nad mizo je visel kovan lesteneč, ki je bil že prirejen na elektriko.

Nova muzejska pridobitev me spodbuja k razmišljanju in razkrivanju ambienta meščanske jedilnice na prelomu stoletja. Ob tem pa se mi odpira vrsta vprašanj o vlogi jedilnice v življenju družine, o medsebojnih odnosih v ožjem družinskem krogu, njihovih navadah in okusu, hkrati pa tudi o njihovem udeleževanju v javnem in družabnem življenju. Žal naša slika še ni v celoti izpopolnjena in nam prostor predstavi le v grobem. Zato sem želela izvedeti o jedilnicah meščanov še kaj več. Iskanje podatkov o notranji opremljenosti meščanskih jedilnic pa je bilo jalovo početje. V redkih zapisih o stanovanjskih razmerah v arhivskih virih, avtobiografijah in spominih, je o jedilnicah izredno malo podatkov. Izjemno redke so tudi fotografije tedanjih interierjev.⁴ Splošne opise inventarja v jedilnicah prinašajo nekatere kuharske knjige in nasveti za postrežbo gostov.⁵ Iz redkih, pa toliko bolj dobrodošlih raziskav meščanskih hiš o jedilnici izluščimo, da je lahko služila tudi kot dnevna soba ali pa je bila povezana s prostorom, ki je služil v ta namen. O notranji opremljenosti skoraj ni podatkov.⁶ Tako iz vsega pregledanega gradiva in s pomočjo pogovorov o ambientu meščanske jedilnice lahko zapišemo, da je prostor, ki so mu rekli jedilnica, mnogokrat služil tudi kot dnevna soba. Če so prostorske razmere dopuščale, je bila poleg še sprejemnica, v nekaterih primerih tudi salon. Morala je biti zadosti svetla, biti lepo urejena in pospravljena. Osrednjo vlogo je zavzemala miza s stoli. V sobi je bilo več omar - kredenc za shranjevanje množice stekla in porcelana. Tistega navadnejšega, ki so ga uporabljali vsak dan, so imeli shranjenega v kuhinjskih omarah, dragocenega pa v kredencah. Tu je našlo svoj prostor steklo za streženje in uživanje pijač, kot kelih za šampanjec, po ducat kozarcev za rdeče vino, enako za belo vino, kozarčki za liker, za bovlo ali vodo, kozarci in vrči za pivo, večje karafe za vino in vodo, manjše karafe za likerje in sokove, skleda na visokih podstavkih, skodelice za kompot, steklen zvon za sir in kristalni krožniki. Za streženje in uživanje hrane so imeli jušnike, skleda s pokrovom za krompir, ovalne skleda različnih velikosti za pečenko, omačnice, okrogle globoke in nizke skleda za priloge, ovalne za zelenjavo, skodelice s krožniki za kompot, nizki, globoki in desertni krožniki in doze za maslo. Za

⁴ Mirko Kambič, Brane Kovič, Peter Krečič, 150 let fotografije na Slovenskem (1839-1919). Katalog k razstavi Mestne galerije in Arhitekturnega muzeja Ljubljana, sl. 128.

⁵ Mathilde Ehrhardt, Grosses Illustriertes Kochbuch für den einfachen bürgerlichen und den feineren Tisch, Berlin 1900, 742 s.; Deodata Kump, Naši gostje. Kako jim strežemo?, Ljubljana 1932, 102 s.

⁶ Andrej Studen, Nekaj drobtin o vili v Šubičevi ulici 10 (o njenem nastanku, strukturi in prvih lastnikih), Borec 33, št. 1, Ljubljana 1990, 144-151.; isti, Zapis o bivanjskih razmerah nemških in slovenskih višjih meščanskih slojev v Ljubljani na začetku stoletja. (Primer naselja vil v Kapucinskem predmestju v Ljubljani), v: Zgodovinski časopis 47, št. 1, Ljubljana 1993, 421-424.

serviranje kave ali čaja so imeli skodelice za kavo in skodelice za čaj, manjše skodelice za moka kavo, vrčka za kavo ali čaj, vrček za smetano, doze za sladkor. V širokih predalih kredenc je bil lahko shranjen v posebni, za to izdelani škatli, srebrni jedilni servis, ki je obsegal nože in vilice različnih velikosti, jedilne žlice, desertne žlice in žlice za kompot, čajne, kavne in moka žličke, žličke za sladoled, in še pribor za serviranje in trančiranje, nož za maslo in sir ipd. Na spodnjih policah kredenc je bilo shranjeno tudi raznovrstno namizno perilo za pogrinjanje različnih pogrinjkov. Kredenca je lahko imela tudi manjši skrivni predal za hranjenje dragocenosti in pomembnih dokumentov.

Omare in mizice so bile lahko pogrnjene z lepimi prtiči, izdelanimi v različnih tehnikah in vezeninah. Krasili so jih dragoceni okrasni porcelanasti in keramični krožniki, mogoče celo z Wedgwoodovim znakom, vaze in različni, srebrni kipci živali, miniaturni oltarčki, razne šatulje z različnimi drobnarijami in šatulje z družabnimi igrami. Kjer je soba služila tudi kot dnevni prostor, je bila opremljena z udobnimi naslonjači in zofo, obloženimi z žametastimi in čipkastimi blazinami.

Stene so na pomembnem vidnem mestu krasili portreti prednikov in družinskih članov, slikarije pokrajin in cvetličnih šopkov, ogledalo, razne miniaturre in manjše fotografije v okvirjih. Okna so zagrinjali s tankimi zavesami, ki so bile lahko okrašene tudi z belo čipko ali vezenino, ob straneh pa so visele težke plišaste zavese. Priljubljeni in modni barvi sta bili bordojsko rdeča in zelena. Nad mizo je visel lesteneč, nekje ob steni ali na njej je tiho merila čas ura. V kotu pa je v hladnih zimskih mesecih lončena peč dajala prijetno toploto. Prostor ni bil opremljen v enotnem slogu, današnjemu obiskovalcu pa bi dajal vtis prenatrpanosti.⁷

Seveda notranja oprema pri vseh meščanih ni dosegala opisane ravni, lahko je bila še bogatejša, lahko veliko bolj skromna, odvisno od njihove finančne zmogljivosti. Ne glede na to pa je v vseh spominih in pripovedovanjih opisana kot prijeten, udoben in domač bivalni prostor. Tu so se pri obedih zbirali vsi družinski člani, ki so bili čez dan ločeni zaradi svojih obveznosti, tu je bil prostor za živahne, a tudi resne pogovore, za branje ali pa le za tiho posedanje in razmišljanje.⁸ Za prijetno ozračje je morala skrbeti predvsem gospodinja s svojo služinčadjo. Seveda je bila pomembna tudi dobro pripravljena hrana. Z lepim preprostim pogrinjkom pogrnjena miza za zajtrk ali z belim prtom za kosilo ali večerjo je morala biti vedno brezhibna. Znanje, iznajdljivost, spretnost in družabnost gospodnje je prišlo do izraza še zlasti takrat, ko je bila hiša polna gostov (ob raznih družinskih in cerkvenih praznikih, elitnih večerjah, soarejah itd.). Tedaj je bila slovesno okrašena celotna jedilnica. Na raztegnjeno, s snežnobelim damastnim prtom pogrnjeno mizo je prišel najboljši porcelan in steklo, kar ga je premogla hiša, svetlobo lestenca pa so dopolnjevali svečniki.

Ves ta blišč pa je bil znak prestiža, bil je znamenje bogastva in družbenega položaja. Premožni meščani so namreč svoj denar vlagali tudi v premičnine. To pa je bilo poleg dragocenega nakita in dragih oblačil tudi umetelno obdelano in okrašeno pohištvo, portreti⁹, srebrni jedilni servis, dragoceno namizno perilo, steklo in porcelan in novotarje, kot je bil za tiste čase električni lesteneč.¹⁰

⁷ Akcesijski zapisniki in terenski zapiski, UZ 77, UZ 79, UZ 91, Mestni muzej Ljubljana.

⁸ Andrej Studen, Stanovati v Ljubljani, Ljubljana 1995, 131.

⁹ Franc Zalar, Podobe ljubljanskih meščanov. Katalog k razstavi Mestnega muzeja Ljubljana, Ljubljana 1992, 21-24.

¹⁰ n.d. pod op. 8, 132; isti, Meščanska stanovanjska kultura, v: To in ono o meščanstvu v provinci. Katalog k razstavi Pokrajinskega muzeja v Celju, Celje 1995, 10-17; Ernst Bruckmüller, Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva, v: Zgodovinski časopis, 45, št. 3, Ljubljana 1991, 387.

*Summary***An Attempt at Reconstructing the Interior of a Late Nineteenth-century Dining-room**

In 1994 the Ljubljana City Museum took advantage of a rare opportunity and purchased the dining-room furnishings of a well-to-do middle-class Ljubljana family. The dining-room furniture consists of a big pull-out table with massive legs of turned wood, six matching chairs, a big and a small cabinet, a big standing clock, a big metal chandelier already adapted to electricity, a small black table with inlay, an oval mirror and an armchair. The furniture dates from the last third of the 19th century, although not all pieces were manufactured at the same time. The new museum acquisition has spurred an interest in the interior of middle-class dining rooms at the turn of the century. To a greater extent than archive sources, memoirs and autobiographies, interviews with informers have helped us draw a picture of the dining room of that time as an overcrowded, lavishly furnished but still cozy and comfortable place. The interior decoration was a matter of prestige, a sign of wealth and social status. Wealthy urbanites also invested their money in such movable property as skillfully carved and decorated furniture, portraits, silverware, glassware, precious china, luxurious table linen and innovations such as electric chandeliers.

Nena Židov

Ljubljanski živilski trg in prehrana meščanov v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja

Na osnovi prodaje in nakupovanja živil na mestnem živilskem trgu v okviru tedenskega, mesečnega in letnega ciklusa skuša avtorica prikazati nekatere vidike prehrane v Ljubljani v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja.

The author highlights some aspects of the diet of Ljubljana's residents in the twenties and thirties of this century on the basis of the ups and downs of sales and purchases at the city food market according to weekly, monthly and yearly cycles.

Živilski trg in preučevanje prehrane

Živilski trg je eden najbolj občutljivih in zato zelo povednih mestnih prostorov. Na njem se na svojstven način odlikujejo spremembe v družbi, zaznavne so gospodarske in politične razmere. Med drugim lahko po živilskem trgu spoznamo nekatere segmente življenja meščanov, saj je trg nekakšno zrcalo mesta. Veliko nam lahko pove predvsem o prehrani meščanov.¹ V pričujočem prispevku želim prikazati nekatere vidike prehrane v Ljubljani v 20. in 30. letih dvajsetega stoletja, ki jih je moč rekonstruirati na osnovi prodaje in nakupa živil na živilskem trgu. Zanima me, kaj nam lahko tedenski, mesečni in letni ciklusi živilskega trga povedo o prehrani v mestu. Pogled na prehrano, kakršnega nam omogoča živilski trg, je sicer omejen in ne odstira vseh tistih vidikov, ki v zvezi s prehrano zanimajo etnologijo. Zelo malo nam lahko pove o pripravi živil in nič o načinu uživanja, sestavi posameznih obrokov in številu obrokov, in še bi lahko naštevali. Veliko pa nam lahko pove o krajevnem izviru živil, o njihovi cenjenosti, pa o uvajanju nekaterih novih živil. Živilski trg nam omogoča dinamičen pogled na prehrano in nam razkriva ponavadi zastrte razloge (slaba letina, ponudba in povpraševanje, obdobja gospodarskih kriz, novi načini prodaje živil itd.), ki so vplivali na to, da so se nekatera živila bolj ali manj pogosto pojavljala na krožnikih meščanov.

¹ Nena Židov: Ljubljanski živilski trg: odsev prostora in časa (1920-1940). - Ljubljana 1994, 129.

Podobno kot pri drugih etnoloških raziskavah je tudi pri raziskovanju prehrane pomembna krajevna, časovna in socialna opredelitev. Predvsem v zvezi s slednjo se živilski trg izkaže šibak. Prehrana je le ena od kulturnih sestavin, v kateri so se posamezni sloji mestnega prebivalstva razlikovali med seboj. Konkretnih podatkov o tem, kdo so bili kupci na ljubljanskem živilskem trgu med obema svetovnjima vojnama, nimamo, saj se kupci največkrat pojavljajo kot anonimna množica. Vendar pa o prebivalcih Ljubljane v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja ne moremo govoriti kot o neki homogeni celoti. Leta 1931 je mesto štelo 59.765 prebivalcev.² Zaposleni so bili v kmetijstvu (2,6%), obrti in industriji (27,5%), trgovini (10,1%), denarnih zavodih (2,9%), prometu (11,0%), javnih službah in svobodnih poklicih (18,5%) ter kot dninarji in delavci (1,5%). Delež upokojencev in rentnikov je bil 14,8% in ostalih 11,1%.³ Predvsem njihov gmotni položaj je bil tisti, ki je pogojeval razlike v prehrani.

Na osnovi nekaterih etnoloških raziskav lahko sklepamo, da so bili najpogostejši kupci na živilskem trgu srednji in višji sloji prebivalstva, medtem ko nižji sloji niso predstavljali pomembnih odjemalcev. Številne delavske družine so na domačih vrtovih in najetih njivah pridelovale zelenjavo, ki je predstavljala osnovne sestavine njihove prehrane.⁴ Uživali so predvsem sezonsko sadje z domačega vrta. Pogosto so na domačih dvoriščih gojili kokoši, zajce, race ali celo prašiče.⁵ Ker so si delavske družine velik del prehrane oskrbele same, so živilski trg obiskovale bolj redko. S pomočjo živilskega trga torej lahko dobimo določen uvid predvsem v prehranjevanje srednjih in višjih mestnih slojev prebivalcev, še posebno tistih, ki so živeli v ožjem mestnem središču, ki niso imeli lastnih vrtov in so bili zato v večji meri odvisni od živilskega trga.

Tedenski, mesečni in letni cikel trga ter prehrana Ljubljančanov

Živilski trg ima svoje dnevno, tedensko, mesečno in letno življenje. Z vidika prehrane mesta je zanimiv predvsem tedenski, mesečni in letni cikel. Trg namreč svojo ponudbo prilagaja kupcem in kupci se prilagajajo trgu. Med tednom sta glede na vrsto ponudbe na trgu izstopala petek in sobota, v prehrani meščanov pa petek in nedelja (živila za nedeljo so nakupovali v soboto). Za večino Ljubljančanov je bil petek postni dan in to se je kazalo tudi na petkovem živilskem trgu, kjer sta bila zelo živahna predvsem mlečni in ribji trg. Ne smemo pozabiti, da so bili to časi brez hladilnikov in zamrzovalnih skrinj, in hitro pokvarljivih živil ni bilo mogoče kupovati vnaprej. Prodaja živil rastlinskega izvira se ob petkih ni bistveno razlikovala od siceršnje prodaje ob tržnih dneih. Za revnejše sloje prebivalcev pa je bil tako ves teden v znamenju posta. Značilna postna pa tudi siceršnja tedenska živila revnejših so bila poleg krompirja še fižol, zelje, repa in ohrovt. Razno uvoženo in zgodnjo zelenjavo so si lahko privoščili le premožnejši. V sezoni gob so gospodinje na postne dni kazale tudi večje zanimanje za gobe, ki so jih uporabljale za prikuhe.

² Igor Vrišer: Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane. - Ljubljana 1956, 29.

³ Janja Žagar: Oblačilna kultura delavcev v Ljubljani med prvo in drugo svetovno vojno. - Ljubljana 1994, 17.

⁴ Primerjaj Slavko Kremenšek: Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem. - Ljubljana 1970, 76-77; Mojca Ravnik: Galjevica. - Ljubljana 1981, 80; Breda Pajsar, Nena Židov: Občina Ljubljana Bežigrad. - Ljubljana 1991, 83.

⁵ Primerjaj Mojca Ravnik: Galjevica, 80; Breda Pajsar, Nena Židov: Občina Ljubljana Bežigrad, 76; Maja Godina: Iz mariborskih predmestij: o življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941. - Maribor 1992, 71.

Med postna živila so sodili mlečni izdelki kot so maslo, skuta in smetana. Ta živila so ob petkih (za pripravo npr. sirovih štrukljev in zavitkov) nakupovali predvsem tisti sloji prebivalcev, ki so z njimi nadomestili mesna živila. Kaže, da se je začel trdi sir uveljavljati v prehrani Ljubljančanov v začetku tridesetih let. Na trgu so kupci kazali precej zanimanja za gorenjski sir v hlebcih (najdražji je bil bohinjski sir), ki so jih prodajalci rezali na kose. Nič manjše pa ni bilo povpraševanje tudi po vrhniškem siru. Sprva so gospodinje kupovale sir predvsem ob petkih, leta 1932 pa »ljudje sir vedno bolj cenijo in gospodinje ga pridno kupujejo ne le za petek, marveč tudi za druge dneve«. ⁶ Sploh naj bi se mlečni izdelki v tem času precej uveljavili v prehrani Ljubljančanov, o čemer pričča tudi podatek, da je bil leta 1930 na živilskem trgu le en prodajalec vrhniškega sira, leta 1932 pa je bilo tudi do dvajset stojnic s sirom, maslom in mlekom. ⁷

Prodajalci mlečnih izdelkov ob leonišču leta 1935. (Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo FF v Ljubljani)

Živahen petkov ribji trg, kjer so prodajali polže, žabje krake, sladkovodne in morske rake ter sladkovodne in morske ribe, je kazal, da so meščani upoštevali post. »Ljubljančani strogo držimo na post, tako ob navadnih petkih, na druge postne dni, /.../. Nekateri na deželi sicer dvomijo o tem, ker so prepričani, da so mestni ljudje izgubili še celo spoštovanje pred velikim petkom, toda to ni res, /.../. Kdor je danes obiskal ribji trg in videl, s kakšno vnemo gospodinje kupujejo ribe, žabe in polže, ki so slastna postna jed, ta je moral postati prepričan, da se tudi v mestu strogo držimo cerkvene zapovedi.« ⁸ Seveda tudi za ta del trga lahko rečemo, da so ga obiskovali le premožnejši, saj

⁶ Slovenec št. 25, 31. januar 1932, 5.

⁷ Slovenec št. 190, 21. avgust 1932, 4.

⁸ Slovenec št. 71a, 27. marec 1937, 3.

tisti, ki si med tednom ni mogel privoščiti govejega mesa, ki je bilo najcenejše, si tudi ob petkih ni mogel kupiti dražjih rib.

Žabje krake naj bi si ob petkih privoščil predvsem srednji sloj prebivalstva. Sicer pa je bila količina žabjih krakov in cena odvisna od sezone in od vremenskih razmer. Aprila leta 1937 so bili npr. prva dva petka v mesecu žabji kraki na trgu redki in zelo dragi zaradi naraslih pritokov Ljubljanice in jih je lahko kupil le malokdo.⁹ Polži so se pojavljali na trgu predvsem v obdobju, ko so bili zalizani. Sezona za sladkovodne rake je bila nekako od maja do konca avgusta, ko naj bi bil rak najbolj užiten. Sladkovodni raki so se zaradi račjih kug v preteklosti v dvajseth letih na trgu le redko pojavljali, stanje se je nekoliko izboljšalo v začetku tridesetih let, vendar so bili raki dragi. Maja, leta 1935 je npr. stal rak 3-4 din,¹⁰ zato naj bi bilo v Ljubljani »vse manj sladokuscev, ki si morejo privoščiti to drago, a dobro jed«.¹¹ Leta 1937 so se raki celo na krožnikih sladokuscev redkeje pojavljali, ker so jih dobavitelji iz Loške doline in Ceknice izvažali na Dunaj.¹² Poleg slovenskih sladkovodnih rakov so Ljubljančani sredi tridesetih let občasno uživali še bosanske in srbske rake, ki so bili nekoliko cenejši in zato lažje dostopni.

Kaže, da v začetku dvajsetih let ribe še niso imele pomembne vloge v prehrani Ljubljančanov. Na živilski trg so npr. leta 1921 dovažali predvsem bele ribe in posamezne ščuke, boljše ribe so pokupile restavracije.¹³ Kaže tudi, da meščani niso bili zelo veščji v ravnanju z ribami, zato so jim v dnevnem časopisju dajali ustrezna navodila. »Popolnoma sveže morajo biti male postrvi, lipani in vse druge male ribe. Mrtve male ribe shranjene za drugi dan na hladnem prostoru sicer ne postanejo neužitne, izgube pa vrednost, velike ribe ravno nasprotno. Velika ščuka, velika postrv, sulec ali druga večja riba se mora odpreti, drob vzeti ven in s krpo očistiti, da se riba kolikor mogoče osuši. Na noben način se mrtva riba ne sme oprati, ako se jo hoče držati za kasnejši čas. Oprati se sme riba šele tik pred uporabo. S krpo osušena riba se obesi na hladan prostor; tako se drži po več dni in tudi po cel teden /.../.«¹⁴

Sredi dvajsetih let so se sladkovodnim ribam pridružile tudi morske, npr. skombi, tunina, sardele in sardine. Sploh naj bi v tem času postala riba bolj dostopna in s tem bolj razširjena, ker so začeli na trg dovažati sladkovodne in morske ribe s Hrvaške (npr. iz ribogojstva Zdenčani pri Zagrebu).¹⁵ Leta 1924 je bila cena sladkovodnih rib od 12.50 (klini, črnooke) do 60 din (postrvi). Morske ribe niso imele stalne cene, ker se je ta spreminjala glede na vreme in s tem povezano količino pripeljanih rib.¹⁶ Leta 1930 je bilo na trgu sedem stalnih prodajalcev rib.¹⁷ Leta 1932 je cena ribam padla za skoraj eno tretjino in se je zato poraba zelo povečala. RIBE SO POSTALE NEKAJ TEDNOV CELO JED NAJREVNEJŠIH SLOJEV.¹⁸ Ščuke so npr. veljale za zelo drage in težko dostopne ribe. Leta 1932 pa so se na trgu pojavile ščuke, ki jih je pripeljal trgovec s Hrvaške. Junija je bila cena za kilogram 12 din. Bile so očiščene in v ledu, in gospodinje naj bi jih tako

⁹ Slovenec št. 81, april 1937, 4.

¹⁰ Slovenec št. 113, 18. maj 1935, 4.

¹¹ Slovenec št. 107, 11. maj 1935, 4.

¹² Slovenec št. 36, 13. februar 1937, 4.

¹³ Slovenec št. 70, 27. marec 1921, 3.

¹⁴ Slovenec št. 284, 16. december 1923, 5.

¹⁵ Slovenec št. 92, 20. april 1924, 5.

¹⁶ Slovenec št. 171, 1. avgust 1924, 4.

¹⁷ Slovenec št. 63, 16. marec 1930, 3.

¹⁸ Slovenec št. 38, 15. februar 1933, 4.

navdušeno kupovale, da so skoraj podrle stojnico.¹⁹ »Dolgo časa so veljale ribe pri nas za luksuzno jéd, ki si jo morejo privoščiti le petični ljudje. /.../ Postrvi in krapi veljajo še vedno za take jedi. /.../ Naenkrat pa je prišel v Ljubljano damping ščuk, ki jih dobavlja na ljubljanski trg tvrčka Vajda iz Čakovca. /.../ Zanimivo je bilo gledati, kako so se okoli ribjega trga zbirale preproste revne gospodinje, ki so prišle komaj z dvemi, tremi kovači na trg ter zbirale ščuke, ki so jim bile do sedaj velik luksus.«²⁰

Kljub temu, da naj bi bile ribe v začetku tridesetih let že bolj uveljavljene, pa »je riba pri nas še vedno nekakšen luksus, ki si ga privoščijo samo tisti, ki tudi ob petkih ne morejo biti brez mesa.«²¹ Ribe naj bi bile, še posebno ob petkih, predrage, pa še te naj bi pokupile restavracije in bogatejši sloji, medtem ko za manj premožne sloje ni ostalo nič.²² Vendar pa naj bi se Ljubljana v tem času vedno bolj privajala na ribe. »Pred dobrimi dvajsetimi leti prodajalec rib sploh ni imel nobene kupčije. Vse drugače pa je danes. /.../ Riba je v Ljubljani še vedno specialiteta in še dolgo ne bo ljudsko živilo.«²³ Leta 1935 Slovenec že govori o ribah v Ljubljani kot o ljudski hrani. »Gospodinje so se včeraj kar pulile za savske ščuke. /.../ Ob petkih naj bi torej postale ribe ljudska hrana.«²⁴ Kaže, da so bile naslednje leto cene zopet višje. »Cene ribam so previsoke in si jih ob petkih ne morejo privoščiti manj imoviti sloji.«²⁵ Leta 1938 naj bi bile ribe za povprečnega meščana še vedno predrage. Žive ščuke so marca stale 24 in ubite 16 din za kilogram, postrvi pa 40 din.²⁶

Junija 1934 še beremo, da »Ljubljančani raje segajo po domačih sladkovodnih ribah, po tunini segajo le redko«²⁷, ker je bila zelo draga. Po dveh mesecih pa se je položaj po zaslugi izjemnega ulova v Kvarnerju povsem spremenil in številni Ljubljančani so si lahko prvič privoščili tunino. »Široki sloji Ljubljanec so bili pred vojno redkokdaj tako srečni, da bi si bili privoščili delikatesne morske ribe, med te šteje tudi »tunja« ali »tunina«, kakor pravijo tej ribi Tržačani. Zgodilo se je sedaj prvič, da je prišla ta riba na ljubljanski trg v veliki množini in da so jo prodajali po cenah, ki so jih zmogli manj premožni ljudje. /.../ Primorski ribiči so imeli predvčerajšnjim v Kvarneru najbogatejši lov tunja. Nalovili so ga take množine, da niso vedeli, kje in kako naj bi ga razpečali. /.../ Od 8.30 do 11. dopoldne je bil velik naval gospodinj, bilo jih je gotovo do 200. Večino so tvorile primorske gospodinje, ki se razumejo na kuhinjsko pripravljanje te ribe. Tudi Ljubljančanke so segale po tunju, toda na tihem so primorske prijateljice spraševale, kako naj se tunj okusno pripravi. Tudi nekateri dalmatinski gostilničarji so se oskrbeli s tunjem, ki so kupili kar celo ribo po 10 din kg. Na drobno so ribo prodajali po 12-16 din kg. /.../ Mnoge gospodinje so bile vesele, da je prišel tunj na ljubljanski trg tako poceni, kajti siromak si ne more privoščiti te delikatese pri ceni 36 din za kg.«²⁸

Leta 1937 so na trgu prvič prodajali nasoljene sardele v sodčkih po 1 din dve sardeli.²⁹ Aprila leta 1940 so se menda na ribjem trgu kupci kar topli za sardele, ki so

¹⁹ Slovenec št. 144, 25. junij 1932, 4.

²⁰ Slovenec št. 195, 27. avgust 1932, 4.

²¹ Slovenec št. 82, 12. avgust 1933, 4.

²² Slovenec št. 175, 4. avgust 1934, 4.

²³ Slovenec št. 91, 21. april 1934, 4.

²⁴ Slovenec št. 241, 19. oktober 1935, 4.

²⁵ Slovenec št. 112, 16. maj 1936, 4.

²⁶ Slovenec št. 53, 5. marec 1938, 4.

²⁷ Slovenec št. 135, 16. junij 1934, 4.

²⁸ Slovenec št. 191, 24. avgust 1934, 4.

²⁹ Slovenec št. 60, 13. marec 1937, 4.

bile takoj razprodane.³⁰ Julija pa se je poraba rib, predvsem sardel in sardelic, občutno zmanjšala, kar naj bi bilo posledica pomanjkanja olja.³¹ Nekoliko manjša je bila prodaja rib, predvsem morskih, poleti, ker so se zaradi vročine in dolge poti rade kvarile. Tudi kupcev rib je bilo v tem času manj; premožnejši sloji prebivalcev, ki so bili ob petkih največji odjemalci rib, pa so odšli na počitnice. Sredi leta 1940 sta bila zaradi varčevanja z živili uvedena še dva postna dneva. Ob sredah, četrtek in petkih je bilo prepovedano prodajati sveže goveje, svinjsko in telečje meso. Prepoved pa ni veljala za drobovino.³² Tisti, ki se niso mogli odpovedati mesu, so kupovali domače zajce, kure, pure, domače golobe in gosi, katerih prodaja ni bila omejena. Po zaslugi treh brezmesnih dni se je povečalo tudi zanimanje za ribe.

Za razliko od postnega petka (in kasneje so mu dodali še sredo in četrtek) je bila nedelja dan za izbornejšo prehrano. Tisti, ki so imeli ves teden bolj ali manj postno hrano, so si v nedeljo privoščili govedino, ki je bila relativno poceni. Glede na prodajo na trgu lahko sklepamo, da je bila ob nedeljah na mizi Ljubljčanov zelo pogosto perutnina. Kokoši, piščance in mlade golobe so gospodinje ob sobotah kupovale za nedeljski priboljšek. Upoštevati je treba dejstvo, da se je perutnina večinoma prodajala živa in je bilo treba kupiti celo žival, česar pa si vsi niso mogli privoščiti. Občasno so si pomagali tako, da so na trgu kupili mršavo perutnino in jo doma dopitali. Kaže, da so k povečani porabi perutnine vplivali med drugim tudi Bosanci, ki so v začetku tridesetih let dokaj redno zalagali ljubljanski trg s perutnino, ki je bila precej cenejša od domače. Perutnina je postala bolj dosegljiva za širše mestne sloje tudi zaradi uvedbe novih načinov prodaje. Leta 1934 je začel prihajati v Ljubljano bosanski trgovec s perutnino, katere cene so bile v primerjavi z domačo perutnino že tako nizke. Kot prvi je gosje in puranovo meso sekal na kose in ga prodajal glede na težo. Imel je veliko prometa, ker je »revnejšim ljudem za razmeroma majhen denar omogočil, da so si kedaj mogli privoščiti tudi kaj boljšega. Cele živali si danes revno plačani Ljubljčanji ne morejo privoščiti. Pač pa si je marsikaka ženica za par dinarjev lahko kupila večji ali manjši košček gosi ali purana in potem imela doma kurjo župco in še pečenko povrh. Nenadoma pa je od nekod prišla prepoved, da ta trgovec perutnine ne sme več prodajati na kose. S tem je udarjenih mnogo revnih ljudi.«³³

Ponudba in prodaja na trgu kažeta, da je prihajalo, predvsem med nižjimi in srednjimi sloji prebivalstva, do razlik med prehrano na začetku in koncu meseca. Boljšo prehrano so si lahko privoščili številni Ljubljčanji le v začetku meseca, ko so dobili mesečno plačo, zato je bil prvo soboto v mesecu posebno dobro založen perutninski trg. »Gospodinje so pridno kupovale rejene piščance za novo nedeljo v mesecu, ki naj bi prinesla v jedilni list skromnejšega človeka vsaj nekaj sprememb.«³⁴ Slabše založen živilski trg konec meseca je kazal na to, da je šla mesečna plača h koncu in številni kupci so si lahko privoščili le najnujnejše. Poleg mesa in perutnine kaže, da takrat tudi za sadje ni bilo dovolj denarja. Ob koncu meseca je namreč prodaja sadja na trgu vedno upadla.

Letni cikel prehranjevanja so pogojevala sezonska živila in prazniki. Ljubljčanji so večinoma uživali sezonska živila, v okviru tega pa je seveda prihajalo do razlik zaradi

³⁰ Slovenec št. 78, 6. april 1940, 7.

³¹ Slovenec št. 152, 6. julij 1940, 7.

³² Slovenec št. 153, 7. julij 1940, 7.

³³ Slovenec št. 23, 28. januar 1934, 4.

³⁴ Slovenec št. 225, 4. oktober 1931, 4.

različnih gmotnih razmer. Uvožena zgodnja zelenjava se je na trgu pojavljala le v manjših količinah, saj si jo je le redkokdolk lahko privoščil, enako tudi prvo uvoženo sadje. Prvih česenj je bilo npr. na trgu le po nekaj kilogramov in so jih prodajali v šopkih. Konec maja in v juniju so začeli prihajati na trg gozdni sadeži. Kaže, da je bilo med gospodinjami, ki so imele dovolj denarja za nakup sladkorja, precej razširjeno konzerviranje gozdnih malin in borovnic. Maline so nakupovale za kuhanje malinovca. Leta 1932 je bilo npr. julija v enem dnevu na trgu okrog 1500 litrov gozdnih malin in so bile skoraj vse razprodane, ter okoli 1000 litrov borovnic.³⁵

V juniju in juliju so se pojavile na trgu sveže okopavine, solata, zelje, čebula, česen, grah ter prva nova jabolka in hruške. Gospodinje so za konzerviranje nakupovale stročji fižol in kumarice za kisanje. Konec tridesetih let so kisale tudi že papriko. Konec poletja in v začetku jeseni so nakupovale sadje za pripravo kompotov in marmelad. Zelo razširjeno je bilo npr. kuhanje slivove marmelade, še posebno potem, ko so začeli slive po nižjih cenah na trg dovažati bosanski trgovci. Dobro poznano je bilo tudi vkuhanje brusnic, ki so veljale za izredno slaščico. Konec tridesetih let je bilo na trgu manj brusnic kot nekoč, in tako so jih gospodinje tudi vse manj vkuhavale. Kaže, da je bila dokaj razširjena uporaba gob, tako za sprotno pripravo kot za vlaganje v kis in sušenje. Ljubljanci naj bi zelo radi jedli zlasti jurčke, revnejši sloji pa tudi lisičke, mavrahe, kozje parklje, mraznice in čebularje.³⁶ Manj znane gobe so gospodinje nerade kupovale. Ogromne količine gob so bile na trgu npr. oktobra leta 1932. »Tolike množine gob na ljubljanskem trgu še nismo videli. /.../ Vse gospodinje so nosile s trga množico gob. Na trgu je bilo okoli 10 000 kg gob.«³⁷ Za vlaganje v kis so bili najbolj cenjeni jurčki. Trg je bil dobro založen z jajci od marca do septembra, za zimski čas so jih gospodinje shranjevale v apnu. Tako rekoč vse leto, razen poletnih mesecev, je šlo dobro v promet kislo zelje in repa.

Sicer pa so letni cikli trga in prehranjevanja pogojevali tudi prazniki. Na cvetno nedeljo so bile med premožnejšimi prebivalci obvezne pomaranče, zato so jih branjevke v soboto prodale več kot prej ves teden. Tudi za veliko noč so si premožnejši kupci privoščili limone in pomaranče. Od mesnin je šlo dobro v promet prekajeno meso, posebno gnjat. Zaradi barvanja pirhov se je povečalo povpraševanje po jajcih, na trgu je bilo tudi veliko hrena. Kaže, da aleluja konec dvajsetih let v Ljubljani ni več sodila med velikonočne jedi, saj repni olupki na trgu niso šli dobro v promet.³⁸ Zato pa so gospodinje za peko potic nakupovale maslo, smetano, mleko, rozine, orehe in med. Pred Martinovo nedeljo so Ljubljanci na trgu nakupovali piščance, pure, gosi, race in kopune, v promet pa je šla tudi gosja mast.

Za božič so si tudi manj premožni Ljubljanci privoščili nekaj južnega sadja, npr. pomaranče, limone, datlje in suhe fige. Tudi potica je bila obvezna, zato so gospodinje na trgu nakupovale potrebne sestavine. Med božična živila je sodila perutnina. Premožnejši so si privoščili purane, race in gosi. Sicer naj bi Ljubljanci zaradi visokih cen jedli malo puranov, rac in gosi.³⁹ Pred božičem npr. leta 1939 je bil trg založen z lepimi purani, štajerskimi kopuni in kokošmi. Iz okolice Ormoža so pripeljali dobro pitane purane po 80-110 din. Kopuni so stali 45.50 din, kokoši pa od 30 din dalje. Ker

³⁵ Slovenec št. 170, 28. julij 1932, 4.

³⁶ ZAL, Reg. I, fasc. 2010, f. 26.

³⁷ Slovenec št. 233, 11. oktober 1932, 4.

³⁸ Slovenec št. 74, 30. marec 1929, 5.

³⁹ ZAL, Reg. I, fasc. 2116 (1933), f. 541.

so se purani podražili, so celo mnogi premožnejši ljudje kupovali slabše rejene purane in jih do božiča še nekoliko dopitali.⁴⁰ Nekateri so si za božič omislili divjačino in druge vrste mesa in mesnih izdelkov. Na silvestrovo so na trgu prodajali srne, divje zajce in divje race. Seveda pa so bila vmes tudi obdobja kriz, ko se je tudi praznični jedilnik nekoliko spremenil. Tak primer je bil npr. božič leta 1926. »Druga leta so ljudje kupovali najraje perutnino, letos pa so kupovali največ cenejše goveje meso in zelenjavo. Ne more si vsakdo privoščiti v teh časih za praznike purana ali pitane gosi in dosti jih je v Ljubljani, ki bodo veseli, če bodo imeli dovolj, da se sploh nasitijo.«⁴¹ Stiska in huda kriza sta se leta 1933 odražali na mesarskih stojnicah, ki pred božičem niso bile tako oblegane kot so bile včasih pred božičnimi prazniki.⁴² Sicer pa je letni promet na trgu nekoliko upadel septembra. V družinah, kjer so bili šoloobvezni otroci, so imeli takrat bolj skromno prehrano, ker so morali kupiti šolske potrebščine in knjige.

Kot vidimo, nam lahko ljubljanski živilski trg iz dvajsetih in tridesetih let 20. stoletja kar precej pove o tedanjem prehranjevanju meščanov. To pa predvsem zato, ker je bilo takrat v mestu bistveno manj trgovin, kot jih je npr. danes. Nekatero vrsto živil pa je bilo sploh mogoče kupiti le na trgu. Na osnovi prodaje na živilskem trgu lahko ugotovimo, da so Ljubljančani uživali predvsem sezonska živila, večji del »domača« in delno tudi uvožena. Seveda so bile predvsem gmotne razmere tiste, ki so pogojevale razlike v nakupovanju posameznih vrst živil in v prehrani. Tedenski, mesečni in letni cikel trga je bil v tesni soodvisnosti s ciklusi prehranjevanja meščanov. Živilski trg je pripomogel, da so se med Ljubljančani uveljavila v tem obdobju nekatera nova živila (npr. dinje, lubenice in paprika). Z razširjeno ponudbo, z zunanjimi trgovci in z uvedbo novih načinov prodaje pa so nekatera živila postala (vsaj občasno) bolj dostopna širšim slojem mestnih prebivalcev.

Literatura:

Godina Maja: Iz mariborskih predmestij. O življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih 1919 do 1941. - Maribor 1992.

Godina Maja: Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja : doktorska disertacija. - Ljubljana (Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo) 1995.

Baš Angelos: Prehrana. - V: Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980, str. 112-118.

Kremenšek Slavko: Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem. - Ljubljana 1970.

Novak Vilko: Prehrana. - V: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, Vprašalnica 5, Ljubljana 1976.

Pajsar Breda, Nena Židov: Občina Ljubljana Bežigrad. - Ljubljana 1991.

Ravnik Mojca: Galjevica. - Ljubljana 1981.

Vrišer Igor: Razvoj prebivalstva na območju Ljubljane. - Ljubljana 1956.

Žagar Janja: Služkinje v Ljubljani. - Traditiones 15/1986, str. 19-49.

Žagar Janja: Oblačilna kultura delavcev v Ljubljani med prvo in drugo svetovno vojno. - Ljubljana 1994.

Židov Nena: Ljubljanski živilski trg: odsev prostora in časa (1920-1940). - Ljubljana 1994.

⁴⁰ Slovenec št. 288, 17. december 1939, 7.

⁴¹ Slovenec št. 293, 24. december 1926, 5.

⁴² Slovenec št. 293, 24. december 1933, 4.

*Summary***Ljubljana's Market and the Urban Diet in the Twenties and Thirties of the Twentieth Century**

Although it cannot cover all the aspects ethnology is interested in as far as food is concerned, Ljubljana's market in the twenties and thirties of this century can tell us quite a lot about the diet of Ljubljana's residents. Since poor people rarely shopped at the market, the market is primarily a source of information on middle and upper-class diet. Friday's market, usually well-stocked with vegetables, dairy products and fish, shows that the tradition of meatless Fridays was respected. Poultry, however, was a favorite Sunday dish, so that on Saturdays the market was overflowing with it. At the beginning of the month, after payday, a well-stocked market awaited housewives who could then afford to spend more. However, at the end of the month, when wallets were empty, the supply was meager and the fare more modest. Seasonal produce governed both the yearly cycle of market supply and the diet of Ljubljana's residents. The yearly market and diet cycle was also affected by holidays, when customers shopped for holiday dishes. The market was especially rich before Palm Sunday, Easter and Christmas. It was also a place where city dwellers got acquainted with new food, which later became popular and more affordable to the population at large.

Inga Miklavčič-Brezigar

Materialna kultura v domoznanski literaturi na Goriškem

Prispevek obravnava opise materialne kulture v temeljnih domoznansko naravnanih delih za območje Goriške (Severna Primorska), iz katerih lahko spoznavamo materialno kulturo tega območja v 18., 19. in 20. stoletju

The paper reviews the descriptions of material culture in the basic local studies literature on the region of Goriško (Northern Littoral), which gives us a picture of the material culture of this region in the 18th, 19th and 20th century.

Opisi etnoloških elementov materialne kulture v literaturi, ki na domoznanski način¹ obravnava bodisi Goriško² kot kulturno-zgodovinsko zaokroženo celoto od Tolminskega do Krasa in Vipavske doline ali posamezna območja in kraje na Goriškem, segajo v 18. stoletje. Vendar pa prve informacije o mediteranskem gospodarstvu, noši in prehrani Vipavcev in Kraševcev v okviru tedanje Kranjske, iz katerih lahko zaslutimo materialno kulturo tudi goriških Vipavcev in Kraševcev v 17. stoletju, dobimo že v Valvasorjevi Slavi Vojvodine Kranjske iz leta 1689, ki sicer Goriške ne obravnava.* Med prva domoznanska dela, ki obravnavajo Goriško, lahko štejemo Muznikovo knjigo Clima Goritiense iz leta

¹ O vsebini pojma domoznanstvo glej razprave v Etnologija in domoznanstvo, Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, Ljubljana 1989.

² Goriška je svojo identiteto dobila v srednjem veku in jo utrdila kot Goriška grofija (kasneje združena z Gradiščansko) pod Avstrijo. Goriška v zgodovinskem smislu (v novejši upravni terminologiji se je za to območje uveljavil tudi pojem Severna Primorska) obsega naravno zaokroženo območje s središčem v Goriški kotlini, severozahodnim Zgornjim Posočjem in jugozahodnim goriškim Krasom in Vipavsko dolino. V tem okviru se oblikujejo razmeroma samostojne pokrajine: Tolminsko, Kanalsko, Goriška Brda, Goriška ravnina z obronki Krasa, Banjška planota ter Vipavska dolina.

* Johann Weichard Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Crain, Laybach-Nürnberg 1689, slov. prevod Mirko Rupel, Slava Vojvodine Kranjske, Ljubljana 1978.

1781.³ Zdravnik Anton Muznik, ki je dvajset let služboval kot zdravnik v Gorici, je svojo knjigo zasnoval predvsem kot opis zdravstvenega stanja v goriški deželi ter kot predstavitev metod zdravljenja in posameznih zdravstvenih primerov, ki jih je srečeval v svoji praksi. V duhu tedanjega časa je podal tudi obširen poljudnoznanstveni opis naravnih in kulturnih značilnostih dežele ter opis življenja in značaja prebivalcev. Poleg poglavij o zdravstvu je za spoznavanje materialne kulture prebivalcev na Goriškem pomemben opis prehrane Tolmincev ter Slovencev in Furlanov v Gorici.

Posamezne podatke, ki nam razkrivajo delček materialne kulture tega območja, seveda dobimo že prej, tako v urbarialnih zapisih o gospodarstvu in gospodarskih obveznostih podložnikov⁴ kot v raznih listinah in potopisih.⁵ Celovit opis zgodovinskih in domoznanskih virov za spoznavanje ljudske kulture zahodnega dela Slovenije je podal Milko Matičetov v še vedno temeljnem delu O etnografiji in folklori zapadnih Slovencev⁶ iz leta 1948. V prvem delu razprave v orisu navaja osnovne zgodovinske vire od 14. do konca 18. stoletja ter podrobneje obravnava 19. stoletje, ko se domači in tuji viri namnožijo. V drugem delu obravnava posamezne panoge ljudske kulture zapadnih Slovencev ter pri materialni kulturi posebej označi osnovne panoge kot kmečki dom, ljudsko gospodarstvo (v obravnavo vključi nabiralništvo, ribolov in lov, živinorejo s planšarstvom, poljedelstvo, obrt in trgovino) in ljudsko nošo. Namen Milka Matičetova je bil predvsem opozoriti na odprta vprašanja in naloge, ki bodoče raziskovalce ljudske kulture še čakajo. Razumljivo je, da se je v pregledu omejil na najvažnejša poglavja materialne kulture, o katerih je tudi največ virov. Tako v tem pregledu manjkajo dodatne panoge ljudske materialne kulture⁷ kot npr. vrtnarstvo, sadjarstvo, vinogradništvo, čebelarstvo, industrija in rudarstvo, gozdno gospodarstvo, promet, komunikacijska sredstva in komuniciranje, turizem, prehrana in noša.

Drugi sintetični prikaz materialne ljudske kulture alpskega dela tega območja poda več kot dvajset let kasneje v pregledu materialne kulture Zgornjega Posočja in v

³ Anton Muznik, *Clima goritiense*, Gorica 1781, prevod v tipkopisu hrani Zgodovinski inštitut ZRC SAZU, Raziskovalna enota Nova Gorica. - Njegovo življenje in delo je opisal Branko Marušič, *Tolminski zbornik* 1975, Tolminski rojak zdravnik Anton Muznik (1726-1803), str. 239-242 in *Primorski čas* pretekli, Koper 1985, 242-253.

⁴ Milko Kos, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Urbarji slovenskega Primorja I*, Ljubljana 1948 in II, Ljubljana 1954.

⁵ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki, Celovec* 1992, 38-39. Opisi treh vizitacijskih potovanj škofa Petra Carlja iz Caorla po Dravski dolini, Zilji in južni Štajerski v letih 1485-1487 so izreden vir za spoznavanje življenja na tem delu slovenske dežele, tako grajske gospode kot tudi preprostega ljudstva. V drugem delu Santonino opisuje škofovo pot leta 1486 iz Čedadu po dolini Nadiže do Kobarida, posvetitev cerkve sv. Volarja v Kredu, in pot skozi Baško grapo v Grahovo, kjer so pokosili v kmečki hiši in nato nadaljevali pot v Cerkljo in naprej v Škofjo Loko. V Grahovem so jim postregli v nizki hiši, polni dima, s svežimi orehi, kozjim sirom in zelo črnim rženim kruhom, v vodi kuhanimi jajci, osoljenimi postvimi in pečenimi piščanci ter pečenim polhom za škofa.

⁶ Milko Matičetov, *O etnografiji in folklori zapadnih Slovencev*, Slovenski etnograf 1948, 9-56. - Pregled domoznanskih in zgodovinskih del o Goriški navaja Branko Marušič v člankih: *Saggio di bibliografia slovena sul Goriziano*, *Studi goriziani* 1964, 35, str. 61-76 in *Tolminska v zgodovini*, *Zgodovinski časopis* 41, 1987, 27-34.

⁷ Po Vprašalnicah za etnološko topografijo slovenskega etničnega ozemlja so v klasifikacijo materialne kulture vključene naslednje panoge: poljedelstvo, živinoreja, vrtnarstvo, sadjarstvo, vinogradništvo, lovstvo, ribištvo, nabiralništvo, čebelarstvo, rokodelstvo in obrt, industrija in rudarstvo, gozdno gospodarstvo, promet, komunikacijska sredstva in komuniciranje, trgovina, turizem, prehrana, stavbarstvo in stanovanjska oprema, noša. - *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja*, Vprašalnica I-V., Ljubljana 1976. - Po predpisanih tematikah za Etnološko topografijo slovenskega etničnega ozemlja se vključujejo kot posebna poglavja v materialno kulturo tudi preskrba z vodo, razsvetljava, kanalizacija, ogrevanje.

Kobariškem kotu šele Angelos Baš.⁸ V obravnavi zajema deloma iz starejšega domoznanskega in etnološkega gradiva, predvsem pa iz gradiva, ki so ga zbrale raziskovalne ekipe Slovenskega etnografskega muzeja pod vodstvom Borisa Orla v terenskih raziskavah. Te so bile leta 1951 na območju Kobariškega, leta 1952 pa na Bovškem in v Trenti. Pregled je temeljit in v opisu vseh poglavitnih panog materialne kulture razkriva njeno podobo v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja.

Za celovitejši pregled materialne kulture na Goriškem pa bi bilo potrebno poleg gradiva iz Baševega pregleda upoštevati še dognanja terenskih raziskav Orlovih ekip Slovenskega etnografskega muzeja v Brdih, Vipavski dolini ter na Cerkljanskem. Potem bi morali zbrati še obsežno gradivo, raztreseno v vrsti člankov po domoznanskih delih in publikacijah, ki obravnavajo Goriško.

Opisi materialne kulture v okviru ljudske kulture v domoznanski literaturi 19. stoletja in prve polovice 20. stoletja obsegajo tako opise najvidnejših značilnosti kulture prebivalcev določenega območja kot tudi širše in podrobnejše opise, ki zajemajo gospodarstvo, trgovino, promet, industrijo in druge panoge, zajete v širšem dojemanju materialne kulture, ki je vključena v Vprašalnice za etnološko topografijo.

V začetku 19. stoletja je znani naravoslovec Balthasar Hacquet v svojem opisu ljudskega življenja južnih Slovanov,⁹ v katerem je opisal tudi zahodne Slovence, še sledil značilnim opisom najvidnejših značilnosti oz. posebnosti preprostega ljudstva po Valvasorjevem vzorcu. Pri opisu materialne kulture je tako zajel predvsem gospodarstvo, nošo in prehrano.¹⁰ Goriško deželo je Hacquet opisal v poglavju o Vipavcih: v zelo splošnem opisu je označena noša, ki jo ponazarjata tudi sliki vipavskega moža in žene, omenjena je slaba kvaliteta vina in njegovi učinki, poljedelstvo in gojenje turšice v dolinah in suša, proti kateri si ljudstvo pomaga s procesijami. Hacquet je opisal tudi prehrano. Posebej omenja polento in jed iz ohrovta ali kislega zelja ter uspešno trgovino s sadjem, posebej češnjami. V Bretonovi priredbi te Hacquetove knjige¹¹ je v poglavju o Vipavcih precej napak in nedoslednosti, pri opisu procesij ob suši pa Breton, očitno iz lastne pobude, omenja zanimiv podatek o prinašanju vode iz oddaljenih gorskih jam za zalivanje vrtov - ta podatek odkriva tudi poznavanje jam - ledenic na Goriškem, v Trnovskem gozdu in na Nanosu, iz katerih so vozili led v mesta.¹²

Sredi 19. stoletja je domoznanski pisec Štefan Kocijančič pri opisu materialne kulture že precej natančnejši, poudarek pa je še vedno predvsem na gospodarstvu in noši. V Zgodovinskih drobtincah po Goriškem nabranih v letu 1853¹³ primerja gospodarstvo Furlanov in njihovo poljedelstvo ter nošo z gospodarstvom Slovencev.¹⁴ V poglavju o Brdih opisuje sadjarstvo, vrtnarstvo (gojenje graha), trgovanje s sadjem in vinom,

⁸ Angelos Baš, O materialni kulturi v gorskih soseskah Zgornjega Posočja in v Kobariškem kotu, 18. zbornik kongresa jugoslovanskih folkloristov, Bovec 1971, Ljubljana 1973, 27-38.

⁹ I. Balthasar Hacquet, *Abbildung und Beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*, Leipzig 1801-1808. - V slovenskem prevodu in priredbi Rasta Švajgarja je delo izšlo pod naslovom: B. Hacquet, *Veneti-Iliri-Slovani*, Nova Gorica 1996.

¹⁰ Vilko Novak, Balthasar Hacquet in slovenska ljudska kultura, *Traditiones* 3, 1974, 17-68.

¹¹ M. Breton, *L'Illyrie et la Dalmatie*, Paris 1815.

¹² Jama Paradana na Lokvah, z ledenico, je obnovljena kot turistična zanimivost. - O jamah piše Boris Pangerc pri obravnavi kraških ledenic: *Ledenice, Jadranski koledar* 1986, 166-171.

¹³ Štefan Kocijančič in Tomaž Rutar, *Zgodovinske drobtinice po Goriškem nabrane v letu 1853*, *Arhiv za po-viestnico jugoslavensku*, Zagreb 1854, 173-237.

¹⁴ Štefan Kocijančič, n.d., 183-184.

poljedelstvo in nošo.¹⁵ Podobno opisuje tudi Kraševce,¹⁶ Vipavce,¹⁷ Kanalce,¹⁶ Tolmince¹⁷ in Bovčane, pri katerih omenja krošnjarenje in ovčjerejo.¹⁸ Poseben pomen za poznavanje materialne kulture planinskega gospodarstva v 19. stoletju pa ima opis tolminskih planin Tomaža Rutarja v prilogi Kociančičevih Drobtnic. Tam so poleg načina planinskega gospodarstva opisani tudi ureditev planine, planinski stan in notranja oprema ter skromna prehrana pastirjev.¹⁹

V drugi polovici 19. stoletja sta za zbiralce in raziskovalce etnografskega gradiva ljudske kulture od materialne pomembnejši duhovna kultura in ljudska besedna umetnost. V sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja se je zbiratelj ljudskega gradiva Goriških Slovencev Fran Erjavec z materialno kulturo le malo ukvarjal, kljub temu pa je v potopisu »Na kraški zemlji« opisal značilno kraško ognjišče.²⁰ V prispevkih Iz potne torbe v Letopisih Matice slovenske je Erjavec objavil množico domačih rastlinskih, živalskih in občnih imen ter s tem materialno kulturo Goriške predstavil predvsem z jezikovne plati.²¹

Obsežno delo Das Land Görz und Gradisca barona Carla Czoerniga, ki je izšlo leta 1873 na Dunaju,²² pa je pravzaprav zgled domoznanskega dela, in poleg geografskega, statistično-demografskega, upravnega in zgodovinskega opisa dežele prinaša tudi opis deželne materialne kulture v širšem smislu. Tako v kmetijsko gospodarstvo zajema poljedelstvo, živinorejo, vinarstvo, čebelarstvo, lov in ribolov. V okviru industrije opisuje svilarsko industrijo v Gorici, bombažne predilnice in tkalnice ter papirno industrijo. Posebno poglavje posveti mali in domači obrti, pri opisu trgovine upošteva promet in komunikacije. Bolj kot etnološki zapisi pa so to suhoparni opisi dejanskega stanja dežele brez folkloristične primesi opisov posebnosti ljudske kulture.

Kljub naslovu je na domoznanski način zasnovana tudi Zgodovina Tolminskega Simona Rutarja,²³ kjer so med kronološke zgodovinske podatke vpleteni opisi ljudske kulture. V okviru materialne kulture pa govori o gospodarstvu, s posebnim poudarkom na živinoreji in planinskem pašništvu. Pri poljedelstvu navaja vrste pridelkov, opisuje še gozdarstvo, kupčevanje, sejme in trgovino, obrti in rudarstvo. S tem povezuje tudi cestne razmere na Tolminskem. Ob opisu razmer na Tolminskem v 18. stoletju pa še omenja tudi posebnosti noše.²⁴ V prav tako domoznansko zasnovanem Rutarjevem delu Goriška in Gradiščanska,²⁵ za katero lahko iščemo vzor tudi v zgoraj omenjeni Czoernigovi monografiji, se pojavljajo navadni opisi panog materialne kulture kot so poljedelstvo, vinarstvo in sadjarstvo, gozdarstvo (s posebnim opisom se dotakne pogozdovanja Krasa), rudarstvo (pod naslovom »rudninski proizvodi«), živinoreja; opis materialne kulture dopolni z omembami sviloreje, perutninarstva, lova na divje živali, čebelarstva in ribarstva, male ali domače obrti in obrti, ki že prerašča v manufakturno

¹⁵ Štefan Kociančič, n.d., 189-181.

¹⁶ Štefan Kociančič, n.d., 197-198.

¹⁷ Štefan Kociančič, n.d., 201.

¹⁸ Štefan Kociančič, n.d., 222.

¹⁹ Štefan Kociančič, n.d.: Priloge k drobtinam, Tomaž Rutar, Planine, 227-230.

²⁰ Fran Erjavec (Fr. Poljanec), Spomini s pota. Na kraški zemlji, Zvon 1877, 277-280.

²¹ Fran Erjavec, Iz potne torbe, LMS 1875, 1879, 1880, 1882-3.

²² Carl von Czoernig, Das Land Görz und Gradisca, Wien 1873, v prevodu E. Pocarja: Gorizia, La Nizza austriaca, Milan 1969.

²³ Simon Rutar, Zgodovina Tolminskega, to je zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bovec in Cerkno, ž njih prirodznanskim in statističnim opisom, Gorica 1882.

²⁴ Simon Rutar, n.d., 183-184.

²⁵ Simon Rutar, Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska, Ljubljana 1892.

proizvodnjo (npr. košarstvo), ter z opisom industrije. Med obrtnike šteje tudi gostilničarje. Posebno poglavje posveti trgovini in z njo povezuje opis cest, vodnih poti in železnice, ter razvoj pošte in telegrafa. Nošo opisuje le v zelo splošnem opisu ljudske noše v 17. in 18. stoletju. Omenja, da se je zelo razlikovala od »današnje«, torej noše ob koncu 19. stoletja. Zanimiv je tudi podatek o prepovedi plaščev iz »ličja« (drevesnega lubja), da bi zavarovali gozdove. S fotografije kmečke hiše v Brdih ter s panoramskih fotografij Bovca, Kobarida, Tolmina, Gorice, Gradišča in drugih krajev pa lahko zaslutimo stavbo podobo dežele ob koncu 19. stoletja.

Med domoznanske vire lahko prav tako uvrstimo Kažipote po pokneženi grofovini Goriško-Gradiščanski, v uredništvu in izdaji Andreja Gabrščka.²⁶ Izhajati so začeli ob koncu stoletja in so neke vrste predhodniki krajevnega leksikona za območje Goriške. V popisu posameznih krajev je za raziskovanje materialne kulture pomemben pregled obrtnikov in trgovcev, gostiln in sejmov po posameznih krajih. Tudi občasne opazke ob koncu opozarjajo na tedanje turistične zanimivosti krajev.

Na domoznanski način opisovanja in še vedno na 19. stoletje je navezan spis Josipa Abrama Opis Trente iz leta 1907.²⁷ V poljudnem jeziku se ob opisovanju značaja Trentarjev dotakne skromnega poljedelstva (bolje: pridelave »čomp«-krompirja). Opisuje tudi ovčjerejo in kozjerejo, nekoliko več besed posveti lovu in gozdarstvu ter plavljenju lesa po Soči. Kot vir preživetja omeni tudi sezonsko izseljevanje. V povezavi s opisom snažnosti Trentarjev izvemo nekoliko še o notranji opreми; v značilnem domoznanskem stilu pa vključi splošne opise domače obrti, predvsem izdelovanje pohištva in predmetov iz lesa za domače potrebe in prodajo. Omeni trgovino s Kranjsko Goro in prenašanje bremen v *škufo* (na glavi), pa preskrbo z gorivom, obleko in prehrano, kjer opiše vsakdanje jedi, ter praznične ob poroki in obredno ponujanje kruha, kave in žganja ob smrti in pogrebu.

Obsežna domoznanska dela 19. stoletja so podatke o materialni kulturi prinašala v sintetičnih opisih celotnih območij. Vrsto drobnih podatkov o materialni kulturi v vsakdanjem življenju pa je prinašal periodični in revijalni tisk, ki se je razmahnil od šestdesetih let 19. stoletja dalje. Kot prvi slovenski list sploh na Goriškem je leta 1863 začel izhajati »Umni gospodar«,²⁸ glasilo cesarsko-kraljeve goriške kmetijske družbe. List je posvečen predvsem pospeševanju in izboljšanju kmetijstva. V treh letnikih do konca 1865 prinaša zapisnike glavnih zborov družbe v Gorici in Tolminu, z obravnavo za tedanje čase pomembnih vprašanj o izboljšanju pašnikov, o reji plemenske živine, o sirarstvu in kozjereji (posebej v zvezi s polemiko o prepovedi kozjereje), o sadjarstvu in svilogojstvu na Tolminskem, o poskusih hmeljarstva na Bovškem, ter o zboljšanju cest, o pogozdovanju Krasa (s polemiko o primernih drevesnih vrstah za pogozdovanje). Iz vrste različnih sestavkov izvemo za različne drobne, vendar za kmeta pomembne nasvete npr. o shranjevanju žita in o utrjevanju skednja,²⁹ o novih gnojilih in

²⁶ Kažipoti po pokneženi grofovini goriško-gradiščanski, ur. Andrej Gabršček, I. letnik, Gorica 1894. - Kažipot po Goriškem, Trstu in Istri za 1899. V. letnik, Gorica 1899. - Kažipot po Goriškem in Gradiščanskem in koledar za navadno leto 1911, XVI. letnik, Gorica 1911. - Po prvi svetovni vojni: Ročni kažipot po slovensko Goriško-Gradiščanskem in njemu pridruženih okrajih za l. 1923, Gorica 1923.

²⁷ Josip Abram, Opis Trente, Planinski vestnik 1907.

²⁸ Ivan Marušič, »Umni gospodar« (1863-1865), prvi slovenski kmetijski časnik na Primorskem, Goriška srečanja XX, 1969, 22-24. - Edini popolni izvod vseh treh letnikov »Umnega gospodarja« hrani knjižnica »Stanka Škrabca« Frančiškanskega samostana na Kostanjevici pri Novi Gorici.

²⁹ Umni gospodar 1863, I, 54: članka: Kako se prežene iz žita duh po plesnjem? in Kako se da za skednje (ali gumna) dober tlak narediti?

gnojenju,³⁰ o vinu,³¹ o sadjereji,³² o živinski klaji in o pomembnosti čistoče v hlevih in na pašnikih,³³ o pridelovanju bombaža, s čimer so na Goriškem poskušali,³⁴ o kostanjih,³⁵ nasvet proti gnitju krompirja.³⁶

Viri gospodarskih in kmetijskih vesti, pomembnih za pregled tega dela materialne kulture, so tudi nasledniki Umnega gospodarja, prav tako v izdaji Goriške kmetijske družbe, tako Gospodarski list v izdajah 1869-1879 in 1881-1902, Kmetovalec 1875-1877 in Primorski gospodar od 1905-1914. Vsebina te vrste periodičnega tiska je večinoma pedagoško naravnana in listi prinašajo predvsem nasvete, vzglede ter novosti na kmetijskem in gospodarskem področju.

V sklopu časnikov, ki prinašajo pomembnejše prispevke ter vesti v zvezi z materialno kulturo goriškega območja ob koncu 19. in začetku 20. stoletja naj kot primer³⁷ predstavimo le »Sočo«, politični list liberalne usmeritve, ki je spremljal politično in gospodarsko življenje Slovencev na Goriškem od 1871 do 1915. Prinaša članke povsem domoznanskega in potopisnega značaja v rubriki *listek*, kjer ob splošnem opisu pokrajine in ljudi dobimo tudi podatke o materialni kulturi.³⁸ Mnoge drobne podatke pa dobimo v člankih, dopisih in predvsem v posebni rubriki, namenjeni gospodarstvu (najprej poimenovani Kmetijske in trgovske vesti, nato Gospodarstvo, Narodno gospodarstvo in Trgovsko-obrtne in gospodarske vesti). Prvi letniki Soče npr. objavljajo cenike

³⁰ Umni gospodar 1863/I, 68: Zgoščen poživaljen gnoj. - 1864/II, str. 22: Narboljši gnoj za sadna drevesa.

³¹ Umni gospodar 1863/I, 68, 69: Kako se da prav lahko spoznati ali je črno vino samonasebno (natirlih) ali umetno (kunštino) barvano?

³² Umni gospodar 1864/II, 3, 4: O sadjereji (govor A. Pavletiča na glavnem zboru v Tolminu, v katerem propagira sadjarstvo).

³³ Umni gospodar 1864/II, 5: Glavne pravila (regelce), kdaj in kako živini klasti in pojiti jo. - 89-91: Kmetje, živinorejci, kdaj boste vendar pametni?

³⁴ Umni gospodar 1864/I, 5: Bombaž in pridelovanje njegovo (prevod iz nemščine).

³⁵ Umni gospodar 1864/II, 91: Kako se dajo žlahtni kostanji hitro pa gotovo izrediti.

³⁶ Umni gospodar 1865/III, 73: Pomoček, da krompir ne gnije.

³⁷ Predstavitev vseh notic in omemb materialne kulture v časopisu Soči bi zahtevala posebno obravnavo, zato so v opombah navedeni le obširnejši članki in prispevki s tega področja.

³⁸ Soča 1871, št. 1-2: Štefan Širok, Od Gorice do Trnovega. - Soča 1872, št. 12, 13, 18: Iz Trsta na Kras (podp.: Kraševce). - Soča 1873, št. 45: Idrjska dekleta - o klekljanju v Idriji (podpis G. L.). - Soča 1974, št. 46: J. Rebek, Trgatev v Vipavski dolini. - Soča 1978, št. 27: Bovec in njegova okolica. Soča 1879, št. 41, 42, Tomaž Rutar, Razor (ponatis iz Kociančičevih Drobntin) - Soča 1883, št. 43: Moj sprehod: S Plešivca nad Trento; št. 44 in 46: J. Kugy, Julijske Alpe. - Soča 1884, št. 9: Narodno blago na Cerkljanskem (podpis: Čižmarjev Tone). - Soča 1884, št. 36: Abram, Trentarske pripovedke.

³⁹ Soča 1871-1873, posamezne številke: Cenik raznega blaga na goriškem trgu.

⁴⁰ Soča 1874, št. 18-19: Razdelitev občinskih pašnikov; št. 19: Kmetijske in trgovske vesti: razpis daril za dobro urejena gnojišča - s smernicami za ureditev gnojišča; ista: O možnosti izdaje kmetijskih knjig na posodo; št. 20: Kmetijske in trgovske vesti: Razpis denarnih daril za ustanavljanje sirarskih in mlekarskih družb. - Soča 1876, št. 41: Dopis iz Sela o razdelitvi občinskih zemljišč; Dopis iz Bovca o revščini v Soči in Trenti. - Soča 1877, št. 14: Dopis iz Sv. Lucije o predavanju o sadjarstvu. - Soča 1883, št. 51: članek Zakaj propada kmečki stan? - Soča 1884, št. 43, 44: Nekoliko opomb o kmetijskih razstavah. - Soča 1885, št. 51, 52: Blagovoljen svet kmetovalcem goriške okolice. - Soča 1886, št. 1, 3, 5, 6: v nadaljevanjih: Blagovoljen svet kmetovalcem goriške okolice. - Soča 1889, št. 1: Razkosavanje kmetij je nevarno kmetu in državi. - Soča 1900, št. 1: Nekoliko glavnih vzrokov, zakaj propada kmečki stan (podpis: Kmetoljub). - Soča 1895, št. 30: Naše rane, dopis S Tolminskega o razmerah na kmetih. - Soča 1901, št. 70, 72, 75, 94, 95, 98, 135, 136: Organizacija kmetije (zgodovinski pregled razvoja kmetije in kmetijskih odnosov v državah Evrope in Amerike). - Soča 1906, št. 94: O kmetijskih potrebah; št. 103: Misli slovenskega kmeta (ponatis iz Narodnega lista). - Soča 1907, št. 145: Kmet in draginja. - Soča 1908, št. 25: Za gospodarsko povzdigo goriške dežele (spomenica poslanca A. Štreklja). - Soča 1909, št. 59: Trgovsko-obrtne in gospodarske vesti: Dopust vojakom za časa zetje. - Soča 1914, št. 57: Naše kmetije (o solidarnosti med kmetijami, zaradi pomanjkanja mož, ki so v vojaški službi).

pridelkov in drugega blaga na goriškem trgu.⁴⁹ Prispevki in dopisi so večinoma izobraževalnega značaja, z namenom izboljšati kmetijstvo in gospodarstvo, in sledijo tekočim dogodkom. Tako se v Soči pojavljajo naslednje panoge materialne kulture: kmetijstvo, splošno, z izobraževalno vsebino⁴⁰, poljedelstvo⁴¹, živinoreja⁴², vinogradništvo in vinarstvo⁴³, sadjarstvo⁴⁴, gozdarstvo⁴⁵, izgradnja cest⁴⁶ in železnice⁴⁷, vodovodi in elektrifikacija,⁴⁸ trgovina in obrt, s poudarkom na ustanavljanju in razvoju obrtnih in združenih društev⁴⁹ ter celo o športu ob začetkih smučanja na Trnovski planoti.⁵⁰ Podobno kot v liberalni »Soči« lahko zasledujemo vesti in poročila s področja materialne kulture tega časa tudi v tedanjih periodičnih glasilih klerikalne usmeritve »Primorskem listu« (1893-1914) in »Gorici« (1899-1914).

Med domoznanskimi deli, ki obravnavajo Goriško v prvi polovici 20. stoletja, je potrebno omeniti dela Furlanskega planinskega društva »Società Alpina Friulana«, ki je v seriji Guida del Friuli izdalo dve knjigi: Guida delle Prealpi Giulie leta 1912⁵¹ in Gorizia con le vallate dell'Isonzo e del Vipacco leta 1930⁵². Vodnika sta namenjena

⁴¹ Soča 1873, št. 2: Kmetijske in trgovske vesti: Kako moramo poljedelstvo izboljšati. - Soča 1880, št. 20: Kmetijstvo (o pokončevanju mrčesa). - Soča 1884, št. 7: O sneti (opis in zdravljenje žitne bolezni); št. 10: O porabi mavca ali gipsa, izvrstnega gnoja; št. 20: Še nekaj o setvi detelje. - Soča 1900, št. 27: Narodno gospodarstvo: Streljanje proti toči. - Soča 1901, št. 45: Streljanje proti toči. - Soča 1901, št. 113: Dopis: o Karlu Pečniku v Aleksandriji in njegovi knjigi (o krompirju). - Soča 1905, št. 57: Gospodarstvo: Vabilo poljedelcem goriško-gradišćanske dežele za udeležitev poskušanj z umetnimi gnojili (na planinah, v Brdih in na Krasu). - Soča 1914, št. 62: Kmetovalci Avstrije (priporočilo naj se prilagodijo vojnim razmeram.)

⁴² Soča 1871, št. 9: Notica o izidu knjige Nauk o umni živinoreji. - Soča 1874, št. 21, 23, 24: Notica in poročilo o razstavi goveje živine v Gorici; št. 48: Kmetijske in trgovske vesti: V planino je moč (opis prihoda švicarskega mlekarja Hitzza na planino Razor in njegovo poučevanje sirarjenja ter snage v mlekarni). - Soča 1877, št. 40: Dopis iz Tolmina o predavanju mlekarja Hitzza, o mlekarskih društvih in o zahtevi Čadřzanov in Zadložanov za ohranitev koz. - Soča 1878, št. 22: Dopis iz kobariške okolice o živinski bolezni pri konjih na Idrskem; Dopis živinorejcem in sirarjem o Hitzovem delovanju na Primorskem (podpisan: Povše). - Soča 1880, št. 51: Dopis iz Sežanskega okraja o živinoreji na Krasu. - Soča 1885, št. 1, F. Žepič, O važnosti in koristnosti prvega mleka za tele. - Soča 1886, št. 21, Štefan Šuligoj, Vnetljivi krvomok pri govedih; št. 24: F. Žepič, Kako si lahko kmetovalec spomladi z zgodnjo pičo pomaga?; št. 37: Živinorejska bolezen črni ali vranični prisad; št. 44: F. Žepič, Koliko živine naj redi kmetovalec; št. 49: F. Žepič, Važnost zdravega zraka za živino v hlevu. - Soča 1887, št. 34: F. Žepič, Kako si kmetovalec pomaga v jeseni za pozno in spomladi za zgodnjo pičo ali krmo. - Soča 1899, št. 46: o knjižici Milana Ivančiča: Kako ravnati z mlekom; št. 91: Andrej Zavadlav: O živinoreji na Krasu. - Soča 1907, št. 129, 130: Trgovsko-obrtne in gospodarske vesti: Obdaro vanje konj na Tolminskem. - Soča 1908, št. 74, 76: V varstvo planin in povzdigo planšarstva. - Soča 1914, št. 13: Predlog zadruge za rejo, pitanje in vnovčevanje prešičev za Tolminsko glavarstvo.

⁴³ Soča 1872, št. 21-24: Štefan Bratuž: Primorska vina v kemičnem poskušališču za vinarstvo v Klosternebur nu; št. 30-31: Množenje vinske trte (spisal S. B. K.); št. 36-37: Na kaj moramo pri osnovi novega vinograda paziti; št. 44, 49: Katere trte so našim razmeram ugodne? (spisal S. B. K.). - Soča 1873, št. 3: Kmetijske in trgovske vesti, dopis iz Goriških Brd o poskusnem sajenju tujih trt rizinga in traminca. - Soča 1874, št. 34: Beseda rihemberskim vinorejcem (spodbuda k vpeljavi novih tujih vrst trt). - Soča 1877, št. 17: Dopis: Iz Brestovice (o nujnosti žveplanja trt). - Soča 1877, št. 17: Dopis: Iz Brestovice (o nujnosti žveplanja trt). - Soča 1880, št. 44: F. Povše, Kraškim vinorejcem v resen preudarek (o vrednosti terana). - Soča 1882, št. 52: Fr. Povše, O ponarejanju in pačenju vina. - Soča 1884, št. 19: Vinska razstava v Dornberku; št. 20: Vinogradniki pozor (o trtnih škodljivcih); št. 47: F. Žepič, O trti slankamenki (s polemiko v naslednjih številkah o koristnosti te trte). - Soča 1885, št. 39: Fr. Žepič, Resna beseda o trgatvi našim vinogradnikom. - Soča 1886, št. 38: Fr. Žepič, Dober svet našim vinogradnikom (vinogradniški in vinarski nasveti); št. 41 in 42: R. Dolenc, O zakajevanju vina z žveplom. - 1889, št. 38: Beseda našim vinorejcem (o ogledu vinogradov gradu Vogrsko). - Soča 1900, št. 5-6: Vinoreja na Krasu; št. 7 in 14-19: Vinska klavzula (o omejevanju izvoza in dopuščanju uvoza vina iz Italije). - Soča 1901, št. 10: Dopis o novi knjižici Umno kletarstvo, ki jo je spisal Fr. Gombač; št. 23: Vipavsko belo vino preteklega leta. - Soča 1903, št. 65-66: Vinarstvo in sadjerejstvo v Brdih in na Vipavskem. - Soča 1908, št. 12-13: Okrožnica o kletarskih nadzornikih (o imenovanju nadzornikov kvalitete vina in trgovine z vinom). - Soča 1914, št. 65: Okrožnica deželnega odbora (o nadziranju poljskih pridelkov in priporočilo vinorejcem, naj kljub vojnim razmeram skrbijo za kvaliteto vina).

turistom in popotnikom po teh krajih. V prvi je celovito obravnavano območje Tagliamonta in Soče, torej severna Furlanija z Beneško Slovenijo in Posočje od Gorice do Kobarida, ter Vipavska dolina od Gorice do Vipave. Knjiga je pomembna predvsem zaradi možnosti primerjave goriškega območja, zdaj pod Slovenijo, z območjem Furlanije in Beneške Slovenije, s katerimi so bili naši kraji zgodovinsko povezani do druge svetovne vojne. Med drugimi poglavji, ki opisujejo območja, vodovje, klimo, floro in favno, prebivalstvo po številu in razporeditvi, po fizičnem izgledu, izvoru in jezikovni ter etnični različnosti, se na materialno kulturo nanašajo poglavja o kmetijstvu⁵⁴, industriji⁵⁵ in prometu⁵⁶. V potopisnem delu knjige so območja Goriškega obravnavana v poglavjih od Krmina do Brd, Gorica in okolica in pot po dolini Soče⁵⁶. Opisi poti in posameznih krajev prinašajo podatke o življenju v kraju z navedbo osnovnih podatkov o prebivalcih, gostilnah in trgovinah, poštah in komunikacijskih povezavah ter drugih uslužnostnih dejavnostih, ki bi zanimala turista.

⁵⁴ Soča 1873, št. 14: Kmetijske in trgovske vesti: O sadjarstvu in trgovanju s sadjem (splošen poduk). - Soča 1875, št. 37: Dopis iz Brd (o lupljenju češp). - Soča 1884, št. 5: Nekoliko besed o gnojitvi sadnih dreves. - Soča 1887, št. 46: Berite vsi sadjarji (priporočilo za sadjarstvo). - Soča 1906, št. 17: Sadjerejci na Tolminskem pozor (o razdeljevanju sadnih dreves iz drevesnice v Tolminu). - Soča 1907, št. 62: Opomin goriškim sadjarjem (o možnosti prevoza in prodaje sadja na Bledu).

⁵⁵ Soča 1872, št. 31: Gojzidne razmere v Zgornjesoški dolini. - Soča 1879, št. 36: Dopis iz Soče o nesreči pri splavljanju drvi. - Soča 1883, št. 6: Al. Štrukelj, Pogoizdenje Krasa. - Soča 1893, št. 31: O pogozdovanju Krasa (analiza stanja in opis pogozdovanja). - Soča 1907, št. 63: Pogozdovanje Krasa (poročilo o poteku pogozdovanja). - Soča 1913, št. 98, 103, 109: Pogozdovanje Krasa (poročilo komisije za pogozdovanje Krasa).

⁵⁶ Soča 1874, št. 9: Vest s Kanalskega: o slabo izpeljani cesti po Soški dolini. - Soča 1880, št. 21: Dopisi: Izpod Čavna (o življenju in cestah v vaseh pod Čavnomo) in iz Zapotoka (o cestah v briških vaseh). - Soča 1882, št. 9, 22: Dopis o cestah iz Gorenje Trebuše, s Krasa in iz Dolenjih Brd. - Soča 1883, št. 5, 10: Tolminske in goriške ceste v državnem zboru. - Soča 1900, št. 73-75: O cestah na Kanalskem. - Soča 1913, št. 34, 35: Avtomobilska vožnja po Brdih (o pridobitvi avtomobila v Brda in cestnih povezavah z Gorico in Krminom).

⁵⁷ Soča 1871-1872: Prispevki o Predelski železnici. - Soča 1873, št. 11: Predelska železnica (Dolgotrajno obravnavanje predelske železnice po raznih zastopstvih). - Soča 1893, št. 13-15: Naše železnice (o potovanju po soški železnici skozi Gorico); št. 35-38: Vipavska železnica. - Soča 1895, št. 3: Železnica čez Predel (o brošurici odseka za gradnjo predelske železnice o načrtovanih železnicah v goriško-gradiščanski grofiji). - Soča 1896, št. 49-50 in Soča 1897, št. 2: Vipavska železnica. - Soča 1898, št. 61: Predelska železnica s komercialnega stališča; št. 69, 70, 83-85: Bohinji ali Predel (polemika o obeh železnicah), Soča 1900, št. 34, 36, 39, 43, 48: Dopis iz Kobarida o potrditvi bohinske in zavrnitvi predelske železnice in v naslednjih številkah o trasi predvidene bohinske železnice, težavah gradnje v Baški grapi). - Gradnji bohinske železnice sledi Soča v naslednjih letih, prav tako načrtovanju drugih železniških prog. - Soča 1902, št. 43-45: Idrijska železnica. - Soča 1904, št. 22: Železnica Gorica-Červinjan. - Soča 1906, št. 30, 34, 35: Dopisi o Vipavski železnici. - Soča 1907, št. 5, 9, 21: Članki o Briški železnici. - Soča 1909, št. 30: Normalnotirna železnica Sv. Lucija-Kobarid. - Soča 1910, št. 40: Nove železniške zveze (o nadaljšanju vipavske železnice in progi Postojna-Štanjel). - Soča 1913, št. 30: Železnica in avtomobilske zveze po Brdih. - Soča 1914, št. 8: Železniška zveza med Štanjelom in Divačo (o predlogu za izgradnjo proge).

⁵⁸ Soča 1899, št. 29: Električna razsvetljava v Gorici. - Soča 1900, št. 102: Dopis iz Kobarida o začetku gradnje vodovoda in nujni ureditvi kanalizacije). - Soča 1910, št. 5: Električna centrala pri Sv. Luciji (o načrtih za izgradnjo). - Soča 1912, št. 40, 45, 46, 48, 51, 54, 55: Kraški vodovod; št. 137-141: Vodovodno vprašanje v Gorici. - Soča 1913, št. 33: Dopis iz Kobarida (o električni razsvetljavi kobariškega trga).

⁵⁹ Soča 1898, št. 1-26: dr. Karol Pečnik, Slovenci in mednarodni promet (o spodbujanju izvoza in slovenske trgovine). - Soča 1899, št. 87: Dopis: Utesnitev krošnjarenja (o omejevanju krošnjarenja in kako bo to prizadelo Bovčane). - Soča 1900, št. 17, 21, 28-30, 33, 35, 36, 41, 44-47: Trgovsko in obrtno društvo (o organizaciji trgovine in obrti, društva in o posameznih obrteh na Goriškem). - V isti številki tudi dopisi o veliki količini češenj na goriškem trgu in o češnjah kot skoro edinem izvoznem predmetu). - Soča 1901, št. 112: Napredek slovenske obrti v mestu (naštete so slovenske trgovine in delavnice na glavnih ulicah mesta z zaključnim priporočilom: Svoji k svojim!). - št. 127: Mizarska zadruga v Solkanu (o odprtju tovarne za mizarske izdelke, kjer je zaposlenih 30 mizarjev). - Soča 1906, št. 25: Naš kmet (o prodaji sadja in novih možnostih izvoza po železnici); št. 45, Kako prodaja kmet svoje pridelke? (podpis Kmet iz Goriške okolice); št. 51, 54, 59, 63, 66: Kmet in trgovina s kmetijskimi pridelki.

Druga knjiga Guida del Friuli V. Gorizia con le vallate dell'Isonzo e del Vipacco je zasnovana na enak način, le da podrobneje obravnava kmetijstvo, industrijo, trgovino in promet dvajset let kasneje ter posamezne kraje Goriškega s Posočjem do Trente na severu in z Vipavsko dolino na jugu.

Poleg omenjenih del je kot pomemben vir za spoznavanje materialne kulture tega območja v času pod italijansko oblastjo potrebno omeniti še obsežno delo Ernesta Massija⁵⁷, ki Goriško obravnava z vidika krajevne geografije in gospodarskega razvoja, prav tako obsežno delo o planinah Matea Marsana⁵⁸ in pregled stavbnih tipov v delu Bruna Niceja⁵⁹.

V času med obema vojnoma si je italijanska oblast na Primorskem prizadevala pospešeno italijanizirati slovensko območje - in je svojo oblast utrjevala tudi s spreminjanjem slovenskih imen krajev v italijanska ter z obravnavami teh območij s strani italijanskih piscev. Zato je toliko bolj pomembna domoznanska knjiga Rada Bednarika Goriška in tržaška pokrajina v besedi in podobi⁶⁰. Izšla je leta 1932 in v prilogi prinaša tudi seznam starih slovenskih krajevnih imen in nova poitalijančena imena. Zasnova knjige je enaka kot pri drugih domoznanskih delih in obsega geografski opis območja (lega in opis, površinske oblike, sestavine, nastanek in razvoj površinskih oblik, vodovje, klima) gospodarske razmere (rastlinski pasovi, kmetijstvo, lov in ribištvo, rudniki, industrija, obrt, trgovina in obrt in v tem poglavju ceste in železnice), socialni ustroj prebivalstva ter cerkvena in upravna razdelitev dežele. Za razliko od prejšnjih domoznanskih del pa so v Bednarikovem delu skoraj že na etnološki način obravnavana naselja (selišča) in tipi hiš z navedbo gostote naseljenosti, velikosti in razvrščenosti naselij, višinske razdelitve, tipov naselij in končno z navedbo in opisom naslednjih hišnih tipov: alpskega, zapadno furlanskega, ki sega po njem tudi v Brda in goriško okolico, mešanega tipa, razširjenega zlasti po Vipavski dolini, kraške hiše in hiše na Pivki in na Postojnskem. V drugem delu krajev nas podobno kot prej omenjeni furlanski vodniki vodi po Vipavski dolini, med Brice, na Pivko, Kras, v Gore (to je v Zgornje Posočje s Kanalskim Kolovratom, Banjško planoto, Kanalskim pa vsem Tolminskim, Kobariškim in Bovškim; v to poglavje Bednarik vključuje tudi Cerkljansko in Idrijsko). Te kraje in njih stavbno kulturo v tedanjem času nam približajo še številne fotografije, s katerimi je knjiga opremljena.

Prepoved slovenske besede v medvojnem obdobju je gotovo pripomogla, da nimamo večjih slovenskih domoznanskih del o goriškem območju iz tega časa. Domoznanske članke pa lahko poiščemo v tedanjem slovenskem revijalnem tisku. Po prvi svetovni vojni je začel ponovno izhajati Gospodarski list (1922-1928), mesečnik za vprašanja živinoreje, vinogradništva in kletarstva, sadjarstva in čebelarstva. Njegov urednik Josip

⁵⁰ Soča 1894, št. 51: Dopis s Trnovske planote (o uvedbi -novega športa- - snežke ali ski (smuč) na Trnovski planoti). - Soča 1895, št. 11: Dopis s Trnovske planote (o razmahu -snežkarjev- in izletu na Goljake).

⁵¹ Guida del Friuli IV, Guida delle Prealpi Giulie, ur. Olinto Marinelli, Udine 1912.

⁵² Guida del Friuli V, Gorizia con le vallate dell'Isonzo e del Vipacco, ur. Michele Gortani, Udine 1930.

⁵³ Guida del Friuli IV; Francesco Musoni, Le condizioni agricole, 182-211.

⁵⁴ Guida del Friuli IV; Francesco Musoni, Industrie e commerci, 212-226.

⁵⁵ Guida del Friuli IV; Francesco Musoni, Vie e mezzi di comunicazione, 228-224.

⁵⁶ N. d.: Cormons ed il Collio, 713-729. - Gorizia e dintorni, 730-741. - Una corsa nella valle dell'Isonzo, 742-752.

⁵⁷ Ernesto Massi, L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano, Gorizia 1933.

⁵⁸ M. Marsano, I pascoli alpini nell'Alto e Medio Isonzo, Gorizia 1932.

⁵⁹ Bruno Nice, La casa rurale nella Venezia-Giulia, Bologna 1940.

⁶⁰ Rado Bednarik, Goriška in Tržaška pokrajina v besedi in podobi, Gorica 1932.

Rustja je uredil tudi *Gospodarska čitanka*⁶¹, ki je izšla leta 1925 v založbi Goriške Mohorjeve družbe, ter v njej predstavil gospodarstvo glede na nove politične in državne razmere. Obsežen članek o planinah je prispeval Henrik Tuma, članke so prispevali gospodarski strokovnjaki tega časa Anton Podgornik, agronom, o živinoreji in boleznih živine, Just Ušaj, agronom in deželni učitelj o kmetijstvu, France Magajna, publicist, o vinogradništvu in sadjarstvu, o poljedelstvu pa je pisal Franc Pengov.

Znani politik, planinec in narodni buditelj, dr. Henrik Tuma se je v tem času predstavil tudi kot domoznanski pisec in je poleg pomembnega dela pri planinskem imenoslovju spisal vrsto člankov o planinah⁶². Članke domoznanskega in etnološkega značaja sta objavljali Goriška Mohorjeva družba in Goriška Matica v svojih koledarjih. Tako o materialni kulturi na območju Goriškega v koledarjih Goriške Mohorjeve družbe piše Janko Bele v članku o kmečkem domu⁶³. Jože Abram pa v svojem članku Bogatin omenja planino Komna, kjer so Sočani prepasli tri do štiritisoč glav drobnice, pod psevdonom Trentar Jože pa govori o lovskih razmerah v Trenti⁶⁴. O vinarstvu govori članek pisca pod psevdonom Vipavski kletar⁶⁵, Hrast Jože je prispeval zapis o kamnarskem delu⁶⁶; anonimna sta članek o industriji v Julijski krajini⁶⁷ in o gojenju sviloprejk⁶⁸. Z začetkom druge svetovne vojne so koledarji prenehali izhajati. V koledarjih Goriške Matice ni veliko člankov o materialni kulturi na Goriškem, omenimo pa naj le članek Vinka Vodopivca o tamburicah kot »narodnem« glasbilu⁶⁹, ter opis zgledne kmečke izbe tega časa anonimnega pisca⁷⁰ in prispevek Maksa Rejca o mlekarstvu in planšarstvu⁷¹. V glasilu slovenskih kulturnih in prosvetnih društev Naš čolnič (1923-1929) prav tako ni veliko domoznanskih člankov, ki bi omenjali materialno kulturo. Glasilo je bilo posvečeno predvsem društvenemu življenju, vendar so v njem zanimive podobe tedanjega časa: tako fotografije iz društvenega življenja, fotografije članic dekliških krožkov v značilnih »narodnih oblekah«, ki so jih priporočali zavednim slovenskim kmečkim dekletom, fotografije trgatve, koscev in kmečkega kosila v polju. Z materialno kulturo se ukvarja romantični članek o slovenskih hišah⁷² in o domačih šegah z opisi in fotografijami ognjišč, pa o slovenskih narodnih nošah⁷³. Sem sodijo še članki o delu na deželi, kopanju krompirja, košnji in trgatvi⁷⁴ ter članek o Trenti s fotografijo Trentarja pri ognjišču⁷⁵.

Po drugi svetovni vojni je domoznanstvo zamenjalo specializirano strokovno delo, značilne domoznanske kompleksne opise pa strokovne monografije posameznih

⁶¹ Josip Rustja, *Gospodarska čitanka*, Gorica 1925.

⁶² Henrik Tuma, *Naše planine*, *Jadranski almanah*, Trst 1924, 76-94. - Isti, *Planinski vestnik XXI/1*, 1921, Članki: Po Trenti, Kanjavec in Vršac, planina Trebiščina, Ostrnik, Goličica, Planina Črni Vrh nad Sočo, Kaluder, Lanževica, Planina Za Skalo, Vogel, Planina v Plazeh.

⁶³ V. Bele, *Naš kmečki dom*, *Koledar Goriške Mohorjeve družbe* (dalje KGMD) 1927, str. 98-99.

⁶⁴ Jože Abram, *Bogatin*, *KGMD* 1927, str. 63. - Isti (Trentar Jože), *V planinskem kraljestvu in bratovstvu*, *KGMD* 1928, 34-52.

⁶⁵ Kako si ohranimo dobro vinsko kapljico (Vipavski kletar), *KGMD* 1928, 126-128.

⁶⁶ Hrast Jože, *Nabrežinski kamnolom*, *KGMD* 1928, 55-58.

⁶⁷ *Industrija v Julijski Krajini*, *KGMD* 1939, 81-85.

⁶⁸ *Živalca, ki svilo prede*, *KGMD* 1940, 104-110.

⁶⁹ Vinko Vodopivec, *Nekaj malega o tamburicah*, *Koledar Goriške Matice* (dalje KGM) 1921.

⁷⁰ *Kmečka izba*, *KGM* 1928, 58-59.

⁷¹ *Maks Rejc, Mlekarstvo in planšarstvo v naših gorah*, *KGM* 1928, 93-99.

⁷² *Naš čolnič* 1924, št. 11-12, 260-263 Brez navedbe avtorja).

⁷³ *Naš čolnič* 1927, št. 2, 49-50. - Isti, št. 3, 79-80.

⁷⁴ *Naš čolnič* 1927, št. 7, 203-204. - Isti, št. 10, 276-278.

⁷⁵ *Naš čolnič* 1928, št. 11, *Lepa si zemljica naša! Trenta* (psevdonom Pušarjev Ciril).

območij. Tako je še vedno temeljno geografsko delo Antona Melika Slovenija, v sklopu katerega je v posameznih zvezkih opisana tudi Goriška in Zgornje Posočje⁷⁶, zasnovano na domoznanski način. V kompleksno celoto namreč združuje geografski opis z opisi gospodarstva, naselij in hišnih tipov. Avtor je monumentalno delo začel pisati pred vojno, splošni opis pa je v drugi predelani izdaji izšel leta 1963. V predgovoru k drugi izdaji avtor sicer nakaže svoje dvome o konceptu, vendar tudi razloži, da je želel napisati delo tako da bi bilo »osnova za delo, podlaga za nadaljnje delo«⁷⁷. S tem Anton Melik pravzaprav zadene bistvo domoznanskega koncepta pri obdelavi obsežnejšega območja - željo po celovitem spoznavanju območja, ki daje osnovo za podrobnejše študije. Temeljitejše razprave so monografije posameznih krajev, ki prav tako uporabljajo domoznanski način spoznavanja kraja in življenja prebivalcev. Geograf Janez Planina je na ta način obdelal vas Soča⁷⁸, Igor Vrišar Goriška Brda⁷⁹, zgodovinar Peter Stres Idsko in Mlinsko⁸⁰. Podatke o materialni kulturi dobimo tudi v zgodovinskih delih Branka Marušiča o Trenti⁸¹ in Šentviški planoti⁸², Nataše Nemec Bilje⁸³, Boruta Koloinija Vipavski križ⁸⁴.

Še najbolj se domoznanski literaturi iz prejšnjih časov približajo krajevni območni zborniki, ki pogosto z le rahlim, predvsem krajevno pogojenim, konceptom združujejo članke z različno tematiko. Vendar pogosto vsebujejo tudi pomembna poglavja materialne kulture, predvsem s področja gospodarstva. Za območje Goriškega so tako pomembni naslednji zborniki: Goriški zbornik 1947-1957⁸⁵ in 1948-1968⁸⁶, Tolminski zbornik leta 1956⁸⁷ leta 1975⁸⁸ in Potresni zbornik leta 1980⁸⁹ ter zbornik Ajdovščina 1945-1970⁹⁰ in Vipavski zbornik pod nazivom Vipavski izbor⁹¹ ter zborniki Šentviške Planote⁹², Volče⁹³ in Podnanosa⁹⁴. Prav tako so pomembni posamezni strokovni zborniki - etnološki zbornik posvetovanja etnologov in folkloristov v Bovecu 1971⁹⁵ in prav tako etnološki zbornik o Brdih⁹⁶, geografski zbornik raziskav angleških geografov v Zgornjem Posočju⁹⁷,

⁷⁶ Anton Melik, Slovenija II, 1. zvezek, Slovenski alpski svet, Ljubljana 1954. - Isti, Slovenija IV, Slovensko Primorje, Ljubljana 1960.

⁷⁷ Anton Melik, Slovenija I, Ljubljana 1963.

⁷⁸ Janez Planina, Soča. Monografija vasi in njenega področja, Geografski zbornik 2, 1954, 213-249.

⁷⁹ Igor Vrišar, Goriška Brda. Gospodarska geografija. Geografski zbornik 1954, 54-114.

⁸⁰ Peter Stres, Idsko in Mlinsko, Nova Gorica 1994.

⁸¹ Branko Marušič, Iz zgodovine Trente in Soče, Nova Gorica 1982.

⁸² Branko Marušič, Šentviška planota, Maribor 1980.

⁸³ Nataša Nemec, Kronika Bilje, Nova Gorica 1989.

⁸⁴ Borut Koloini, Križ je tu enkrat mejstu, življenje nekega kraja, samozal., Vipavski križ, 1992.

⁸⁵ Goriški zbornik 1947-1957 (ob deseti obletnici priključitve Slovenskega Primorja k FLR Jugoslaviji), Nova Gorica 1957.

⁸⁶ Goriški zbornik 1948-1968 (ob dvajsetletnici mesta Nove Gorice), Ljubljana 1968.

⁸⁷ Tolminski zbornik, Tolmin 1956.

⁸⁸ Tolminski zbornik, Tolmin 1975.

⁸⁹ Potresni zbornik, Tolmin 1980.

⁹⁰ Ajdovščina 1945-1970. Ob 25-letnici ustanovitve prve slovenske vlade, Ljubljana 1970.

⁹¹ Vipavski izbor, Zbornik spisov ob 100-letnici vinarske zadruge Vipava, ur. Borut Koloini in Andrej Malnič, Vipava 1994.

⁹² Zbornik Čentviške planote (ob 800 letnici prve omembe župnije), Čentviška Gora 1992.

⁹³ Podobe Volčanske župnije skozi 1100 let, Volče 1995.

⁹⁴ Št. Vid - Podnanos, Zbornik prispevkov o kraju in njegovi zgodovini, Nova Gorica 1996.

⁹⁵ Zbornik 18. kongresa SUEJ, Bovec 1971, Ljubljana 1973.

⁹⁶ Etnolog 2/1, 2, Briški letnik Etnologa, Ljubljana 1992.

⁹⁷ The Upper Soča Valley, Geographical studies II/2, London 1955.

zbornik posvetovanja slovenskih geografov v Tolminu in Bovcu 1975⁹⁸, zbornik posvetovanja slovenskih zgodovinarjev v Tolminu 1986⁹⁹ in zbornik prispevkov za zgodovino Tolminskega¹⁰⁰, zborniki Goriškega muzeja¹⁰¹ in zbornik o Slovincih med Brdi in Jadranom¹⁰². Zborniki so navadno omejeni na območje upravne enote sodobnega časa - občine in v posebnih poglavjih obsegajo, poleg drugih raznovrstnih tematik tudi opise gospodarskega razvoja obravnavanega območja v določenem času - tako razvoj kmetijstva, industrije, cestnega omrežja, izrabe vodne energije, trgovine, turizma in gostinstva, ter včasih tudi podrobnejši opis podjetij in industrijskih obratov. Naslednice te vrste zbornikov so takoimenovane fotomonografije¹⁰³, s krajšim tekstom in reprezentančnimi fotografijami, ki nam materialno kulturo tudi vizualno približajo.

V osemdesetih letih se na domoznanski način združuje tematika mladinskih raziskovalnih taborov. Pod vodstvom mentorjev so srednješolci, udeleženci poletnih alpskih mladinskih raziskovalnih taborov, razdeljeni po skupinah - v geografsko, biološko, zgodovinsko, jezikoslovno, etnološko, socialno-geografsko - raziskovali območja Bovškega in dolino Tolminke in Zadlaščice, in izsledke objavili v zbornikih¹⁰⁴. Podobne zbornike zamejskih taborov pa imamo tudi za Brda¹⁰⁵. Podatke o materialni kulturi, predvsem o gospodarstvu, pa tudi o stavbarstvu, prehrani, noši, prinašajo predvsem poglavja z opisom raziskovalnega dela etnoloških skupin.

Domoznanske prispevke v periodiki na Goriškem¹⁰⁶ po drugi svetovni vojni srečujemo v največji meri v Goriških srečanjih, Srečanjih in še v Primorskih srečanjih, pa tudi v Jadranskem koledarju in v Goriškem letniku, glasilu Goriškega muzeja. Članke, ki segajo na področje materialne kulture in etnologije, so v teh glasilih objavljali tudi pisci, ki so se nepoklicno zanimali za domoznanstvo in etnologijo: Ludvik Zorzut¹⁰⁷, Just Perat, Janko Perat, Marija Rutar¹⁰⁸, Joško Šavli in drugi. V vrsti člankov se razkrivajo podrobnosti, ki nam pomagajo spoznavati materialno kulturo Goriškega: bičarstvo¹⁰⁹, iznajdljivost pri uporabi vodne energije¹¹⁰, izdelovanje grabelj¹¹¹, življenje na gorski

⁹⁸ Zgornje Posočje, Zbornik 10. posvetovanja slovenskih geografov, Tolmin-Bovec 1975, Ljubljana 1978.

⁹⁹ Zgodovinski časopis 41 (1987). Referati 23 zborovanja slovenskih zgodovinarjev.

¹⁰⁰ Kronika 42/1. Prispevki za zgodovino Tolminskega, Ljubljana 1994.

¹⁰¹ Berila, ciklostilna izdaja Goriškega muzeja: Bovško berilo, 1971. - Berilo o Rutu, 1972.

¹⁰² Marjan Breclj, Slovinci ob Soči med Brdi in Jadranom, Celje 1983.

¹⁰³ Občina Nova Gorica 1947-1977, Nova Gorica 1977. - Zorko Fon - Hinko Uršič, Dolina Soče, Ljubljana 1982. - A. Lah, Od vipavskih gričev do goriških Brd, Ljubljana 1985. - Nova Gorica, fotomonografija, tekst Branko Marušič, Nova Gorica, Motovun 1988. - Zorko Fon, Soča od izvira do morja, Tolmin, Mariano del Friuli, Italija 1991. - Jurij Kunaver, Ob bregovih Soče, Ljubljana 1991. - Marjan Bažato, Trenutki v Goriških Brdih, Nova Gorica 1994.

¹⁰⁴ Pokrajina in ljudje na Bovškem, Zbornik alpskih mladinskih raziskovalnih taborov Bovec 1985-1987, ur. Jurij Kunaver, Ljubljana 1988. - Dolini Tolminke in Zadlašče, Zbornik alpskih mladinskih raziskovalnih taborov Tolmin 1988-1990, ur. Radovan Lipušček, Tolmin 1993.

¹⁰⁵ Tabor - Brda 1988, ur. Aldo Rupel, Gorizia 1988. - Noi e Collio - Mi in Brda, Gorizia 1990.

¹⁰⁶ Posamezne prispevke, ki zadevajo slovenska območja Goriške, ki je po 1947 ostala pod Italijo, objavljata osrednji italijanski domoznanski reviji Gorizia nella cultura in Studi Goriziani.

¹⁰⁷ Ludvik Zorzut, Ptička briegarca, Celje 1974; predgovor in bibliografija Marjan Breclj. - Branko Marušič, Ludvik Zorzut - briški narodopisec, Etnolog 2/2, Ljubljana 1992, 227-283.

¹⁰⁸ Naško Križnar, Nekrolog in bibliografija Marije Rutar, Goriški letnik 7, 1980, 285-288.

¹⁰⁹ Perat Just, Bičarstvo na Krasu, Goriška srečanja II/5, 1967, 41-42.

¹¹⁰ Isti, Brovč iz Koritnice in njegov vodni hlapec, Goriška srečanja II/6, 1967, 44-45.

¹¹¹ Isti, Ančken Toni in njegove trčmunske grablje, Goriška srečanja III/13-14, 1968, 89.

kmečki domačiji¹¹², plavljenje lesa po gorskih rekah¹¹³, kmetijstvo¹¹⁴, senožeti¹¹⁵, planine¹¹⁶, stavbarstvo¹¹⁷ in gospodarska poslopja¹¹⁸, hišna znamenja¹¹⁹, obrt¹²⁰, sejme¹²¹, promet¹²², ribolov¹²³, prehrani¹²⁴. Med etnološkimi obravnavami materialne kulture je poleg že obravnavanih preglednih člankov Milka Matičetova in Angelosa Baša potrebno omeniti še temeljne tematske razprave o posameznih panogah materialne kulture: Anne Sturm¹²⁵ o stavbarstvu, topografski popis etnoloških kulturnih spomenikov in dediščine Ivana Sedeja¹²⁶, o materialni kulturi Gore nad Ajdovščino in Krasa je pisal Naško Križnar¹²⁷, ki je prispeval temeljna dela tudi o ovčjih planinah na Bovškem¹²⁸ in obsežno filmsko dokumentacijo različnih panog materialne kulture¹²⁹. Drago Meze je s socialno-geografskega vidika pisal o gospodarstvu kmetij na Šentviški planoti in v Trebuši¹³⁰. Miloš Čotar pa je opisal kamnoseštvo v vaseh Kraškega dola, na italijanski strani Goriškega Krasa¹³¹.

Številne krajevne kronike, pogosto nastale na pobudo domačinov in oblikovane ter napisane na domoznanski način, prav tako prinašajo opise materialne kulture kraja v določenih zgodovinskih obdobjih. Poleg geografsko-zgodovinskega uvoda, popisa znamenitosti in značilnosti kraja, ljudskega izročila in znamenitih oseb je v krajevnih kronikah navadno opisano vsakdanje življenje prebivalcev ter seveda materialna kultura vasi. Pogosto se kronika meša z spominskim pristopom, saj pisec opiše tudi svoje spomine na kraj. Poleg že omenjenih strokovnih del, ki obravnavajo posamezne kraje,

¹¹² Marija Rutar, Gorska kmečka domačija iz XVIII. stoletja na Tolminskem, Srečanja IV/20, 1969, 76-77.

¹¹³ Ista, Plavljenje lesa po Tolminki in Godiči, Srečanja VII/35-36, 1973, 44-48. - Ista, O rižah in drčah na Tolminskem, Goriški letnik 1977/78, št. 4/5, 185-187.

¹¹⁴ Ivan Kos, Kmetijstvo na Tolminskem včeraj, danes, jutri, Primorska srečanja 1978, 233. - Marija Rutar, Vejniki ali frodel, Jadranski koledar 1978, 250-256.

¹¹⁵ Joško Šavli, Senožet na Tolminskem, Mladika 22, 1978, št. 4, 65-66.

¹¹⁶ Janko Perat, Planine umirajo, Primorska srečanja V/1977, 7-12.

¹¹⁷ Marija Rutar, Gorska kmečka domačija iz XVIII. stoletja na Tolminskem, Goriška srečanja IV/20, 1969, 76-77. - Pavel Medvešček, Poslikane planete na kmečki arhitekturi na področju Tolminske, Goriške in Beneške Slovenije, Goriški letnik 9, 1982, 13-20.

¹¹⁸ Joško Šavli, Tolminska štala, Mladika 21, 1977, št. 4-5, 62-63. - Joško Šavli, Kozolec in stog, Mladika 21, 1977, št. 8, 128-129.

¹¹⁹ Joško Šavli, O hišnih znamenjih na Tolminskem, Mladika 21, 1977, št. 1, 16-17. - Isti Hišna znamenja, Glasilo, tolminski verski list, 1985, št. 1-2 in 1986, št. 1-4.

¹²⁰ Marija Rutar, Izumrle domače dejavnosti na Tolminskem, Jadranski koledar 1970, 137-144. - Ista, Tolminske opekarne, Jadranski koledar 1973, 235-238. - Ista, Zadnji tolminski koledar, Tolminski zbornik 1956.

¹²¹ Marija Rutar, Nekdanji tolminski sejmi, Jadranski koledar 1976, 253-256.

¹²² Marija Rutar, Nekaj o nekdanjem prometu na Tolminskem, Jadranski koledar 1974, 171-182.

¹²³ Marija Rutar, Kako so lovili ribe na Tolminskem, Jadranski koledar 1979, 251-256.

¹²⁴ Marija Rutar, Ljudska prehrana na Tolminskem, Goriški letnik 6, 1979, 47-58.

¹²⁵ Anna Sturm, L'insediamento umano e la casa rurale nell'alta Val d'Isonzo. Studi Goriziani XXXVII, 1965, 77-115.

¹²⁶ Ivan Sedej, Etnološki spomeniki na območju občine Tolmin, Topografsko gradivo, Ljubljana 1974.

¹²⁷ Naško Križnar, Tkalska delavnica za Križno goro, Srečanja 9, 1974, 45/46, 28-29. - Isti, Stanovanjska kultura na Gori v luči spreminjanja hišnih oblik, Goriški letnik 2, 1975. - Isti, Slovenski Kras (oris problematike), Jadranski koledar 1978, 147-149.

¹²⁸ Naško Križnar, Mera kot osrednji dogodek poselitve planine Za skalo, Srečanja 7, 1973/39-40, 41-47. - Isti, Planinsko naselje v porečju zgornje Soče, Prispevek k zgodovini in tipologiji, Goriški letnik 1, 1974, 68-97.

¹²⁹ Darja Skrt, Po sledovih reizma, Od eksperimenta do znanosti v filmih Naška Križnarja, Nova Gorica 1996.

¹³⁰ Drago Meze, Kmetije na Čentviški planoti in v Trebuši, Geografski zbornik XXVIII/2, 1988, str. 89-128.

¹³¹ Miloš Čotar, Sledovi kamnoseštva v Kraškem Dolu, Gorica 1994.

premorejo kronike še naslednji kraji: Kanalski Kolovrat¹⁵² in Kanalsko¹⁵³, Šebrelje¹⁵⁴, Bukovica in Volčja draga¹⁵⁵, Vogrsko¹⁵⁶, Kromberk¹⁵⁷, Ravne in Bate¹⁵⁸, Črniče¹⁵⁹, Čepovan¹⁶⁰, Opatje selo¹⁶¹, Branik¹⁶².

Posebej pa naj omenimo še kronike slovenskih vasi v goriškem zamejstvu, tako Števerjana¹⁶³, Štandreža¹⁶⁴, Podgore¹⁶⁵.

Čeprav avtobiografska in spominska literatura ne sodi v domoznansko literaturo, pa bi na koncu tega sestavka le kazalo omeniti nekatera dela, ki nam poljudno približajo konkretno doživljanje materialne kulture polpretekle dobe na Goriškem. Goriške Slovence je v skorajda dnevniških zapiskih opisal pomembni kulturno-politični delavec 19. stoletja Andrej Gabršček¹⁶⁶, prav tako tudi Henrik Tuma¹⁶⁷ in Julius Kugy¹⁶⁸. Po spominu piscev, ki so tedanje čase doživljali, so se ohranila živa pričevanja o življenju v mladosti. Opise stanovanjske kulture, gospodarstva, noše, prehrane ter drugih elementov materialne kulture dobimo v pripovedih Hinka Klavore Čez drn in strn skozi življenje¹⁶⁹, Franca Kurinčiča Na tej in oni strani oceana¹⁷⁰, Franca Hvala v Življenju pod Bevkovo Kojco¹⁷¹, Huberta Močnika Spomini in izkustva¹⁷², Vlada Močnika Baška Grapa¹⁷³.

Domoznansko nalogo opisovanja življenja po poglavitnih determinantah, ki označujejo življenje ljudske skupnosti določenega prostora geografsko, zgodovinsko in kulturno, je za dvajseto stoletje opravil projekt Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Del območja Goriškega je zajet v knjigi za občino Tolmin¹⁷⁴ in zajema območje nekdanjega Tolminskega, razen Cerkljanskega hribovja. Npopularnost domoznanske literature v strokovnih krogih in težave pri zajemanju tako širokega tematskega spektra so mogoče razlogi, da se je projekt iztekel. Pregled prispevkov, ki zadevajo materialno kulturo na Goriškem, kaže na pomen domoznanske literature pri spoznavanju vrste podatkov, ki bi bili sicer raztreseni v člankih strokovne literature.

¹⁵² Ciril Zupanc, Kanalski Kolovrat (ob 30-letnici volitev organov ljudske oblasti, Nova Gorica 1974).

¹⁵³ Šuligoj Mirko, Od Soče do Čavna, monografija kanalskega okrožja, Nova Gorica 1989.

¹⁵⁴ A. Pagon-Ogarev, Šebrelje skozi stoletja, Ljubljana 1976.

¹⁵⁵ Humar Jožko, Kronika Bukovice - Volčje drage 1918-1947, Nova Gorica 1986.

¹⁵⁶ Julij Beltram, Vogrsko v ogledalu časa, Koper 1990.

¹⁵⁷ Pavlin Marko, Kronika Krajevne skupnosti Kromberk-Loke, Koper 1986.

¹⁵⁸ Radinja Stegovec-Slavka, Kronika Krajevne skupnosti Ravne-Bate, ciklostil, samozal., Nova Gorica 1988.

¹⁵⁹ Novak Alojzij, Črniška kronika, Gorica 1992; avtorjevi dnevniški zapisi v času, ko je bil dekan v Črničah.¹⁶⁰ Mirko Šuligoj, Kronika Krajevne skupnosti Čepovan, ciklostil, Nova Gorica 1993.

¹⁶¹ Lukan Vinko, Opatje selo skozi čas (350 let duhovnije Opatje selo), Opatje selo 1993.

¹⁶² Kronika Rihemberk-Branika, Branik 1994.

¹⁶³ Marjan Terpin, Števerjan, Poskus orisa zgodovine vasi ob stoletnici ustanovitve Slovenskega katoliškega bralnega društva Št. Ferjan, Števerjan 1983.

¹⁶⁴ Lučana Budal in Damjan Paulin, Iz kmečkih korenin sem pognal, Pričevanja o preteklosti Štandreža, Gorica 1993. - Župnijska skupnost v Štandrežu skozi stoletja, Štandrež 1995.

¹⁶⁵ Mauro Beletti, Podgora-Piedimonde, Gorizia 1989.

¹⁶⁶ Andrej Gabršček, Goriški Slovenci I. Ljubljana 1932 in II, Ljubljana 1934.

¹⁶⁷ Henrik Tuma, Iz mojega življenja, Ljubljana 1937.

¹⁶⁸ Julius Kugy je predvsem opisal Trentarje v knjigi Aus dem Leben eines Bergsteigers, München 1925, slov. Iz življenja gornika, Maribor 1968.

¹⁶⁹ Hinko Klavore, Čez drn in strn skozi življenje.

¹⁷⁰ Franc Kurinčič, Na tej in oni strani oceana, Ljubljana 1981.

¹⁷¹ Franc Hvala, Življenje pod Bevkovo Kojco, Koper 1990.

¹⁷² Hubert Močnik, Spomini in izkustva, Gorica 1971.

¹⁷³ Vlado Močnik, Baška grapa, Ljubljana 1974.

¹⁷⁴ Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja - 20. stoletje, Inga Miklavčič-Brezigar, Občina Tolmin, Ljubljana 1996.

Pregled še zdaleč ni popoln; pregledati in popisati bi bilo potrebno še vrsto periodičnih in revijalnih publikacij in sestaviti bibliografijo etnoloških del, ki zadevajo materialno, socialno in duhovno kulturo prebivalcev Goriškega v preteklem času. To pa je že dolgoročnejša naloga.

Summary

Material Culture in the Local Studies Literature on the Region of Goriško

The 19th century local studies literature includes descriptions of material culture of a particular cultural or geographical region either to define its ethnological peculiarities in architecture, costume, diet and specific customs of a particular group, or to give an overall view of its economy. The paper reviews the descriptions of material culture in the basic local studies literature on the region of Goriško (Northern Littoral), which gives us a picture of the material culture of this region in the 18th, 19th and 20th century, and in some ethnological, geographical and local studies publications of the 20th century, in which the authors either look at material culture from the point of view of a particular discipline or as part of a general description of the way of life of a particular region.

Karla Oder

Franc* Kotnik in materialna kultura Mežiške doline

Dr. Franc Kotnik je bil v prvi polovici 20. stoletja ena najvidnejših osebnosti v slovenski etnologiji. V objavljenih tekstih je pisal tudi o posameznih sestavinah materialne kulture. Prispevek načanja vprašanje njegovega teoretičnega dela v narodopisju in raziskovanje materialne kulture. Prispevek načanja vprašanje njegovega teoretičnega dela v narodopisju in raziskovanje materialne kulture. Zapisi o »starosvetnostih«¹ s področja materialne kulture so osnova za obravnavanje ohranjenosti le-teh v Mežiški dolini in vplivu novosti, ki so v zadnjem stoletju pospešile proces opuščanja in izginjanja starosvetnosti.

Dr. Franc Kotnik was one of the most outstanding Slovene ethnologists in the first half of the 20th century. In his published works he also wrote about particular elements of material culture. The paper opens up the issue of his theoretical work in ethnology and research of material culture. Articles on »antiques«¹ from the field of material culture are the basis and starting point for presenting both traditional elements and the way they have been preserved, and the emergence of innovations which changed the humdrum pace of life in the Mežica Valley in the previous century.

Raziskovanje materialne kulture med slovenskimi etnologi ob koncu prve polovice 20. stoletja ni bila več dilema, temveč celo uveljavljen način. Ložar je zapisal, »da je raziskovanje materialne kulture za poznavanje etnografskega in etnološkega značaja ljudstva neobhodno potrebno. /.../ Zanemarjati materialno kulturo kot področje narodopisja, bi se reklo po nepotrebnem omejevali delokrog, kajti za to ni niti teoretičnih, niti metodičnih razlogov.«¹ V prvem sistematičnem pregledu slovenske ljudske kulture

* Avtorica uporablja obliko osebnega imena Franc, kakor imenujejo umrlega sorodniki, domačini ter napisna plošča na njegovi rojstni hiši, Župančevi domačiji na Dobrihah. V strokovnih krogih je znan tudi kot Fran (SBL I, Ljubljana 1925–1932) in France (Enciklopedija Slovenije 5, Ljubljana 1991).

¹ R. Ložar, Narodopisje, njegovo bistvo, naloge in pomen. Narodopisje Slovencev I, 1944, 14.

je Ložar k materialni kulturi štel vse, »kar je v posredni in neposredni zvezi s fizičnim življenjem ljudstva oziroma posameznika.«²

Na Dobrihah, le 2 km od Raven na Koroškem, se je leta 1882 rodil Franc Kotnik, slavist in etnolog, ki je svoje znanstveno delo posvetil etnologiji in njeni popularizaciji, kar dokazujejo objave prispevkov v različnih časopisih in listih prve polovice 20. stoletja. Njegova znanstvena prizadevanja v etnologiji sta ovrednotila dr. Vilko Novak³ in Sonja Rus Kogej⁴, ki sta objavila tudi njegovo bibliografijo.⁵

Dr. Franc Kotnik je bil sredi 20. stoletja v »slovenski etnografiji v nekem pomenu njena osrednja osebnost, vezoča prvo strokovno obdobje v njeni zgodovini, Murkovo in Štrekljevo, s sodobnimi prizadevanji«⁶. Z omenjenima se je Kotnik srečal na univerzi v Gradcu, ko je kot študent obiskoval seminar pri profesorju Karlu Štreklju in je zanj »nabiral ljudske pesmi iz Guštanja in okolice ter Leš nad Prevaljami«⁷. Pri profesorju Matiji Murku je napisal seminarsko nalogo o ženitovanjskih šegah na Koroškem. Tako je Murko nanj vplival z »Nauki za Slovence«⁸ in predvsem kot profesor. »Potem ko je Murko zapustil torišče slovenske etnografije,« je bil Kotnik »dolga leta najbolj razgledani etnograf, ki je v širši javnosti namenjenih revijah edini spremljal poleg domače tudi tujo strokovno literaturo in ob njej opozarjal na naše potrebe.«⁹ Tako je bil »v prvi polovici 20. stoletja ena izmed osrednjih osebnosti etnološke misli na Slovenskem,« in v svoji dobi »v slovenski etnološki javnosti zelo cenjen narodopisec in organizator, na katerega so se obračali vsi, ki so bili v zadregi glede pojmovanja posameznih etnoloških vprašanj. Dosegel je izreden osebni in znanstveni ugled.«¹⁰

Kotnikovo javno delovanje sega od konca 19. stoletja do srede 50. let. Prvi objavljen prispevek Zajec, volk in lisica¹¹ je s področja duhovne kulture in še kaže vpliv romantičnih prizadevanj iskanja »narodove duše«. V zadnjem objavljenem tekstu obravnava vprašanje pustot na območju Gornjega Grada¹². V prispevku raziskuje materialno kulturo, ki ima v njegovih raziskavah ob bukovnikih pomembno mesto. Članek je nastal na osnovi terenskega dela etnografske ekipe, ki je leta 1951 na Kotnikovo pobudo in pod njegovim vodstvom načrtno zbirala narodopisno gradivo v katastrski občini Florijan nad Gornjim Gradom.¹³ Delo s terenskimi ekipami na celjskem območju v začetku 50. let potrjuje, da njegova znanstvena prizadevanja in raziskovanje kulturnih sestavin segajo na vsa tri področja etnološke sistematike. Prvo etnografsko ekipo je

² Isti, Narodopisje, 13.

³ V. Novak, Delo Franceta Kotnika (1882-1955). Raziskovalci slovenskega življenja. Ljubljana 1986, 167-170; isti, Etnografsko delo dr. Franca Kotnika ob njegovi sedemdesetletnici. Slovenski etnograf V/1952, 184-186; isti, Obletnica obeh Kotnikov. Dr. Franc Kotnik. Zbornik ob razstavi. Ravne na Koroškem 1995, 29-31.

⁴ S. Rus-Kogej, »Donesek« Franceta Kotnika k slovenski etnologiji. Diplomatska naloga 1990 (Oddelek za etnologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani).

⁵ Ob 40. obletnici smrti je Koroški muzej Ravne na Koroškem pripravil razstavo in ob tem izdal zbornik Dr. Franc Kotnik (1882-1955), v katerem je pri bibliografiji izostala omemba omenjenih avtorjev, zato se jima na tem mestu opravičujem.

⁶ V. Novak, Etnografsko delo, 79.

⁷ M. Kropelj, Štrekljevi sodelavci / zbiralci narodopisnega gradiva. Traditiones 17/1988, 241.

⁸ Več o Murku glej: Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj. Ljubljana 1995.

⁹ V. Novak, Delo Franceta Kotnika, 265.

¹⁰ S. Rus, »Donesek«, 4.

¹¹ Zajec, volk in lisica. Basen po narodni pravljici. Mir 1901/XX, št. 12, 46.

¹² F. Kotnik, Pustote. Kotnikov zbornik. Celje 1956, 22-25.

¹³ V. Šlibar, Etnografske ekipe dr. Franceta Kotnika in Pokrajinski muzej Celje. Dr. Franc Kotnik (1882-1955). 52-61.

Kotnik razdelil na tri skupine. Prva naj bi popisovala materialno kulturo (naselja, ljudsko stavbarstvo, hišno opremo, poljedelstvo, živinorejo, sadjarstvo, čebelarstvo, vinogradništvo, vrtnarstvo, gozdarstvo, lov, prehrano, hišno dejavnost, obrt, trgovino in promet), druga ljudsko pravo, pravne običaje, socialne strukture, priselitev, odselitev, življenjski standard in tretja duhovno kulturo.¹⁴ Etnografske ekipe so zbrale veliko gradiva in predmetov, ki so bili osnova etnografski zbirki Pokrajinskega muzeja Celje.

O teoretičnih in metodičnih vprašanjih Kotnik ni veliko pisal. Največ izvemo o njegovem razumevanju narodopisja in materialne kulture iz dveh prispevkov¹⁵, sicer pa je nekaj teoretičnih razmišljanj zapisal še v nekaterih ocenah drugih del. Vse do izida Narodopisja Slovencev pa je pogrešal sistem in bibliografijo v slovenski etnologiji.

Narodopisje je bilo zanj samostojna veda, «ki naj opisuje življenje razvitih evropskih narodov»¹⁶, medtem ko je opisovanje življenja «izvenevropskih napolkulturnih in še naravnih ljudstev»¹⁷ v domeni zemljepisa in njegovih pomožnih ved. Predmet «modernejega narodopisja» je «narodna občestvena kultura».¹⁸ Narodopisje «obsega natančen opis vsega, kar je v zvezi z narodovim življenjem, zunanjim in notranjim, materialnim in duševnim».¹⁹ Kotnik je bil eden izmed tistih, ki so od narodopisja pričakovali, «da vsestransko raziskuje tako materialno, kakor socialno in duhovno kulturo».²⁰

V prispevku iz leta 1926 je narodopisje delil na: «stvarni narodopis, narodno pravoslovje in duševno narodopisje»²¹, v uvodu v Slovenske starosvetnosti pa ostaja pri delitvi na «duševno, snovno ali materialno in občestveno kulturo».²² Posebno mesto je namenil ljudski medicini. Poudaril je nujnost po vključitvi ljudskega jezika in narečja v duhovno kulturo. Narodopisje naj bi «opozarjalo na vsebinske oblike narečja».²³ Kotnikov koncept delitve področij v okviru narodopisja je enak Ložarjevemu, ki je delil «kulturo ljudstva» v materialno, socialno ali občestveno in duhovno.²⁴

Zanimanje strokovnjakov, ne več samo za narodne običaje, narodne pesmi in pravljice, temveč tudi za «kmetska bivališča», je Kotnik pripisoval «dobi socialnih teženj». Takrat so se učenjaki začeli zanimati za «nižje sloje».²⁵ Zaradi intenzivne industrializacije v drugi polovici 19. stoletja se je spremenila poklicna struktura prebivalcev. V Mežiški dolini je že sredi 19. stoletja od industrije živelo okrog 30% prebivalstva.²⁶ Na avstrijskem Koroškem je leta 1934 «od celotnega koroškega prebivalstva živelo od zemlje in gozda kot glavnega pridobitvenega vira še okrog 40%, od industrije, trgovine in prometa pa okrog 37%».²⁷ Z razvojem industrije in rastjo industrijskega prebivalstva je povezano spreminjanje in izginjanje ljudske kulture.

¹⁴ Isti, Etnografske ekipe, 54.

¹⁵ F. Kotnik, Narodopisje. Naš dom. Maribor 1926/XVIII, str. 49-50; isti, Uvod. Slovenske starosvetnosti. Ljubljana 1943, 5-15.

¹⁶ F. Kotnik, Narodopisje, 49.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Isti, 50.

¹⁹ Isti, 49.

²⁰ R. Ložar, Narodopisje, 13.

²¹ F. Kotnik, Narodopisje, 50.

²² Isti, Slovenske starosvetnosti. Ljubljana 1943, 5.

²³ Isti, Slovenske starosvetnosti, 8.

²⁴ R. Ložar, Narodopisje, 13.

²⁵ F. Kotnik, O slovenski kmetski hiši. Dom in svet 1906, 754.

²⁶ K. Oder, Občina Ravne na Koroškem. Etnološka topografija Slovenskega etničnega ozemlja. Ljubljana 1992, 162; J. Medved, Mežiška dolina. Socialnogeografski razvoj zadnjih sto let. Ljubljana 1967.

²⁷ S. Ilešič, Geografski oris Koroške. V. Prebivalstvo. Koroški zbornik, Ljubljana 1947, 30.

Kotnik je odraščal v neposredni bližini fužinarskih Raven in bil priča spreminjanju in izginjanju ljudske kulture, zato je tudi želel zbrati čim več podatkov o njej in njeni zgodovini in tako rešiti pred pozabo, »vse, kar je staro, starosvetno, domače in zanimivo. V slovenski ljudski kulturi je iskal neizpodbitna dejstva in pojave, ki jim je z razlaganjem njihovega nastanka, delovanja in pomena poskušal najti njihovo vzročno povezanost.«²⁸

Materialno kulturo je imenoval snovna kultura in k njej prišteval »predvsem kmetijska naselja, njihovo namestitvev in velikost, kmetijski dom, hišo in gospodarska poslopja, obliko in razvrstitev njiv, travnikov, gozda.«²⁹ Sem je uvrščal tudi oblike kmetijskih hiš in »orodje, ki ga rabimo doma in na polju pri delu.«³⁰ Tudi »domača prehrana, vse stare jedi in če je kaj starega tudi v pijači«³¹, pa noša in domači okras sodijo k materialni kulturi.

Zaradi sistematičnega in načrtnega dela si je prizadeval razvrstiti kulturne sestavine v vsebinske sklope in se zgledoval po Zeleninu³², ki je področje materialne kulture razdelil na: 1. poljedelstvo, 2. živinorejo, ribji lov in čebelorejo, 3. jedi in kako se pripravljajo, 4. vprežna živina, oprema, vozila in plovila, 5. izdelovanje obleke in obutve, 6. obleka in obutev, 7. gojenje telesa, 8. stanovanje. Kotnik je sledil taki delitvi z razliko, da je kot samostojno kulturno sestavino obravnaval splavarstvo in da je ljudsko medicino, ki jo je Zelenin prišteval k telesni negi, obravnaval kot duhovno kulturo.

V narodopisno raziskovanje je vključeval vse plasti naroda, »od ročnega do duševnega delavca«, pod pogojem, da so še »materialno, нравno in duševno deležni narodnosti.«³³ kar pomeni, da so še ohranili slovenske starosvetnosti oziroma »narodno občestveno kulturo«, ki je bila v srednjem veku prisotna v vseh slojih. Nadaljnji družbeni in gospodarski razvoj je vplival na razslojenost družbe in nastanek novih slojev: mestnega, uradniškega in delavskega. V razslojenosti družbe in razvoju meščanstva je videl vzrok, da so se »prelomile stare podedovane življenjske oblike evropskih kulturnih narodov.«³⁴ Prejšnjo narodno občestveno kulturo so, po njegovem mnenju, ohranili sloji na deželi, »naši kmetje«, kot jih sam imenuje. »Zato zajema narodopisje, posebno pa še slovensko narodopisje, iz te bogate narodove zakladnice.«³⁵

Največ narodovih starin so poleg kmetov ohranili še drvarji in pastirji; ribiči, splavarji (flosarji), oglarji in rudarji pa te še goje.³⁶ Rudarji in fužinarji predstavljajo prve industrijske delavce, ki so izšli iz kmečkega prebivalstva in so s seboj prinesli tudi sestavine »narodno občestvene kulture«, vendar se tako kot še pri ribičih, splavarjih in oglarjih ta ni ohranila v svoji prvobitnosti. Narodno občestvena kultura je torej »slovenska ljudska kultura« in vključuje »pojave, ki izvirajo v fevdalni družbenozgodovinski strukturi.«³⁷

Od začetka druge polovice 50. let naprej narejene raziskave nekaterih od zgoraj omenjenih skupin³⁸ kažejo, da je pri njih mogoče najti sestavine slovenske ljudske

²⁸ S. Rus-Kogej, »Donesek«, 5.

²⁹ F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, 8.

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam.

³² F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, 8; isti, D. Zelenin, Russische (ostslavische) Volkskunde. Berlin in Leipzig 1927. ČZN 1930/XXV, 123.

³³ F. Kotnik, Narodopisje, 50.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

³⁷ S. Kremenšek, Etnološke dileme in razgledi 1. Ljubljana 1983, 127.

³⁸ K. Oder, Etnološko raziskovanje poklicnih skupin. Razvoj slovenske..., 181-186.

kulture, vendar so pod vplivom industrializacije in splošnega razvoja danes tudi te skupine že starosvetnost ali pa so že v celoti izginile.

V svojih teoretičnih razpravah Kotnik ne uporablja termina ljudski, ljudska kultura, temveč »narodno občestvena kultura«, z izjemo, ko govori o jeziku, o »ljudskem jeziku«. ⁴⁹ Narodno mu pomeni slovensko. Vsak narod ⁵⁰ lahko razvije svoj narodopis, »če ga veže jezikovna in kulturna enota«. ⁵¹ Zavedal se je, da so tudi Slovenci sprejemali posamezne kulturne sestavine od vseh sosedov in z vseh strani. V raziskavah pa najpogosteje omenja nemški vpliv.

Posamezne kulturne sestavine ljudske kulture imenuje starosvetnosti, »to je vse, kar je iz starega sveta« ⁵² in je praviloma v dolini že davno izginilo, ohranilo pa se je v odmaknjenih hribovskih delih. Izraz starosvetnosti v enakem pomenu uporablja tudi Zablatnik. ⁵³ V Pleteršnikovem slovarju tega termina ne najdemo. Navaja pa pojeme starovinski, starovit, staroviten, ki pomenijo starinski, starinsko. ⁵⁴ V knjižni slovenščini je pojem starosvetnost razložen kot nemodernost, nesodobnost. ⁵⁵

S področja materialne kulture Kotnik ni objavil obsežnejšega samostojnega dela ⁵⁶. V krajših tekstih pa obravnava gospodarstvo, bivališča, noše in prehrano. V nadaljevanju prispevka so Kotnikove starosvetnosti s področja materialne kulture v Mežiški dolini izhodišče za obravnavanje njihove ohranjenosti v zadnjih sto letih in hkrati povod za obravnavo tistih novosti, ki so bistveno vplivale na opuščanje starosvetnosti.

I. GOSPODARSTVO

Gospodarstvo določa način pridobivanja hrane, neposredno s poljedelstvom, živinorejo, lovom, ribolovom, nabiralništvom, čebelarstvom in rokodelstvom ter posredno z delom v industriji, rudarstvu, s trgovino, turizmom in prometom. Prevlada neposrednega načina pridobivanja hrane se spremeni z razvojem industrije, ki omogoča nove možnosti in načine. Kotnik je k predmetu etnologije štel le primaren način, ki pa v stoletnem razvoju ni ostal brez očitnih sprememb, vezanih na uspešnost drugih gospodarskih panog.

1. Poljedelstvo

Poljedelstvo je najosnovnejša dejavnost kmetijstva, s katero pridelujejo surovine za nemesno hrano in si tako posredno ustvarijo pogoje za rejo različnih živali. Na področje poljedelstva je Kotnik segel, ko je pisal o pridobivanju obdelovalne zemlje, o gnojvoži in o nekaterih poljščinah (lan, konoplja, pira in posredno o žitih).

Kmetijstvo je bilo v Mežiški dolini, zlasti v hribovitem, od doline odmaknjenem delu, dolgo avtarkično in usmerjeno v pridelovanje polikultur. Na poljedelstvo se navezuje tudi pridobivanje novih njivskih površin, kar so v hribovitih in gorskih

⁴⁹ F. Kotnik, Slovenske starosvetnosti, 8.

⁵⁰ Več o opredelitvi pojma narod glej: R. Ložar, Narodopisje, 7-9; S. Kremenšek, Etnološke dileme in razgledi 1, 107.

⁵¹ F. Kotnik, Narodopis, 50.

⁵² Isti, Slovenske starosvetnosti, 5.

⁵³ P. Zablatnik, Teritev na Koroškem. Traditiones 3/1974, 150.

⁵⁴ M. Pleteršnik, Slovensko nemški slovar. Ljubljana 1894, 569.

⁵⁵ Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana 1985, knj. IV, 922.

⁵⁶ V Slovenskih starosvetnostih je zbrana večina njegovih že prej objavljenih tekstov.